

3 | 2018

Slpř

Slovanský
přehled

Slavonic Review

Ročník 104 / Založen 1898

3 | 2018

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Slovanské historické studie (43, 2018)
Slavonic Historical Studies

Ročník 104 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků a také za jazykovou a stylistickou úroveň článků otištěných v cizích jazycích.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board. The authors are responsible for language in case of articles printed in foreign languages.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS) a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Úvod 481

Introduction 483

Studie | *Studies* | *Статьи*

I.

**Anarchie a anarchismus v Evropě, zejména v Rusku 18. až 20. století
(historické, literárněvědné a filozofické reflexe)**

**Anarchy and Anarchism in Europe, Especially in Russia
of the 18th to 20th Century (Historical, Literary and Philosophical
Reflections)**

**Анархия и анархизм в Европе, главным образом в России
в XVIII – XX вв. (историческая, литературоведческая
и философская рефлексия)**

TOMEK Václav

K charakterizaci anarchismu 19. století prostřednictvím
jeho vybraných osobností

487

*To the Characterization of the Anarchism of the 19th Century Through
Its Selected Figures*

TOMEK Вацлав

*К характеристике анархизма XIX в. посредством его избранных
представителей*

HREBIKOVÁ Anežka

Opoziční inteligence za vlády Kateřiny II. a Alexandra I.
jako předchůdce ruských anarchistů. Příklad Alexandra Nikolajeviče
Radiščeva a Nikolaje Ivanoviče Turgeněva

517

*The Opposition Intelligentsia during the Reign of Catherine II
and Alexander I as Forerunners of the Russian Anarchists:
The Example of Alexander Nikolayevich Radishchev
and Nikolay Ivanovich Turgenev*

ГРЕБИКОВА Анежка

*Оппозиционная интеллигенция во времена правления Екатерины II
и Александра I как предшественник русских анархистов.
Пример Александра Николаевича Радищева и Николая Ивановича
Тургенева*

VLČEK Radomír

Od Karakozova ke Kropotkinovi. Ruský anarchismus
60. a 70. let 19. století

533

*From Karakozov to Kropotkin: Russian Anarchism
of the 1860s and 1870s*

ВЛЧЕК Радомир

*От Каракозова к Кропоткину. Русский анархизм
60-70-х лет XIX в.*

РОКИНА Галина Викторовна – ТАЙГИЛЬДИН Андрей В.

Идея славянской федерации в теории русского анархиста
Михаила Бакунина

559

ROKINA Galina Viktorovna – TAJGILDIN Andrej V.

*The Evolution of the Opinions of Michail Bakunin: From the Thoughts
of the Slavonic Federation and Pan-Slavism to Anarchism*

HANUŠ Jiří

Zápas proti chaosu ve světě i v českém prostoru. Rio Preisner
a jeho chápání anarchismu

569

*The Struggle against Chaos in the World and in Czech Space:
Rio Preisner and His Understanding of Anarchism*

ГАНУШ Иржи

*Схватка против хаоса в мире и в чешском пространстве.
Рио Преиснер и его понимание анархизма*

DOHNAL Josef
Obraz teroristy v povídkách Leonida Andrejeva 581
The Image of a Terrorist in the Short Stories of Leonid Andreyev
ДОГНАЛ Йозеф
Образ террориста в рассказах Леонида Андреева

ULBRECHTOVÁ Helena
Anarchie, anarchismus a ruská literatura 599
Anarchy, Anarchism and Russian Literature

УЛБРЕХТОВА Елена
Анархия, анархизм и русская литература

KRČÁL Petr – NAXERA Vladimír
Několik poznámek k dialektice současného anarchismu 643
Several Notes on the Dialectics of Contemporary Anarchism

КРЧАЛ Петр – НАКСЕРА Владимир
Несколько замечаний к диалектике современного анархизма

II.

Ruské revoluce 1917

The Russian Revolution of 1917

Русская революция 1917

VYDRA Zbyněk
Nekonečný příběh? Ruská revoluce podle současné
anglosaské historiografie 657

*Never-ending Story? The Russian Revolution According
to Contemporary Anglo-Saxon Historiography*

ВЫДРА Збынек

*Бесконечная история? Русская революция с точки зрения
современной англосаксонской историографии*

- KLEPÁRNÍK Vít
 Revizionismus a studium říjnové revoluce 1917 677
Revisionism and the Study of the October Revolution of 1917
- КЛЕПАРНИК Вит
 Ревизионизм и изучение Октябрьской революции 1917 г.
- NYKL Hanuš
 Reflexe ruské revoluce v memoárech ruských filosofů-emigrantů 723
Reflection of the Russian Revolution in the Memoirs of Russian Philosophers – Emigrants
- НИКЛ Гануш
 Рефлексия русской революции в мемуарах русских философов-эмигрантов
- HARBULOVÁ Lubica
 Rok 1917 a ruská diplomacia. (Z memoárov ruského diplomata Georgija Nikolajeviča Garina-Michajlovského) 739
1917 and Russian Diplomacy (From the Memoirs of the Russian Diplomat Georgy Nikolayevich Garin-Mikhailovsky)
- ГАРБУЛОВА Любича
 Год 1917 и русская дипломатия (Из мемуаров русского дипломата Георгия Николаевича Гарина-Михайловского)
- ŠMÍD Marek
 Od encykliky *Qui pluribus* k encyklice *Ad beatissimi apostolorum*.
 Vztah Svatého stolce ke komunismu v období před bolševickou revolucí v roce 1917 755
*From the Encyclical *Qui Pluribus* to the Encyclical *Ad beatissimi apostolorum*: The Relationship of the Holy See to Communism in the Period before the Bolshevik Revolution in 1917*
- ШМИД Марек
 От энциклики *Qui pluribus* к энциклике *Ad beatissimi apostolorum*.
 Отношение Святого Престола к коммунизму в период перед большевистской революцией 1917 г.

II.

Česká historická rusistika

Czech historical Russian studies

Чешская историческая русистика

VYDRA Zbyněk

Kulturní dějiny šlechty v pozdní éře carského Ruska –
opomíjené téma historiografie?

773

*The Cultural History of the Nobility in the Late Era of Czarist Russia –
a Forgotten Topic of Historiography?*

ВЫДРА Збынек

Культурная история дворянства в поздней эре царской России –
игнорируемые темы историографии?

MASAŘ Tomáš

Finské velkoknížectví v 19. století, na rozcestí mezi Východem
a Západem

803

*The Grand Duchy of Finland in the 19th Century, at the Crossroads
between East and West*

МАСАРЖ Томаш

Великое княжество Финляндское в XIX в. на перепутье между
Востоком и Западом

VLČKOVÁ KRYČEROVÁ Lenka

Československo-sovětský institut ČSAV v prvním desetiletí
tzv. normalizace a jeho rusistická bádání

825

*Czechoslovak-Soviet Institute of the CSAS in the First Decades
of So-called Normalization and Its Russian Studies Research*

ВЛЧКОВА-КРИЧЕРОВА Ленка

Чехословацко-советский институт ЧСАН в первом десятилетии
т.н. нормализации и его исследования в русистике

ÚVODEM

Předložen 3. číslo 104. ročníku *Slovanského přehledu* (2018), navazující na tradici do roku 2010 samostatně vydávaných *Slovanských historických studií* jako jejich 43. ročník, je i tentokrát monotematické. Klade si za cíl seznámit s několika aktuálními tématy, které sleduje současná česká historická rusistika a přiblížit dílčí výsledky, kterých v nich dosáhla. Motivem jejich zveřejnění v jednom svazku *Slovanského přehledu / Slovanských historických studií* je umožnit zájemcům seznámit se se zajímavou a snad i pestrout skladbou stávajících českých historicko-rusistických bádání, sledovat její reagence na aktuální a kulatými výročími zvýrazněná témata a zamyslet se nad perspektivami dalších zpracování. To vše v tematickém a metodologickém směru a s ohledem na současnou i minulou organizaci české společensko-vědně orientované vědy.

Nikoli nepodstatným důvodem sestavení monotematického historicko-rusistického svazku *Slovanského přehledu / Slovanských historických studií* bylo několik akcí, které připravilo a organizačně zajistilo Výzkumné centrum dějin východní Evropy Historického ústavu AV ČR, v. v. i. Především se jednalo o projekt *Ruský anarchismus*, který si vytyčil za úkol pojednat o kořenech, genezi a proměnách ruského anarchismu v evropských souvislostech, především o tom, jak se ruský anarchismus profiloval v 19. století a jak byl následně ve 20. století reflektován ve vybraných politických, literárních a filozofických pohledech. Jednotlivě sledovaná témata byla zasazena nejen do souvislostí politického a společenského vývoje Ruska, ale i do souvislostí evropského politického dění a působení anarchismu ve střední a západní Evropě. Šlo o to, aby byl umožněn náhled na ruský anarchismus s ohledem na evropské starší i novější dění s naznačením některých opačných vlivů, tedy ruského anarchismu na evropský. Studie věnované této problematice jsou obsahem oddílu *Anarchie a anarchismus v Evropě, zejména v Rusku 18.–20. století (historické, literárněvědné a filozofické reflexe)*.

Druhý projekt byl spojený se sto lety, které uplynuly od ruských revolucí roku 1917. Jeho úkolem bylo přiblížit vybrané kapitoly týkající se především historiografické a politické reflexe této dějinné události spolu se zhodnocením jejího vlivu na dění v Evropě, především v meziválečném období. Reflektována v něm byla jak česká, tak širěji světová historiografie, včetně doposud v českém prostředí málo sledovaného revizionistického proudu anglo-amerického dějepiscevtví. Statě s tímto zaměřením jsou zařazené do druhé oddílu s názvem *Ruské revoluce roku 1917*.

Třetí projekt tvořila rekognoskace českých historicko-rusistických bádání ve smyslu poznání jejich tradice a rozvíjení jejich pozitivního odkazu. Navázal na to, co bylo obsahem svazku Slovánského přehledu č. 3 /2017/ Slovánských historických studií 42 – *Tradice českých / československých bádání o dějinách a kultuře východní Evropy*. Tyto studie jsou obsahem třetího oddílu s názvem *Témata a problémy historické rusistiky*. Některá statě zpracované s ohledem na projekty o ruském anarchismu a ruských revolucí 1917 by bylo možné zařadit i do něj. Jeho příspěvky je proto třeba chápat jako doplnění předchozích témat a naopak. Je tak činěno s ohledem na širší badatelského zájmu českých historických rusistů. To platí zejména o stále opomíjené rovině dějin vědy, v daném případě minulosti studií českých historických rusistů a institucí, v nichž svoje bádání realizovali. V návaznosti na dříve řešené otázky týkající se tradice českých historicko-rusistických bádání (viz monotematické číslo Slovánského přehledu č. 3, ročník 103/2017) jsou prostřednictvím těchto příspěvků zdůrazněny úzké vazby historiografie s jinými společensko-vědnými disciplínami. Předložené číslo *Slovanského přehledu/ Slovánských historických studií* proto ve všech svých blocích překračuje zaměření na historii. Cílem je ukázat další možnosti, které se nabízejí v pohledu různých disciplín a s použitím jim vlastní metodologie na odhalení podstaty a reality problémů ruské minulosti.

Redakce

INTRODUCTION

The presented 3rd issue of the 104th yearbook of the *Slavonic Review* (2018), builds on the tradition until 2010 of the independently published *Slavonic Historical Studies* as their 43rd Yearbook, is also monothematic this time. It sets its aim to acquaint the reader with several topical themes, which contemporary Czech historical Russian studies follows and introduce the partial results, which have been reached in it. The motive of its publication in one volume of *Slavonic Review / Slavonic Historical Studies* is to allow those interested to become acquainted with an interesting and perhaps also varied composition of the existing Czech historical-Russia Studies research, observe its reagent on current and milestone anniversaries of the highlighted topics and consider the perspectives of further treatment. All of that in a thematic and methodological direction and with regard to the current and past organization of Czech social-scientific oriented science.

Not an irrelevant reason for the creation of the monothematic historical-Russian studies volume of *Slavonic Review / Slavonic Historical Studies* was the several events, which were prepared and organizationally assured by Research Centre of the Research of Eastern Europe of the Institute of History of the CAS, v. v. i. Above all, it was the *Russian Anarchism* project, which set itself the task of discussing the roots, genesis and transformations of Russian anarchism in European contexts, especially how Russian anarchism was profiled in the 19th century and subsequently reflected in the 20th century in selected political, literary and philosophical regards. The individual themes followed were placed not only in the context of Russia's political and social development, but also in the context of European political events and the influence of anarchism in Central and Western Europe. It was to provide an insight into Russian anarchism with regard to European older and newer events, suggesting some opposing influences, namely Russian anarchism at European level. The studies devoted to this issues are the content of the section *Anarchy and Anarchism in Europe, particularly in Russia of the 18th – 20th Centuries (historical, literary science and philosophical reflection)*.

The second project was linked to the one hundred years, which have passed since the Russian revolutions of 1917. Its task was to bring together selected chapters concerning the historical and political reflection of this historical event, along with the evaluation of its influence on developments in Europe, especially in the interwar period. In it, both the Czech and the wider global historiographies were reflected, including the as-yet not very followed revisionist stream of Anglo-Ame-

rican historiography in the Czech milieu. The treatises with this focus are included in the second section entitled *The Russian Revolutions of 1917*.

The third project comprised the recognisance of the Czech historical-Russian studies researches in the sense of knowing their tradition and developing their positive legacy. It built on what was the content of the volume Slavonic Review No. 3 /2017/ Slavonic Historical Studies 42 – *The tradition of Czech / Czechoslovak researches and the history and culture of Eastern Europe*. These studies are the content of the third section *The themes and problems of historical Russian studies*. Some treatises, treated with regard to the projects on Russian anarchism and the Russian Revolutions of 1917, were possible to include even in it. Its contributions are therefore possible to understand as complementation of the previous themes and vice versa. It is thus done with a view to the width of the research interest of the Czech historical Russian studies experts. It is especially true on the on the forgotten level of the history of science; in the given case the past of the studies of Czech historical Russian studies and the institution in which they implemented their research. In connection with the previously resolved issues of the tradition of Czech historical-Russian studies researches (see the monothematic issue of the Slavonic Review No. 3, Yearbook 103/2017), the historiography with other social-scientific disciplines are emphasized through these contributions. The presented issue of *Slavonic Review/ Slavonic Historical Studies* therefore exceeds the focus on history in all its blocks. The aim is to show the other possibilities that are offered in the perspective of different disciplines and using their own methodology for the revelation of the essence and the reality of the problems of the Russian past.

Editorial Board

I.

Anarchie a anarchismus v Evropě,
zejména v Rusku 18. až 20. století
(historické, literárněvědné a filozofické reflexe)

STUDIE

K charakterizaci anarchismu 19. století prostřednictvím jeho vybraných osobností

VÁCLAV TOMEK

Filozofický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

To the Characterization of the Anarchism of the 19th Century Through Its selected Figures

In the second half of the 19th century, anarchism presents itself in certain characteristic signs and manifestations. Although the representatives of anarchism themselves willingly emphasize the originality of their ideas and their resistance to doctrine, their ideas come closer in the radical critique of economic and social relations, in the criticism of the Church and religion, as well as the sharp criticism of the other political parties, but at the same time they differ in their individual accents of their negation of the existing circumstances. The anarchistic level of their critique leads them from individual negation all the way to demands for a radical transformation of society, to different ideas about the nature of revolutionary behaviour, and the character of revolutionary change. From there, various forms and concepts of the future “post-revolution” society, visions of the anticipated freedom, on the character of the new social relations developed. For the characterization of the anarchism of the given period, the personalities of its French representative Pierre-Joseph Proudhon, the Russian revolutionary Mikhail Bakunin, the former German MP Johann Most, the original scientist Peter Kropotkin and the university educated German socialist

Gustav Landauer and the entirely differently thinking Young Hegelian Max Stirner were chosen.

Key words: anarchism, individuuum, revolution, freedom

Evropské 19. století „pokřtěné“ Francouzskou revolucí (1789) vneslo do sociálně politického myšlení ideu možnosti zasahování, ovlivňování historického procesu zdola, otevřelo představu, že sociálně politické procesy mohou být vědomě, cíleně ovlivňovány, přetvářeny za účasti širších lidových vrstev. Nespokojenost, rozhořčení a kritika společenských poměrů by mohla být počátkem k jejich přeměně. Podmínkou takové možnosti je svobodná, někdy živelná, iniciativa lidu. V takové rovině se rozprostírají myšlenky a pojmenovávané činy – (I.) od kritiky a negace dobové současnosti, stávajících sociálních, hospodářských a sociálních poměrů, (II.) jejich destrukce, k revoluční sociální přeměně až (III.) k vizi o budoucnosti svobody. Ta anarchistická rovina kritiky, negace a přeměny je radikální, nekompromisní, neuvažuje o vylepšování společenského systému, o jeho opravách, záplatách, ale vychází z přesvědčení o možnosti, ba nutnosti revoluční přeměny ve prospěch celé společnosti. V průběhu 19. století se odehrálo v Evropě několik revolučních pokusů, které tak poznamenaly charakter tohoto období. Kolem těchto revolučních vzplanutí také krystalizovaly různé představy a teorie o budoucí společenské změně, o její povaze a jejím předpokládaném cíli. Mezi četnými předchůdci, představiteli i následovníky anarchistů v tomto období jsou osobnosti, jejichž myšlenková i praktická činnost představovala základní podoby anarchismu a přesahovala až do třetiny 20. století.

I.

V jakých podobách se objevovala anarchistická radikální kritika stávajících poměrů, která byla v podstatě vlastní všem jeho významným představitelům?

Konfrontace Pierra-Josepha Proudhona (15. 2. 1809, Besançon – 19. 1. 1865, Passy) se soudobým politickým systémem a jeho negace se ubírala cestou analýzy stávajících ekonomických vztahů, jejich souvislosti s právními poměry a stávající podobou vlády. Tato negace vycházela od kritiky vlastnických poměrů, jež vedou k vykořisťování a zotročování, které zaštiťuje panující vládnoucí autorita. Už v roce 1840 se Proudhon vyjádřil jednoznačně: „Když na otázku: *Co je otroctví?*

krátce odpovím: *Otroctví je vražda!*, pak bude mým myšlenkám porozuměno. Několika slovy mohu ukázat, že násilí, které rdousí myšlenky, vůli a osobnost člověka, je násilím na život a na smrt, a že tedy ‚zotročovat člověka‘ je totéž jako ho vraždit. Proč bych tedy také na otázku: *Co je vlastnictví?* nemohl právě tak dobře odpovědět: *Je to krádež!*, aniž bych zůstal nepochopen? A přece je tato druhá věta pouze přeformulováním té první. Chci zkoumat vlastnictví, základy našeho státu a našich institucí,“ jak Proudhon napsal ve své práci *Co je vlastnictví? Zkoumání principu práva a vlády*.¹ Nemůže být tedy překvapením, že se Proudhonovy úvahy od soukromého vlastnictví a vlastníka dobraly k autoritě a despotismu: Vždyť „vlastník, lupič, hrdina, suverén, neboť všechna tato pojmenování jsou synonyma, stanovuje zákon podle své vůle a nestrpí ani odpor, ani poručníkování, to znamená, že si zachovává zároveň zákonodárnou a výkonnou moc [...] Vlastnictví tedy vytváří nutně despotismus, vládu rozmaru, panství libovůle, to je tak vnitřně spojeno s podstatou vlastnictví, že stačí – abychom se o tom přesvědčili – vzpomenout si na to, co to vlastně znamená, a pozorovat poměry, které nás obklopují. Vlastnictví je právo *užívání a zneužívání*.“²

Proudhon ovšem rozlišuje dvě podoby vlastnictví: Zatímco jedna podoba vlastnictví – soukromé vlastnictví, majetek, pozemek umožňuje neomezené hromadění bohatství na úkor možností a konečně i svobody ostatních členů společnosti a jež je zdrojem vykořisťování, naopak druhá podoba vlastnictví – individuální vlastnictví, držba je zárukou svobody jednotlivce, neboť může zabraňovat útokům na tuto svobodu a snahám využívat hmotné závislosti člověka. Tak jako soukromé vlastnictví představuje podle Proudhona základ vykořisťování ve společnosti, tak individuální vlastnictví představuje základní kámen v Proudhonově budoucí vizi společnosti svobodných jedinců. Soukromé vlastnictví tedy utlačuje, individuální vlastnictví chrání [...] Soukromé vlastnictví je sebevraždou společnosti. Individuální vlastnictví je oprávněné; soukromé vlastnictví je protiprávní. Potlačte soukromé vlastnictví a zachovejte individuální vlastnictví [...] Vyžehňte zlo ze světa,“³ vyzýval Proudhon.

Požadavek „žádného vykořisťování člověka člověkem prostřednictvím nahromadění kapitálu“ je tedy ekonomickou formulací požadavku „žádné vlády člověka nad člověkem prostřednictvím nahromadění moci“.⁴

1 Pierre-Joseph PROUDHON, *Was ist das Eigentum?* Graz 1971, s. 1.

2 Ibidem, s. 226.

3 Ibidem, s. 231.

4 Ibidem, s. 146.

Podle Proudhonova předpokladu musí být překonán stávající soukromokapitalistický systém. Současně však autor varuje, že musí být zabráněno vzniku komunistického, hospodářského a společenského uspořádání, neboť komunismus je jen plagiátem buržoazního systému.

Charakteristickým momentem kritiky a odmítnutí stávajícího sociálně politického uspořádání je centralizace. Ta totiž vyžaduje absolutní podřízenost části vůči celku a s tím i zřeknutí se samostatnosti. Jak ukazují dosavadní historické zkušenosti, tam kde je ponechána výroba a směna živelnosti, dochází i k živelnostem a nerovnovážnému a nespravedlivému rozdělování společnosti na vzájemně nepřátelské třídy vlastníků a nevládníků. Tak se na jedné straně prosazuje stále silnější tlak na centralizaci a ve společnosti vzniká stav permanentní sociální války. Základní myšlenka Proudhonovy stěžejní práce *O federativním principu a nutnosti znovu vybudovat revoluční stranu práce* (1863) spočívá v odmítnutí centralistických sjednocených národních států v Evropě, neboť tyto státy uplatňují uvnitř svých společenství nadvládu centrálních politických orgánů na úkor autonomie různých hospodářských a společenských uskupení. Navenek tíhnou takové státy s přibývajícím mírou ke stále ničivějším vzájemným konfliktům a vytváření ještě více utlačovatelských a agresivních mocností. Centralizace vyžaduje podle Proudhona absolutní podřízenost části vůči celku a s tím i zřeknutí se samostatnosti. Na její místo musí nastoupit decentralizace jednotlivých společenství i celé společnosti.

Ruský revolucionář Michail Bakunin (18. 5. 1814, Prjamuchino – 1. 7. 1876, Bern) zažil nejednou na vlastní kůži negativní dopady státní mašinerie a také nikdy nešetřil na svých výpadech proti státu. Myšlenková a politická atmosféra třicátých let 19. století se i v ruském intelektuálním prostředí stala významným impulzem pro šíření volnomyšlenkářských idejí a politického nonkonformismu. Když se později Bakunin seznámil s myšlenkami Fichteho a Hegela ve Stankevičově kroužku v Moskvě, byl nadšený německou filosofií a podnítilo ho to k cestě do Evropy, nejdříve do Německa. Bakuninův obdiv pro německou filosofií se však brzy začal obracet od abstraktní oblasti filosofie k otázkám a problémům současného světa. Bakunin se seznamoval s demokraticky smýšlejícími Němci a výrazem této jeho myšlenkové proměny se stala stať *Reakce v Německu* (1842), v níž se vyslovil za radikální přeměnu současné společnosti, což ho přibližovalo mladým evropským demokratům. Na základě poznávání dalších demokratických názorů se Bakuninovo hledisko brzy prohloubilo k revolučnímu demokratismu, jež se promítalo i v politickém zápasu proti carismu. Pod vlivem Proudhona se pak Bakuninovo uvažování orientovalo jednoznačně k prakticko-politickému myšlení a usilování, k revoluč-

nímu demokratismu, k praktickému jednání a činům v budoucí revoluci. Už na Slovanském sjezdu v Praze v červnu roku 1848 varoval nejen před iluzemi o habsburské dynastii, ale i před falešnou představou o roli carského Ruska jako sjednotitele Slovanů. Upozornil na to, že prvním zákonem každé vlády je zákon sebezáchovy. Východiskem je jediné rozbití rakouské říše.⁵

Svoboda každého člověka podle Bakuninova cílového směřování měla být zajištěna především negací každé státní i jakékoli jiné autority. K zárukám svobody patřilo nejen zrušení všech dosavadních privilegií a hodností, ale také odstranění všech státních institucí, soudů, policie, armády a rovněž státních vzdělávacích zařízení. A k tomu náleželo i odmítnutí náboženských kultů a s nimi i církevních institucí. „Uznávání existence boha je logicky spjato se zbavením se všech práv lidského rozumu, se zřeknutím se zásad lidské spravedlnosti; znamená negaci lidské svobody a nevyhnutelně vede k otroctví nejen teoretickému, ale i praktickému.“⁶ Z vnějšku osobnosti člověka představuje hlavní překážku svobody instituce státu: „Stát je tedy nejzřetelnějším, nejcyntičtějším a nejuplnějším popřením toho, co je lidské. Stát ničí obecnou solidaritu všech lidí a část jich spojuje pouze proto, aby podmanil, ujařmil a zničil všechny ostatní. [...] Každý stát, bez ohledu na to, zda je federací, či nikoliv, musí usilovat o co největší moc, neboť jinak zahyne. Musí ničit, aby nebyl sám zničen, musí podmaňovat, aby sám nebyl poroben, ujařmovat, aby sám nebyl ujařmen – protože různé státy nemohou koexistovat, aniž by se vzájemně ničily. [...] Z hlediska státu není pramenem dobra svoboda, ale naopak – negace svobody. [...] Aby si lidé trvale zajistili svou bezpečnost, obětovali menší či větší část své svobody. Když tak učinili, stali se občany, otroky státu.“⁷ Stát jako hlavní překážka svobody a jako základní prostředek popírající lidskou svobodu musí být tudíž v Bakuninově přesvědčení ústředním předmětem negace. „Co znamená stát? Je to suma negací individuálních svobod všech členů společenství [...]“⁸

V pohledu na situaci v soudobé Evropě spatřoval Bakunin Německo jako centrum evropské reakce, jako realizaci „protiřidové myšlenky novodobého státu,

---

5 „Car Mikuláš není nakloněn ani svobodě lidu, ani konstituci. [...] Vaše místo dnes není ve svazku s ruskou říší. Vy chcete život živoucí, ale tam je mrtvo; vy voláte po samostatnosti a volném pohybu, ale tam se vyžaduje bezduchá poslušnost, vy dychtíte po obrození, po povznesení, po osvěťe a po svobodě, ale tam je domovem smrt, tma a nevolnická dřina. Kdybyste vstoupili do Ruska cara Mikuláše, ocitli byste se v hrobě jakéhokoli národního bytí a jakékoli svobody.“ Michail Alexandrovič BAKUNIN, *Zpověď caru Mikuláši I.*, Praha 1996, s. 45–46.

6 Michail Alexandrovič BAKUNIN, *Pisma vybrané*, t. 1., Warszawa 1965, s. 315.

7 Ibidem, s. 352, 360.

8 Ibidem, s. 346.

jehož cílem je největší vykořisťování lidské práce ve jménu zájmu kapitálu, koncentrovaného v rukou několika jedinců. [...] Současný stát se ve své podstatě a cíli stává koneckonců státem militaristickým, stát militaristický se stává stejně nevyhnutelně státem dobovatelským [...].⁹ Koneckonců, i když by se stát prezentoval tím, že reprezentuje zájmy celku, tím, že každému odebrává část svobody, že zajišťuje svobodu všech ostatních, připouští Bakunin, že toto je pak bezpečnost, nikoli svoboda, jež je nedělitelná. „Není možné zbavit člověka části svobody, aniž bychom ho zbavovali svobody celé.“¹⁰ Bakunin rovněž varoval před iluzí, že by demokratický stát měl sám o sobě znamenat svobodu jednotlivce, neboť „republikánský stát založený na všeobecném hlasování může být velmi despotický, dokonce despotičtější než monarchie. Neboť pod záminkou, že reprezentuje vůli celku, může omezovat svobodu všech jednotlivých individuí a rdousit jejich vůli celou tíhou své kolektivní moci.“¹¹ Současně si Bakunin uvědomoval, že autoritativní moc státu má svou oporu v náboženství a církvi, jež společně pohlcují lidskou svobodu, respektive jsou překážkou jejího uskutečnění. Bakunin má na mysli „svobodu, která nezná žádná jiná omezení, než ta daná zákony naší vlastní povinnosti [...] svobodu vítězí nad hrubou silou [...] nad principem autority, [...] která rozbije všechny modly na nebi i na zemi a vybuduje nový svět lidstva v solidaritě na troskách všech církví a států.“¹² Nezbytnou součástí univerzálně lidského pochopení svobody je jeho dynamická tvůrčí stránka, kterou je „prvek vzpoury lidského jedince proti veškeré autoritě, božské i lidské, kolektivní i individuální.“¹³ Na jiném místě Bakunin shrnuje: „Odmítáme zkrátka každé zákonodárství, každou autoritu a každý privilegovaný, předepsaný, oficiální a zákonný vliv, dokonce, i kdyby vycházel ze všeobecného hlasovacího práva, neboť jsme přesvědčeni, že tyto věci nemohou nikdy skončit jinak, než že se obrátí ve prospěch vládnoucí a vykořisťující menšiny, proti zájmům podmaněné většiny. Právě v tomto smyslu jsme skutečně anarchisty.“¹⁴

Na Bakunina navázal v ostře kritických vyjádřeních někdejší německý sociálně demokratický poslanec Johann Most (5. 2. 1846, Augsburg – 17. 3. 1906, Cincinnati, Ohio), který záhy dával najevo svůj antiparlamentarismus, ale i antiklerikalismus a ze strany byl vyloučen jako „anarchista“. V emigraci ve své negaci ještě přitvrdil

9 M. A. BAKUNIN, *Pisma wybrane*, t. 2., Warszawa 1965, s. 179–181.

10 Idem, *Pisma wybrane*, t. 1., s. 346.

11 Ibidem, s. 348.

12 *The Paris Commune and the Idea of the State*, dostupné na http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_archives/bakunin/pariscommune.html, 11. 7. 2018

13 Michail Alexandrovič BAKUNIN, *Bůh a stát*, Praha 2014, s. 123.

14 Ibidem, s. 39.

tím, že dal všeobecným revolucionářským výzvám moment individuálního angažmá, aktivity jednotlivce „Dnešní takzvaný ‚pořádek‘ je založen na vykořisťování nemajetných majetnými. Tento systém je nespravedlivý, nesmyslný a loupežný. Proto je třeba usilovat o jeho zničení všemi prostředky a s největší energií ze strany každého člověka,“ prezentoval své stanovisko v publikaci pod titulem *Naše zásady*.¹⁵ Jelikož Most neskryval, že vede válku proti soukromému vlastnictví, státu a církvi a že cílem tohoto boje je úplné zničení těchto institucí, a napomáhal tomu i svými instrukčními články, není tudíž překvapením, že v roce 1885 vydal knížku *Věda o revolučním vedení války. Příručka k použití a přípravě nitroglycerinu, dynamitu, střelné bavlny, traskavé rtuti, bomb, požárů, jedů atd.*¹⁶ Mostovo vystupování proti klerikalismu a náboženství bylo doprovázeno i proslulým a hojně překládaným textem *Boží mor a náboženská epidemie* (1883), uvedený prohlášením, že „mezi všemi duševními i nemocemi, které si člověk ve svém temném pudu systematicky očkuje do hlavy, je boží mor nemoc nejohavnější.“¹⁷ Most poukazoval na nesmyslná a nelogická místa v Bibli a vyvozoval kritická ponaučení. „Je to totiž pro panující a vykořisťující třídy přímo životní otázka, zda je lid nábožensky omezen, nebo není. S náboženským šílenstvím stojí a padá jejich moc. Čím více člověk lpí na náboženství, o to více věří. Oč více věří, o to méně ví. Oč méně ví, o to je hloupější! Oč je hloupější, o to snadněji může být ovládnán! [...] Pryč s náboženstvím z hlav lidí a pryč s kněžími! [...] Naším účelem je osvobození lidstva od veškerého otroctví, od veškerého jha poddanství, jakož i z pout politického tyranství, a rovněž či především z klatby náboženského tmářství. [...] Hlavní boj proletariátu se zaměřil proti kapitalismu a s tím také musí být zacílen na zničení jeho mocenského mechanismu, státu. Právě tak nesmí ve svém boji pominout ani církev. Náboženství musí být v lidu systematicky podryváno, pokud má lid přijít k rozumu, bez něhož nemůže být svoboda vybojována.“¹⁸ Ve svém svolání *Anarchističtí komunisté proletariátu* Most shrnul negativní stanovisko anarchistů následovně: „Vedeme válku proti soukromému vlastnictví, státu a církvi – válku, jejímž cílem je úplné zničení těchto institucí.“¹⁹

15 Rudolf ROCKER, *Johann Most. Das Leben eines Rebellen*, Berlin 1994, s. 145–149; Max NETTLAU, *Geschichte der Anarchie*, Bd. III., Vaduz 1984, s. 380–381.

16 Soubor „revolučně technických článků z časopisu *Freiheit*“, in: Max NETTLAU, *Geschichte der Anarchie*, Bd. III., Vaduz 1984, s. 380–381.

17 Johann MOST, *Die Gottespest*, New York 1883, s. 5.

18 Ibidem, *Die Gottespest*, s. 15, 17, 19.

19 Johann MOST, *Die anarchistischen Kommunisten an das Proletariat*, New York, 1892. Dostupné na: <https://www.anarchismus.at/anarchistische-klassiker/johann-most/25-johann-most-die-anarchistischen-kommunisten-an-das-proletariat>, 11. 7. 2018.

Jako ruský emigrant Petr Kropotkin (27. 11. / 9. 12. 1842, Moskva – 8. 2. 1921, Dmitrov) syntetizoval s jistou systematickostí a zobecněním svá antiautoritativní stanoviska v bohaté publicistice i knižních publikacích. „Anarchista popírá nejen současné zákony, nýbrž i každou ustanovenou vládu, každou autoritu; [...] bouří se, a tím počíná, proti vládě, proti autoritě pod jakoukoliv formou!“, napsal Kropotkin ve stati *Pořádek*.²⁰ „Máme vládu až po krk!“ uzavřel Kropotkin svou statí *Revoluční vláda*.²¹ V *Anarchistické etice* napsal: „Trváme na lásce a nenávisti, protože obojí [...] postačuje k tomu, aby společenství mezi sebou zachovávala a rozvíjela mravní city. Chceme odstranit vše, co v současné společnosti brání ve svobodném rozvoji těchto dvou citů. Chceme odstranit stát, církev, vykořisťování, soudce, kněží, vládu a vykořisťovatele. [...] Všechno to budeme moci plně realizovat jedině tehdy, když přestanou existovat hlavní příčiny zkaženosti: kapitalismus, náboženství, právní systém a vláda.“²² Podle Kropotkina evoluce směřuje k nejúplnější svobodě, k negaci stávajícího uspořádání, „pocituje se nezbytnost revoluce, [...] která nejen zvrátí hospodářský režim, založený na dravém vykořisťování, spekulaci a podvodu, která nejen povalí politický systém, založený na vládě, vykonávané několika jednotlivci lstí, intrikami a lži, [...] kdy pyšná prostřednost dusí každou inteligenci, která se neklání jejím velekněžím. [...] Povalte stát a z jeho trosk vznikne federativní společnost[...].“²³

Negace státu, vlád, všech institucí státu se u Kropotkina promítala po roce 1917 rovněž a nekompromisně i proti všem podobám a projevům autoritativního bolševického státu. Již v *Buřičových řečech* (1885) uvedl: „Víme, že každá diktatura – je-li nadána nejlepšími úmysly – vede k záhubě revoluce, idea diktatury je nezdravým plodem vládního fetišismu, který spolu s fetišismem náboženským udržoval vždy otroctví. [...] Je na čase říci si jednou provždy a připustit politickou zásadu, že žádná vláda nemůže být revoluční.“²⁴

Gustav Landauer (7. 4. 1870, Karlsruhe – 2. 5. 1919, München), který byl poučen dosavadními evropskými revolucionářskými zkušenostmi a neúspěchy, ji-

20 Peter Alexejevič KROPOTKIN, *Buřičovy řeči*, Praha 1907, s. 61.

21 Ibidem, s. 165.

22 P. A. KROPOTKIN, *Anarchistická etika*, 2000, s. 35, 38.

23 Idem, *Buřičovy řeči*, s. 11, 71.

24 Ibidem, s. 164. Když se Kropotkin vrátil z dlouhodobé emigrace zpět do Ruska, zde se před jeho očima potvrdovala téze, že žádná vláda nemůže být revoluční, zde se odehrávala konfrontace anarchistických intencí s realitou autoritativní revoluce, úsilí po neúspěšné moci. Kropotkin zde byl svědkem toho, jak se bolševici chopili nejprve státní moci a pak záhy systematicky likvidovali bývalé, pro sebe pouze účelové, spojení – anarchisty především.

miž se zabýval v práci *Revoluce*, se pokusil oživit revoluční myšlenku jiným přístupem. Jeho negace potlačující autority státu spočívala ve svérázné podobě snahy o „vystoupení ze současné společnosti“, což mělo znamenat, aby se nečekalo na nějakou vzdálenou revoluci či předpokládanou utopii, ale aby se začalo „tady a teď“, tudíž vytvářením jakýchsi ostrovů svobody a jejich rozšiřováním – proto pod heslem: Začít! Neboť „socialismus se neuskuteční ve státě, nýbrž nejdříve venku, mimo stát, dokud ještě trvá tato přestárlá pošetilost, tento organizovaný přehmat, tento ohromný nemotor.“²⁵ To znamenalo na různých místech organizovat dobrovolná sdružení Socialistického spolku v podobě socialistických kolonií, dvorů, dílen, jež by se utvářely pod společnými myšlenkami a cíli prezentovanými Landaue-rem v jeho přednáškách v letech 1908–1909 (shrnutými pak v publikaci *Výzva k socialismu*, 1911), v letácích Socialistického spolku (1908) s jednotlivými názvy *Co chce Socialistický spolek, Co je třeba nejdříve udělat, Kolonie*, dále ve *Dvanácti člancích Socialistického spolku* (1908).

II.

K radikální kritice stávajících poměrů patřilo ke společným ideám anarchismu 19. století úsilí za osvobození individua či společnosti na základě představy společenské přeměny, sociální revoluce, ať už v předpokladu prostřednictvím aktivních sdružujících se individuí, inteligentní avantgardní inteligentní elity, či revolucioni-zované třídy.

Proudhon na základě svých úvah o vlastnictví vyzýval už v roce 1840: „Potlačte soukromé vlastnictví a zachovejte individuální vlastnictví [...] Vyžňte zlo ze světa.“²⁶ Ve své další práci *Řešení sociální otázky* (1848) zobecňuje, že „doba autority a milosrdenství už přešly; nyní je na řadě spravedlnost“. A tuto spravedlnost Proudhon nalézal ve své sociální vizi, která se obejde bez autoritativní struktury společnosti, bez panství ekonomické moci i politického násilí – v systému vzájemnosti: kdy „dělník není již otrokem státu, pohlceným oceánem společenství majetku. Je svobodným, vpravdě suverénním člověkem, který jedná z vlastní iniciativy a ze své vlastní osobní odpovědnosti“, kde „již nejsou stát, vláda suverénem“.²⁷

25 Gustav LANDAUER, *Auch die Vergangenheit ist Zukunft*, in: Siegbert Wolf (ed.), Frankfurt am Main 1989, s. 70.

26 Pierre-Joseph PROUDHON, *Was ist das Eigentum*, Graz 1971, s. 231.

27 Idem, *Řešení sociální otázky* (1848), in: Mühlberger Arthur – P. J. Proudhon (eds.), *Leben und Werke*, Freiburg 1979, s. 236.

V revoluční atmosféře roku 1848 prosazoval své představy o ekonomicko-sociální revoluci vedené většinou obyvatelstva na rozdíl od revoluce zaměřené pouze na politickou změnu ve státě, neboť ta by měla z ekonomicko-sociální revoluce teprve vyplynout. „Sociální reforma nemůže vzejít z politické reformy, naopak – politická reforma musí vzejít ze společenské reformy.“ Tehdy také Proudhon uvedl, že proletariát se musí emancipovat sám, bez pomoci vlády. V pozdější reflexi uplynulé revoluce došel k závěru, že k jejímu selhání došlo proto, že byla zaměřena i omezena na výměnu státních institucí. A přitom nedošlo k tomu, že by byla zbavena moci velkoburžoazie a její vládnoucí administrativní a militaristický aparát, že chybělo široké povědomí o nutnosti sociální a ekonomické revoluce, bez něhož se revoluce nemůže uskutečnit. A také, že všechny politické strany bez výjimky, pokud usilují o moc, představují jen různé formy absolutismu. Ale politická revoluce je prostředek, zatímco sociální revoluce je účel.

Revoluční myšlenka dominovala Bakuninovu myšlení již v pohnutých událostech roku 1848–1849. „Revoluce, jak jsem si ji představoval, měla být zkrátka hrozná a bezpříkladná, třebaže by směřovala spíš proti věcem než proti lidem. Všechno by pak zásadně změnila, tak by přešla do krve i života lidových mas,“ popsal Bakunin už ve své *Zpovědi*.²⁸

V *Revolučním katechismu* (1864)²⁹ vycházel z předpokladu budoucí světové revoluce a promýšlel podmínky a kroky, které k revoluci povedou. Podmínkou k dosažení revolučního cíle bylo rozbití stávajících politických, ekonomických i sociálních institucí, a s nimi i všech náboženských institucí, jež všechny mají násilný, donucovací charakter. K revoluci mělo dojít podnětem zdola, a měla vyústit v nové svobodné formy společenského života.

Bakuninovy myšlenky se neutvářely jako teoretické úvahy, nýbrž vznikaly v souvislostech či podnětech konkrétních událostí jako programové postoje a stanoviska.³⁰ „Musím ovšem dodat, že odmítám všechny pokusy o utváření takové společenské organizace, která by nebyla založena na úplné svobodě jednotlivce

28 Michail Alexandrovič BAKUNIN, *Zpověď caru Mikulkáši I.*, Praha 1996, s. 76.

29 Pro Bakuninem založenou Alianci revolučních socialistů (1864), později přejmenovanou na Mezinárodní bratrstvo, napsal *Revoluční katechismus*. Když byl v roce 1924 v Berlíně uveřejněn překlad tohoto Bakuninova textu, dal mu vydavatel Max Nettlau název *Principy a organizace Mezinárodní revoluční společnosti*. Vlastní rukopis totiž žádný titul neměl. In: *Der Anarchismus*, Oberländer 1972, s. 146.

30 Např. spis *Revoluční otázka. Federalismus, socialismus a antiteologismus* (1895) vznikl původně roku 1868 jako programové stanovisko pro Ligu míru a svobody (která měla jednat o mírové spolupráci evropských států a spolupráci demokratů a radikálů v Evropě).

i společenství a která by vyžadovala ustavení jakékoli reglementační moci. Ve jménu svobody, kterou pokládáme za jediný základ a jediný tvůrčí princip každé organizace – ať už ekonomické nebo politické – budeme vždy protestovat proti všemu, co by v jakékoli podobě připomínalo státní komunismus či socialismus. [...] Jsme přesvědčeni, že skutečná realizace zásady svobody, spravedlnosti a míru na celém světě nebude možná potud, pokud se ohromná většina lidí nebude moci, jak je tomu dosud, podílet na veškerém bohatství, pokud bude zbavena možnosti vzdělávání a pokud bude odsouzena k politické i společenské bezvýznamnosti, k otroctví – ne-li právnímu, tedy faktickému; [...] jsme přesvědčeni, že svoboda bez socialismu znamená privilegia a nespravedlnost, a že socialismus bez svobody znamená otroctví a brutalitu.³¹

Jakkoli byl Bakunin zapálený pro myšlenku revoluce, považoval za potřebné varovat v posledním dopise Něčajevovi³² před snahami o uměle vyvolanou revoluci, jež by se mohla změnit v novou nesvobodu: „Neuznávám užitečnost, nebo dokonce možnost, jakékoli revoluce kromě spontánní nebo prostě lidové sociální revoluce. Jsem hluboce přesvědčen, že jakákoli jiná revoluce je podvodná a škodlivá a znamená smrt pro svobodu a lid. Odsuzuje jej k nové bídě a novému otroctví [...] jediným cílem tajné společnosti musí být ne vytváření umělé moci mimo lid, ale probouzení, sjednocování a organizování spontánní moci lidu; proto jediná možná a skutečná revoluční armáda není mimo lid, je jí lid sám. Je nemožné vyburcovat lid uměle.“³³ Tedy vyslovil se pro revoluci, ale nikoli za každou cenu, jež by mohla ohrožovat samotnou svobodu.

Bakunin považoval za nutné zdůraznit: „Jsem fanatickým milovníkem svobody. Myslím, že ta je jediným prostředím, v němž lidský rozum, důstojnost a štěstí mohou vzkvétat a rozvíjet se. [...] mám na mysli jedinou svobodu hodnou toho jména, svobodu, která znamená plný rozvoj všech materiálních, intelektuálních a morálních schopností skrytých v každém z nás, svobodu, která nezná žádná jiná omezení než ta daná zákony naší vlastní přirozenosti. [...] Mám na mysli svobodu

---

31 M. A. BAKUNIN, *Pisma wybrane*, t. 1., Warszawa 1965, s. 276, 277–279.

32 Sergej Gennadijevič Něčajev (1847–1882) – mladý, fanaticky nadšený revolucionář ztělesňoval pro Bakunina revoluční naděje, které vkládal do mladé ruské generace. Ve spolupráci s ním Bakunin vydal řadu letáků, např. *Začátky revoluce*, *Několik slov mladým bratřím v Rusku*, *Formulace revoluční otázky*. Pravděpodobně ve spolupráci s ním Bakunin připravil *Katechismus revolucionáře* (1869).

33 *Bakunin Rebukes Nechayev and his Catechism for Vanguardism*, 1997, dostupné na <http://spunk.org/texts/writers/bakunin/sp000333.html>, 11. 7. 2018

vítězí nad hrubou silou a také nad tím, co je pravým vyjádřením takové síly, nad principem autority.³⁴

Charakteristické je pro Bakunina zdůrazňování sociální podstaty svobody: „Individuální svoboda lidí sdružených ve společnosti je nutným důsledkem kolektivního vývoje lidstva. [...] Člověk se stává člověkem a uvědomí si své lidství toliko ve společnosti, která je kolektivně součinnou. [...] Být svobodným člověkem znamená být svobodným považován, poznáván a vychováván jiným člověkem, všemi, kdož ho obklopují. Svoboda není tedy produktem samoty, ale vzájemným uvědoměním, není rozkošem, ale sjednocením; svoboda jednotlivce je vzájemným uvědoměním si lidství a lidského práva všech volných bytostí, jež jsou si rovny a jež jsou si bratry.“³⁵ Tomu také odpovídá Bakuninovo následující prohlášení: „Jsem svoboden toliko tehdy, když všichni lidští tvorové, muži i ženy, již mne obklopují, jsou naprosto svobodnými. Svoboda bližního nemůže nikdy ohraničit a popřít svobodu moji, neboť je naopak její nutnou podmínkou. Jsem opravdu volným toliko svobodou jiných, tím svobodnějším, čím více lidí, kteří mne obklopují, je nezotročeno; čím hlubší a širší je jejich svoboda, tím širší, hlubší a obsáhlejší jest – i moje.“ A tomuto pozitivnímu určení svobody náleží ještě negativní prvek, jímž je „vzpoura lidského jednotlivce proti každé autoritě, autoritě lidstva i autoritě boha, autoritě kolektivní a individuální“.³⁶ Tady si klade Bakunin otázku a současně uzavírá: „A čím tedy mohli bychom odstranit příčiny zla, abychom současně zničili jeho důsledky?“ A odpovídá jednoznačně: „Toliko sociální revolucí.“³⁷

Ve výzvách *Bulletinů Italského výboru sociální revoluce* (1874), na nichž se Bakunin podílel, se pravilo, že již přešla doba mírného propagování revolučních myšlenek a nastala doba propagandy pomocí povstání a barikád. Text vyzýval k přechodu od slov k činům, k revolučnímu vystoupení, v němž bude zničena stávající společnost.³⁸ Výzvy se již ovšem mýjely účinkem.

Johann Most prezentoval svou radikálnost potřebou individuálně podchyčené aktivity, která se nezastaví ani před násilnými prostředky: dělníci „musí své

34 Michail Alexandrovič BAKUNIN, *The Paris Commune and the Idea of the State*, New York 1871, dostupné na http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_archives/bakunin/pariscommune.html, 11. 7. 2018

35 M. A. BAKUNIN, *Bůh a stát*, Praha 1906, s. 19–20.

36 *Ibidem*, s. 22–23.

37 *Ibidem*, s. 72.

38 *Bollettini del Comitato Italiano per la Rivoluzione sociale*, 1874, No. 1, 2. V revolucionářském fanatismu Bakunin uvěřil a chystal se na další revoluční vzpouru připravovanou v červenci v Boloni 1874, po jejímž prozrazení stačil na poslední chvíli odjet.

vysvobození vybojovat vlastními silami“ a „je samozřejmé, že boj proletariátu proti buržoazii musí mít násilný revoluční charakter [...]“.³⁹ U týraných a vykořisťovaných mas vyvolává každý akt pomsty, jehož se revolucionář dopustil na nějakém reprezentantu kapitalistické společnosti, pocit zadostiučinění, novou útěchu, novou naději. Dále pak takový čin nutí k napodobení. A především je to prostředek propagandy. [...] To je agitace, které by nemohlo být nikdy dosaženo řečmi a spisy.“⁴⁰ Mostova agitace ať už prostřednictvím jeho listu *Freiheit* (1883–1886), nebo přednášek nezůstávala jen u revolucionářských výzev, sahala až nabádání, dokonce aby se revolucionáři připravovali na revoluci, na „den rozhodnutí“ obstaráváním pušek, revolverů a bomb. Jako by se Most sám obával přikročit ke své touze, k uskutečnění svých vizí, ale současně byl o její oprávněnosti natolik přesvědčen, že si nemohl své pevné přesvědčení nechat pouze pro sebe. Jako by se tady dostávalo do rozporu individuální přesvědčení a z něj vyplývající individuální akt na jedné straně, a potřeba i nutnost společenského dosahu a uskutečnění na druhé straně.

Most spatřoval východisko k sociální revoluci v propagandě činem, tj. propagandou skrze příklad, příkladem k následování a v propagandě činu, tj. v propagování atentátů, v podněcování k násilným činům. Ve smyslu přesvědčení, že vražda tyрана není zločinem, chtěl prostřednictvím propagandy činu vyjádřit vůli lidu a činem proti tyranovi probudit lid z apatie. Anarchistický individuální teror měl být podněcující jiskrou k revoluci. Čin měl být morálně ospravedlněn tyranovým útlakem lidu, atentátník měl být chápán jako nemilosrdný mstitel, jako hrdina svobody, a čin měl ukázat na zranitelnost takového režimu.

Hrozba nejistoty vyvolávaná různými akty propagandy činu přináší „do tzv. „slušné společnosti“ vědomí toho, že nad jejími hlavami stále visí Damoklův meč sociální revoluce, a že stojí na zemi, o níž nevědí, zda pod ní nedoutnají vulkanické síly moderní vědy. Už to má svou cenu,“ vyslovil své přesvědčení Most v práci *Svobodná společnost* (1884).⁴¹

Už ve svém protináboženském a antiklerikálním textu, v jeho závěru se Most vyslovil odhodlaně ve své revolucionářské negaci: „Teprve v bouři budoucí sociální revoluce, tj. v okamžiku, kdy bude zatočeno se všemi komplici kněžstva, knízáty,

---

39 Rudolf RÖCKER, *Johann Most. Das Leben eines Rebellen*, Berlin 1994, s. 145–149; Max NETTLAU, *Geschichte der Anarchie*, Bd. III., Vaduz 1984, s. 380.

40 Ibidem, s. 381.

41 Johann MOST, *Die Freie Gesellschaft*, New York 1884, s. 63–64.

junkery, byrokraty a kapitalisty, kdy stát a společnost jakož i církve budou důkladně vymety železným koštětem.“⁴²

„Je tudíž nejsvětější povinností každého revolucionáře chránit lid před volebními urnami a radit mu, aby se připravoval na násilné svržení hanebného, vražedného a kořistnického hospodářství, je třeba neustále podněcovat lidi, zatímco se za takového pobádání učí stále rozhodněji nenávidět stávající poměry, a dávat jim ponaučení, co je třeba dělat. [...] Vychovávat lidi ve vědomé, myslící vojáky sociální revoluce,“ napsal Most ve spisku *Volební urna* (1888).⁴³ Most byl přesvědčen, že „nejen logika dějin, ale ještě spíše postoj vládnoucích tříd vůči všem snahám dělníků zcela vylučují mírné řešení sociální otázky, což pro Mosta znamenalo, že to, „co zůstane, je samozřejmě revoluční taktika [...] revolučním činem je uděláno více propagandy nežli stovkami agitačních řečí a tisícovkami brožur nebo novin. [...] Jen správný čin na správném místě a ve vhodném čase může mít takový účinek,“ uvedl v závěru svého spisku *Komunistický anarchismus*.⁴⁴ Když se pokusil zformulovat společné stanovisko postupu i se sociálními demokraty, uvedl: „Zničení stávajícího třídního panství všemi prostředky, tj. energickým, revolučním a mezinárodním postupem.“⁴⁵

Petr Kropotkin vnímal svou soudobou situaci v Evropě jako předrevoluční, připomínající dobu před evropskou vlnou revolucí roku 1848 a nešetřil ve svých statích výrazy „revoluce“, „revoluční“, jež pojmenovávaly stěžejní myšlenku jeho přesvědčení: „V takových dobách se stává revoluce potřebou, [...] aby ovála konečně celý svět dechem nového života. [...] Kráčíme rozhodně rychlými kroky k revoluci, [...] [která] otřeše nynější společnosti až do základů a obnoví prameny života. [...] Lid prohlásí brzy úpadek buržoazie. Uchopí se sám řízení svých záležitostí, jakmile se naskytne vhodný okamžik. [...] Je třeba strašlivé revoluce, která by vyvrátila špínu naší společnosti až do jejích kořenů, neboť pokud budou trvat příčiny zkázy, nedá se nic napravit! [...] Nelze váhat, byť bychom i měli postupovat ohněm a mečem.“⁴⁶ V Kropotkinových slovech zřetelně rezonují Mostovy „zápalné“ revoluční výzvy.

---

42 Idem, *Die Gottespest*, New York, 1883, dostupné na <http://www.payer.de/religionskritik/most01.htm>, 11. 7. 2018

43 Idem, *Der Stimmkasten*, New York, 1888, *Vermischte Schriften*, Berlin 1987, dostupné na <https://www.anarchismus.at/anarchistische-klassiker/johann-most/24-johann-most-der-stimmkasten>, 11. 7. 2018.

44 J. MOST, *Der kommunistische Anarchismus*, 1889, s. 14–16; dostupné na <http://anarchismus.at/txt4/mostkommunismus.htm>, 11. 7. 2018

45 Ibidem, *Der kommunistische Anarchismus*, 1889, s. 16. 11. 7. 2018

46 P. A. KROPOTKIN, *Buřičovy řeči*, Praha 1907, s. 1, 5, 15.

„V těchto dobách se revoluce vnucuje. Stává se sociální nezbytností. Naše situace je revoluční“, psal Kropotkin ve stati *Duch vzpoury*.⁴⁷ „Pocítuje se nezbytnost revoluce, nesmírné a nelítostné, která nejen zvrátí hospodářský režim [...], která nejen povalí politický systém [...], která také rozčeří intelektuelní a mravní život společnosti, která otřese bezcitností, [...] a vnese [...] oživující vánek vznešených zanícení. [...] Příští revoluce bude všeobecná“, psal Kropotkin. „Praktické řešení se nalezne a ujasní teprve tehdy, když by již změna započala: bude plodem revoluce samé, činnosti lidu – nebo nebude ničím, neboť mozek několika jednotlivců je naprosto neschopen nalézt řešení, která se mohou zrodit jen z lidového života,“ zamýšlel se Kropotkin ve stati *Revoluční vláda*.⁴⁸ Na druhé straně se ovšem snažil předstírat co nejkonkrétnější, lidem zcela srozumitelný koncept dosažení budoucí svobodné společnosti jako velmi reálný. Tady rezonovala Mostova myšlenka propagandy činem: „Každý [...] ví dokonale předem, že teoretická propaganda revoluce se projevuje nezbytně skutky mnohem dříve, než teoretikové určili. Činy, kterými si vynucují všeobecnou pozornost, vniká myšlenka do mozku a zmocňuje se srdcí vyděděnců. Čin vykoná mnohdy v několika dnech více propagandy, než tisíce brožur.“⁴⁹

Ve stati *Politická práva* Kropotkin uvedl: „Nepůjdeme do parlamentu žádat o dovolení; nebudeme žebrot o zákon. Budme organizovanou silou, schopnou ukázat zuby pokaždé, když se kdokoli chystá omezit naše práva slova a shromažďovací; Budme silní! [...] Svobody se nedostávají, nýbrž berou!“⁵⁰

„Jen revoluce, jež odevzdá nástroje, stroje a suroviny a všechno sociální bohatství do rukou výrobců a zorganizuje všechnu výrobu tak, aby ukojila potřeby všech, kdož vyrábí, bude moci učinit konec všem válkám o dobytí trhu.“⁵¹ Když Kropotkin uvažoval o revolučních menšinách, obhajoval reálnou situaci, „že naše anarchistické skupiny jsou malými menšinami“ s nezvratným přesvědčením o směru evoluce, takže „jako organizace zůstaneme v menšině až do dne revoluce“ a že „teprve v předvečer povstání se stane většinou z menšiny, jíž tvoří dnes [...] Idea anarchistického komunismu, představovaná dnes slabými menšinami, ale vyhraňující se více a více v lidovém duchu, uchvátí masy“.⁵²

---

47 Ibidem, s. 175.

48 Ibidem, s. 157.

49 Ibidem, s. 177–178.

50 Ibidem, s. 25–26.

51 Ibidem, s. 52.

52 Ibidem, s. 53, 54, 58.

A jaký bude postup revoluce příští? „Povstání vypukne na tisíce místech, zabrání utvoření se jakékoli vlády, která by mohla překážet vývoji událostí – a revoluce bude ‚řádit‘, dokud nevykoná své poslání: zrušení soukromého vlastnictví a státu. V ten den stanou se dnešní menšiny lidem, masou, a tato masa, vzbouřená proti vlastnictví a státu, bude kráčet k anarchistickému komunismu,“ napsal ve stati *Revoluční menšiny*.⁵³

„Pro nás anarchisty je diktatura jednotlivce nebo strany – v podstatě je to totéž – definitivně odsouzena. ‚Vše, co je dobré a trvalé, děje se jen svobodnou iniciativou lidu, kterou se každá vláda snaží ubít!‘ [...] My, kdož chápeme, že se blíží okamžik, kdy zasadíme buržoazii smrtelnou ránu, [...] My se vrhneme tělem i duší v sociální revoluci.“⁵⁴

Gustavu Landauerovi myšlenka fatální nezbytnosti revoluce nepostačovala: V úvahách o možné revoluci, kde se zabýval revolučními procesy v novověké historii (v monografii *Revoluce*, 1907) Landauer poukazyval na to, že není možné ji koncipovat jako vzdálenou budoucnost, nýbrž mnohem více na základě našich zájmů. V takové koncepci se Landauerovi jevila revoluce jako neustálý proces, který postupuje dějinami. Ale odtud vyvodil poučení, že je třeba začít. „Ačkoli je nás málo, jde o to začít. Protože je nás málo, musíme začít s málem.“⁵⁵ Landauerově představě odpovídalo odstranění hierarchických struktur panství prostřednictvím duchovní regenerace lidstva, obnovení – od samého základu – všech lidských a sociálních struktur. Rozhodně však odmítal násilnou revoluci.

„Socialismus se neuskuteční ve státě, nýbrž nejdříve venku, mimo stát.“⁵⁶ Odtud pocházela Landauerova myšlenka „vystoupení ze společnosti“ s odůvodněním, že nelze čekat, že se socialismus uskuteční někdy v daleké budoucnosti, kdy na místo vykořisťování, proletarizace a kapitalismu údajně nastoupí socialismus. „Začít“ představovalo pro Landauera klíčové slovo, heslo organizovat Socialistický spolek (1908), který měl fungovat na základě principů autonomie a vzájemného svobodného sdružení různých skupin bez centrálního vedení. „Socialistický spolek chce dát dohromady všechny lidi, kteří to se socialismem myslí vážně [...]“⁵⁷

---

53 Ibidem, s. 58.

54 Ibidem, s. 165.

55 Gustav LANDAUER, in: H.-J. Valeske (ed.), *Entstaatlichung – für eine herrschaftslose Gesellschaft*, Wetzlar 1978, s. 44.

56 Idem, in: *Auch die Vergangenheit ist Zukunft*, Siegbert Wolf, (ed.), Frankfurt an Main, 1989, s. 70.

57 In: Hans DIEFENBACHER, (ed.), *Anarchismus. Zur Geschichte und Idee der herrschaftsfreien Gesellschaft*, Darmstadt, 1996, s. 43.

Revoluce znamenala v Landauerových úvahách o uskutečňujícím se socialismu proces, nikdy nepředstavovala pouhý politický převrat ani jiný jednorázový akt sociální změny. Dosavadní podoby revolucí se vždy odehrávaly v podobě násilného činu, za autoritativních okolností a vždy byla svázána s politikou, zatímco Landauerova představa o revoluci byla zespolečněním revoluce a její úsilí o svobodnou společnost mělo být již v procesu jejího směřování. A jelikož základem Landauerovy sociální koncepce zůstávalo „individuum, od něhož vše počíná“, pak významným momentem jeho úvah zůstával duchovní proces revolucionizace vědomí jednotlivých lidí. Jemu šlo „o probouzení individuality člověka, o uvědomění sebe sama, jeho vzpurné individuality ducha, charakteru, temperamentu.“⁵⁸ Zároveň Landauer spatřoval v každém individuu podstatu zaměřenou k sociabilitě, která se ve společenství naplňuje. Svoboda pak zůstává základem tohoto sociálního uskutečnění. Landauer v roce 1911 napsal: „Nikdo nenajde svobodu, pokud ji nemá v sobě. A podobně: „Nic, co se skutečně týká člověka, nemohou lidé provádět, aniž by to uskutečňovali společně ve svobodě.“⁵⁹

S Landauerem dostala myšlenka revoluce společenský, ale zároveň individuálně chápaný, uvědomovaný a prožívaný akt cesty ke svobodnému sdružování lidí.

III.

Myšlenky anarchismu utvářející se v průběhu 19. století doprovázely vedle kritiky, negace, revolučních prostředků předpokládané společenské změny nutně více či méně konkretizované vize budoucí svobodné společnosti, svobodných sdružení, asociací, svobodných individuí, s bezprostřední nebo vzdálenou, očekávanou budoucností svobody.

Podle Proudhona by se měly utvářet decentralizované státy velkých regionálních konfederací, které by vedly k evropské konfederaci. Tyto decentralizované státy by spočívaly v regionálním měřítku na bázi autonomních komun a autonomních komunálních spolků jako zemědělská a průmyslová odvětví, která se sama spravují a jež se organizují v zemědělsko-průmyslových federacích. Zvolit si cestu takové morální převahy by bylo pro lid velkých demokratických států mnohem prospěšnější, nežli upadání do válečných konfliktů.

---

58 Gustav LANDAUER, *Auch die Vergangenheit ist Zukunft*, Siegbert Wolf (ed.), Frankfurt am Main, 1989, s. 18.

59 *Ibidem*, *Auch die Vergangenheit ist Zukunft*, s. 19.

Proudhonova představa byla založena na zásadním rozlišení mezi soukromým vlastnictvím, jež představovalo neohrazené hromadění moci, s tím i zotročování a násilí, zatímco naopak individuální vlastnictví představovalo základ rovnosti a tudíž dosažitelnost svobody. Proudhon tedy hledal takové principy – a byl přesvědčen, že je našel – které by individuální vlastnictví učinily všeobecným a vedly k rovnosti. A postupně až k úplnému potlačení zisku, který je zdrojem útlatku a nerovnosti. Organizace společnosti by pak měla vzejít z principu dělby práce a kolektivní síly a měla by zároveň zachovat osobnost člověka a občana. Podstatou zachování osobnosti a společenskosti člověka je svoboda: „Svoboda je rovnost, protože svoboda existuje jen ve společenském stavu a mimo rovnost není žádná společnost. Svoboda je anarchie, protože ona nepřipouští panství libovůle, nýbrž pouze autoritu zákona, to znamená nutnosti. Svoboda je nekonečně rozmanitá, protože si váží každé vůle v hranicích zákona,“ vymezoval Proudhon své stanovisko v práci *Co je vlastnictví*.⁶⁰ „Volná asociace, svoboda, která se omezuje na to, aby zachovávala rovnost ve výrobních prostředcích a rovnocennost ve směně, je jedinou možnou, jedinou spravedlivou a jedinou správnou společenskou formou.“ V obecném pohledu pak autor ještě dodával, že „nejvyšší dokonalost společnosti se nachází ve spojení řádu a anarchie.“⁶¹ Naplněním tohoto spojení jsou právě volně se sdružující svobodné asociace pracujících – na principu vzájemnosti (*mutualité*) jako „vzájemném naplňování odporujících si protikladů. [...] Vzájemnost je ve světě principem veškerého života a v hospodářském pořádku je principem sociální skutečnosti, formulí spravedlnosti. Čeho je nám potřeba, je vzájemnost, spravedlivá směna, organizace kreditu,“⁶² vyjádřil Proudhon roku 1848 své přesvědčení o budoucnosti svobody v práci *Řešení sociální otázky*. V systému vzájemnosti není společnost organizována na základě hierarchie funkcí a schopností, nýbrž na základě rovnováhy mezi svobodnými lidmi, kteří mají stejná práva a povinnosti.

Požadavek „žádného vykořisťování člověka člověkem prostřednictvím nahromadění kapitálu“ je tedy ekonomickou formulací požadavku „žádné vlády člověka nad člověkem prostřednictvím nahromadění moci“. ⁶³ „U pracujících tříd nejde tedy o to, aby na sebe strhly státní moc a monopol, nýbrž o to, aby porazily obojí, to znamená nechat vzejít z nitra lidu, z jeho práce větší aktivitu, mocnější čin.“ Právě ve *Vyznáních revolucionáře* (1849) došel k závěru, že „pravá forma vlády

---

60 Pierre-Joseph PROUDHON, *Was ist das Eigentum*, Graz 1971, s. 228.

61 Idem, *Was ist das Eigentum*, s. 231–232.

62 Arthur MÜHLBERGER, *P.J. Proudhon, Leben und Werke*, Freiburg, 1979, s. 84–85.

63 Ibidem, s. 146.

je anarchie, tedy nepřítomnost panství“. S tím pak souvisí často připomínaná věta, v níž autor vyznává svůj odpor vůči jakékoli formě vládnutí a ovládnutí: „Nechci ani vládnout ani být ovládnán!“⁶⁴ Podle Proudhonova předpokladu musí být překonán stávající soukromokapitalistický systém, současně však musí být zabráněno vzniku komunistického hospodářského a společenského uspořádání, neboť „komunismus je jen plagiátem buržoazního systému. Spočívá na stejném principu autority. [...] Jeho pojetí státu je absolutně stejné jako pojetí starých pánů. Ať už je tento stát nazýván jako císařství, monarchie, republika, demokracie[...]“.⁶⁵

Místo centralizovaných států by se měly utvářet decentralizované státy velkých regionálních konfederací, které by vedly k evropské konfederaci. Tyto decentralizované státy by spočívaly v regionálním měřítku na bázi autonomních komun a autonomních komunálních spolků jako zemědělská a průmyslová odvětví, která se sama spravují a jež se organizují v zemědělsko-průmyslových federacích. Decentralizace a federalizace jsou dvě různé stránky jednoho úsilí o autonomii sdružení, na nichž závisí budoucnost společnosti a na nichž spočívá mír mezi národy. Zatímco centralizace vyžaduje absolutní podřízenost části vůči celku, a s tím i zřeknutí se samostatnosti, naopak decentralizace uvolňuje pouto sdružení vůči celku a vytváří se prostřednictvím vzájemného souhlasu nový a pevnější vztah uvnitř takového sdružení. Autonomie sdružení je tím posílena a dostává se na vyšší úroveň. Nejsvobodnější a nejmravnější vláda je podle Proudhona taková, kde veřejná moc je co nejvíce rozdělena a kde nezávislost sdružení a skupin je nejvíce respektována. Program federativní vlády může být jen takový, kdy centrální úřady slouží provinciálním, kantonálním a municipálním úřadům.

Ve *Federativním principu* Proudhon ukázal, že decentralizace a federalizace jsou dvě různé stránky jednoho úsilí o autonomii sdružení, na nichž závisí budoucnost společnosti a na nichž spočívá mír mezi národy, kde veřejná moc je co nejvíce rozdělena a kde nezávislost sdružení a skupin je nejvíce respektována. Proudhonovou vizí byla myšlenka, že „dvacáté století otevře éru federací“.⁶⁶ Práce *O federativním principu* v podstatě završovala jeho představu o myšlence anarchie. Proudhon trval na anarchii jako na ideálu, k němuž společnost na cestě federativní organizace bude směřovat. Východisko neviděl ve všeobecném zbídačení, nýbrž ve všeobecném zdokonalení prostřednictvím evoluce – nikoli tedy už formou revoluce, vůči níž po zkušenostech dosavadních revolucí pociťoval jen zklamání a odpor. Princip

---

64 Ibidem, s. 148–149.

65 Ibidem, s. 231.

66 Ibidem, s. 215.

vzájemnosti představoval pro autora osu jeho uvažování a řešení sociálních a ekonomických problémů, od něho se odvíjely všechny instituce mutualismu, jež se tak mohou obejít bez orgánů potlačování a násilí.

Bakunin vycházel z přesvědčení, že „je třeba organizovat společnost takovým způsobem, aby každý jednotlivec – každý muž a každá žena – hned od počátku svého života měl více méně stejné podmínky pro rozvoj svých různých schopností a pro jejich využití ve své práci; je třeba zorganizovat společnost takovým způsobem, aby nikdo nemohl vykořisťovat cizí práci; je třeba zorganizovat společnost tak, aby nikdo nemohl využívat společenského bohatství, pokud by se bezprostředně vlastní prací nepodílel na jeho vytváření [...] budeme vždy protestovat proti všemu, co by v jakékoli podobě připomínalo státní komunismus či socialismus [...]“.⁶⁷ Bakunin zdůrazňoval (a anticipoval), „že svoboda bez socialismu znamená privilegia a nespravedlnost, a že socialismus bez svobody znamená otroctví a brutalitu.“⁶⁸ Komuna pro Bakunina představovala potvrzení jeho myšlenek o odmítnutí státu, o negaci centralistické autority i příklad místní samosprávy, jež korespondovala s jeho představou budoucího systému svobodných komun. „Mám na mysli jedinou svobodu hodnou toho jména, svobodu, která znamená plný rozvoj všech materiálních, intelektuálních a morálních schopností skrytých v každém z nás, svobodu, která nezná žádná jiná omezení než ta daná zákony naší vlastní přirozenosti. [...] Mám na mysli svobodu vítězí nad hrubou silou a také nad tím, co je pravým vyjádřením takové síly, nad principem autority.“⁶⁹

V Bakuninově vizi „zdola nahoru uspořádaná federativní organizace dělnických sdružení, skupin, obcí až po provincie a národy, to je jediná podmínka skutečné, a nikoli fiktivní, svobody“.⁷⁰ Ve svých úvahách o budoucí sociální revoluci připouštěl Bakunin i rozsáhlý konflikt na život a na smrt, nejen v jedné zemi, ale v celé Evropě, neboť „sociální revoluce nemůže být revolucí lokální, revolucí jednoho národa; ze samé své podstaty je revolucí mezinárodní“.⁷¹ Budoucnost svobody dostávala kontury odhodlané vize: „Přijde doba, kdy na sutinách politických států v plné svobodě vznikne zdola nahoru zorganizovaný bratrský svazek svobodných výrobních spolků, obcí i provinčních federací, který se obejde bez různých, které budou mít shodnou vůli, svazek lidí všech jazyků a národností. [...] My revolucionáři –

67 M. A. BAKUNIN, *Pisma wybrane*, t. 1., s. 276.

68 Ibidem, s. 277–279.

69 Michail Alexandrovič BAKUNIN, *The Paris Commune and the Idea of the State*, 2001, dostupné na http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_archives/bakunin/pariscommune.html, 11. 7. 2018.

70 M. A. BAKUNIN, *Pisma wybrane*, t. 2., s. 179–181.

71 Ibidem, s. 229, 235.

anarchisté, jsme stoupci všeobecné osvěty, osvobození a širokého rozvoje společenského života, a z toho pohledu tedy nepřátelé státu a vši státnosti, v představách různých metafyziků, pozitivistů a všech učenců. [...] Prohlašujeme, že jsme nepřáteli každé vládní, státní moci, jsme nepřáteli státního zřízení vůbec, a soudíme, že lid může být šťastný a svobodný pouze tehdy, když si sám utváří svůj život, když se organizuje zdola nahoru samostatně a zcela svobodně ve sdruženích, bez jakékoli oficiální kurately, ať už by na něj svobodně působily nejrůznější osoby či strany [...].⁷²

Johann Most popisuje svou vizi budoucí společnosti následovně: „Stát zde nebude mít ani místo, ani účel. Všech účelů života člověk dosáhne v odpovídajících organizacích nebo uskupeních. Ta nebudou centralizovaná a budou jen natolik federalisticky spojována, jak jen to bude nezbytně nutné k dosahování vytčených cílů. Soukromé vlastnictví půdy nebo kapitálu zde neexistuje. Pracovní prostředky všeho druhu zůstanou v rukou různých řemeslných organizací. Všichni lidé budou nejen výrobci, ale také spotřebitelé,“ jak se Most pokusil mj. shrnout. „Nikdo nebude řízen shora, každý bude členem různých korporací, k nimž se na základě své svobodné volby připojí, [...] nikdo nebude nucen jednat proti svým sklonům. Krátká pracovní doba, bohaté pozitivky a všeobecné vědění změní dosud rozdělený svět lidí ve společenství bratrů a sester. To je anarchie nebo – komu se to staré cizí slovo nelíbí – harmonie,“ uzavřel Most své pojednání.⁷³

Kropotkin se ve své práci *Dobývání chleba* (1892) snažil co nejkonkrétněji přiblížit podmínky blahobytu pro všechny, svobodného sdružování, decentralizace průmyslu, volného komunismu, jak již napovídají názvy některých kapitol práce; „Náš komunismus není [...] komunismem autoritních německých teoretiků. Je to komunismus volný, komunismus svobodných lidí. On spojuje oba cíle: [...] cíl ekonomické a politické svobody.“⁷⁴

„Evoluce nepokračuje ve smyslu autoritářství; spěje k nejúplnější svobodě jednotlivce, k výrobním a spotřebním skupinám, obcím, sdružením, volným federacím. Evoluce pokračuje ne ve smyslu majetkového individualismu, nýbrž ve smyslu společné výroby a spotřeby.“⁷⁵

„Povalte stát a z jeho trosek vznikne federativní společnost, opravdu jediná, skutečně nedělitelná, ale volná a rostoucí v solidaritě vlastní svobodou,“ psal Kro-

72 Ibidem, s. 282, 336–337, 339.

73 Johann MOST, *Die Freie Gesellschaft*, New York 1884, s. 63–64, 67, 69.

74 Peter Alexejevič KROPOTKIN, *Blahobyt pro všechny*, Brno 1900, s. 164.

75 Ibidem, s. 53–54.

potkin ve stati *Komuna*.⁷⁶ „Svobodná společnost, která nastupuje v majetek dědic-
tví všech, musí nalézt novou organizaci ve volném sdružení, ve svobodné federaci,
která odpovídá novému ekonomickému období.“⁷⁷

Kropotkinova práce *Pole, továrny a dílny* (1899) zachycuje Kropotkinovy
úvahy o možnostech hospodářské decentralizace, o životě v komunitách a jejich
ekonomické soběstačnosti bez jakéhokoli státního centrálního mocenského apará-
tu, o možnostech společnosti integrované práce (na rozdíl od stávající dělby práce),
kde každý koná jak práci ruční, tak i duševní: „Zbudujte [...] nesčetné rozmanité
dílny a továrny, které jsou potřebné k ukojení nekonečně rozmanitých potřeb civi-
lizovaného člověka [...] kam bude člověk váben přáním nalézt tam práci, která by
mu vyhovovala [...], která by nejlépe odpovídala jeho náklonnostem.“⁷⁸

Takovými myšlenkami se Gustav Landauer inspiroval, když koncipoval své
představy o socialistických koloniích, obcích a dvorech jako počátečních ostrovech
svobody, které se budou postupně rozšiřovat na úkor stávající autoritativní společ-
nosti. I on vycházel z přesvědčení, že není možné svobodu koncipovat jako vzdále-
nou budoucnost, a že její podoba vychází mnohem více z našich zájmů nežli z na-
ších tradic.

Landauerova koncepce revoluce směřovala ke kulturnímu socialismu jako
společnosti bez státu, bez centralismu a hierarchie, kde se individualita a společen-
skost vzájemně doplňují. Zároveň Landauer kladl podmínku, aby se revoluce pro-
sazovala v pokojné podobě, tedy aby duch revoluce byl součástí mírového a humán-
ního společenského pořádku. Landauerově představě odpovídalo odstranění hie-
rarchických struktur panství prostřednictvím duchovní regenerace lidstva,
obnovení – od samého základu – všech lidských a sociálních struktur. Rozhodně
však odmítal násilnou revoluci.

Nelze tedy čekat, že se socialismus uskuteční někdy v daleké budoucnosti,
kdy na místo vykořisťování, proletarizace a kapitalismu údajně nastoupí socialis-
mus.

„My nečekáme na revoluci, s níž pak socialismus začne, nýbrž my začínáme
socialismus uskutečňovat, aby pak na základě toho přišla velká změna!“⁷⁹ Základ-
ním tvarem je zde spolek samostatně hospodařících a vzájemně spravedlivě obcho-
dujících obcí. Akceptováno je zde slovo „republika“ v původním významu jako věc

76 P. A. KROPOTKIN, *Buřičovy řeči*, s. 71.

77 P. A. KROPOTKIN, *Blahobyt pro všechny*, s. 169.

78 Peter Alexejevič KROPOTKIN, *Pole, továrny a dílny*, Praha 1920, s. 279–280.

79 Hans DIEFENBACHER, (ed.), *Anarchismus. Zur Geschichte und Idee der herrschaftsfreien Ge-
sellschaft*, Darmstadt, 1996, s. 43.

obecného blaha. „Socialistický spolek vyhláší za cíl svých snah Anarchii v jejím původním smyslu: pořádek na základě dobrovolnosti.“ A to podle zásady, že „Od individua vše začíná; a na individu u vše spočívá“.⁸⁰

V Socialistickém spolku šlo o sdružování lidí, kteří zakládají socialistické dvory a obce jako „malé začátky a zkoušky“, které mají vnést světlo i do dalších částí země a vyvolávat v ostatních lidech touhu po blahu a spokojenosti v obci. Činnost v obci Landauer spojoval s návratem k přirozené práci, která neodděluje člověka od přírody a neizoluje ho pouze kvůli jedné formě činnosti, naopak mělo by jít o spojování řemeslné i zemědělské práce, ale také o spojování výuky a práce, hry a práce. Důležitou součástí v nové svobodné společnosti měl být podíl na kulturním životě, kdy literatura, malířství, sochařství, architektura a divadlo by měly sloužit vnitřním potřebám lidí.

Poněkud zvláštní je zde postavení Maxe Stirnera (Johann Caspar Schmidt, 25. 10. 1806–25. 6. 1856, Berlin). Ačkoliv spadl svým životem a dílem do okruhu mladohegelovců a s anarchismem jako hnutím neměl nic společného, ocitl se svým myšlenkovým anticipováním, „druhou“ působností svého díla a jeho ohlasem v jeho kontextu v době pozdější. Tedy svým myšlenkovým dosahem, kdy byl znovuobjeven – až ke konci 19. století.⁸¹ Stirner zastával a ve vztahu k jedinci formuloval konsekventní filozofický individualismus. V úsilí o zachování individua, jeho nezávislosti a volnosti vystupoval nejen proti vnějším institucím, které omezují lidskou svobodu, jako je stát, právo, vlastnictví, ale i proti abstrakcím a myšlenkám, vůči nimž je individuum omezováno na své svobodě, individuálnosti a jedinečnosti. Zde si můžeme všimnout, jak se Stirnerovy myšlenky prolínaly s anarchistickými, respektive jak anticipovaly pozdější myšlenkovou atmosféru.

Ohrožení individuality „panstvím myšlenek“, rezonovalo koncem 19. století všem, kteří se zasazovali o svobodu a nezávislost člověka, jeho individuality. „Stát, císař, církev, bůh, mravnost, řád atd. jsou takové myšlenky nebo duchové, které jsou pouze pro ducha. Jen živoucí bytost, zvíře, se o ně stará právě tak málo jako dítě.

80 Siegbert WOLF (ed.), *Auch die Vergangenheit ist Zukunft*, Frankfurt am Main, 1989, s. 17.

81 Po Stirnerově smrti (1856) upadla jeho práce nejprve do zapomenutí a teprve po několika desetiletích, v době nietzschovské apoteózy individua, kdy se zároveň otevíralo porozumění někdejšímu zapomenutému konceptu stirnerovského individua jako nezaměnitelného jedince, individua, jehož nelze zařadit pod žádného společného jmenovatele, v době, kdy se zároveň objevovaly myšlenky o nebezpečí nejen státního totalitarismu, ale i praktické projevy hierarchické moci politických stran a kritické hlasy o nebezpečí případného budoucího státního socialismu. V roce 1892 napsal Paul Lauterbach předmluvu k novému vydání Stirnerova díla *Der Einzige und sein Eigentum* a roce 1898 vydal John Henry Mackay Stirnerovu biografii *Max Stirner. Leben und sein Werk*.

I nevzdělanci nejsou více než děti, a kdo se stará jen o své životní potřeby, je netečný vůči takovým duchům; jelikož je ale vůči nim slabý, podléhá jejich moci a je ovládán – myšlenkami. To je smysl hierarchie.“ Odtud Stirner odvíjel svou kritiku idejí, které panují nad lidmi, jimiž jsou lidé zotročováni. „Hierarchie je panství myšlenek, panství ducha! V hierarchii jsme až do dnešních dnů, utlačováni těmi, kteří se opírají o myšlenky. Myšlenky jsou (pro ně) svaté.“⁸²

Na politických fenoménech své doby Stirner odhaloval, jak dalece či jak zastřeně je omezována svoboda ze zorného úhlu jedinečného individua. U politického liberalismu, který spočívá v osvobození od závislosti a libovůle mocných, panovníků, monarchů, poukazoval Stirner na skryté omezení svobody, jež bylo v buržoazním liberalismu pouze zamaskováno a v podstatě bylo toto omezení ještě důraznější, nežli v předchozím režimu. „Monarcha v osobě královského pána byl ubohým monarchou proti novým monarchům, ‚suverénnímu národu‘. Tato monarchie byla tisíckrát ostřejší, přísnější a důslednější. Proti těmto novým monarchům neplatilo žádné právo, žádné privilegium; jak omezený se proti tomu vyjímá ‚absolutní král‘ starého režimu! Revoluce proměnila omezenou monarchii v absolutní monarchii. Po čem se po tisíciletí toužilo a o co se usilovalo, totiž nalézt takového absolutního pána, vedle něhož by žádný jiný pán posedlý po moci neobstál, to přinesla buržoazie.“⁸³

Táže-li se Stirner, „co tedy znamená, že my všichni máme ‚rovnost politických práv‘?“, odpovídá: „Jen tolik, že stát nebere žádný ohled na mou osobu, že jsem pro něj jako každý jiný jen člověkem, aniž bych měl jiný jemu imponující význam [...] Státu je tedy jedno, komu politická práva uděluje, jen když ten, kdo je přijímá, naplňuje povinnosti, které z postoupených práv vyplývají.“⁸⁴ Stirner podal v oněch raných stadiích buržoazního liberalismu v Německu jeho prozíravou kritiku, kdy jedinec je chápán jako abstraktní jednotka, nikoli však jako individuum ve své jedinečnosti.

Politický liberalismus tedy neznamenal osvobození lidí ze závislosti na idejích, nýbrž pouze zaměnil jejich podřízenost jedněm idejím za podřízenost jiným, a to důkladněji. „Buržoazie je šlechtou výdělků. [...] Bojovala proti ‚líné‘ šlechtě, neboť podle ní, pilné, která skrze píli a výdělek získala šlechtictví, není svobodným

---

82 Max STIRNER, *Der Einzige und sein Eigentum*, Leipzig, 1898, s. 89–90.

83 Ibidem, s. 121–122.

84 Ibidem, s. 122.

ten, kdo je od narození svobodný, ale také ani Já nejsem svobodný, nýbrž ‚zasloužilý‘, příčinlivý služebník (svého krále; státu; národa v konstitučních státech).“⁸⁵

Stirner odhaloval údajnou svobodu jako zastřenou moc a zotročení: „Politická svoboda tedy neznamená Moji svobodu, nýbrž svobodu moci, která mě ovládá a potlačuje; znamená, že moji *tyrani* jako stát, náboženství či svědomí jsou svobodní. Stát, náboženství, svědomí, tito tyrani ze mě dělají otroka a jejich svoboda je Moje otroctví. Že přitom nutně sledují zásadu ‚účel světí prostředky‘, se rozumí samo sebou. Je-li blaho státu účelem, pak je válka posvěceným prostředkem; je-li spravedlnost státním účelem, pak je zabití posvěceným prostředkem a je pojmenované svým svatým jménem: poprava atd., svatý stát posvěcuje vše, co mu prospívá.“⁸⁶ Ve svém konsekventně kritickém postoji vůči měšťanskému liberalismu rozkrývá Stirner iluzorní podobu novověké svobody a poukazuje na to, že měšťanská svoboda neznamená svobodu pro všechny občany ve státě, ale pouze pro měšťanstvo – jako svobodu jeho moci a loajality

„Stát je – měšťanský stát, je to status měšťanstva. Neochraňuje člověka podle jeho práce, nýbrž podle jeho poslušnosti (‚loajality‘), tedy podle toho, zda státem svěřená práva užívá a spravuje podle vůle, tj. podle zákonů státu. Stát spočívá na – otroctví práce. Až bude práce svobodná, bude stát ztracen.“⁸⁷ Stirnerův kritický pohled na politický liberalismus ukazuje, že závislost lidí na předchozí libovůli vládců se s nástupem buržoazní revoluce proměnila ve všeobecnou závislost na zákonech a postavila tak jednotlivce do anonymní závislosti a nemajetné do otrockého područí vůči státu. Ve své zdánlivě odtažitě koncepti jedince docházel autor k pozoruhodně kritickým analýzám, které nemohly – jakmile byly jednou znovuobjeveny – zůstat v kontextu anarchistických myšlenek koncem 19. století bez povšimnutí, neboť s nimi silně rezonovaly.

Stirnerovy kritické myšlenky se odvíjejí od pozice jedinečného individua – domyšleného až k jedinečnosti Já – v poměru ke státu, nemůže být tedy překvapením, že pro institut státu má autor pouze odmítající pochopení: „Státy trvají jen tak dlouho, pokud existuje panující vůle, a pokud tato panující vůle je považována za shodnou s vlastní vůlí. Vůle pána je – zákon. [...] Pro stát je nevyhnutelné, aby nikdo neměl vlastní vůli: pokud ji však má, pak ho musí stát vyloučit (zavřít, vyobcovat atd.); pokud by měli vlastní vůli všichni, pak by stát zrušili. Stát není myslitelný bez panství a otroctví (poddanství); neboť stát musí chtít být pánem všech, kte-

---

85 Ibidem, s. 124–125.

86 Ibidem, s. 127–128.

87 Ibidem, s. 137.

ré zahrnuje, a pak se tato vůle nazývá ‚vůlí státu‘. Naproti tomu „moje vlastní vůle je zhoubou pro stát; [...] vlastní vůle a stát jsou úhlavní nepřátelé, mezi nimiž nemůže být žádný ‚věčný mír‘. [...] Každý stát je despotie, ať už je despotou jeden či je více despotů, nebo ať jsou všichni páni, jak si mnozí představují republiku, znamená to, že je despotou jeden vůči druhému. [...] V rámci státu se nemůže nespoutané Já, takové Já, jak Já sobě náležím, naplnit a uskutečnit. Každé Já je od narození již zločinec vůči národu, státu. Proto stát dohlíží na všechny, spatřuje v každém – egoistu, a egoisty se obává. [...] Stát má vždy jen ten účel, aby jedince omezoval, ovládal, subordinoval, aby z něho učinil poddaného něčeho *obecného*. [...] Stát se nestará o Mě a o to, co je Moje, nýbrž pouze o Sebe a o to Své: platím pro stát pouze jako jeho dítě, jako ‚domorodec‘, jako Já nejsem pro stát nic.“⁸⁸

Ani otázce revoluce se Stirner nemohl vyhnout, má však pro něj jiné a kritické vysvětlení. Vůči pojmu revoluce nachází Stirner ekvivalent odpovídající koncepci jedinečného individua: a tím je pro autora vzpoura (Empörung). Proto také považuje za nutné odlišovat mezi oběma pojmy. „Revoluce nebo vzpoura nesmějí být chápány souznačně. Revoluce spočívá v převrácení poměrů, stávajícího stavu, státu nebo společnosti, je tedy politickým nebo sociálním činem; vzpoura má sice za nevyhnutelný následek proměnu poměrů, ale nevychází z nich, nýbrž z nespokojenosti člověka se sebou samým. [...] Revoluce směřuje k novým zřízením, vzpoura vede k tomu, abychom se již nenechali řídit, nýbrž sami sebe řídili, a nespolehá se na ‚instituce‘. [...] Revoluce přikazuje vytvářet zřízení, vzpoura žádá vzpřímit se nebo vztyčit se. Jakou ústavu je třeba zvolit, to je otázka, kterou se zabývají revoluční. [...] Zůstat bez ústavy, o to se snaží buřič (Empörer).“⁸⁹

Jakkoli je tedy Stirnerův individualismus zářímým neopakovatelnou jedinečností Já, k níž vše směřuje, nebo od níž se vše odvíjí, jeho kritické úvahy a odmítnutí jsou zaměřeny na vše, co je člověku – tedy autentickému jedinečnému individuu Já – nepřátelské jako podřizující ho autorita hierarchie, politická, církevní, náboženská, co je nepřátelské jako podřizující abstrakcím a všeobecným ideám, co je nepřátelské jako zvnějšňující, zvěčňující a odcizující.

Stirner se ve své práci pokusil dokázat, že jak liberalismus ve všech svých podobách, tak socialismus či komunismus se jen pokoušejí novými argumenty propagovat podřízenost jednotlivce, a tím ho připravit o jeho jedinečnost, o to, co je mu jako jedinečnému vlastní. To vše spolu se sociálně kritickými stanovisky představuje onu podobu jeho konfrontace se světem, byt' se jedná zejména o dosah jeho

88 Ibidem, s. 228–229, 233, 264, 296.

89 Ibidem, s. 369–371.

myšlenek až za jeho „druhého“ života, nejen koncem 19. století, ale i v průběhu 20. století.

Ve Stirnerovské vzpouře individua – vzpřímit se nebo vztyčit se – je zároveň obsažena i jeho vize, neboť v tom spatřuje východisko k osvobození individua – Já – od momentů, které jeho jedinečnost nerespektují, ohrožují. A v tom rezonovaly Stirnerovy myšlenky koncem 19. století. Kritika zjevných, ale i skrytých podob autority ve společnosti, ohrožování svobody a identity jedinečného individua nalezlo koncem století ozvěnu a porozumění v individualisticky zaměřeném anarchismu (i jako reakce člověka vydaného všanc rozrůstající se a upevňující se kapitalistické mašinerii). Kontext doby si vytvořil jiný zorný úhel pro pochopení Stirnera.

V názorech anarchistických osobností 19. století můžeme sledovat shodné nebo příbuzné koncepce, jimž dominovalo úsilí o osvobození člověka, společnosti – zaměřené proti silám a institucím, které svobodu omezují, potlačují, uzurpují ve sféře ekonomické, politické, ve školských i církevních institucích a spolu s tím i v oblastech náboženských a kulturních, za politickou, ekonomickou i duchovní svobodu jednotlivce i společnosti – prostřednictvím revoluce.

Naproti tomu se zaměření anarchismu ve 20. století postupně přesouvalo od roviny celospolečenské k rovině skupinové a individuální. Koneckonců i Landaue-rovovy „ostrovy svobody“ znamenají – na jedné straně – jak možnost „hic et nunc“, nečekat na příhodný okamžik, *a začít*, ale na druhé straně zakládat socialistické dvory, kolonie (*Socialistický spolek*) jako „vystoupení ze společnosti“, jako utváření socialistického ducha v těchto ostrovech svobody“, když „od individua vše začíná; a na individuu vše spočívá“.⁹⁰

Ruská revoluce v proměnách roku 1917 měla dopad na anarchistické hnutí i zprostředkovaný vliv na jeho podoby v ostatní Evropě. Nadšení pro revoluci s očekávanou společenskou proměnou Ruska bylo záhy právě v oné revoluci udušeno v nové diktatuře.

Jednak varovný osud anarchistů samotných a anarchistického hnutí v Rusku bezprostředně po mocenském převzetí revoluce bolševickými silami a s tím následujícím likvidováním ostatních spoluúčastníků revoluce z listopadu 1917, příslušníků strany eserů a anarchistů na prvním místě.

Ohledně anarchistického hnutí je třeba uvést, že záhy poté anarchisté v Evropě varovali evropskou veřejnost před politikou bolševiků a informovali o osudu revoluce, zejména Rudolf Rocker,⁹¹ dále na základě vlastní zkušenosti ně-

90 Siegbert WOLF (ed.), *Auch die Vergangenheit ist Zukunft*, Frankfurt am Main, 1989, s. 17.

91 Rudolf ROCKER, *Der Bankerott des russischen Staatskommunismus*, Berlin, 1921.

kdejší reemigranti Emma Goldman,⁹² Alexander Berkman⁹³ a později řada dalších, převážně emigrantů z Ruska, ale většina evropské levice naslouchala oficiální bolševické propagandě, za níž se hlas ruských anarchistů ztrácel, až utíchl v nemilosrdné likvidaci bolševickým režimem.

---

92 Emma GOLDMAN, *The Truth About the Bolsheviks*, New York, 1918; Eadem, *My Disillusionment in Russia*, London, 1923; Eadem, *My Further Disillusionment in Russia*, London, 1924; Eadem, *Niedergang der Russischen Revolution*, Berlin, 1987.

93 Alexander BERKMAN, *Die Kronstadt Rebellion*, Berlin 1922; Idem, *Die Russische Tragödie. Ein Rückblick und ein Ausblick*, Berlin 1923; Idem, *The Bolshevik Myth (Diary 1920–1922)*, London – Winchester, Mass. 1989; Idem, *The Russian Revolution and the Communist Party*, Berlin 1922; Idem, *Der bolschewistische Mythos. Tagebuch aus der Russischen Revolution 1920–1922*, Frankfurt am Main 2004.

SUMMARY

The ideas of the second half of the 19th century included anarchistic socially critical positions against any kind of centralism, against the institution of the state, private ownership in the interest of the liberation of man, every individuum. Proudhon's vision lay in the future system without an authoritative structure, without power and violence, but in a system of reciprocity and in the federal principle of the organization of society. Michail Bakunin accented the freedom of a person as the necessity to divest him of every state but also other authority arising from the institution of the state, courts, police, army and state educational and ecclesiastical institutions including the rejection of all religions. He stressed the social essence of freedom as mutual recognition and awareness. The causes of evil arising from each authority; both collective and individual can be removed by revolution. His future vision was a federal organization of associations, municipalities, provinces, and nations. Johann Most in his anti-parliamentarism and anticlericalism spoke of the need to seek the destruction of the present order by all means, seeing it as a starting point in the propaganda by act and propaganda of the act. Petr Kropotkin emphasized the need for the removal of the state, the Church, exploitation, government, judges, priests, simply put capitalism, the legal system, the government, and religion. He wrote about the necessity of a revolution that would be universal but warned against the illusion of the revolutionary government. According to Gustav Landauer, the negation of the authority of the state lay in "exiting the current society" "here and now", the formation of islands of freedom and their expansion without the expectation of any kind of revolution. His vision of future freedom meant the spiritual regeneration of mankind, without centralism and hierarchy, where individuality and sociality complement each other. Before the emergence of the movement, Max Stirner stressed the free individuum in his/her uniqueness and his ideas found a response only decades after his death.

STUDIE

Opoziční inteligence za vlády Kateřiny II. a Alexandra I. jako předchůdce ruských anarchistů. Příklad Alexandra Nikolajeviče Radiščeva a Nikolaje Ivanoviče Turgeněva

ANEŽKA HREBIKOVÁ

Masarykův ústav a archiv AV ČR, v. v. i. Praha – Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

The Opposition Intelligentsia during the Reign of Catherine II and Alexander I as Forerunners of the Russian Anarchists: The Example of Alexander Nikolayevich Radishchev and Nikolay Ivanovich Turgenev

Within the search for the roots of the Russian anarchistic movements, the study deals with the early aristocratic intelligentsia during the reign of Catherine II and Alexander I. Based on a biographic summary of the activity and analyses of the work of the writer of Catherine's time Alexander Nikolayevich Radishchev and the participant of the Dekabrist movement at the beginning of the 19th century Nikolay Ivanovich Turgenev, the aim of the study is to prove the existence of the forming class of the intelligentsia and its clear influence on the subsequent Russian social or liberal movements, including the anarchists. The study points out mainly the problematic issue of serfdom, the critique of this phenomenon and the effort for its abolition. The question of serfdom is shown in the study as a theme, which most connected the early Russian intelligentsia and the anarchistic movement.

Key words: Alexander Nikolayevich Radishchev, Nikolay Ivanovich Turgenev, intelligentsia, opposition, serfdom

Úvod

Je možné s jistotou říci, že veškerá hnutí v Ruském impériu druhé poloviny 19. století, včetně anarchistů, stavěla zejména na intenzivní a někdy až přílišné snaze korigovat vládní systém. Tyto korekce se týkaly především oblasti sociální, konkrétně problematické otázky nevolnictví, jež se dá označit za prapříčinu většiny krizí v dějinách carské říše. V rámci následujícího příspěvku byly vybrány dvě osobnosti z počátečního období ruské inteligence. V období poslední čtvrtiny osmnáctého století a prvních dekád století devatenáctého se raní ruští intelektuálové formovali převážně z řad prosperující šlechty. Perzekuovaného i proslulého autora kateřinského období Alexandra Nikolajeviče Radiščeva a v českém prostředí nepřiliš známého intelektuála děkabristické perrody Nikolaje Ivanoviče Turgeněva spojoval především intenzivní zájem o sociální témata, celoživotní zaobírání se otázkou ruského nevolnictví a jeho kritika a s tím spojený boj proti dalším neduhům ruské společnosti. Radiščev i Turgeněv byli vzdělaní na progresivních německých univerzitách té doby. Oba měli zkušenosti se zlomovými událostmi ve střední Evropě, oba usilovali o zlepšení životních podmínek a nastartování civilizačního procesu v Rusku a oba nakonec byli za tyto své tužby carskou vládou potrestáni. Jak autor *Cesty z Petrohradu do Moskvy*, tak ideolog děkabristů Turgeněv považovali svobodu všech lidí v impériu jako bezpodmínečný předpoklad dalšího civilizačního vývoje země.

Předkládaný příspěvek si klade za cíl v určitých črtách vztáhnout na jejich příkladu kořeny anarchismu v impériu právě do doby těchto raných ruských intelektuálů. Úkolem dané studie je mimo jiné alespoň minimální představení postavení a problémů ruské inteligence v tomto období v českém prostředí, jež tomuto tématu věnovalo dosud pouze marginální prostor.

Alexandr Nikolajevič Radiščev (1749–1802)

Postavení Alexandra Radiščeva v rámci ruského sociálního vývoje je v současné době složité a nejednoznačné. Radiščev, k němuž existuje v ruských archivech jen minimum ego-dokumentů a jediná větší sbírka dopisů byla určena jeho mocnému ochránci, kancléři Alexandru Romanoviči Voroncovovi,¹ byl silně zprofanován so-

---

1 Srov. Alexandr Nikolajevič RADIŠČEV, *Polnoje sobranije sočiněnij*, 3. svazek, Moskva 1952, s. 307–536; Allen MCCONNELL, *A Russian Philosopher Alexander Radishchev 1749–1802*, Hague, 1964, s. 2, 126.

větskou historiografií jako první ruský revolucionář. Nejradikálnější obraz Radiščeva jako nekompromisního radikála volajícího po revoluci, po všech stránkách vykreslil sovětský literární historik Georgij Pantelejmonovič Makogonenko, podle něhož Alexandr Radiščev ve svém nejznámějším díle obhajoval Pugačevovo povstání, ačkoliv tomu bylo spíše naopak. Makogonenko rovněž poněkud pomýleně vyzdvihoval i umělecké kvality Radiščevova díla.² První ucelenou monografii v angličtině se stala biografie britského historika Davida Marshalla Langa.³ O několik let později vyšel rovněž titul americké profesorky Allen McConnel, v níž jsou celé dvě kapitoly věnovány analýze *Cesty z Petrohradu do Moskvy*. Nejnovější, dva roky stará monografie o Radiščevovi z pera Olgy Jelisejevové je doplněná o řadu přínosných detailů, které přispívají k celkové rehabilitaci Radiščevova jména zneužitého kdysi k zájmům sovětského režimu. Tak jako další tituly z řady *Život významných osobností* nakladatelství Mladá garda se však svým zaměřením jedná spíše o publikaci semi-populární.⁴

Radiščev, který se v podstatě ani nedá označit za zavedeného literáta, se proslavil jediným dílem – *Cestou z Petrohradu do Moskvy*, prozaickým souborem postaveným na premise flexibilního žánru cestopisu. Myšlenky této knihy a události bezprostředně následující po jeho vydání učinily jeho jméno nesmrtelným a Radiščev se stal „otcem ruské inteligence“. *Cestu z Petrohradu do Moskvy* začal psát krátce po Pugačevově povstání a vydal ji roku 1790. Je třeba nezapomínat, že na počátku Radiščevova díla stála jeho spolupráce s výrazným aktérem ruské kultury té doby, Nikolajem Ivanovičem Novikovem.⁵ Je nepochybné, že se jedná o literárně podprůměrný spis. V díle se objevují vyumělkované, strojené pasáže plné spíše nerealistických dialogů. Autor se mnohokrát opakuje a jeho tón je místy až příliš kazatelský. *Cesta z Petrohradu do Moskvy* je neucelená jak ve svém směřování, jelikož obsahuje rysy politické i humanistické, tak i po stránce myšlenkové a názorové. Víme, že kniha „spíše didaktického a moralistního charakteru“ popisuje především útrapy ruských nevolníků. Absolvent lipské univerzity zde, pozitivně ovlivněn materialistickou odnoží francouzského osvícenství, zejména Jean-Jacques Rousseaua, dokonce

2 Georgij Pantelejmonovič MAKOGONENKO, *Aleksandr Nikolajevič Radiščev*, Moskva 1952, s. 35.

3 David Marshall LANG, *The First Russian Radical. Alexander Radishchev 1749–1802*, London 1959.

4 Allen MCCONNELL, *A Russian Philosopher Alexander Radishchev 1749–1802*, Hague, 1964.

5 Právě v Novikovově periodiku *Mališ* se roku 1772 objevil článek, předjímající řadu základních idejí *Cesty z Petrohradu do Moskvy*, Valentin Ajzikovič ZARECKIJ, *Tri literaturnykh putěšestvija po Rossii. Avvakum-Radiščev-Gogol'*, Sterlitamak 2002, s. 9.

jako jeden z prvních autorů vůbec, poukázal na zjevné analogie mezi nevolnictvím a institucí otroctví.⁶ Co však mělo být konkrétním účelem *Cesty z Petrogradu do Moskvy*, zůstává nejasné. Kniha nezřetelně balancuje mezi varováním před dalšími rolnickými bouřemi a návrhy a apely po radikálních státoprávních změnách. Navzdory zmatečnosti díla je však možné rozlišit určitý hodnotový systém autora, do něhož jednoznačně spadalo odvrácení se od dominantní církve, konec monarchie a rozdělení impéria.

Za nejmarkantnější projev Radiščevova radikalismu je považována především hojně diskutovaná kapitola *Tver*, z níž vybočuje nápadné volání po popravě cara lidem v takzvané *Ódě na svobodu*,⁷ díky níž získal její autor od marxistických historiků přívlastko „první ruský revolucionář“ či „prorok ruské revoluce“. Radiščevův syn Pavel Alexandrovič napsal v biografii svého otce, že „v ‚Cestě‘ může být pouze Óda na svobodu považována jako nevhodná v autokratické zemi. Pokud by byla napsána v Anglii, vůbec by jí nebyla věnována pozornost vyjma jejích estetických kvalit“.⁸ Radiščev samozřejmě neplánoval žádné násilí, ani jej nechtěl svým dílem propagovat. Jednalo se spíše o jakýsi varovný apel. Radiščev ve snaze o jistou korekci tehdejších sociálních poměrů zkrátka použil poněkud hyperbolizovanou teorii, aniž by si uvědomil, že by se i v „nerevolučním“ Rusku tento předpoklad mohl stát za několik dekád skutečností.

Klíčová je i kapitola *Chotilov*, kde autor nastiňuje svůj *Projekt v budoucnu*. Radiščev zde žádá, aby se rolníci mohli svobodně ženit či vdávat bez povolení svého pána, a aby se jim dostalo spravedlivého řízení u soudů. Další požadavek je ještě radikálnější, jedná se totiž o přání, aby rolníci směli kupovat, obdělávat a vlastnit svou vlastní půdu, kterou by jim již nikdo nemohl uzmout. Radiščev v této části *Projektu* píše: „Majetek, kterého rolník nabude, musí mu patřit; necht' mu jej nikdo svévolně neodejme. Rolníku budiž vrácen název občana.“⁹ Poslední věta indikuje, že Radiščev vnímal impérium jako zemi, kde již kdysi Rusové jednou občany byli, nikoliv jako zemi, která se občanskou společností musí teprve stát. Radiščevův důležitý a nutný postulát, aby rolníkům připadla jim svěřená půda, byl natolik radikální, že se o jeho realizaci pokusil až Petr Arkadjevič Stolypin na počátku 20. století a ten, jak známo, za podobné odvážné reformní návrhy sám padl rukou revolucionáře.

6 Richard PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 187, 316.

7 Alexandr Nikolajevič RADIŠČEV, *Cesta z Petrogradu do Moskvy*, Praha 1954, s. 186.

8 Cit. dle: A. MCCONNEL, *A Russian Philosopher Alexander Radishchev 1749–1802*, s. 87.

9 A. N. RADIŠČEV, *Cesta z Petrogradu do Moskvy*, s. 143.

V neposlední řadě je důležitá i kapitola zvaná *Sofie*, v níž Radiščev slovy „Otče, předobry, což vskutku odvracíš tvář od toho, kdo mužně zkrátí svůj bědný život?“¹⁰ nejen, že předpověděl svůj vlastní osud – tedy sebevraždu otravou v roce 1802¹¹ – ale stal se rovněž předchůdcem proslulé nihilistické postavy Kirillova z „anarchistického“ románu *Běsi* Fjodora Michajloviče Dostojevského. Zde totiž Kirillov prohlašuje, že jedině ten, kdo si sám vzal vlastní život, byl jeho skutečným pánem.¹²

Jedná-li se o nevolnickou otázku, byl Radiščev na počátku 19. století napaden podobným znalcem ruského venkova Alexandrem Sergejevičem Puškinem, jenž vydal svou, žel nedokončenou, parodii *Cesta z Moskvy do Petrohradu*, v níž srovnával životní podmínky ruského nevolníka s francouzským rolníkem či anglickým dělníkem a odkazoval v tomto směru i na Denise Ivanoviče Fonvizina. Ten totiž v 70. letech 18. století napsal: „Zkoumajíc podmínky francouzského národa, naučil jsem se rozhodovat mezi svobodou dle zákona a svobodou skutečnou. Naše země nemá svobodu danou zákonem, ale v mnoha ohledech požívá svobody skutečné. Navzdory skutečnosti, že Francouzi mají právo na svobodu, žijí v naprostém otroctví [...]“¹³ Puškin tedy v Radiščevově případě kritizoval přílišnou dramatizaci a naddimenzování situace v carské říši.

Je skutečně bezprecedentní, že ačkoliv si Radiščevovu *Cestu z Petrohradu do Moskvy* po celé 19. století málokdo mohl vůbec přečíst, a byť dílo samotné bylo literárně a faktograficky velmi chabé úrovně,¹⁴ stal se Radiščev nejinspirativnějším autorem kateřinského období pro veškerá ruská hnutí devatenáctého století, zejména pro anarchisty a již zmiňované nihilisty. Jako průkopník liberálního radikalismu

---

10 Ibidem, s. 29.

11 Olga Igorevna JELISEJEVA, *Radiščev*, Moskva 2015, s. 301.

12 Fjodor Michajlovič DOSTOJEVSKIJ, *Běsi*, Praha 2008, s. 114.

13 Dopis Dmitrije Ivanoviče Fonvizina Petru Ivanoviči Paninovi z 18. /29. 9. 1778, Harold Bernard SEGEL, *The Literature of Eighteenth-Century Russia*, I. svazek, New York 1967, s. 339; srov. David Marshall LANG, *The First Russian Radical, Alexander Radischev 1749–1802*, London 1959, s. 274; srov. R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, s. 188.

14 Radiščev se dopouští faktografické chyby například v kapitole *Krestce*, v níž se vypravěč setkává s mužem, loučícím se se svými syny, kteří nastupují jako šlechtici do státní služby. Těto scény využívá autor ke kritice zkaženosti mladíků ve službě. Nelze však zapomínat, že Petr III. roku 1762 redukoval tzv. manifestem o svobodě šlechty šlechtickou služebnou povinnost státu na pouhé privilegium, nikoliv však povinnost, do níž by byli mladí šlechtici nuceni, viz A. N. RADIŠČEV, *Cesta z Petrohradu do Moskvy*, s. 94–112; o této kapitole obšírněji pojednává i A. MCCONNELL, *A Russian Philosopher Alexander Radishchev 1749–1802*, s. 83–85.

byl rovněž logicky nejčastěji citovaným zdrojem děkabristů.¹⁵ S tímto hnutím jej spojovala i tendence obracet se do minulosti, konkrétně k dějinám Velikého Novgorodu. Radiščev, podobně jako později děkabristé, v jedné z kapitol *Cesty z Petrohradu do Moskvy* akcentuje nápadnou skutečnost, že údajně zaostalí Rusové byli již ve středověku schopni zajistit si volenou vládu a samosprávu.¹⁶

Jak známo, Radiščev byl za své názory nakonec odsouzen k vyhnanství v Sibiřském Ilimsku. Po návratu do hlavního města se sice znovu začal aktivně angažovat, několikaletý pobyt na Sibiři však podlomil jeho psychiku a nakonec tak způsobil i jeho sebevraždu v obavě před další perzekucí.

Negativní přijetí Radiščevova díla carevnou bylo možná jen důsledkem skutečnosti, že se objevilo ve špatný čas na špatném místě – tedy v kateřinském Rusku po vypuknutí francouzské revoluce. *Cesta z Petrohradu do Moskvy* jako nejradikálnější ruský titul osmnáctého století se prvního kritického vydání dočkala symbolicky až roku 1905, tedy v roce formálního zrušení absolutismu, jenž pro Radiščeva po celý život představoval jak Skyllu, tak i Charybdu sociálních problémů impéria.

Radiščevovy ideje v *Cestě z Petrohradu do Moskvy* jsou vlivem módního sentimentalismu do velké míry vágní, a manýristické, místy zmatečné či neurčité, byly však sepsány na základě hlubokých znalostí moderního evropského myšlení. Z hlediska literárního je Radiščev silně ovlivňován tehdejšími konvencemi, z hlediska obsahového jsou však jeho návrhy na svou dobu velmi neotřelé a inovativní. Dekódovat Radiščevův pokročilý liberalismus a humanismus za nánosy četných manýristických a sentimentálních obrátů v *Cestě z Petrohradu do Moskvy* tedy jednoznačně přináší své ovoce. Byl by čirý anachronismus považovat Radiščeva za revolucionáře, jak to učinili marxističtí historici, nelze ale zapomínat, že za těmito tendenčními rezidui se stále skrývá osobnost pečlivě vzdělaného humanisty a filozofa. Radiščev rozhodně netoužil po vyvolání revolučních bouří. Naopak, násilí vnímal pouze jako naprosto poslední potenciální řešení jinak bezvýchodné krize. V otázce ruské revoluce jej lze proto považovat spíše za prozíravého „prognostika“ vývoje dalších staletí než za krvežíznivého revolucionáře.

Je nezpochybnitelné, že díky svému zřetelně vyjádřenému odporu vůči instituci nevolnictví, ideji znovunastolení rovnoprávné občanské společnosti i myšlence decentralizovaného uspořádání státu, byl Radiščev pozitivně přijat radikálními

---

15 Je však třeba konstatovat, že právě v době děkabristického povstání, několik let po jeho smrti, se Radiščevovo jméno ocitlo spíše v zapomnění - jeden z dominantních představitelů hnutí, Alexandr Alexandrovič Bestužev Radiščevova jako spisovatele ve svém literární historii zcela opomíjí, např. A. MCCONNEL, *A Russian Philosopher Alexander Radishchev*, s. 194.

16 A. N. RADIŠČEV, *Cesta z Petrohradu do Moskvy*, Praha 1954, s. 68.

hnutími devatenáctého století, tedy i anarchisty. S děkabristy jej pojilo hledání historických důkazů o skutečnosti, že Rusové jsou schopni žít pod volenými představiteli vlády.¹⁷ Radiščevovo opus magnum rovněž umožnilo nastavit velmi ironické zrcadlo Kateřině II.,¹⁸ neboť carevna nezávislého spisovatele odsoudila na základě stejných tezí, které sama nedlouho před tím idealisticky hlásala. Radiščev se rovněž nebránil obrátit se proti společenské vrstvě, z níž sám vzešel, tedy proti dědičné šlechtě, která podle něj nesla hlavní zodpovědnost za instituci nevolnictví. Alexandr Radiščev se tak se svojí odvahou vyjádřit radikální úvahy, svým zájmem o diskriminované společenské vrstvy i protestem proti bezpráví za cenu ztráty vlastního postavení a štěstí, naplno zařadil do nepatrné, leč viditelné skupinky ruské inteligence na přelomu osmnáctého a devatenáctého století.

Nikolaj Ivanovič Turgeněv (1789-1881)

Ačkoliv se v případě Nikolaje Ivanoviče Turgeněva jednalo o nesmírně veřejně a společensky aktivního, talentovaného a inteligentního muže děkabristické epochy a jeho zájem o nevolnickou otázku byl skutečně mimořádný, byl mu sovětskou i nynější ruskou historiografií věnován překvapivě spíše minimální prostor. V současné době neexistuje žádná řádná či aktuální monografie věnovaná postavě tohoto děkabristy. Máme k dispozici alespoň mohutnou, ucelenou edici věnující se jeho deníkům a listům.¹⁹ V českém prostředí je pak Turgeněv znám nanejvýše jako jeden z řady mnoha účastníků děkabristického hnutí. Tak jako je u Alexandra Radiščeva problematická absence většího množství ego-dokumentů, je u Nikolaje Turgeněva zarážející nedostatečný zájem odborníků o jeho život, a především o jeho sociálně-politické názory. Nejnovější informace o Turgeněvově životě lze nalézt v dobře koncipované knize Vadima Surenoviče Parsamovova, věnované nejvýznamnějším děkabristům. Tento titul byl až donedávna dostupný pouze v Rusku a Turgeněvovi je v něm věnována jedna kapitola.²⁰

Nikolaj Ivanovič – který mimochodem nebyl příbuzný s autorem *Otců a dětí* Ivanem Sergejevičem Turgeněvem – pocházel ze šlechtické rodiny, o níž lze s na-

17 A. MCCONELL, *A Russian Philosopher Alexander Radishchev 1749–1802*, s. 100.

18 Kateřina v podstatě Radiščeva označila za nebezpečnějšího, než byl Jemeljan Pugačov, srov. Leonid Vladimirovič POLJAKOV, *A. N. Radiščev i dekabristy: Iz ateističeskogo nasledije pjervych russkich revoljucioněrov*, Moskva 1986, s. 6.

19 *Archiv bratěv Turgeněvych*, sv. 1–6, Leipzig 1976.

20 Vadim Surenovič PARSAMOV, *Děkabristy i ruskoje občestvo 1814–1825 gg.*, Moskva 2016.

prostou jistotou říci, že patřila k nepočetné intelektuální vrstvě v impériu na přelomu 18. a 19. století. Skutečně, pokud v říši té doby existovala rodina intelektuálů, byli to simbirští Turgeněvové. Uvedeme-li několik příkladů, Nikolajův otec Ivan Petrovič byl významný zednář, osvícenský literát, filantrop a rektor moskevské univerzity za vlády Kateřiny II. Byl nejbližším přítelem a spolupracovníkem Nikolaje Ivanoviče Novikova. Nikolaj Turgeněv měl tři bratry. Andrej Ivanovič byl předčasně zesnulý geniální progresivní básník a člen Přátelské literární společnosti.²¹ Alexandr Ivanovič byl významný historik, státník a ochránce Alexandra Puškina, účastník mnoha petrohradských salonů či sekretář Ženské vlastenecké společnosti. Nejmladší Sergej Ivanovič vynikal jako šikovný diplomat a politik. Všichni bratři byli dobře známi v tehdejších literárních kruzích a přátelili se s takovými aktivními osobnostmi té doby, jakými byli například Vasilij Andrejevič Žukovskij či Petr Andrejevič Vjazemskij.²² Díky svému talentu se všichni bratři ocitli již jako mladí ve vysokých politických kruzích, což je po určité době postavilo do opozice vládnoucí garnituře.

Vzhledem ke skutečnosti, že v českých kruzích není osobnost Nikolaje Ivanoviče známa, je na místě se nyní stručně zaměřit na jeho život a názorovou formaci. Nikolaj Ivanovič studoval penzion při Moskevské univerzitě a poté několik let pobýval na slavné osvícenské univerzitě v Göttingenu. Zde se věnoval hned několika oborům: historii, právu a politické ekonomii.²³ Rovněž se tu seznámil nejen s humanistickými myšlenkami francouzského osvícenství, nýbrž především s otázkou nevolnictví, která byla na německé půdě tehdy velmi aktuální. Pobyt v Göttingenu poskytl Turgeněvovi vědeckou průpravu i hlubší znalost evropské společnosti. Ve svém pozdějším díle *Rusko a Rusové* Turgeněv popisuje, jak zdejší studia posílila jeho antipatie k nevolnictví a nevolnickému řádu, které v něm údajně rostly již od dětství.²⁴

Klíčového roku 1812 se Turgeněv vrátil do impéria, aby byl následujícího roku jmenován jako ruský komisař v rámci správy osvobozovaných evropských úze-

21 Srov. např. promluvy Andreje Ivanoviče Turgeněva jako člena společnosti, Rukopisné oddělení Ruské národní knihovny, f. 286, soupis 2, jedn. 326.

22 Alexandr Alexandrovič KORNILOV, *Očerki po istorii obščestvennogo dviženija i krestjanskogo děla v Rossii*, reprint, Hague, 1966, s. 1–2; Michail Osipovič GERŠENZON, *Griboedovskaja Moskva. P. Ja. Čaadajev. Očerki prošlogo*, Moskva 1989, s. 222.

23 V. S. PARSAMOV, *Děkabristy i ruskoje obščestvo 1814–1825 gg.*, s. 309; *Děkabrist N. I. Turgenev. Pišma k bratu S. I. Turgenevu*, Moskva 1986, s. 5–7; Alexandr Nikolajevič PYPIN, *Obščestvennoje dviženije v Rossii pri Aleksandre I.*, Sankt-Petěrburg 2001, s. 536.

24 Nikolaj Ivanovič TURGENĚV, *La Russie et les Russes*, Paris 1847, t. 1., s. 11.

mí. Během tohoto období se seznámil s významným pruským demokratickým reformátorem baronem Heinrichem Karlem vom und zum Stein. Díky němu bylo v Prusku zrušeno nevolnictví a posílena místní samospráva.²⁵ Dá se říci, že to on Turgeněva ovlivnil největší měrou a do jisté míry mu otevřel oči, co se týče ruských sociálních problémů. Od této doby je možné se setkat s jakousi Turgeněvovou „idée fixe“: „Jediná myšlenka mě oživuje, jediný cíl si dávám v životě, jediná naděje nezemřela v mém srdci – osvobození nevolníků.“²⁶ Vlivem zkušeností z Evropy si mladý Turgeněv o poměrech ve vlasti rozhodně nedělal iluze, jak je evidentní před jeho návratem do vlasti z Berlína roku 1816: „Skutečně si ještě jednou budu muset zvyknout sledovat takové věci, které bych nechtěl vidět ani v pekle, ale na něž lze v Rusku narazit na každém kroku?“²⁷ Druhá důležitá premisa, jež se objevuje v jeho denících „Vše v Rusku musí být vytvořeno vládou, nikoliv lidem.“²⁸ Turgeněva zároveň paradoxně nejvíce vzdalovala budoucím anarchistům.

Působení po boku Steina bylo pro Turgeněva jednou z nejpřínosnějších zkušeností, neboť se ocitl v centru evropského politického dění a v blízkosti člověka se silně demokratickými a liberálními principy. Byl účasten i vídeňskému kongresu a následujícím událostem ve Francii. Z této doby se rovněž datuje Turgeněvova zjevná sympatie k caru Alexandrovi I., jehož si Nikolaj Ivanovič vážil pro jeho agilitu v ponapoleonském období a jehož současně považoval za hlavního evropského aktéra, který může rozhodovat o osudu dříve podrobených národů. Když se roku 1816 po dlouholetém působení konečně vrátil do vlasti, byl Turgeněv erudovaný teoreticky, ale hlavně prakticky. Vlasteneckými a liberálními idejemi byl doslova přesycen. Hlavní reformě, tedy zrušení nevolnictví, mělo předcházet zavedení konstituce. Díky Petrovi I. se podle Turgeněva ruské impérium obrátilo na cestu osvícenství, v impériu je však k jeho šíření potřeba specifických prostředků: „Již dávno jsem si všiml, že Rusko k osvětě rozhodně nesměruje tím způsobem, jakým jej dosáhly ostatní národy.“²⁹ Ideálním státem byla pro Turgeněva vždy Velká Británie

---

25 O jeho vlivu na děkabristy například PYPIN, *Obščestvennoje dviženije v Rossii pri Aleksandre I.*, s. 297–298.

26 Dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Petru Jakovleviči Čaadajevovi z 27. 3. neznámého roku, Rukopisné oddělení Institutu ruské literatury Ruské Akademie věd (dále jen RO IRLI RAN), f. 250, soupis 5, č. 64.

27 *Dekabrist N. I. Turgenev*, dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Sergeji Ivanoviči Turgeněvovi z 24. 9. 1816, s. 198.

28 Nikolaj Ivanovič TURGENĚV, *Dněvníki i piš'ma Nikolajaja Ivanoviča Turgeneva za 1816–1824 gody*. 3. svazek, Petrograd 1921, s. 332.

29 *Dekabrist N. I. Turgenev*, dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Sergeji Ivanoviči Turgeněvovi z 1. 2. 1817, s. 211.

a s ní spojená myšlenka konstituce.³⁰ Velké množství jeho spisů se proto věnuje právě komparaci stavu v Anglii a v Rusku a on sám byl svými bratry označován za člověka s „pevným anglickým charakterem.“³¹

Po návratu do impéria začal být liberální šlechtic díky svým smělým, neotřelým názorům považován za jakobína.³² Ačkoliv byl v kontaktu s literárním spolkem Arzamas, spatřující nezbytnost prosazení sociální problematiky, považoval Turgeněv spíše determinovanou literární činnost jednoho z prvních uskupení petrohradské inteligence za nedostačující.³³ Roku 1818 proto inicioval spolu s přáteli Svaz spásy. Bydliště Turgeněva a jeho bratra Alexandra v Golycinském paláci na Fontance v Petrohradě se stalo jedním z nejrušnějších míst setkávání inteligence prvních dvou dekád devatenáctého století. Od této doby až do roku 1824 byl Turgeněv významnou měrou účasten v děkabristickém hnutí jako jeho ideolog. Osvobození nevolnictva se stalo Turgeněvovým celoživotním imperativem a v rámci této myšlenky trval na rozhodujících a nutných krocích: „Všichni ti lidé, kteří takto mluví o svobodě, neznají, nechápou svobodu, necítí, že svoboda je tak přirozená, tak vlastní člověku, že nelze pronést slovo člověk, abyste s ním zároveň neměli na mysli i svobodu.“³⁴ Osvěta podle Turgeněva nebyla zdrojem svobody, nýbrž naopak, svoboda vede k původní osvětě: „Svoboda - občanské zřízení, přináší jak vzdělanost, tak osvětu.“³⁵ Proto je nutné neodkladné osvobození nevolníků jako první krok na cestě k politickým a občanským svobodám pro celou společnost.³⁶

Turgeněv v této době dodal Alexandrovi I. svoji brožuru *Něco o nevolnickém stavu v Rusku*, která na liberálního cara učinila dojem. Nikolaj Ivanovič sice nežádal okamžité zrušení nevolnictví, ale konstruktivně dokazoval jeho ekonomickou neefektivitu, navrhoval dohled nad plněním nevolnických postulátů i vymezení podmínek, za nichž statkáři mohli nevolníky osvobozovat. Imperátor však z obavy před přílišnou liberalizací navrhované kroky nepodpořil. Turgeněv, hluboce zklamaný z toho, že jeho dobře míněné úsilí nebylo nijak zfruktifikováno ani ve veřejné sféře,

30 V. S. PARSAMOV, *Děkabristy i ruskoje občestvo 1814–1825 gg.*, s. 315–316.

31 *Děkabrist N. I. Turgenev*, s. 13.

32 Srov. dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Alexandru Ivanoviči Turgeněvovi a Vasiliji Andrejeviči Žukovskému ze srpna 1827, RO IRLI RAN, fond Nikolaj Ivanovič Turgeněv, č. 28289.

33 *Děkabrist N. I. Turgenev*, s. 16–17.

34 N. I. TURGENĚV, *Dněvníki i piš'ma Nikolaja Ivanoviča Turgeneva za 1816–1824 gody*, 3. svazek, s. 170.

35 *Děkabrist N. I. Turgenev*, dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Sergeji Ivanoviči Turgeněvovi z 14. 11. 1817, s. 241.

36 A. N. PYPIN, *Obščestvennoje dviženije v Rossii při Aleksandre I.*, s. 413; Džanet Margaret CHARTLI, *Aleksandr I.*, Rostov nad Donem 1998, s. 247.

ani v tajných děkabristických společnostech, se roku 1824 vypravil pod záminkou chatrného zdraví do zahraničí. To ještě neměl tušení, že události na Senátním náměstí v prosinci následujícího roku mu na velice dlouhou dobu uzavrou cestu zpět do vlasti. Nikolaj Ivanovič Turgeněv byl na základě soudního procesu s děkabristy *in absentia* odsouzen nejprve na smrt, později k vyhnanství na Sibiři za vedení spiknutí s cílem sesadit a zavraždit cara. Měl se dostavit k ruskému soudu, aby se obhájil, ale z obavy, že na jeho argumenty nebude brán žádný zřetel, raději zůstal za hranicemi.³⁷

V ruských archivech se nachází poměrně velké množství nejrůznějších zpráv, dopisů a poznámek, v nichž Turgeněv stále znovu, důkladně, podle znalostí práva, mimořádně systematicky a konstruktivně analyzuje a obhajuje svou činnost v děkabristických společnostech. V těchto archiváliích je možné reflektovat obdivuhodnou vzdělanost, stylistickou obratnost, logické uvažování, ale především pevné morální hodnoty tohoto muže a jeho hlubokou lásku k Rusku.³⁸ Turgeněv, a po něm i jeho bratr Alexandr a přítel Vasilij Andrejevič Žukovskij se marně snažili přesvědčit nového cara Mikuláše I. Pavloviče, že Nikolaj by za žádných okolností neměl v úmyslu brojit proti jeho zesnulému bratru, s nímž měl velmi dobré až přátelské vztahy, a že jako člen děkabristických uskupení neplánoval žádný převrat, „neboť jsem uvažoval pouze a jedině o osvobození nevolníků od nevolnictví a byl jsem zaměstnán výhradně touto myšlenkou, myšlenkou milovaného zesnulého cara – vždy jsem byl názory a kroky nepřitelem neřádu a rozbrojů [...]“.³⁹ Děkabristickou vzpuru chápal pouze jako důsledek zmatečné situace dané interregnem po smrti Alexandra I., nikoliv jako plánovanou revoltu celé společnosti, jak děkabristický pokus o puč později vykládali socialisté.⁴⁰ Marně se snažil dokázat jistou vyumělkovanost a jurisdikční laxnost v tvorbě obvinění proti děkabristům a především nezákonné jednání soudu v procesu s členy prosincové revolty. Turgeněv rovněž možná trochu subjektivně a bez vědomí širšího kontextu prohlašoval ve svých apologiích, že role různých děkabristických spolků ke konci vlády Alexandra I. byla v podstatě irelevantní a marginální: „jakýkoliv nestranný člověk se musí přesvědčit o tom, že činnost bývalých společností byla zcela nedůležitá. ... naše slova bylo možné považovat

37 V. S. PARSAMOV, *Děkabristy i ruskoe občestvo 1814–1825 gg.*, s. 323–324.

38 O spisovatelském talentu Turgeněva svědčí například brilantně pointovaný závěr dopisu Mikuláši I., v němž předestírá svou apologii: „(Carevna) Kateřina prohlásila: lépe odpustit deseti proviněným, nežli potrestat jednoho nevinného. Jsem nevinen – a Vy sedíte na Kateřinině trůnu.“ Dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva caru Mikuláši I. z dubna 1827, RO IRLI RAN, č. 28290.

39 Dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva caru Mikuláši I. z dubna 1827, RO IRLI RAN, č. 28290.

40 V. S. PARSAMOV, *Děkabristy i ruskoe občestvo 1814–1825 gg.*, s. 334–335.

spíše za rozhovory než za spiknutí.⁴¹ „Jedno je pro mě jasné a v tom nalézám hlavní ospravedlnění: vždy jsem společnost chápal spíše jako bezvýznamnou, než seriózní záležitost [...]“⁴² Podobně Nikolaj Turgeněv odmítá jakoukoliv spojitost zednářských lóží s děkabristy: „O zednářských společnostech nikdo nehovoří, neboť je nikdo nezná a nemyslí se, že by byly, nebo mohly být v Rusku [...]“⁴³

Tyto a podobné argumenty se v letech po Turgeněvově odsouzení v jeho dokumentech objevují frekventovaně znovu a znovu, což jen dokazuje, jak silně Turgeněv toužil obhájit své jméno a jak moc byl raněn skutečností, že je nuceně držen mimo milovanou vlast. Mikuláš, jako vášnivý odpůrce konstituční formy vlády,⁴⁴ jež byla Turgeněvovým cílem, však zůstal neoblomný a Nikolaj Ivanovič tak musel zůstat v zahraničí jako nucený emigrant. Podle svého vyjádření musel zapomenout na Rusko nejen jako na vlast, nýbrž se i smířit s tím, že nebude moci bojovat proti nenáviděné nespravedlnosti ve společnosti. Na ruskou inteligenci musel Turgeněv učinit impozantní dojem, neboť mu ještě roku 1860 psal básník Fjodor Nikolajevič Glinka do zahraničí, že „jste odjel z Ruska, ale nemohl jste si s sebou vzít vše své – Vaše autorita a Vaše jméno zůstaly ve vlasti [...]“⁴⁵

Ve svém hlavním díle *Rusové a Rusko* Turgeněv kromě své shrnující obhajoby zdůraznil, že nevolnictví morálně rozkládá ruskou společnost a současně poškozuje vládu. Podobně jako Radiščev, i Turgeněv požadoval spolu s osvobozením i darování půdy, kterou nevolníci obdělávali. V tomto díle řešil Turgeněv i soudní reformu a reformu místní správy, která měla mít za následek postupnou decentralizaci země.⁴⁶

41 Dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Sergeji Ivanoviči Turgeněvovi z 20. 5. 1826, Ruský státní archiv literatury a umění (dále jen RGALI), f. 501, soupis 1, jedn. 289.

42 Dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Alexandru Ivanoviči Turgeněvovi z 24. 4. 1826, RGALI, f. 501, soupis 1, jedn. 289.

43 Zápis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva v tajném deníku z 16. 8. 1822, RGALI, f. 501, soupis 1, jednotka 289, fol. 57; srov. Vladimír Vladimirovič PUGAČEV, *Izobraženije děkabristov N. I. Turgenevym i anglijskoje pravosoznanije*, in: Rossija-Zapad-Vostok. Vstrečnyje tčečenija, Sankt-Petěrburg 1996, s. 353.

44 O proklamované nenávisti Mikuláše I. vůči konstituci hovoří například Astolphe de Custine, srov. Pierre NORA (ed.), *Dopisy z Ruska. Rusko v roce 1839*, Praha 2015, s. 116. O Custinově cestopisu mimochodem Turgeněv polemizuje ve svém díle *Rusko a Rusové*, viz V. V. PUGAČEV, *Izobraženije děkabristov N. I. Turgenevym i anglijskoje pravosoznanije*, s. 353.

45 Dopis Fjodora Nikolajeviče Glinky Nikolaji Ivanoviči Turgeněvovi z 16. 4. 1860, RGALI, f. 501, soupis 1, jedn. 301.

46 V. S. PARSAMOV, *Děkabristy i ruskoje občestvo 1814–1825 gg.*, s. 330–331; srov. též Leonid Agejevič DJAĎKIN, *Suděbno-processual'nyje vzgljady děkabrista N. I. Turgeneva*, Saratov 1979.

Nikolaj Turgeněv až do konce života nepřestal rozpracovávat plán zrušení nevolnictví. Roku 1857 byl rehabilitován a na čas navštívil impérium. Roku 1861 se rovněž dočkal manifestu Alexandra II., jenž chápal jako jistou satisfakci svého celoživotního úsilí, avšak zároveň stejně jako řada jeho současníků považoval manifestem nastolený stav za pouze polovičitý první krok.⁴⁷

Puškin věnoval Nikolaji Ivanoviči Turgeněvovi část patnácté strofy zašifrované a fragmentární 10. kapitoly *Evžena Oněgina* zcela právem.⁴⁸ Turgeněv je považován za jednoho z nejstarších bojovníků za osvobození ruského nevolnictva a zároveň za jednoho z předchůdců ruské inteligence v emigraci. Pokud bychom měli parafrázovat jeden z veršů Puškinovy slavné předsmrtné básně, Turgeněv jako umírněný liberál po celý život „volal po volnosti v tehdejší krutém věku“.⁴⁹ Svými myšlenkami do velké míry předběhl svou dobu. V jeho osobě se pozitivně snoubilo myšlení střední Evropy, pro děkabristy typické zkušenosti post-napoleonské epochy a nesmírně intenzivní politická a veřejná agilita. Nikoliv náhodou se právě v jeho četných písemnostech snad vůbec poprvé v ruském prostoru objevují zřetelně a seriózně vyslovené zmínky o občanství i občanské společnosti – v tomto ohledu se jedná o skutečně revoluční rys.⁵⁰ Turgeněvův největší přínos dalším generacím liberálů však spočívá v rozpoznání zrušení nevolnictví jako primárního a nezbytného kroku k civilizačnímu progresu Ruska. V rámci děkabristického hnutí byl činný pouze jako významný ideolog a horlivý propagátor nevolnické otázky, nikoliv však jako jeho organizátor. Na vojenském převratu děkabristů by Turgeněv zcela jistě nikdy neparticipoval, neboť plně respektoval řád a samoděržavnou vládu, i skutečnost, že jedině tato vláda může nesvobodu ruských rolníků zrušit. S anarchismem tedy umírněný liberál Turgeněv nesdílel názor o potřebě nutných rozbřojů. To, co jej revolučnímu hnutí druhé poloviny 19. století nejvíce přibližuje, je však bezprecedentní odvaha hlásat některé konstruktivní teze zřetelně podlamující těžkopádnou autoritu vládnoucího režimu.

47 V. S. PARSAMOV, *Děkabristy i ruskoe občestvo 1814–1825 gg.*, s. 341–343.

48 „[...] Jediné Rus na světě vida / miluje v ní svůj ideál / Turgeněv chromý poslouchal / a slovo **otrok** nenávidě / v šlechtické tlupě vojáků / zachránce viděl sedláků.“, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Eugen Oněgin*, 10. kapitola, 15. strofa, Praha 1952, s. 333.

49 Viz báseň Exegi Monumentum, 4. sloka, 2. verš, Bohumil MATHESIUS – Naděžda SLABHOUDOVÁ (ed.), *A milovat mě bude lid... Výbor z veršů A. S. Puškina*, Praha 1949, s. 120.

50 Srov. např. dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Sergeji Ivanoviči Turgeněvovi z 1. července 1826, RGALI, f. 501, soupis 1, jedn. 289; dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Petru Jakovleviči Čaadajevovi z 27. 3. neznámého roku, RO IRLI RAN, f. 250, soupis 5, č. 64.

Závěr

Alexandra Nikolajeviče Radiščeva i Nikolaje Ivanoviče Turgeněva je určitě možné považovat za rané ruské intelektuály, jež se snažili vést s carskou garniturou racionální, konstruktivní a smysluplný dialog. S následujícími generacemi revolucionářů je sblížovalo především intenzivní zaobírání se sociální otázkou, úvahy a plány možné konstituce a decentralizace a rovněž snaha korigovat systémové slabiny země. Oba dva spojovala i zcela počáteční snaha prosadit občanské zájmy ruské společnosti, neboť s těmito termíny standardně operovali ve svých dílech. Vůči samoděržaví měli Radiščev i Turgeněv jako většina tehdejších ruských intelektuálů problematický vztah. Jako představitel šlechty nemohli popřít, že z absolutistického systému občas těžili a spolupracovali s ním. Oba si při své prozíravosti určitě i uvědomovali, že zrušení samoděržaví by bylo velice zdoluhavým a problematickým procesem. Z ideového hlediska však tato forma vlády symbolizovala vše, proti čemu bojovali. Jejich ideje byly více či méně nerealizovatelné, jejich prostředky, na rozdíl od jejich anarchistických následovníků, prozatím pacifistické. Jejich názory a angažovanost nebyly módním výstřelkem či falešným pokrytectvím. Jak Radiščev, tak Turgeněv se těžkostmi své země zabývali zcela seriózně, na základě vlastního důkladného vzdělání, všeobecného rozhledu i zkušeností ze zahraničí. Ačkoliv byly jejich návrhy do velké míry pouze teoretické a mírumilovné a byly deklarovány a vedeny pouze ve snaze po civilizačním pokroku a se silným vlasteneckým cítěním, byli oba intelektuálové stiženi naddimenzovanými tresty, které je oba do konce života poznamenaly. Je tedy možné poznamenat, že s anarchisty spojovalo Radiščeva s Turgeněvem i neúprosné pronásledování ze strany režimu, jež se napříč dekadami devatenáctého století neměnilo, pouze bylo snad v době prvních intelektuálů méně racionálně odůvodnitelné, a naopak více neúměrné než v dobách jejich nástupců.

Pokud o ruském anarchismu a ruském revolučním hnutí obecně chceme přemýšlet v plném historickém kontextu, je nutné podotknout, že právě v době Kateřiny II. a Alexandra I. a ve směřování, názorech, pochybnostech i kritice konstituující se ruské inteligence je třeba nutně hledat pravé kořeny převratných událostí dvacátého století. A tuto klíčovou roli inteligence v carské říši, byť ještě nepočtená a někdy jen pasivně přihlížející, zcela jistě nelze opomíjet.

SUMMARY

The article submitted concentrates on an analysis of the early Russian intelligentsia based on case studies of two of its representatives. The activities of Alexander Nikolayevich Radishchev and Nikolay Ivanovich Turgenev show an indisputable connection and continuity between the intelligentsia of the turn of the 19th century and the socially motivated movements of the second half of the nineteenth century, including the anarchists. This connection is based primarily on the fact that all of the mentioned movements stressed the question of serfdom, the question of civil society and the social and political-legal problems connected with them in their activity and critique of the ruling regime.

STUDIE

Od Karakozova ke Kropotkinovi. Ruský anarchismus 60. a 70. let 19. století

RADOMÍR VLČEK

Historický ústav AV ČR, v. v. i., pobočka Brno

From Karakozov to Kropotkin: Russian Anarchism of the 1860s and 1870s

The aim of the study is a discussion of the roots of Russian anarchism and its transformations in the course of the 1860s and 1870s. In the sense of the observation of anarchism in Russian space, the work has an analytical character. At the same time, it contains elements of synthesis and comparison, which place it into the wider European contexts. The study relies mainly on the primary literature, the authors of which were the followed Russian anarchists and the edited sources, but it respects the conclusions of the secondary literature, especially of neglected Russian provenience in the Czech milieu.

Key words: Russia, history of Russia, 19th century, anarchism, nihilism, Karakozov, Kropotkin, Bakunin.

Motto

„Jak já to vidím a pokud smím soudit, veškerá podstata ruské revoluční ideje záleží v popření čestnosti. Líbí se mi, že je to tak odvážně a nebojácně vyjádřeno. Ne,

v Evropě by to ještě nepochopili, ale u nás skočí právě po tomhle. Pro Rusa znamená čest jen zbytečnou přítěž. A vlastně mu byla přítěží vždy, v celých jeho dějinách.¹

Úvod

Anarchistickému hnutí v ruském prostředí nebyla doposud věnována komplexní pozornost. Důvodem patrně byly obavy z jeho šíření, které by mohly vyvolat destabilitu režimu. Nejednalo se přitom pouze o carský samoděržavný systém, ale i bolševický. Marxisté měli přece s anarchismem velké problémy. Již Karel Marx (1818–1883) se důrazně vymezoval proti anarchistickému myšlení a konání. To byl ostatně důvod, proč v rámci prvního velkého mezinárodního dělnického uskupení – První internacionály – fungovaly vedle sebe marxistická a anarchistická (Bakuninova) frakce.

Cílem následujícího textu je pojednat o kořenech ruského anarchistického myšlení v 60. letech 19. století a o jeho proměnách v následujícím desetiletí. Text přímo rozvíjí pasáže Václava Tomka o filozofických, etických i širěji společensko-interpretacních názorech osobností anarchismu 19. století. Osobnosti ruského anarchismu, jejich názory a práce zasazuje zevrubněji do politického a společenského dění a upozorňuje na rozpornost doby panování ruského imperátora, cara Alexandra II. Nikolajeviče (1855–1881), v níž se formovalo ruské anarchistické myšlení i konání.

Jednou z ústřední postav rozboru je patrně nejvýznamnější představitel ruského anarchismu této doby Petr Alexejevič Kropotkin (1842–1921). Cílem ovšem není zevrubně analyzovat jeho anarchistické ani jinak revoluční názory, ty byly zpracovány v pracích jiných autorů a byly v příslušném kontextu zmíněny i v jiných statích tohoto svazku *Slovanského přehledu / Slovanských historických studií*, ale představit jen ty, které byly pro profil ruského anarchismu nejvýznamnější a především „pouze“ ukázat to, co jim v Rusku předcházelo. Tedy z čeho Kropotkin v ruském prostředí čerpal, případně z čeho Kropotkin v ruském prostředí čerpat mohl; zejména s čím se mohl ve své domovině setkat a na jaké radikálně opoziční myšlenky se mohl dříve či později odvolávat. Či naopak se vůči nim vyhraňovat.² Studie se nesusoudí ani na zevrubnější pojednání o ruské emigrační vlně 19. století, i když

1 Fjodor Michajlovič DOSTOJEVSKIJ, *Běsi*, Praha 2014, s. 316.

2 Z novějších prací např. srov. Vjačeslav Alexejevič MARKIN, *Kropotkin*, Moskva 2009; Serej Fjodorovič UDARCEV, *Kropotkin*, Moskva 1989; Alexandr Gerasimovič KASIROV, *P. A. Kropotkin: nauka, nrauvstvennost, revoljucia*, Murmansk 2010; Włodzimierz RYDZEWSKI, *Kropotkin*, Warszawa 1979.

nutně na ni upozorňuje. Zejména ve vazbě na Alexandra Ivanoviče Gercena (1812–1870) a dalšího předního, tentokrát spíše evropského anarchistu, ovšem ruského původu, Michaila Alexandroviče Bakunina (1814–1876). Byly to osobnosti, které profilyvaly radikálně opoziční, či přímo anarchistické názory za ruskými hranicemi a zpětně je prostřednictvím nejrůznějších listin a jiných osobností vnášely i dovnitř Ruska.

Hlavní snahou studie je tedy představení osobností a jejich názorů, které od počátku radikalizace ruského opozičního hnutí, myšleno od počátků 60. let 19. století, přispívaly k profilování ruského anarchismu. Na rozdíl od rozborů týkajících se Gercena, Bakunina či Kropotkina jim byla věnována velmi malá pozornost. S výjimkou ruského prostředí téměř nulová. Ruská historiografie ovšem v tomto směru v mnohém čerpá z názorů vytvořených na tuto „generaci“ ruských revolucionářů v 50. a 60. letech 20. století, tedy v době, kdy jedním z profylujících cílů tehdejší sovětské historiografie bylo „odhalení“ předpokladů socialistické revoluce, za jejíž vrchol byla považována tzv. Velká říjnová socialistická revoluce z podzimu roku 1917. Tedy zřetelný tendenční cíl zpracování.³ Studie se proto opírá především o pramennou základnu tvořenou tištěnými edicemi a prameny zveřejněnými ruskými archivními, historickými a literárněvědnými institucemi. Využívá především jejich digitální formu zveřejněnou ruskými archivy na internetu.

Petr Alexejevič Kropotkin

Kníže Petr Alexejevič Kropotkin byl patrně nejznámějším teoretikem ruského anarchismu posledních desetiletí 19. století. Pocházel z bohaté šlechtické rodiny, jeho otec vlastnil na 1 200 mužských nevolných duší, dokonce ve třech guberniích ruského impéria. Pokud k tomu přičteme ženy a děti, jednalo se úhrnem o několik tisíc nevolníků. Spolu s půdou, ke které byli připoutáni, to byl solidní majetek. Kropotkinova otce to řadilo mezi místní honoraci.⁴

Petr Kropotkin absolvoval klasickou podobu vzdělání šlechtických synů – od domácího učitele, po gymnázium a následnou vysokou školu. Tu navštěvoval v 50. letech 19. století, což byla doba přípravy státem organizovaných tzv. Velkých reforem. Jak vynucených krymskou porážkou, tak dlouhodobě zamýšlených. Vzdělání společně s otcovými konexemi umožňovaly Petru Kropotkinovi vcelku širokou

3 Srov. P. A. *Kropotkin i revoljucionnoje dviženije*. Moskva 2001.

4 S. F. UDARCEV, *Kropotkin*, Moskva 1989, s. 7–9.

volbu zaměstnání. Kropotkina nejvíce lákal zeměpis a objevování. Na cestování věnoval již dříve značné soukromé prostředky. Nyní se stal váženým členem ruské geografické společnosti, od níž získával stipendia, která mu umožňovala, aby se zúčastnil expedic do málo probádaných sibiřských i středoasijských oblastí impéria. Kropotkina to však táhlo i za hranice. Pod záminkou, že bude podobně poznávat západní Evropu, získal v roce 1872 pas a souhlas k odjezdu do západní Evropy. Bylo to krátce po sjednocení Německa, rodícího se stranického systému, existence První internacionály.

Snad primárním důvodem Kropotkinovy cesty byl skutečný zájem o poznání nových zemí. Jenomže v Belgii a Švýcarsku se seznámil se západoevropským dělnickým hnutím a s ruskými emigranty, kteří stále vzpomínali na svého koryfeu a doyena Alexandra Ivanoviče Gercena (1812–1870). Ten krátce před Kropotkinovým příjezdem zemřel. I Petru Kropotkinovi Gercenovy myšlenky a jeho názorové dědictví vysloveně učarovaly. Až do takové míry, že byl ochotný věnovat nemalé prostředky na publikování názorů Gercena i jiných, jemu podobných ruských emigrantů. Tato činnost ve spojení se zájmem o dělnické hnutí, snahou pomoci jeho organizování a hledání dalších finančních podpor způsobily, že se záhy stal členem Mezinárodního dělnického sdružení – První internacionály. Nejdříve její marxistické frakce, později bakuninské.⁵

V zahraničí však Kropotkin dlouho nesetřval. Již na podzim 1873 se vrátil do Sankt-Petěrburgu. I za tu krátkou dobu, co pobýval v zahraničí, v něm radikální socialistické myšlenky bytostně zakořenily. A tak nebylo divu, že se po návratu do Ruska záhy objevil v tehdy patrně nejznámějším sankt-petěrburgském opozičním kroužku – čajkovců. Temín čajkovci patří několika kroužkům petrohradských revolucionářů – narodníků, kteří se opájeli anarchistickými myšlenkami něčajevskeho a bakuninovského typu. Za jejich zakladatele je považovaný ruský revolucionář Nikolaj Vasiljevič Čajkovskij (1850–1926).⁶ Ten přilnul k anarchistickému revolučnímu myšlení pod vlivem jiného ruského narodnického revolucionáře Marka Andrejeviče Natansonova (1850–1919), s nímž jej pak pojilo více než názorové spo-

---

5 Pavel Ivanovič TALEROV, *Klassičeskij anarchizm v teorii i praktike rossijskogo revoljucionnogo dviženija*, Sankt – Petěrburg 2016, s. 84-91.

6 Nikolaj Vasiljevič Čajkovskij pokračoval v revolučních aktivitách i ve 20. století, a to jako člen strany socialistů revolucionářů. Tito tzv. esesi v době občanské války (1918–1920) ovládali tzv. Severní oblast ruského státu. N. V. Čajkovskij tehdy působil jako předseda její dočasné vlády. Srov. V. A. MARKIN, *Kropotkin*, s. 323–324. <http://whiterussia1.narod.ru/CITIZI/NORD.htm>, 1. 8. 2018.

jenectví. Setkávali se v narodnických kroužcích, stejně jako o několik desetiletí později ve straně socialistů revolucionářů, tzv. eserů.⁷

Policie na konci 60. let 19. století po všech opozičních názorech intenzivně pátrala. Kroužky čajkovců záhy odhalila a jejich představitele zatkla. Zatčení neušli ani N. V. Čajkovskij, M. A. Natanson a P. A. Kropotkin. K následnému odsouzení Kropotkina do Petropavlovské pevnosti přispěla i jeho přednáška v Geografické učené společnosti se zdánlivě nepolitickým tématem o blížící se době ledové. Policie ji však oprávněně pochopila jako projev alegorie vyzývající k realizaci revoluce. Hned následujícího dne po jejím proslovení, 22. března 1874, byl Petr Kropotkin zatčený a obviněný jak ze členství v tajném revolučním kroužku, tak šíření podvrtných názorů vůči státu. Následný soud mu ovšem jako šlechtici uložil vcelku mírný trest: jen několik měsíců vězení. Za to přímo v neblaze proslulé sankt-petersburské Petropavlovské pevnosti.⁸

Tak jako v četných jiných případech, vězení Kropotkina nenapravilo. Naopak jej jen ještě více utvrdilo v přesvědčení, že stávající politický a správní režim Ruska není dobrý a že je nezbytná jeho zásadní změna. K tomuto názoru přispěla rovněž skutečnost, že Petr Kropotkin byl jako syn významného šlechtice dříve delegován mezi osobnosti, které se na regionální úrovni vyjadřovaly k přípravě soudní reformy, reformy vězeňství i reformy místní správy. Po jejich zavedení měl některé z kroků uvádět do praxe. Kropotkin však přitom poznal neochotu šlechtických kruhů cokoli v Rusku reformovat. Opakovaně veřejně kritizoval jak jejich názorovou zkosnatělost, tak často až nesmyslnou byrokracii ruských úředníků činících z dobře myšlených reformních kroků frašku. Touto otevřeností si však proti sobě popudil nejrůznější vlivné osobnosti: za pravdu se přece řada lidí nejen zlobí, ale i vysloveně mstí. To není jen východoevropské specifikum. Jiní se báli s ním stykat. Byl mezi sobě rovnými společenskými kruhy stigmatizován a tím se v nich dostával stále více do izolace. Lépe ovšem na tom nebyl ani vůči jiným společenským vrstvám, včetně těch, kterým chtěl především pomoci. V Rusku stále ještě přežíval kastovní způsob života. Předurčenost k profesi a sociální zařazení se jen stěží porušovaly. Nižší vrstvy vyšším nevěřily, pokorně se sice před nimi klaněly, ale žily vlastními názory. Nejzřetelnějším příkladem byly snahy narodnických intelektuálů vychovaných měšťskými školami vzdělávat venkovany. Tito narodnici se při snaze

---

7 *Mark Natanson*, <http://www.eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/12917/>, 1. 8. 2018.

8 V. A. MARKIN, *Kropotkin*, s. 155–163.

šřit na vesnici osvětu setkali nejen s nepochopením, ale i s ostentativním odsouzením, leckdy provázeným fyzickými inzultacemi.⁹

Petr Kropotkin se stále více uzavíral do svých radikálně revolučních představ spojených s přesvědčením o nulové hodnotě lidského života. Dostal se ke stádiu myšlení, podle něhož budoucnost, která se bude od přítomnosti lišit zcela zásadními změnami, může změnit jen politická revoluce, která přinese i mravní obrodu a stane se východiskem ze situace, kdy je do slova a do písmene člověk člověku vlkem. V ruském prostředí k tomu ovšem spatřoval jen nepochopení. A proto po propuštění z vězení raději znovu odjel z Ruska. Cílovou zemí po něj byla Velká Británie. Znovu však chtěl poznávat celý západoevropský svět a jeho prostřednictvím promýšlet vize o sociální spravedlnosti a rovnosti. Z Velké Británie proto vycestoval v roce 1877 do Švýcarska a Francie. Ani tam se nezdržel svých otevřených kritických vyjádření. Za to i tam následovaly tresty. Kropotkin byl opakovaně zatčen a jako cizinec urozeného původu „pouze“ vyhoštěn. Roku 1886 znovu skončil ve Velké Británii, kde pak žil až do roku 1917. Věnoval se především teorii a podobně jako patrně známější Vladimír Iljič Uljanov, zvaný Lenin (1870–1924), promýšlel revoluci, která by změnila stávající politický a sociální řád.¹⁰

Formování ruského anarchismu 60. let 19. století

Jedním z prvních projevů ruského anarchismu 60. a 70. let 19. století se stala radikálně opoziční tvorba, která se objevila v ruském prostředí na přelomu 50. a 60. let 19. století. Paradoxně to bylo ve stejné době, kdy imperátor, car Alexandr II. Nikolajevič, později zvaný Osvoboditel, předložil návrh na zrušení nevolnictví k projednání Vládnoucímu senátu a již uvažoval o podepsání manifestu, který měl skutečnost zrušení nevolnictví ve formě zákona vyhlášovat a sankcionovat. Ve vzpomínkách soudobých významných osobností je tento zdánlivý paradox vysvětlován dlouhou dobou a diametrálně odlišnými názory při přípravě zrušení nevolnictví a z toho plynoucí tvorbou rozporuplných fám, jak k němu car Alexandr II. ve skutečnosti přistoupí.¹¹

Když byl manifest o zrušení nevolnictví bez jakékoli pompy ve výroční den nástupu cara Alexandra II., 19. února 1861, podepsán a následně na veřejných pro-

9 V. A. MARKIN, *Kropotkin*, Moskva 2009, s. 256–260.

10 Ibidem, s. 167–170.

11 Srov. Vladimír Petrovič MEŠČERSKIJ, *Moji vospominanija*, 1897, s. 97–101.

stranstvích, často i v kostelích vyhlašován, ruská veřejnost byla konsternována. Šlechtici byli zklamáni, že ztratili své dosavadní postavení a rolníci z toho, že nedostali půdu, na které dříve pracovali. Navíc prováděcí předpis, ukaz o podmínkách, za kterých budou nevolníci ze své dosavadní osobní vázanosti vyvedeni, stanovil výkup. Jeho výše byla sice rámcově určena, ale konkrétní částka a dokonce i podmínky, za nichž bude výkup realizován, měly být dojednány dohodou mezi šlechticem – poměščíkem – a jeho nevolníkem. Byl to další zřetelný projev ruského historismu a tradicionalismu, proti kterému již generace ruských raznočinců 30. a 40. let 19. století, zejména pak její radikálně demokratická část, bojovala. Poukazovala mj. na to, že proces rušení nevolnictví byl v ruských podmínkách zahájený již na přelomu 18. a 19. století. Dne 5. dubna 1797 podepsal imperátor, car Pavel I. Pavlovič (1796–1801) manifest, kterým se revidoval od roku 1785 platící zákon imperátorky, carevny Kateřiny II. Alexejevny (1762–1796) osvobozující ruskou šlechtu od služební povinnosti ve smyslu omezení roboty, kterou byli povinni nevolníci na tři dny v týdnu a jejím zákazem o nedělích, a 20. února 1803 imperátor, car Alexandr I. Pavlovič (1801–1825) podepsal ukaz o svobodných pěstitelích půdy (rus. ukaz o volných chlebopašcích), oficiálně nazvaný *Ukaz o propuštění rolníků z dobré vůle šlechty na základě vzájemné dohody* (rus. „Ukaz ob otpuske poměščíkami svojich krestjan na volju po zaključenii uslovij, na obojudnom soglasii osnovanych“).¹² Na jeho základě se mohl nevolník domluvit se šlechticem, který ho vlastnil, že ho propustí na svobodu, pokud má dostatečné prostředky pro další život nebo mu šlechtic tyto prostředky zajistí. Podobně chtěl na principu dohody mezi šlechticem a nevolníkem postavit zrušení nevolnictví hrabě Jegor Francevič Kankrin (1774–1845), od jehož myšlenek odvozoval svůj projekt zrušení nevolnictví u státních nevolníků náhradou osobního vlastnictví robotou a výkupem generál, hrabě Pavel Dmitrijevič Kiseljov (1788–1872). Realizovaný byl postupně v letech 1837–1842. Obdobným způsobem chtěl hrabě Kiseljov zrušit nevolnictví i mezi nevolníky šlechtickými.¹³

Zrušení nevolnictví na základě manifestu cara Alexandra II. z 19. února 1861 ovšem přišlo v době, kdy se mezi raznočinskými intelektuály a jejich studujícími následovníky rychle rozšiřovaly informace o okolním světě. Mimořádnou úlohu sehrála Krymská válka, resp. její prohra. Ruští intelektuálové promýšleli, proč se tak stalo. Podobně jako většina ruské společnosti připisovali vinu západní Evropě, a proto se zamýšleli nad tím, čím se tak zásadně Rusko od ní liší, že jí tak dráždí, že se muselo

12 Edice ukazu o svobodných pěstitelích půdy in: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1803.htm> 1. 8. 2018

13 Srov.: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18420412krest.php> 1. 8. 2018

dočkat ponížení ve formě potupného pařížského míru. Zatímco starší generace, determinovaná ruskou zkostanělostí, byla umírněnější a maximálně si sdělovala svoje kritické poznatky v uzavřených kroužcích, mladší, především ti, kteří studovali na ruských vysokých školách a měli tedy možnost se často potkávat, dávali veřejně najevo nespokojenost s ruskou zkostnatělostí a zaostalostí, stejně jako s pomalostí přípravy reforem (nejen rolnické). Podotkněme, že součástí studentských revolt bylo i feministické hnutí. Ruské ženy totiž až do roku 1860 neměly přístup k vysokoškolskému vzdělání. Teprve studentské protesty přelomu 50. a 60. let 19. století přiměly vládnoucí kruhy ke změně. V roce 1860 začaly první ženy studovat na sankt-petěrburgské univerzitě. Jednalo se však ještě dlouhou dobu jen o exotickou výjimku. Přesto Nadežda Prokofjevna Suslova (1843–1918), dcera nevolného rolníka (rus. „krepostnogo krestjanina“), jehož na základě ukazu o svobodných pěstitelích půdy propustil „jeho“ šlechtic, hrabě Dmitrij Nikolajevič Šeremetěv (1803–1871), a který se vypracoval až na majitele papírny, a tudíž mohl zaplatit dceři výborné vzdělání, se stala první lékařkou v celé Evropě, která řádně vystudovala medicínu.¹⁴

Kritiky studentů a kroužků, které na bázi studentských opozičních názorů vznikaly, byly často zacíleny na konkrétní osobnosti. Ty se cítily uražené a leckteré se obávaly i o život. Leckdy i dobře míněné kritiky nadto spojily s domněnkou, že v Rusku se šíří snaha provokovat revoluci, jíž se nesmírně bály. Žádaly bezpečnostní složky o pomoc a podněcovaly jejich boj proti všem projevům ruské opozice. Situace na některých ruských vysokých školách eskalovala na přelomu 50. a 60. let 19. století do takové míry, že kvůli veřejné prezentaci opozičních názorů byli někteří studenti vyloučeni a např. v Sankt Petěrburgu byla na několik měsíců přerušena výuka. Opozici to však neumlčelo. Mezi ruskou inteligencí se našly další osoby, které s revoltujícími studenty sympatizovaly. Jejich zásluhou zesílila kriticky laděná publicistika, jež využívala nejen jinotaje, ale i specifickou formu ilegálních spisků, kterými upozorňovala na sociální teror, který v ruském prostředí zavládl.

Jednou z forem spisků, ve kterých byl stát a jeho postup vůči názorům společnosti kritizován, byly pamflety. Jednalo se o krátké literární útvary, spíše „jen“ výzvy zmiňované v kontextu velmi kritického až hanlivého politického obsahu. Prvním z celé následné obsáhlé řady se staly tři redakce spisku *Velikorus*, které se objevily v petrohradských a moskevských ulicích v průběhu druhé poloviny roku 1861. V porovnání s dalšími podobně namířenými pamflety, otevřeně vyzývajícími k radikální změně v Rusku, byl jejich obsah ještě vcelku umírněný. Podstatou jimi

14 Srov. *Pervaja ruskaja ženščina – vrač Nadežda Prokofjevna Suslova*. In: *Žurnal zdarovije* 1988/1989, <http://lechebnik.info/511/20.htm>, 8. 11. 2016.

proklamovaných výzev bylo „jen“ vytvoření lidového zastupitelského orgánu s úkolem vytvořit ústavu ruského impéria. O tom, že by stát či jeho orgány neměly existovat, se v nich nic nehovořilo. Ovšem v případech, že by k ustavení lidového zastupitelského orgánu nedošlo, již tak umírněné pamflety *Velikorus* nebyly. Varovaly totiž před „strašným převratem“, k němuž dojde, pokud takový zastupitelský orgán, jehož úkolem bude sestavení ústavy, nevznikne.¹⁵

Ostřejší tón použila proklamace, jejímž autorem byl s největší pravděpodobností jeden z nejznamnějších ruských revolucionářů přelomu 50. a 60. let 19. století, blízký přítel spisovatele Nikolaje Gavriloviče Černyševského (1828–1889), básník a spisovatel Michail Larionovič Michajlov (1829–1865). Michajlov byl právě příkladem ruského opozičníka – vysokoškolského studenta. Byl mezi nimi jeden z nejradikálnějších ve smyslu kritik pomalosti, s jakou bylo zrušení nevolnictví v Rusku připravováno a realizováno, i šířeji koncipovaných kritik sociální a politické situace v Rusku.

Proklamace, kterou Michail Larionovič Michajlov připravil, nesla název *K mladé generaci* (rus. „*K molodomu pokoleniju*“). Vydána byla v polovině roku 1861 v Londýně. Michajlov totiž na jaře roku 1861, poté, co byl propuštěn z vězení, kam se dostal za svoje opoziční názory, odjel do západní Evropy, kde se setkal s několika ruskými politickými emigranty včetně Alexandra Ivanoviče Gercena. S jeho pomocí sehnal v Londýně tiskárnu, která mu jím sestavený pamflet vytiskla.

Michajlov se v proklamaci *K molodomu pokoleniju* zmiňoval o tom, že je nutná radikální politická změna. Tu může, ale vlastně i musí uskutečnit stávající mladá generace. Tvrdil ovšem, že jeho cílem je učinit vše pro to, aby nedošlo k násilnému krvavému převratu. Nicméně k němu ve svém pojednání vyzýval.¹⁶

Michajlov tak, jak bylo pro skupinu podobně názorově zaměřených studentů typické, studia nedokončil. Nicméně i poté se Michajlov soustředil na literaturu a vzdělání. Přispíval články zejména do *Sovremenniku* a do *Otečestvennych zapisok*. V této činnosti pokračoval i po návratu do Ruska. Tam však byl za šíření podvrtné literatury zatčený a odsouzený na 12 a půl roku nucených prací na Sibiři. Signifikanční pro tuto dobu bylo, že katorga mu byla milostí cara zkrácena na polovinu a že mu bylo povoleno, aby během ní organizoval vzdělání pro děti katoržníků. Revolucionář učil na Sibiři děti ostatních odsouzených!¹⁷

15 Srov. Sergej Germanovič PUŠKAREV, *Rossija 1801–1917. Vlast i otečestvo*, Moskva 2001, s. 271.

16 Srov. <http://pliostraka.ru/strategy/subject/22.pdf>, 1. 8. 2018.

17 Srov. http://histerl.ru/periodi_istorii/revolycionnoe_dvigenie_60-x_godov/proklamacia_k_molodomu_pokoleniy.htm, 1. 8. 2018.

Charakteristické pro dobu a prostředí také bylo, že se Michajlov na jaře 1861, před svým zatčením, začal intimně stýkat se ženou jiného revolucionáře, novináře Nikolaje Vasiljeviče Šelgunova (1824–1891). Jednalo se o Ljudmilou Petrovnu Michaelis (1832–1901). Ta na počátku roku 1862 porodila s největší pravděpodobností Michajlovova syna Michajla (1862–1897), rovněž pozdějšího revolucionáře. Ljudmila Michaelis se svým manželem Nikolajem Šelgunovem ve druhé polovině roku 1862 navštívila sibiřské městečko Něrčinsk a setkala se v něm s Michajlovem, který si zde odpykával trest. Cílem Šelgunových bylo, aby mu dopomohli k útěku. Záměr však byl prozrazený, Šelgunov z něj obviněný a odsouzený. Dva roky pak strávil v petropavlovské sankt-petěrburgské pevnosti a dalších pět let ve vyhnanství na Sibíři ve Vologodské gubernii. Ljudmila Michaelis patrně ani za jedním ze svých revolučních milců netesknila. Odjela do Švýcarska, kde se stala agitátorkou skupiny ruských emigrantů. Do ní patřil také Alexandr Alexandrovič Serno-Solovjevič (1838–1869), který byl známý především tím, že se spolu se svým bratrem Nikolajem Alexandrovičem (1834–1833) v roce 1862 podílel na založení v Rusku první ilegální vnitřně strukturované radikálně opoziční organizace Země a půda (rus. „Zemlja i volja“). Záhy však byla tato jejich ilegální činnost v Rusku odhalena a Alexandr Serno-Solovjevič byl v tzv. „procesu 32“ odsouzený k věčnému vyhnanství. Podářilo se mu však z Ruska uprchnout a usadit se ve Švýcarsku, kde před tím několik let působil jeho bratr Nikolaj a měl zde vybudované zázemí. Společně s ním se Alexandr zařadil mezi aktivní činitele ruských revolučních emigrantů. Ljudmila se s ním záhy natolik sblížila, že mu v roce 1864 porodila syna Nikolaje (1864–1909).

Bratr Alexandra Serno-Solovjeviče, Nikolaj Alexandrovič, je považovaný za velmi vlivnou osobnost ruského anarchistického hnutí, a to především s ohledem na jeho názorové profilování. Působil ve Švýcarsku již od konce 50. let. Udržoval při tom úzké kontakty s Michailem Alexandrovičem Bakuninem i Alexandrem Ivanovičem Gercenem, dopisoval si i s Karlem Marxem. Charakteristický pro jeho názory byl jím v Berlíně v roce 1862 vydaný pamflet *Konečné řešení rolnické otázky* (rus. „*Okončateľnoje rešenije krestjanskogo voprosa*“). Jeho podstatou byla ostrá kritika vůči právě proběhlé rolnické reformě a vyjádření vlastní představy o tzv. spravedlivém řešení rolnické otázky. Pochopitelně, jako bylo typické pro ruský anarchismus této doby, mělo jít o všeničící revoluční cestu. Nikolaj Alexandrovič Serno-Solovjevič přitom vycházel z Gercenovy vize rolnického socialismu. Byl však proti jakékoli umírněnosti a smířlivosti s reformním procesem.

Brzy po vydání zmíněného pamfletu se Nikolaj Alexandrovič Serno-Solovjevič vrátil do Ruska, kde se ihned zapojil do nové formy opoziční práce – sdružo-

vání opozičníků do ucelené organizace. S největší pravděpodobností vzešla myšlenka vytvořit takovou radikálně opoziční organizaci od předních ruských činitelů působících v emigraci – Alexandra Nikolajeviče Gercena a jeho přítele, spisovatele Nikolaje Platonoviče Ogarjova (1813–1877), kteří se tímto vzorem řídili v západní Evropě. Pod tímto vlivem se také v jejich představách zrodil návrh vypracovat organizační strukturu a jednoznačný program takového spolku ruských revolucionářů. Je také pravděpodobné, že Nikolaji Alexandru Serno-Solovjevičovi, který se rozhodl vrátit se do Ruska, doporučili, aby se pokusil jejich vizi realizovat v konkrétních domácích ruských podmínkách.

Nikolaj Alexandrovič Serno-Solovjevič ihned po příjezdu do Sankt-Petěrburgu začal takto konat. Obešel několik známých, o nichž věděl, že jsou opozičně naladěni, a s jejich pomocí začal organizovat spolek s názvem atraktivním pro danou dobu – Půda a svoboda (*rus. „Zemlja i volja“*). Podotkněme, že organizace stejného názvu vznikla pak znovu v roce 1876 jako reakce na neúspěšné revoluční propagace městských intelektuálů na ruském venkově. Serno-Solovjevičovi se „první“ „Zemlju i volju“ skutečně založit podařilo, dlouho se však na její činnosti nepodílel. Již v červenci 1862 byl za členství v ilegálním revolučním sdružení zatčený a spolu s Černyševským, jenž byl obviněn ze stejného deliktu, uvězněn v Petro-pavlovské pevnosti. Tu opustil až v roce 1865, ale jen proto, aby ji zaměnil za vyhnanství. Na základě soudního rozsudku byl poslán do Pobajkalí. Tam se však opět vrátil ke své revoluční práci. Společně se sem vysídlenými polskými revolucionáři, kteří si zde odpykávali trest za podvratnou činnost proti ruskému impériu během revoluce 1863/1864, připravil v létě 1866 povstání, které podle oblasti, kde se odehrálo, získalo pojmenování Krugobajkalské. Povstání nebylo velké, a tak bylo vcelku snadno potlačeno vojskem a tvrdě potrestáno. Čtyři jeho vůdcové byli popraveni. Nikolaj Serno-Solovjevič nikoli, ale jen proto, že zahynul již v předchozím přímém boji s vojáky.

Organizace Půda a svoboda existovala v podzemí až do roku 1864, kdy byli zatčeni její zbývající členové. Nešlo o něco rozsáhlého. Půda a svoboda byla nepočtená, a tak uvěznění několika jejích členů její činnost prakticky ochromilo. Přesto její existence sehrála při formování ruských opozičně anarchistických názorů velký vliv. Především šlo o to, že její vznik byl příkladem skutečnosti, že pronásledování revolucionářů, které na přelomu 50. a 60. let 19. století zesílilo, přimělo ruskou domácí i emigrantskou opozici ke hledání nové cesty. Tu nacházela ve sdružování do různých přísně zakonspirovaných společenství. Již se nemělo jednat o nahodilé, jednotlivcem iniciované a řízené kroužky, jako doposud, ale o spolky se svou vnitřní

strukturou a jasným programem. Cíl ani způsob boje se již neměl hledat. Stěžejní bylo uskutečnění radikální politické změny, revoluce, v dobové dikci označované jako socialistické, ovšem ještě bez zřejmých znaků vytyčovaných v západní Evropě marxismem. K její realizaci měly být v ruském prostředí využity všechny dostupné prostředky, včetně zabíjení představitelů státní moci a osob, jež se na ní ve správné, policejní, vojenské i právní rovině podílely. Členové spolku o tom neměli právo diskutovat, pouze mohli „Věc“, tedy cíl, rozbít stávající státní moc, stoprocentně naplňovat. Stále více se přitom prosazoval požadavek – členové spolku musejí být věci revoluce maximálně oddáni. Individuální slovo se nepřipouštělo, vůdce, tedy představitel spolku, prý nejlépe věděl, jak vše organizovat. Lidský život v této dikci neměl žádnou hodnotu. S tím se museli členové spolku smířit a plně ztotožnit. Muse-li rovněž být stoprocentně věrní i tomu, že hodnotu nemá ani jejich život. Teror vůči druhé straně je účinnou zbraní, je nástrojem jak protivníka nejen zastrašit, ale i zničit vlastním obětováním se.

Pro první měsíce činnosti Půdy a svobody bylo charakteristické propojení domácí radikální opozice se zahraniční, zejména s jejími doyenými Alexandrem Nikolajevičem Gercenem a Alexandrem Michajlovičem Bakuninem, kteří byli členy Půdy a svobody považováni za nezpochybnitelné autority radikálně revolučního ruského, potažmo i celoevropského dění. V mnohém se k nim její členové obraceli s prosbou o vyjádření či dokonce o arbitráž.¹⁸ Jenomže záhy začala autorita Gercenova a Bakuninova okruhu klesat. Do zahraničí odcházeli z Ruska mladí revolucionáři označovaní často jako mladá radikální generace. Ti také v prosinci 1864, tedy již po zániku Půdy a svobody, v Ženevě zorganizovali setkání, které s patosem sobě vlastním definovali jako revoluční sjezd. Jednání, kterého se zúčastnil i Gercen, se neslo v duchu radikálních patetických výzev namířených nejen proti monarchistickým, ale i liberálním názorům. Mezi nejhorlivější agitátory zde patřil již zmíněný Alexandr Alexandrovič Serno-Solovjevič. Zmínku si ovšem zaslouží také syn bohatého kupce, na přelomu 50. a 60. let 19. století student sankt-petěrburské univerzity, Nikolaj Isaakovič Utin (1841–1883), organizátor studentských nepokojů počátku 60. let 19. století, člen Půdy a svobody, který stejně ostře kritizoval jakékoli ustupování mírnějším metodám, než byl radikálně revoluční postup s cílem uskutečnění socialistické revoluce. Za to byl v soudním procesu, konaném roku 1865, odsouzený k trestu smrti. Ovšem v nepřítomnosti (rus. „zaočno“). O hrozícím nebezpečí zatčení se zavedl dozvěděl, a proto již roku 1863 uprchnul do zahraničí. Kvůli tomu a zejména kvůli svému radikalismu byl od ženevského „sjezdu“ považo-

---

18 P. I. TALEROV, *Klassičeskij anarchizm*, s. 81–84.

vaný za jednoho z vůdčích činitelů mladé generace ruských emigrantů. Jeho názory, stejně jako názory Serno-Solovjeviče, zřetelně ukazují rostoucí radikalizaci ruské opozice a její stále zřejmější sklon k anarchistickým metodám řešení problémů.

Oproti předchozím spolkům byla organizace Půda a svoboda vnitřně strukturovaná. Především šlo o to, že měla ústřední vedení – Ruský ústřední lidový výbor – a ten měl písemně vypracovaný program. V něm se hovořilo o právu a povinnosti k revoluci jako k ochraně proti útlaku a ukrutnostem samoděržaví; lidové zájmy v něm byly stavěny proti zájmům carského absolutismu. Za základ toho si Půda a svoboda, vydávající se za všeruskou organizaci, a její sankt-petěrburgský Ruský ústřední výbor za celostátní vedení, stanovila jednoznačný politický cíl: svržení samoděržaví a rozpoutání socialistické revoluce. Úkolem výboru bylo pracovat ze všech sil ve prospěch splnění uvedených cílů. Jednou z metod byly apely na veřejnost, aby se přidala k tomuto hnutí ve svém celku a připravovala se tak na revoluci. Apely byly i nadále činěny ve formě proklamací a pamfletů. V květnu 1862 to bylo např. prohlášení *Mladé Rusko* (rus. „*Molodaja Rossija*“), jehož autorem byl člen Půdy a svobody, syn šlechtice (poměščíka) Orlovské gubernie, student fyzikálně-matematické fakulty Moskevské univerzity, Petr Grigorjevič Zaičněvskij (1842–1896). Jak bylo v této době typické, proklamace sice vznikaly za celou organizaci, ale byly dílem jednotlivců bez výraznějších konzultací s ostatními. Z toho plynul jejich subjektivní obsah. Shodný byl pouze cíl. Tedy nezbytnost okamžité socialistické revoluce.¹⁹

Zaičněvskij byl maximálně úderný a radikální. Snažil se postavit proklamaci tak, aby jí vyburcoval k účasti na revoluci co nejširší ruské kruhy. V proklamaci hrozil krvavou a nemilosrdnou revolucí, nepřeměnil-li se Rusko podle jejího přání v republikánsko-federativní stát s národními a místními sněmy, spravedlivými daněmi, osvobozením žen, odstraněním klášterů apod. Car byl jím varován před snahou umlčet tyto hlasy. Jinak: „[...] chopte se seker [...]“. Neboť: „[...] kdo není s námi, je proti nám [...]“.²⁰

Zaičněvskij tím kategoricky rozděloval ruskou společnost na dvě strany – imperátorskou, kam podle jeho vyjádření patřili šlechtici, kupci, úředníci, prostě všichni majetní, tedy stranu pro něj nepřátelskou, a tu, proti které je nutné ostře a za využití všech dostupných prostředků bojovat, a stranu lidu tvořenou nemajetnými a utlačovanými. Tvrdil, že bez krvavé revoluce není možné překonání útlaku. V pro-

19 Petr Grigorjevič ZAIČNEVSKIJ, *Molodaja Rossija*. In: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/molrus.htm>, 1. 8. 2018.

20 Srov. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/molrus.htm>, 1. 1. 2013.

klamací k ní vysloveně vybízel. Dokonce i zmiňoval její scénář: začít měla útokem na Zimní palác. Při něm mělo být zahubeno vše živé. O budoucím porevolučním Rusku se příliš Zaičněvskij nevyjařoval. Vybízel však k rušení sňatku a rodiny. Snad se jednalo o aplikaci části ruského sektářství, které již od doby rozkolu, tedy od poloviny 17. století, vyzývalo ruskou společnost k údajně tradičnímu způsobu života, tedy bez sňatku a rodin.

Radikalismus, který zazníval ze Zaičněvského proklamace, se nelíbil ani mnohým jiným ruským opozičníkům, a proto se o ní otevřeně vyjadřovali kriticky. Zaičněvskij se dostal do sporu i s Gercenem, který jej odsuzoval za nepochopení podstaty ruské mentality. Tvrdil o něm, že je produktem mladického fanatismu.²¹ Zaičněvskij naopak Gercena začal kritizovat za ustupování konečnému cíli – okamžitě socialistické revoluci, kterou mají, podle Zaičněvského, uskutečnit nejprozřetelnější vrstvy ruské společnosti – studenti a vojáci. Zaičněvského vzorem se totiž stále zřetelněji stávali francouzští jakobíni a blanguisté.²²

Radikalismus proklamace *Molodaja Rossija*, ve které Petr Grigorjevič Zaičněvskij ostře kritizoval jakékoli mírnější postoje, tvrdě odsuzovaly i kruhy umírněné opozice, tedy liberálové. Proti jejímu radikálnímu tónu stavěli vlastní proklamace, tzv. adresy. Jimi liberálové upozorňovali na konkrétní osobnosti ruské moci, zejména samotného cara a další přední činitele ruského státu, na nebezpečí, které setrvávání na vžitých patriarchálních zásadách přináší. Příkladem vydávání takových adres byla liberální organizace Velkorus působící v několika ruských městech. Z jejího středu vznikla stejnojmenná adresa tverského měšťanstva. Napsána byla roku 1862. Na rozdíl od stejnojmenného pamfletu radikálů se věnovala ekonomickým problémům ruského impéria a upozorňovala na nutnost jejich řešení cestou liberalizace obchodu i celého systému ruského hospodářství.

Zaičněvskij organizaci Velkorus považoval vysloveně za nepřátelskou. Podobně jako to činily monarchistické kruhy. Identifikovat je můžeme proto, že se reflexe na Zaičněvského velmi kritické názory objevily v různých soudobých ruských časopisech. Např. v obnoveném ostřeji opozičním *Sovremenniku* nebo jiném umírněněji opozičním periodiku *Russkoje slovo*. Nepovšimnuty nezůstaly Zaičněvského názory ani v řadě dalších ještě umírněnějších časopisů.

---

21 Srov. B. P. KOZ'MIN, *Iz istorii revoljucionnoj mysli v Rossii. Izbrannyje trudy*, Moskva 1961, s. 275.

22 Srov. Petr Grigorjevič ZAIČNĚVSKIJ, *Molodaja Rossija*, in: Narodničeskja ekonomičeskaja literatura. Izbrannyje proizveděnija, Moskva 1958, s. 104.

I když se podle počtu opozičních akcí a vydávaných proklamací zdálo, že vlna opozičního hnutí v Rusku poklesla, snad v důsledku zavedených reforem, časopisy se i nadále věnovaly zmínkám o opozičních adresách, proklamacích a pamfletech. Byl to nejen projev pomalejší reflexe literární produkce na aktuální dění, ale i odraz skutečnosti, že se zrušení nevolnictví vyhlášené carským manifestem po 19. únoru 1861 začalo po dvouleté přípravné fázi uplatňovat v praxi. Mírněji opoziční časopisy, stejně jako celý liberální proud ruské opozice, se začaly soustředit na vzdělávací a mravně osvětovou činnost. Shodně odsuzovaly zrušení nevolnictví za výkup, cestu k optimálnímu řešení však nespátřovaly v boření všeho minulého, ale v přípravě na nové kroky prostřednictvím vzdělání a uvědomování si místa ve společnosti.

Tímto soustředěním se dramaticky rozevíraly nůžky mezi krajně radikálními stanovisky a ostatními opozičními názory. Nejradiálněji orientované osobnosti pochopily, že ztratily širší podporu. Nenechaly se tím však odradit a pokračovaly ve své radikalitě. Cestu k opětovnému získání podpory, dokonce ještě mnohem širší než doposud, se rozhodly najít v realizaci konkrétních příkladů revolučních vystoupení. Pro vyprovokování široké socialistické revoluce neměly dostatek sil, a proto se po vzoru některých Západoevropanů uchýlily k metodě osobního teroru.

Aktivace radikálního opozičního hnutí vedla vládní kruhy ruského impéria k dalším represím. Po květnových velkých požárech v roce 1863 v Sankt-Petěrburgu, které byly chápány jako důsledek teroristických činů, z nichž byli obviněni právě radikálové, byli zatčeni i významní spisovatelé Nikolaj Gavrilovič Černyševskij a Dmitrij Ivanovič Pisarev, zastaveny časopisy *Sovremennik* a *Ruskoje slovo*, zakázána činnost šachového kroužku, v němž se scházeli někteří opozičníci. To vyvolalo mezi radikály snahu po odplatě, ale také spory o způsobu, jak by boje měli vést. Ruské radikálně opoziční hnutí se tím začalo ještě více diferencovat. Nastala polarizace, v níž se vedle umírněnějších revolučních křídel formovaly i názory ultra radikálů, myslících na uskutečnění socialistické revoluce za každou cenu, při využití všech myslitelných forem, bez ohledu na oběti, které tento způsob boje může přinést.²³

---

23 Srov. *Utopičeskij socializmm v Rossii. Chrestomatija*, Moskva 1985, s. 55–56.

Dmitrij Karakozov a jeho atentát na cara

Pokus o atentát studenta Dmitrije Vladimiroviče Karakozova (1840–1866) na imperátora, cara Alexandra II. Nikolajeviče, který se odehrál 4. (16.) dubna 1866 na konci carovy tradiční procházky kolem sankt-petěrburgského Zimního paláce, přinesl ruské společnosti šok. Když, jako obvykle, ruský panovník opouštěl sankt-petěrburgský Letní sad a na něvském nábřeží krátce po čtvrté hodině odpolední nastupoval do připraveného kočáru, ozvaly se ze skupiny osob, které zcela běžně tomuto tradičnímu obřadu přihlížely, výstřely. Skupina lidí na nábřeží nebyla něčím neobvyklým. Touto dobou tu lidé často postávali právě proto, že chtěli spatřit cara při jeho odpočinkovém rituálu, poklonit se mu a provolat mu slávu. Někteří kvůli tomu přijížděli i zdaleka. V lidové tradici se totiž stále ještě udržovala prastará vize, že osobní setkání s panovníkem, či jen zahlédnutí onoho dobrotivého cara – baťušky, za kterého byl imperátor po staletí považován, má zázračnou moc: např. vyléčí zdravotní neduhy, zkvalitní úrodu, přinese tak dlouho očekávaný déšť, pomůže k narození syna.

Střelec Dmitrij Karakozov cíl minul. Pokusil se vzápětí po výstřelu uprchnout, ale byl zadržený poddůstojníkem carské ochranky Štěpanem Zabolotinem. Ten jej také vzápětí předal policii. Ta Karakozova po krátkém výslechu na své služebně poskytla k dalšímu šetření III. oddělení kanceláře Jeho veličenstva, tedy nejvyšší instanci ruské tajné policie. Jednalo se přece o politickou záležitost.²⁴

Při osobní prohlídce na policejním oddělení byla u Karakozova nalezena proklamace vyzývající k zavraždění cara. Atentát byl v ní zdůvodňován jako krok nezbytný k tomu, aby v Rusku nastoupil rovnostářský ráj. Tvrdilo se v ní, že po odstranění cara si bude moci ruský lid sám sobě vládnout. Všeho pak bude dostatek, zmizí nevraživost a nenávisť mezi lidmi. Všichni si budou rovni.²⁵ Pro vyšetřovatele to byl zřetelný důkaz, že Karakozov konal pod vlivem radikálních socialistických vizí, které jsou dílem tajných revolučních organizací. Karakozov se však přiznal, že zmíněnou proklamací napsal on a že ji v počtu několika stovek kusů distribuoval po Sankt-Petěrburgu. Je však s podivem, že muž, který se rozhodl spáchat takový čin, měl u sebe dokument, který jej jednoznačně usvědčoval v jeho rozmyšlené přípravě.

24 Srov. Iz pokazanij D. V. Karakozova sledstvennoj komissii po delu o pokušenii na Aleksandra II 4 aprelja 1866 g. In: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18660416.html>, 1. 8. 2018.

25 Srov. *Utopičeskij socializmm v Rossii. Chrestomatija*, s. 11–13.

O to více, že v pozdější žádosti o milost Karakozov vysvětloval rozhodnutí spáchat atentát momentálním hnutím jeho silně psychicky rozkolísané mysli.²⁶

Reakcí cara na atentát se staly kádrové změny na významných bezpečnostních a vojenských postech. Dne 4. dubna byl uvolněn z místa náčelníka III. oddělení kanceláře Jeho Veličenstva kníže Vasilij Andrejevič Dolgorukov (1804–1868). Byl to především vynikající vůči carovi loajální úředník, který tento post zaujímal téměř deset let – od července 1856. Získal jej tři měsíce poté, co byl odvolán z místa ministra zahraničí, jímž byl od roku 1853, tedy po celou dobu Krymské války. Týden po odvolání Dolgorukova byl do funkce náčelníka III. oddělení jmenován energický generál, hrabě Petr Andrejevič Šuvalov (1827–1889). Čtyři dny po suspendování Dolgorukova byl odvolán předseda vyšetřovací komise (rus. „Sledstvennoj komissii“), člen Vojenské rady,²⁷ generál Petr Petrovič Lanskoj (1792–1873), a nahrazen hrabětem Michailem Nikolajevičem Muravjovem (1796–1866). A záhy na to vystřídal hlavu petrohradské policie, generála Annenkova, generál Fjodor Fjodorovič Trepov (1812–1889).

Společnost byla pokusem o atentát konsternována. Duchovní zorganizovali stovky děkovaných bohoslužeb za záchranu carova života, v divadlech se před představeními na carovu počest zpívala hymna *Bože spas cara*. Záchrana carova života se velebila všude, kde se to jen dalo. Zdálo se, jako by hrozba carovy smrti stmelila ruský národ bez ohledu na jeho sociální skladbu. Jednota ale přece jen nebyla dokonalá. Více se toho konalo na efekt, než aby pramenilo z bytostného přesvědčení. Navíc se začala šířit legenda, podle níž se po pokusu o atentát mezi carem a jeho atentátníkem odehrál dialog, ve kterém se měl car zeptat, zda je atentátník polského původu a mstí se za polské události 1863/1864. Odpověď měla být jednoznačná: jedná se o etnického Rusa, který tak činí proto, že car slíbil, že lidu daruje půdu, ale neučinil tak.²⁸ Tedy nejen odhalení příčiny, ale i důvodu. A vlastně důvodu objektivního a opodstatněného. Opozice jakoby našla nový důvod pro svoji další aktivitu. Nejen proto lze Karakozovův atentát považovat za skutečný počátek epochy politického terorismu v Rusku.²⁹

---

26 Srov. Ibidem, s. 17–20.

27 Vojenská rada („Vojennyj sovět“) byla zřízena v roce 1812 a existovala do roku 1917. Jednalo se o nejvyšší poradní orgán (včetně orgánu navrhujiícího zákony a pravidla týkající se vojenské organizace) ruského impéria. V letech 1812–1832 se ovšem jednalo jen o poradní orgán ministra vojenství – Sovět vojennogo ministra.

28 Srov. Andrej IKONNIKOV-GALICKIJ, *Samoubyjstvo imperii. Terrorizm i bjurokratija. 1866–1916*. Sankt-Peterburg 2013, s. 10–11.

29 Srov. Ibidem, s. 7.

Druhý atentát na cara Alexandra II. se odehrál o rok později, 27. května 1867 v pařížském Bouloňském lesíku. Bylo to v době carovy návštěvy Paříže, v souvislosti s otevřením jedné ze světových průmyslových výstav. Jeho realizátorem byl polský emigrant ve Francii, aktivní účastník polského protiruského povstání roku 1863, sklář Antoni Berezowski (1847–1916). V ruské společnosti již tento atentát takový rozruch nevyvolal.

Vraťme se však ještě ke Karakozovu atentátu, po němž následovalo rozsáhlé vyšetřování a po něm velký soudní proces. Při něm byl souzený nejen Karakozov, ale i jako jeho spolupracovníci odhalení Ivan Alexandrovič Chudjakov (1842–1876), Nikolaj Andrejevič Išutin (1840–1879) a další. Dohromady se jednalo o jedenáct osob obviněných z terorismu proti hlavě státu. Rozhodoval Nejvyšší hrdelní soud. Jak vysoké tresty odsouzené čekaly, ukázal Chudjakovův příklad: doživotní vyhnanství („rus. „ssylka“) na Sibiři.

Co se týče samotného Karakozova, šlo o osobu, která v roce 1860 vystudovala v Penze gymnázium. Perličkou je, že v tomtéž městě v letech 1855–1863 působil Ilja Nikolajevič Uljanov (1831–1886), Leninův otec. Ten však byl pedagogem na matematickém oddělení Penzenské vyšší školy, tedy učilišti pro šlechtické potomky.

Po dokončení gymnázia byl Karakozov v roce 1861 dva měsíce studentem právnické fakulty kazaňské univerzity. Z ní byl vyloučený za účast ve studentských nepokojích. V roce 1863 se Karakozov znovu stal studentem právnické fakulty kazaňské univerzity, aby z ní záhy přešel na moskevskou. Moskevští, podobně jako petrohradští vysokoškolští studenti, oplývali radikalismem. A tak se Karakozov brzy stal členem studentského opozičního spolku. V jeho čele stál jeden z jeho nejbližších přátel, jeho bratranec z matčiny strany Nikolaj Andrejevič Išutin (1840–1879). (Karakozovova matka byla rozená Išutinová). Společně byli aktivní nejen v tomto spolku, ale i při zakládání dalších tajných, názorově radikálních až teroristických organizací. Aktivnější byl přitom Išutin, z jehož iniciativy např. v roce 1863 vznikla organizace Peklo, jejímž úkolem bylo propagovat vysloveně teroristické názory mezi moskevskými studenty. Dalším Karakozovým blízkým spolupracovníkem s obdobně opozičními názory byl Ivan Alexandrovič Chudjakov (1842–1876). Chudjakov inklinoval k radikálně opozičním názorům již jako student. Dával je tak ostentativně najevo, až byl kvůli nim ze studia na moskevské univerzitě vyloučen. To jej ovšem vtáhlo ještě více do radikálně revolučních kruhů. Sblížil se se členy ilegální „Zemli i volji“, aby po jejím rozpuštění uprchnul za hranice. Ve Švýcarsku se mj. stýkal s Gercenem a Ogarjovem. S Išutinem a Karakozovem se znal

již z předchozích let. Výsledkem jeho názorů se v polovině 60. let 19. století stal v Ženevě dokončený sborník protimonarchistických textů *Slovo svatého Ignáce k opravdovým křesťanům*, (rus. „*Slovo sv. Ignatija dlja istinných christian*“). Krátce na to se Chudjakov vrátil do Ruska, kde rozšiřoval jak svoje opoziční texty, tak radikální názory svých kolegů. Záhy se stal členem výboru išutinské organizace „Ad“. Ta byla budována na principu rovnostářských komun s vnitřním tvrdě polovojenským stylem. Chudjakov se podílel i na tvorbě celé odbojové sítě v Sankt-Petěrburgu i dalších ruských městech, např. Saratově. Tím vznikl celek – Išutinci, za něž se označovali Išutinovi stoupenci. Išutinci kladli důraz na teror vůči konkrétním osobnostem. Šlo jim o to, aby byly svrženy stávající poměry a ustanovena socialistic-ká republika. Co se za tím skrývalo, zatím nikdo pořádně nevěděl. „Přidanou hodnotou“ Išutinců byla příprava zemědělských asociací a družstevních průmyslových podniků.³⁰

Jenomže po Karakozově atentátu následovalo nejen vyšetřování, jehož výsledkem byla Karakozova poprava, ale i odhalení dalších spiklenců a opozičníků. Nejvyšší hrdelní soud pracoval na řadě případů opozičníků obviněných z teroru. Zatýkáni a soudní procesy se staly běžnou součástí života především velkých ruských měst, Sankt-Petěrburgu a Moskvy. Byly tak četné, že v důsledku bylo nejen radikální, ale i umírněné opoziční hnutí v Rusku ve svých základech rozkotáno. Pokusy o ustavení větších vnitřně strukturovaných organizací typu Išutinova sdružení nebo dalších, jako byla v Sankt-Petěrburgu Rublevova společnost. Jiné pokusy o založení obdobných organizací se však nezdařily: např. Společnost básníka a žurnalisty Felixe Vadimoviče Volčovského (1846–1914) či obdobná společnost revolucionáře, pozdějšího člena ústředního výboru Internacionály Germana Alexandroviče Lopatina (1845–1918). Odhaleny byly dříve, než mohli jejich členové vytvořit vlastní organizační strukturu.³¹

Podotkneme ovšem, že na útlumu činnosti neměla pouze vliv Karakozova poprava, tvrdé tresty dalším obviněným ze spoluúčasti na atentátu, ale i další rozsáhlá zatýkáni a vyšetřování. Stejně tak ovšem působila i hrůza z činu, k němuž se Karakozov odhodlal. Zvláště patrný byl z tohoto důvodu pokles opoziční činnosti mezi ruskými liberály. Ve společnosti zavládla vlna solidarity namířená proti teroru. Bezprostřední reflexí bylo zasedání tzv. čelných představitelů ruské země, na němž přednesl úvodní referát šéf policie hrabě Petr Andrejevič Šuvalov (1827–1889). Vehementně v něm obhajoval samoděržaví a šlechtické pozice odvíjené od vedoucí

30 Srov. <http://www.histonow.ru/hisnows-915-2.html>, 1. 8. 2018.

31 German Alexandrovič Lopatin se stal prvním překladatelem Marxova *Kapitálu* do ruštiny.

politické a ekonomické role šlechty v Rusku. Dobře mu sekundoval v letech 1864–1872 předseda výboru ministrů, tajný rada a předseda nejvyššího hrdelního soudu řešícího Karakozovův případ, kníže Pavel Pavlovič Gagarin (1789–1872), známý svými tradicionalistickými názory, který s ohledem na sílící radikální opoziční hnutí požadoval změnu tiskového zákona v duchu obnovy zákazu svobodně psát a hovořit o veřejných věcech. To se mu také podařilo: po panovníkově souhlasu byl v květnu 1866 vydán právě knížetem Pavlem Gagarinem reskript *O ochraně ruského lidu před škodlivými jevy*.

Reskriptem *O ochraně ruského lidu před škodlivými jevy* ovšem ruské vládnoucí kruhy pouze oficiálně zdůvodnily následný tvrdý postup proti radikálním, teroristickým a revolučně laděným akcím. Za protistátní v něm označily i všechny umírněné opoziční názory zaznívající ve školství, vědě a kultuře. K protistátnímu konání byla přiřazována i část vědeckého bádání. Ta, která nebyla v intencích oficiální ideologie.

Situace po Karakozově atentátu

Karakozovův atentát na cara Alexandra II. Nikolajeviče byl pro konzervativní kruhy zřetelným důkazem, že Rusko nelze liberalizovat, že mu nelze vládnout jinak, než tradičním byrokratickým vojenským systémem. Na jejich nátlak musel např. liberální ministr osvěty, tvůrce liberálně laděné školské a cenzurní reformy, Alexandr Vasiljevič Golovnin (1821–1886) odstoupit, aby jeho místo zaujal konzervativní, na ruské tradice se soustřeďující byrokrat hrabě Dmitrij Andrejevič Tolstoj (1823–1889). Odstoupit musel i liberálnější smýšlející ministr vnitra Petr Alexandrovič Valujev (1814–1890). Na jeho post, stejně jako na místo šéfa ruského četnictva, nastoupil konzervativní hrabě Petr Andrejevič Šuvalov atd.³²

Nikoli tedy až od nástupu Alexandra III. Alexandroviče k moci (1881), ale již od této doby lze v ruském státě pozorovat symptomy proti-reform a utužující se reakce. Jejimi projevy bylo i to, že roku 1867 byla zúžena nezávislost profesorského sboru ruských univerzit a nad jejich studenty byl zostřen policejní dozor vykonávaný prostřednictvím tajné policie i četnictva. Ani nadšení předního slavjanofila Ivana Sergejeviče Aksakova (1823–1886), že 1. září 1866 vyšly ruské časopisy bez předběžné cenzury, nemělo dlouhého trvání. Záhy bylo dokonce zavedeno pravi-

32 Dominic LIEVEN (ed.), *The Cambridge history of Russia*. II. Imperial Russia, 1689–1917, Cambridge 2006, s. 608–614.

dlo trestat časopis odnětím práva volného prodeje. Poněvadž se časopisy v Rusku málo předplácely, znamenalo to vlastně zastavení časopisu.

V souvislosti s Karakozovým atentátem je třeba zmínit ještě jednu věc. S nejvyšším hrdelním trestem, ke kterému byl Karakozov odsouzený, souhlasila prakticky celá ruská společnost. O dvanáct let později, v roce 1878, byla souzena Věra Ivanovna Zasuličová (1849–1919) za atentát na tehdejšího náčelníka Sankt-Petěrburgu (rus. „gradonačalnika“) Fjodora Fjodoroviče Trepova (1812–1889). Porotou byla označena za nevinou, nebylo prý dostatečně prokázáno, že v Trepovově přijímacím sále, kde byla společně s dalšími žadateli o udělení milosti či milodarů, střílela právě ona. Ke střelbě totiž došlo v Trepovově přijímacím salónu, kde se v době atentátu nacházela spousta lidí, kteří, jako obvykle, chtěli váženou osobnost, jakou byl Trepov, požádat o nějakou milost či dobrodiní. Během procesu se Zasuličová stala pro mnohé symbolem hrdinství; slova z její obhajoby byla často citována jako příklad boje s konzervativním Ruskem.³³

Přes značné úspěchy v potlačování opozice se opoziční hlasy podařilo utlumit jen na krátkou dobu. Záhy nastala opět její nová vlna. Co se týče nejradikálnějšího křídla, byla ještě mohutnější. Jejím čelným představitelem se stal Sergej Gennadijevič Nečajev (1847–1882), který roku 1869 založil již skutečně anarchistickou Společnost národního soudu. Vědomý si toho, že revoluční organizace musí mít svůj jednoznačný profil, připravil a uveřejnil její program, anarchistický *Katechismus revolucionáře*. Podle něj bylo cílem úplné osvobození „pracujícího lidu“. Pozoruhodná byla zejména forma, jakou toho měli členové Společnosti národního soudu dosáhnout. Nečajev tvrdil, že k takovému osvobození lze dospět pouze při použití „vše ničící revoluce“, do jejíhož průběhu se zapojí „celý národ“. Aby ji bylo možné vyprovokovat, musí tajný spolek vynaložit vše na to, aby existující zlo zvýšil a rozmnožil, prostě, aby zlomil trpělivost lidu a vydráždil jej k hromadnému povstání.³⁴

Katechismus revolucionáře hlásal naprostou negaci a všedestrukci, včetně „vyhlazení cara a celé jeho rodiny“. Rozhodl-li se Nečajev prozatím ponechat úřadujícího cara Alexandra II. na živu, pak údajně jen proto, aby Alexandr svým jednáním dráždil národ ještě víc, tak, aby se celá ruská společnost rozhodla pro revoluci. Nečajev tvrdil, že přenechává carovo odsouzení a potrestání národnímu soudu; jen

33 Srov. Petr Alexejevič KROPOTKIN, *Zapiski revoljucionera*, Moskva 1966, s. 229.

34 F. M. LUR'JE, *Nečajev – sozidatel' razrušenija*, Moskva 2001, s. 11–16.

ruský národ má právo jej potrestat. Předjímal ovšem rozsudek. Měl jím být trest smrti, neboť car zradil, a to „lžireformou“.³⁵

V lednu 1869 Nečajev vypustil fámou o svém zatčení, které mu prý hrozí, a odjel do Moskvy. V březnu opustil ji a prchnul do zahraničí, kde našel útočiště u ruských emigrantů. V Ženevě, vydávaje se za představitele všeruského revolučního výboru, který uprchl z Petropavlovské pevnosti, našel sympatie u autorit ruského opozičního hnutí v zahraničí – Michaila Alexandroviče Bakunina a Nikolaje Platonoviče Ogarjova. Společně s nimi, ale v rozporu s názory barda Alexandra Ivanoviče Gercena, pak rozvinul z prostředků určených pro ruskou revoluční agitaci v zahraničí vlastní revoluční propagandistickou kampaň dovnitř Ruska. Využil k ní svého návratu do Moskvy v září 1869. Doma se představil jako důvěrník (ve skutečnosti neexistujícího) ruského oddělení Celosvětového revolučního svazu a založil oddělení tajné společnosti Lidové zúčtování (rus. „Narodnaja rasprava“). Tvrdil o ní, že v zahraničí již je běžně rozšířená. Setkal se ovšem s nedůvěrou a odporem studenta Ivana Ivanoviče Ivanova (?). Pro Nečajevovo myšlení a konání bylo signifikantní, že bez jakýchkoli skrupulí obvinil Ivanova ze zrady a 21. listopadu 1869 za spolupráce dalších čtyř soudruhů zavraždil. Soud i ortel určoval jen on sám. Aby ovšem na něj nepadlo ze strany státních orgánů podezření a současně mohl i nadále upevňovat svoje domnělé vůdcovské postavení, na konci listopadu 1869 Nečajev přece jen Moskvu opustil a odjel do Sankt-Petěrburgu. I tam se snažil pak pokračovat, zakládat tajné radikálně revoluční, na terorismu založené, domněle všeruské organizace. Poté, co však o měsíc později, v polovině prosince 1869, začalo zatýkání revolucionářů, znovu uprchnul do Švýcarska. Tam se mu opět podařilo obloudit část ruských emigrantů a získat podstatnou část tzv. Bachmetěvského fondu, tedy prostředků, které byly určeny na propagaci ruského revolučního hnutí v zahraničí. Nečajev jej využil mj. k tomu, aby nechal vytisknout řadu svých bojových proklamací obracejících se k různým vrstvám ruské společnosti. Aktivní ovšem zůstával i při svém působení v zahraničí. Společně s Nikolajem Ogarjovem se několik měsíců podílel na vydávání časopisu *Zvon* („Kolokol“). Je důvodné se ovšem domnívat, že tak učinil z dalšího zjištěného důvodu. V „*Kolokolu*“ se mu tehdy podařilo zveřejnit část ze své programové stati *Zásady budoucího společenského zřízení* (rus. „*Glavnyje osnovy buduščevo obščestvennogo stroja*“). V ní načrtnul obraz budoucího rovnostářského, komunismu, nikoli prý vzdáleného uspořádání.³⁶

35 Srov. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/nechaev.htm>, 1. 1. 2013.

36 Srov. *Narodnaja rasprava* 2, 1870.

Nečajevovo zneužití První internacionály přimělo její Ústřední výbor v roce 1871 k oficiálnímu distancování se od něj. Nečajevo bezprincipiální postup a jeho mystifikace spojená s provokativními metodami připravovanými společně s Germanem Alexandrovičem Lopatinem (1845–1918), známým svými překlady významných západoevropských filozofů, mj. i Marxova *Kapitálu* (1872), který byl prvním jeho překladem do ruštiny, přiměli Ogarjova a Bakunina k tomu, aby i oni s ním přerušili vztahy. Nečajevovi nezbylo, než jít vlastní cestou: již v září 1870 vydal v Londýně první číslo svého časopisu *Občina* (rus. „*Obščina*“). Pak, pronásledovaný agenty carské vlády, se skrýval, a to v Paříži a Curychu. Ale i poté hledal vlivné osoby, do jejichž přízně by se mohl vetřít, získat od nich finanční prostředky nebo alespoň morální podporu pro svoje radikální vize. Jednou z jeho „cílových skupin“ byli polští blanquisté typu K. Turského (?).

Dne 14. srpna 1872 byl však Nečajevo v Curychu zatčen a vydán ruské vládě jako zločinec (rus. „ugolovnyj prestupnik“). V Moskvě byl Nečajevo obviněn z vraždy studenta Ivanova a 8. ledna 1873 odsouzený na dvacet let nucených prací („katoržnych rabot“). Nejprve jej uvěznil v Petropavlovské pevnosti, kde se mu na konci 70. let 19. století podařilo svojí propagandou natolik ovlivnit vojáky strážní jednotky (rus. „karaulnoj komandy“), že je podřídil svému vlivu. V prosinci 1880 vytvořil spojenectví s Výkonným výborem Narodnoj volji. Záhy poté vytvořil plán na svoje osvobození, ale nechtěl jej realizovat, dokud narodovolci nezrealizují připravovaný plán atentátu na cara Alexandra II. A tak Nečajevo zemřel v pevnosti.

Nečajevo nepochybně oplýval nesmírnou statečností a fanatickou oddaností věci revoluce. Postupoval však pro revoluční hnutí takovými metodami, že tím věci revoluce více škodil, než prospíval. Jeho metody, tzv. nečajevoština, byly proto souborými ruskými revolucionáři důrazně odmítnuty.³⁷

Proces s Nečajevo byl v Rusku první veřejný politický proces. Uskutečnil se u Petrohradského soudního dvora ve dnech 1. (13.) července – 11. (23.) září 1871. Společně se členy tajné organizace Lidové zúctování, vytvořenou Sergejem Nečajevo, který se do procesu skrýval za hranicemi, byly obviněny i osoby nepodléhající Nečajevoovým vlivům či vysloveně s jeho názory soupeřící. Obviněno bylo 152 osob, z toho předáno soudu 87, souzeno 77. Několik osob ještě před soudem zemřelo, některé byly propuštěny na kauci a skrývaly se. Hlavním obviněním byla účast v protistátním spiknutí. Opíralo se o Nečajevovy dokumenty typu *Katechismu revolucionáře*, či jeho falešný mandát agenta První internacionály. Za využití Nečajevova hlavního zločinu, vraždy studenta Ivanova, se carská vláda snažila dis-

37 F. M. LUR'JE, *Nečajevo*, s. 11–15.

kreditovat i další, v podstatě všechny ruské revolucionáře. Souzení byli obviňováni z nečajevských, tj. teroristických forem boje. Mnohé obhajoval a podporoval významný právník, advokát a polský spisovatel Vladimír Danilovič Spasovič (1829–1906), „prisažnyj pověrennyj“ (označení nezávislého soudce v ruském impériu; tento institut existoval od soudní reformy 1864 do roku 1917), státní rada Dmitrij Vasiljevič Stasov (1828–1918), právník Alexej Michajlovič Unkovskij (1829–1893) a demokratický tisk (Michail Jevgrafovič Saltykov-Ščedrin (1826–1889), Nikolaj Konstantinovič Michajlovskij (1842–1904)). Hlavní obvinění, revolucionáři Pjotr Gavrilovič Uspenskij (1844–1881), Ivan Gavrilovič Pryžov (1827–1885), Alexej Kirilovič Kuzněcov (1845–1928) a Nikolaj Nikolajevič Nikolajev byli odsouzeni na nucené práce v délce od sedmi do 15 let; k vyhnanství na Sibiř byly odsouzeny dvě osoby, k věznění od sedmi dnů do jednoho roku a čtyř měsíců – 28 členů. Ostatní z celkového počtu 87 souzených byli osvobozeni.

Závěr

50. a 60. léta 19. století byla v tradičním obrazu ruské společnosti představována jako období nadějí a očekávání. Ruský imperátor, car Alexandr II. Nikolajevič se přece rozhodnul po prohrané Krymské válce Rusko zmodernizovat a alespoň v ekonomických, sociálních a některých právních krocích přiblížit ostatní Evropě. Jen zřídka bylo reflektováno, že Rusko procházelo v celém 19. století procesem formování opozičního hnutí. Nejen vlivem dění v západní Evropě se rovněž profilovalo, a to jak ve své umírněné, ruský liberální, tak ruský radikální podobě. Ačkoli vize o nutné radikální změně provedené formou revoluce do Ruska nepochybně pronikly ze Západu, podstatné pro jejich ruskou podobu bylo domácí prostředí a přesvědčení, že hodnota lidského života není pro dosažení konečného cíle podstatná. Z toho se profilovaly představy o takové radikalitě, v níž podstatný byl pouze cíl.

V 60. letech 19. století dospělo ruské opoziční hnutí do fáze formování spolků, pro něž jejich vůdci vytvářeli konkrétní programy. Ti na veřejnost šířili názory prostřednictvím různých výzev, proklamací a nepřiliš obsáhlých spisků snažících se jednoduchou formou přesvědčit společnost, že ke zlepšení jejich postavení vede pouze cesta radikální změny.

Nečajevský anarchismus povýšil revoluční opoziční prvky na nejvyšší metu. Jeho krédem bylo: mravní je vše, co slouží vítězství revoluce. Pro řadu ruských re-

volucionářů (a nejen ruských) byla tato účelovost vysloveně šokem. Ani Nečejevův nejznámější pokračovatel Michail Bakunin se s jeho revoluční účelovostí a většinou jeho postupů ústících v všedestrukci státu neztotožnil. Přesto ho v řadě teoretických aplikací podpořil.³⁸

---

38 Srov. Tomáš G. MASARYK, *Rusko a Evropa*, díl I., sv. 2, Praha 1921, s. 1-50.

SUMMARY

Anarchism in the Russian milieu was constructed on the basis of the broader Russian opposition movement, particularly its forms, which were shaped in the first half of the 19th century, but it was not its only source. The contemporary opposition, especially precisely the anarchistic movement in Western and Central Europe as well as the political and broader social events, which were taking place at that time in Russia, had a great influence in its formation.

Russian society in the first half of the 19th century anticipated state-controlled reforms. It lived in the illusion that precisely they would improve their position, but the state prepared the reforms very slowly, e.g. in the so-desired expectation of the abolition of serfdom, they only came to the stage of the possibility of the release of serf tied to aristocrats and the abolition of the involuntary relation with state serfs, who formed the minority in the structure of this social class.

The loss in the Crimean War was dramatic for Russia, especially in the sense of the feeling of the society that it had been very humiliated. Russia's further destiny was decided by the Western powers at the peace talks at the Congress of Paris, without Russia being an equal partner. After centuries of the conviction of the importance of the Russian Empire, it was so much a shock that it had become natural to speak within it that the current system of Russia was inadequate. Czar Alexander II Nikolayevich, who had assumed power at the very end of the Crimean War, resolved the situation by the accelerated preparations of at least the most awaited reforms. In February 1861, serfdom was abolished; soon, reforms of the regional administration were announced. While the opposition welcomed these steps, it also made it clear that it expected significantly more. The spectrum of opposition voices grew considerably. Anarchism stood at its most radical pole. Its essence became the persuasion of society that the state is not capable of making the proper changes, and that is why it was necessary to end it. Gradually, with increasing radicality, it appeared against it, first in the form of proclamations, to reach in the second half of the 1860s the form of individual terroristic attacks aimed against a specific figure of the Russian political system, including the czar.

The treatise focused on the explication of the genesis and development of the ideas of anarchism in the Russian milieu in the first twenty years of its activity, i.e. in the 1850s and 1860s. Its starting point was the opinions of the clearly most famous Russian anarchists of the 19th century, Prince Peter Alexeyevich Kropotkin. The interpretation was based on an analysis of the relevant sources connected with a comparison of the opinions discovered. From Kropotkin, it discussed in a retrograde way the visions and for anarchism of the essential actions of concrete personalities of the Russian opposition world, above all, and their visions of the destruction of the Russian state.

STUDIE

Эволюция взглядов Михаила Бакунина: от идеи славянской федерации и панславизма к анархизму

ГАЛИНА ВИКТОРОВНА РОКИНА – АНДРЕЙ В. ТАЙГИЛЬДИН

Кафедры всеобщей истории, Марийский государственный университет, Россия

The Evolution of the Opinions of Michail Bakunin: From the Thoughts of the Slavonic Federation and Pan-Slavism to Anarchism

The article analyses the theoretical approaches and practical activities of M. Bakunin on the issue of the federation of Slavic peoples. The paper analyses the origins and evolution of his views on political pan-Slavism.

Key words: Michail Bakunin. Slavonic Federation, political pan-Slavism, Slavonic reciprocity, Slavic Congress in Prague.

В российской исторической науке вновь поднят вопрос о сущности панславизма и его моделях в XIX веке. Среди многочисленных программ славянской взаимности в «долгом столетии» особое место занимали проекты, подготовленные представителями различных анархистских течений. Так, оригинальная программа славянской федерации была предложена в первой половине XIX века русским анархистом Михаилом Бакуниным (1814–1876). Имя Бакунина в российской и зарубежной историографии чаще всего связывают с основателями международного анархизма. В то же время в последние годы в научной литературе все большее уделяется внимание творчеству Баку-

нина как теоретика федерализма, придавшего ему своеобразное значение социального устройства как альтернативного государственному.¹ Известный казахстанский ученый Женис М. Кембаев, занимающийся историей идей и концепций объединения Европы от раннего средневековья до начала XXI века, рассматривает федералистские идеи Бакунина именно в этом контексте.² Из статей современных российских авторов следует выделить статью Андреа Александровича Тесля,³ в которых проводится анализ федерализма Бакунина и прослежена эволюция его взглядов от федерализма до анархизма. Стоит отметить работу польского исследователя Людмилы Федоровны Луцевич, в которой приводится оценка М. Бакуниным Пражского славянского съезда 1848 года.⁴

Основными источниками для анализа трансформации представлений о федерализме в теоретических построениях М. Бакунина от славянского федерализма к политическому панславизму являются его знаменитая «Исповедь», некоторые статьи, а также его переписка с Александром Ивановичем Герценом по славянскому вопросу.⁵

Тема «Славянский вопрос в мировоззрении и деятельности М. А. Бакунина» уже была предметом исследования отечественных и зарубежных авторов, однако чаще всего она рассматривалась лишь в контексте революционной деятельности М. Бакунина.⁶ Еще в начале 1930-х годов русский историк – эмигрант Борис Алексеевич Евреинов на основе пражских полицейских архивов опубликовал исследования «Бакунин и австрийские власти в 1848–

---

1 Андрей Александрович ТЕСЛЯ, *О понятии «федерализм» в социально-политических теориях М. А. Бакунина*, Социологическое обозрение 2015, т. 14, № 3, с. 136.

2 Женис М. КЕМБАЕВ, *Федералистские идеи М.А. Бакунина относительно объединения народов Европы и всего мира*, Право и политика 2010, № 11, с. 2016–2025.

3 А. ТЕСЛЯ, *О понятии «федерализм»*, с. 136–152.

4 Людмила Федоровна ЛУЦЕВИЧ, *Первый славянский конгресс в «Исповеди» Бакунина*, Российский гуманитарный журнал 2013, т. 2., №4., с. 328.

5 *Бакунин и Герцен в полемике по славянскому вопросу. Открытое письмо М.А. Бакунина к Герцену. Статья и публикация С. Д. Лицинер*, Литературное наследство, т. 96: Герцен и Запад / Отв. ред. С.А. Макашин, Л. Р. Ланский. Москва 1985, с. 399–412.

6 См.: Владимир Анатольевич ДБЯКОВ, *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Москва 1993; Хи Сок ДЖОН, *Идея демократической славянской федерации в российской общественной мысли второй половины XIX в.*, Отечественная история 1995, №3, с. 174–185; Tatiana IVANTYŠYNOVÁ, *Ludovít Štúr a Michail Bakunin v revolúcií 1848–1849*, Zborník FFUK – Historica, Bratislava 1971, s. 9–25.

1851 гг.» и «Последний этап славянской деятельности Бакунина».⁷ Советский славист Владимир Анатольевич Дьяков считал, что Бакунин предостерегал южных и западных славян от подогреваемых русскими славянофилами необоснованных надежд на помощь со стороны царского правительства, говоря, что поддержку в освободительной борьбе им можно ожидать только от революционной России. К реакционному панславизму, по мнению В.А. Дьякова, Бакунин относился резко отрицательно.⁸ В то же время участие Бакунина в пражском славянском съезде и его последующие работы начала 1860-х годов дают возможность несколько уточнить устоявшееся в литературе мнение о его отношении к панславизму. В 1862 году после побега из ссылки он повторил свою программу в воззвании «Русским, польским и всем славянским землям»,⁹ оставаясь верным идее славянской исключительности.

В историографии существует мнение, что «идея славянского единения станет на многие годы одной из излюбленных у русского анархиста».¹⁰ Действительно, в своем творчестве он неоднократно возвращается к идее славянской взаимности и славянской федерации.¹¹ Идеи панславизма оставались одним из вопросов его разногласий с руководителями Первого Интернационала – Карлом Марксом и Фридрихом Энгельсом. Известно, что Ф. Энгельс резко раскритиковал славянский съезд в Праге 1848 года¹² и считал, что «панславистское единство – это либо чистая фантазия, либо русский кнут».¹³

---

7 См.: Людмила Павловна ЛАПТЕВА, *Русские историки-эмигранты в славянских странах в 20-30-е годы XX в.*, Славянский мир в третьем тысячелетии: Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов, Москва 2016, с. 47.

8 Владимир Анатольевич ДЯКОВ, *Славянский вопрос в мировоззрении и деятельности М. А. Бакунина*, Общественная мысль и славистическая историография, Калинин 1989, с. 7.

9 Михаил Александрович БАКУНИН, *Русским, польским и всем славянским землям*, Берлин 1903.

10 Л. Ф. ЛУЦЕВИЧ, *Первый славянский конгресс в «Исповеди» Бакунина*, с. 328.

11 Михаил Александрович БАКУНИН, *Воззвание к славянам* // *Бакунин М.А. Избранные сочинения*. Т. 3. Прага, Москва 1920; Михаил Александрович БАКУНИН, *Основы новой славянской политики* // *Бакунин М.А. Избранные сочинения*. Т. 3. Прага, Москва 1920; Михаил Александрович БАКУНИН, *Основы славянской федерации* // *Бакунин М.А. Избранные сочинения*. Т. 3. Прага, Москва., 1920; Михаил Александрович БАКУНИН, *Внутреннее устройство славянских народов* // *Бакунин М.А. Избранные сочинения*. Т. 3. Прага, Москва 1920.

12 Фридрих ЕНГЕЛС, *Демократический панславизм* // Маркс К., Энгельс Ф. *Собр. соч.* Т. VI. С. 290–298.

13 Фридрих ЕНГЕЛС, *Борьба в Венгрии* // Там же, с. 181–182.

У Бакунина идея «федерализма» переросла в «панславизм». Однако, когда Бакунин излагал свои мысли о славянском единстве, он еще не был анархистом. Говоря о своих взглядах 1846-1847 годов, Бакунин писал: «Целью [...] поставлял русскую революцию и республиканскую федерацию всех славянских земель, – основание единой и нераздельной Славянской республики, федеративной только в административном, центральной же в политическом отношении».¹⁴ Очевидно, что в момент поиска устройства федерации славян Бакунин еще не отрицает политическую централизацию.

Наращение в первой половине XIX века интереса русского общества к зарубежным славянам и связям с ними объяснялись, прежде всего, внутренними процессами, протекавшими в России. Потребность русской общественности в информации о зарубежных славянских землях усиливалась под влиянием национального подъема их населения. Кроме научного и культурного интереса славянская тематика проявила себя и во внутриполитических событиях, в частности – движении оппозиционного дворянства – декабристов. Именно в «Южном обществе» и «Обществе соединенных славян» впервые возникли проекты создания балканской и славянской федераций. Для осуществления этих проектов не исключалась возможность ведения войн революционной Россией с Австрийской и Османской империями.¹⁵

С 1825 года в России начинается правление императора Николая I, ознаменованное событиями на Сенатской площади. Последствия выступлений 14 декабря имели и «славянский аспект». Когда стала известна причастность декабристов к организации «Общества соединенных славян», меняется отношение официальной России к значению славянского вопроса в общественной жизни. С этого времени славянская тематика в России все более приобретает политический оттенок, утратив прежний научно-академический характер.¹⁶ О славянах писали все популярные русские журналы первой половины XIX века. На фоне сложных международных отношений после Венского кон-

---

14 Михаил БАКУНИН, Исповедь и письмо Александру II / Вступит. статья В. Полонского. М.: Государственное издательство, 1921, с. 139–142.

15 Ольга Василевна ОРАИК, Основные вопросы изучения внешнеполитических взглядов декабристов: методологические аспекты // Проблемы методологии и источниковедения истории внешней политики России. М.: Наука. 1896, с. 155.

16 Галина Викторовна РОКИНА, *Ян Коллар и Россия: история идеи славянской взаимности в российском обществе первой половины XIX в. (научная монография)*, Йошкар-Ола 1998; *Она же. Теория и практика славянской взаимности в истории словацко-русских связей XIX в.*, Казань 2005.

гресса, ожесточения борьбы республиканских и имперских настроений в период правления Николая I, усиления европейских национальных движений славянская проблема, а тем более вопрос славянской взаимности, неизбежно были обречены на политизацию. Этому способствовала и позиция европейских парламентов и прессы, которые увидели угрозу в росте интереса российской общественности к славянской проблематике. Уже в конце 1820-х годов, особенно в 1830-е годы, в Европе, как реакция на национальные славянские движения, моральную поддержку со стороны России появляется пугало – фантом панславизма. Теперь любые проявления идеи славянской взаимности в научных и культурных контактах российской интеллигенции и представителей славянских движений приобретали панславистскую окраску.

Впервые Бакунин столкнулся с идеей панславизма в 1844 году, когда познакомился с польским историком И. Лелевелем, который поддерживал теорию об особой миссии славян и доказывал, что русская деревня сохранила еще древний дух равенства и институты совместного владения землей, что именно из крестьянства придет возрождение России.¹⁷ Изначально в планах славянского объединения Бакунин ограничивался лишь союзом России и Польши.¹⁸ Следует отметить, что Бакунин никогда не рассматривал Россию как центр объединения славян. Более того, он указывает на пагубность централизации вокруг России: «Я боюсь, что славяне подвергнутся унижительному, деморализующему и потому пагубному воздействию этого правительства (русского – Г.Р., А.Т.), способному уничтожить самую сущность жизни и будущность славянства [...] страшное покровительство царизма могло бы убить в них [...] славянскую душу [...] их прекрасное славянское братство».¹⁹

Важное значение для окончательного оформления идеи славянской федерации в теоретических воззрениях Бакунина сыграли события 1848 года, в частности пражский славянский съезд, который был своего рода антитезой Франкфуртскому парламенту с его идеями пангерманизма. Именно с этого времени можно говорить о возникновении политического панславизма, который предполагал включение славянского вопроса в проекты государственного переустройства Австрийской империи, а также более радикальные про-

---

17 Стефан КЕНЕВИЧ, *Лелевель*, Москва 1970, с. 139.

18 А. ТЕСЛА, *О понятии «федерализм» в социально-политических теориях М.А.Бакунина*, с. 138.

19 *Бакунин и Герцен в полемике по славянскому вопросу*, с. 408–409.

граммы создания славянской федерации. Этим вопросам и был посвящен съезд славян в Праге.

Идея славянской федерации была поддержана Бакуниным в период организации и прохождения Славянского съезда. Еще накануне съезда, в 1840-е годы, панславизм возник как европейский феномен, вызвав самые острые общественно-политические дискуссии.²⁰

Славянская взаимность проявила себя на съезде в отказе от включения славянских народов в объединенное германское государство. Тем самым было определено отношение к Франкфуртскому собранию. В «Манифесте» съезда провозглашалась идея сохранения Австрийской империи в виде конституционной монархии, представляющей собой союз равноправных народов во главе с династией Габсбургов. На съезде Бакунин сблизился с лидерами славянского движения в Австрийской империи, в частности с Павлом Иосефом Шафариком, Франтишком Палацким и Людовитом Штуром. Представитель словацкого народа Штур в дискуссиях, которые проходили на заседаниях секций съезда, постоянно подчеркивал те трудности, которые стоят перед славянским объединением. Австрийская власть – по своему существу немецкая, славянские земли не имеют в империи никакой самостоятельности. Нет никакой уверенности, что к славянскому объединению примкнут поляки. По мнению Штура, необходимо в первую очередь изменить условия в Венгрии, чтобы уничтожить в ней правовой перевес мадьяр. Еще сохраняется опасность соединения немцев в Австрии и во Франкфурте, в этом случае славяне окажутся между немцами и мадьярами. Перечислив эти обстоятельства, Штур предлагал: «Провозгласим, что хотим войти в Австрийскую империю как самостоятельные славянские общества. Мы не должны провозглашать лозунг сохранения Австрии или создания австрийской славянской империи. Это вызовет потерю симпатий со стороны всех европейских народов. Заявим лишь, что хотим встать под австрийскую власть как самостоятельные славянские общества, этим мы усилим славян».²¹ Можно предположить, что на характер программы Штура и на его оппозицию чехам и хорватам оказало влияние общение с наиболее революционно настроенными делегатами съезда – поляком Карлом Либельтом и русским Михаилом Бакуниным. Идея всеславянского союза Штура совпадала с проектами М.А. Бакунина о Великой и вольной всеславянской федерации.

20 Ольга Вячеславовна ПАВЛЕНКО, Указ. соч., с. 3.

21 Ludovík Štúr, *Dielo v pjatic h väzko h*. Т. II. Bratislava 1956, s. 255–258.

Несомненно, что Бакунин принимал участие в составлении «Манифеста» съезда. При этом сказалась его солидарность с мнением Л. Штура в том, что документ должен быть обращен ко всем европейским народам, а не ограничиваться рамками Австрийской империи. Для самого Бакунина участие в славянском съезде и общение с делегатами во многом помогло самому определиться в понимании сущности панславизма. Вскоре после съезда он писал об этом неизвестному адресату: «Панславизм в обратном смысле есть немце-ненависть, потому что немцы первые коренные и злейшие притеснители славян [...] Говоря положительно, панславизм, это вера и уверенность в будущности славян; мы, славяне, составляем свой собственный мир, мир, который тысячу лет был угнетаем разными врагами... Панславизм есть вера, что соединение всех славянских племен, состоящих из 85 миллионов, внесет новую цивилизацию, новую живую истинную свободу в мир». ²²

Еще в «панславистский» период деятельности, когда Бакунин знаменитую «Исповедь», он дал описание конгресса в Праге и почти слово в слово повторил свое прежнее определение панславизма: «Ненависть против немцев есть первое основание славянского единства и взаимного уразумения славян; она так сильна, так глубоко врезана в сердце каждого славянина, что я и теперь уверен, Государь, что рано или поздно [...] славяне свергнут немецкое иго и придет время, когда не будет более ни прусских, ни австрийских, ни турецких славян». Значение славянского съезда Бакунин видел в попытке первого знакомства, первого сближения славян, считая, что в остальном конгресс «был решительно пуст и бессмысленен». ²³

«Зачем вы съехались в Прагу? Для того ли, чтобы толковать здесь о своих провинциальных интересах? Или для того, чтобы слить все частные дела славянских народов, их интересы... в один нераздельный, великий славянский вопрос? Начните же заниматься им и покорите все частные требования славянскому делу [...] Мы должны положить здесь начало новой славянской жизни, провозгласить и утвердить единство всех славянских племен, соединение отныне в одно нераздельное и великое политическое тело», – так обращался Бакунин к славянским делегатам в Праге. Позже эти идеи русского революционера будут почти дословно повторены в трактате Л. Штура «Сла-

---

22 М. БАКУНИН, *Исповедь*, с. 38.

23 А. В. ТАЙГИЛЬДИН, *Славянский вопрос в „Исповеди“ русского анархиста М. Бакунина*, Вестник Марийского государственного университета, Серия „Исторические науки. Юридические науки“, 2017, № 1 (9), с. 31–38.

вянство и мир будущего», написанного им весной 1851 года. Однако, при известной схожести программ, они противоположны по своей основе: у Штура всеславянское объединение возможно при поддержке России, у Бакунина царская Россия рассматривается как противник славянства. Он предостерегал славян от иллюзий в отношении и к австрийской династии и к русскому царю. «Русский царь заключил новый тесный союз с австрийской династией не за вас, но против вас [...] Я знаю, что русское правительство уже с давних времен обрабатывает вас, равно как и турецких славян, своими агентами, которые объезжают славянские земли, распространяют между вами панславистические мысли, обольщая вас надеждой на скорую помощь, на приближающееся будто бы освобождение всех славян могучею силою Русского царства! [...] Войдя в Россию императора Николая, вы вошли бы во гроб всякой народной жизни и всякой свободы». В противоположность М. Бакунину Штур в своем трактате видит силу России в единении народа с царем, и именно Россия, по его мнению, может стать во главе славян.

Бакунин предлагал славянам объединиться вне России, а потом стать освободителями ее народа. Кроме этого он советовал славянам добиться у венского двора признания Славянского союза, создания особого славянского министерства, славянского войска со славянскими офицерами и особых славянских финансов. Для решения мадыро-славянского вопроса Бакунин предлагал мадырам, равно как и семиградским валахам, вступить в Славянский союз на правах, равных со всеми славянами.

Оценки съезда в Праге, апелляция ко всем славянам, а не только к живущим в Австрийской империи, несогласие с позицией чехов - все это сближало позиции Бакунина и Штура на съезде. Так же, как и Бакунин, Штур высказал свое отношение к пражскому съезду в своих последующих работах. В трактате «Славянство и мир будущего» он в первую очередь подверг критике чешский австрославизм и своего политического противника Ф. Палацкого. «Идея создать из Австрии опору для славянских племен в центральной Европе родилась в головах чехов. Это идея образованного и рассудительного, но безумного и близорукого чешского историка Палацкого [...] При этом для чехов открывалась перспектива гегемонии над славянскими племенами, живущими в Австрии, и наконец перспектива преобразования Австрии по их представлениям [...]».²⁴

---

24 Людевит ШТУР, *Славянство и мир будущего: Послание славянам с берегов Дуная* / пер. неизд. нем. рукоп., с примеч. Владимира Ламанского, Москва 1867.

Так, из теоретических построений о русско-польском союзе, возникшие под влиянием И. Левелеля, идеи Бакунина принимают практический характер в ходе Пражского съезда. Позже, в 1861 году Бакунин писал А. Герцену и Н. Огареву из Лондона: «[...] Всем существом стремлюсь к вам и лишь только приеду – примусь за дело; буду у вас служить по польско-славянскому вопросу, который был моей идеей еще с 1846 года и моей практической специальностью в 1848 и 1849 годов. Разрушение, полное разрушение Австрийской империи будет моим последним словом, не говорю – делом, это было бы слишком честолюбиво; для служения этому великому делу я готов идти в барабанщики или даже в прохвосты [...] А за ним является славная, вольная, славянская федерация – единственный исход для России, Украины, Польши и вообще всех славянских народов».²⁵

Острое противостояние между панславистами и пангерманистами обострило славянский вопрос, который после поражения России в Крымской войне стал одним из важнейших вопросов европейской политической повестки.

Несомненно, что на бакунинский «федерализм» и «панславизм» большое воздействие оказали его взгляды на «пангерманизм», а точнее его антигерманизм. В литературе о русском анаρχисте существует устоявшееся мнение, что Бакунин не любил немцев, предпочитая латинские народы.²⁶ Германия для него была воплощением государства.

Столкнувшись с решением проблемы централизации, Бакунин в итоге приходит к выводу, что главным врагом является не политический режим, а само государство. В работе «Государственности и анархии» он пишет: «Мы столько же отъявленные враги панславизма, сколько и пангерманизма»,²⁷ [...] если есть государство, то непременно есть господство, следовательно, и рабство; государство без рабства, открытого или замаскированного, немыслимо – вот почему мы враги государства».²⁸ Дальнейшее развитие идеи анархизма в творчестве Бакунина привело его к отрицанию и федерации и панславизма. Протест Бакунина против русских панславистов и патриотов начнется после поражения польского восстания 1863 года, что впоследствии и приведет его к анархизму.

---

25 М. БАКУНИН, *Исповедь*, с. 37.

26 Николай Иванович БЕРДЯЕВ, *Русская революция* // russkij-narod-bogonosec-ili-ham/n-a-berdyayev-russkaya-revoljuciya // 23.12.2016

27 М. БАКУНИН, *Государственность и анархия* // http://www.bookol.ru/dokumentalnaya-literatura_main/publitsistika/114926/str364.htm // 23.12.2016

28 Там же.

SUMMARY

The treatise *The evolution of the opinions of Michail Bakunin: From the thoughts of the Slavonic Federation and Pan-Slavism to anarchism* showed the evolution of the opinions of the Russian anarchist Michaila Bakunin from the ideas of a Slavonic Federation and pan-Slavism to anarchism in the sense of the complete rejection of statehood in the context of the period historiographic and historical events. The basic source for the authors was Bakunin's work *From the Confession to Tsar Nicholas I* and Bakunin's correspondence with the author and revolutionary Aleksandr Ivanovich Herzen concerning the Slavic question. The crucial expressions of Bakunin's approach to the Slavic question were shown in this. It was mainly about how, under the influence of the Dekabrist, their ideas of a Slavonic Federation became the foundations of Bakunin's concepts of a Slavonic Federation. The fact that the events of the Slavic Congress in Prague, which Bakunin attended in person, had a great influence on the formation of Bakunin's Slavonic programme was demonstrated. Later, however, due to his further revolutionary activity and theoretical considerations, Bakunin gave up the ideas of federalism, as well as Pan-Slavism. Polish events, as well as the reality of Russian life, had an impact on that.

STUDIE

Zápas proti chaosu ve světě i v českém prostoru. Rio Preisner a jeho chápání anarchismu¹

JIŘÍ HANUŠ

Historický ústav, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno

The Struggle against Chaos in the World and in Czech Space: Rio Preisner and His Understanding of Anarchism

This article on the understanding of anarchism in the work of Rio Preisner (1925–2007), theoretician, Germanist, translator and poet, wants to point out the character and scope of his production and focus on the question of how Preisner understood anarchy and anarchism, first in the background of his translation of the work of Hermann Broch and later in his analysis of totalitarianism.

Key words: Anarchism, Czech exile, Catholicism, critique of totalitarianism

Tento článek o chápání anarchismu v díle Rio Preisnera (1925 Mukačevo – 2007 Indianola, USA) nemůže a nechce obsáhnout činnost tohoto plodného teoretika, germanisty, překladatele a básníka – jedním slovem myslitele par excellence. Je ale vhodné připomenout na úvod některé z oblastí, v nichž Preisner vynikal, a součas-

---

1 Stať vznikla v rámci projektu GAČR: 17-09347S Kritika totalitarismu a moderní kultury z české perspektivy: Intelektuál Rio Preisner v kontextu myšlení druhé poloviny 20. století.

ně tak poukázat na charakter a rozsah jeho tvorby.² Poté se zaměřím na otázku, jak Preiner chápal anarchii a anarchismus, a to nejdříve na pozadí jeho překladu spisovatele Hermanna Brocha a posléze v jeho analýze totalitarismu.

Rio Preisner byl především autorem originálního třídílného příspěvku ke kritice totalitarismu (*Kritika totalitarismu, Česká existence, Až na konec Česka*).³ Díky své znalosti německé kultury, především filozofie a literatury 18. až 20. století, byl schopen brilantní analýzy německé filozofie, především hegelianismu a marxismu, a jejího vlivu na české myšlení. Totalitarismus Preisner promyslel nejen v rámci dějin filozofie, ale s ohledem na české moderní dějiny ve středoevropském kontextu a na základě analýzy proměn české národní existence v éře habsburské, republikánské a komunistické. Může být bez problému zařazen do zástupu velkých politických filozofů moderní éry, jakými byli Karl Popper, Michal Polanyi, Hannah Arendt, Ludwig von Mises, Fridrich August Hayek, Bruno Leoni a především Eric Voegelin.⁴ I on se věnuje potřebě hledat odpovědi na klíčové otázky směřování tzv. Západu v 19. a 20. století, respektive jeho selhání v novodobých totalitních diktaturách, potřebě nově si položit otázky o povaze novodobé kultury. Jeho mimořádný přínos je ovšem málo známý, protože většina jeho příspěvků k tomuto tématu je psána pouze v češtině (na rozdíl od některých německy psaných textů, které jsou známy v germanistických, převážně odborných kruzích).

Preisner rovněž přispěl neopominutelným způsobem do diskuse o postavení české kultury v evropském kontextu. Svou polemikou s Václavem Černým o smyslu kultury (*Kultura bez konce*)⁵ vytvořil konzervativní pendant k liberálním a socialistickým koncepcím 50. až 80. let, symbolizovaným jmény Milan Kundera, Václav Havel, Jan Patočka a Václav Černý. Svoje úvahy zaměřil na obecnější evropská témata, na význam kontinuity antických a křesťanských hodnot, na podmínky tvůrčích kulturních činů. Reakce na Václava Černého představuje jeden z pozdních vrcholů diskuse o českých dějinách a jejich významu, známé jako spor o smysl českých dějin.

---

2 O Preisnerovi z poslední doby: Martin C. PUTNA, *Česká katolická literatura III. (1945–1989)*. Praha 2017 (zde část o křesťanském exilu, kde je Preisnerovi věnována celá kapitola); Jiří HANUŠ (ed.), *Kritik moderního světa. Rio Preisner 1925–2007*, Brno 2018.

3 Trilogie vycházela zvláštním způsobem. První díl (*Kritika totalitarismu*) vyšel poprvé v roce 1973 v Římě péčí Křesťanské akademie, všechny tři díly pak v 80. letech péčí nakladatelství Rozmluvy Alexandra Tomského. Druhý díl (*Česká existence*) vyšel ještě v roce 1992 v Praze. Ostatní dva díly pro nezáměr čtenářů po roce 1989 v Preisnerově vlasti nevyšly.

4 Srov. Rio PREISNER, *Exercitia Voegelianana*, in: *Myslet na Evropu II*, Praha 2004, s. 892–905.

5 Václav ČERNÝ – Rio PREISNER, *O povaze naší kultury / Kultura bez konce*, Brno 1991 (Preisnerův text je z roku 1981, kdy vyšel v nakladatelství Arkýř v Mnichově).

Ten, jak víme z publikace Miloše Havelky, pokračoval po roce 1945 hluboko do 20. století, především v disidentských a exilových kruzích.⁶

Ria Preisnera můžeme začlenit do skupiny českých katolických intelektuálů s výrazně konzervativní orientací, označovaných literárním komparatistou Martinem Putnou jako „křesťanští apokalyptikové“.⁷ České katolické myšlení ve 20. století má ovšem mnoho linií, přičemž Preisner neopustil obecně kulturní témata a neskončil v myšlenkovém ghettu, jako se to stalo v exilu historikovi Bohdanu Chudobovi.⁸ Jeho kulturní význam a přesah je možné doložit nejen jeho třísvazkovou trilogií a germanistickou vědeckou produkcí, ale i překlady a bohatou korespondencí, například s básníkem Ivanem Divišem a dalšími exilovými autory i lidmi, kteří zůstali v tehdejší Československu.

Po roce 1968 se Rio Preisner stal významným reprezentantem českého exilu v USA (Česko mimo Česko). Je inspirativní sledovat jeho vztah k domovu i zahraničním exilovým aktivitám, především k různým nakladatelským domům (68 Publishers Josefa Škvoreckého, Rozmluvy Alexandra Tomského, Křesťanská akademie Karla Vrány a Karla Skalického). Jeho profesní angažmá v Pensylvánii po roce 1968 bylo navíc korunováno vynikajícím dílem *Americana*,⁹ jež zaslouží srovnání s díly evropských myslitelů 19. a 20. století, kteří se pokoušeli přiblížit instituce, kulturu a mentality USA evropským elitám – ano, snad by nepohoršilo srovnání i s klasikem tohoto žánru, Alexisem de Tocqueville, ovšemže v odlišné době, v českém provedení a s jazykovým handicapem.

Nebyl jen významným filozofem, germanistou a básníkem. Jeho kritika totalitarismu si zaslouží pozornost i svým stylem, neboť jeho trilogie je napsána formou poznámek a komentářů, některé jeho další práce formou dialogů (*O životě a smrti konzervatismu*).¹⁰ V této souvislosti je významný vztah mezi autorem-mysлитelem a autorem-básníkem, neboť i jeho poezie představuje v mnoha ohledech intelektuální výkon, který rozšiřuje antitotalitní kritiku. Jakkoli byl ve svém myšlení konzervativní, jeho texty jsou svědectvím o neustálém hledání stylu, který by podpořil myšlenkovou stavbu jeho díla. To je nejlépe pozorovatelné u zmíněných poznámek

6 Miloš HAVELKA, *Spor o smysl českých dějin 2 (1938–1989)*, Praha 2006.

7 Martin PUTNA, *Apokalyptismus v myšlení českého katolického exilu. Schwarzenberg – Chudoba – Preisner – Neuwirth*, Soudobé dějiny 14, 2007, č. 2–3, s. 379–398.

8 Srov. Bohdan CHUDOBA, *Vím, komu jsem uvěřil a jiné eseje*, Brno 2009.

9 Rio PREISNER, *Americana. Zpráva o velmoci I. a II*, Brno 1992.

10 Rio PREISNER, *O životě a smrti konzervatismu*, Votobia 1999. Trilogie jsou Preisnerovým dalším pokusem (po „fragmentech“) vyjádřit skutečnosti, o nichž se podle jeho názoru nedalo psát standardním způsobem.

a komentářů, které Preisner nazýval „fragmenty“. Sám to vyjádřil následujícím způsobem: „Pojetí fragmentu je složité. Již romantici měli své pojetí fragmentu, fragment je pro ně jedinou možnou formou, protože celek, absolutno, nelze obsáhnout, ale fragmentárnost zároveň dává aspoň možnost absolutno naznačit. Já ovšem nesleduji romantický koncept fragmentu. Můj fragment si je vědom absolutna, ale ne ve smyslu totalitarismu, ale ani ne ve smyslu romantického absolutna, hegelianského – absolutní Duch nebo něco takového, nýbrž v křesťanském smyslu transcendentálna. Vše, co děláme, nelze obsáhnout, je fragmentární, ale to je jediná cesta, která je možná.“¹¹ Vedle formy fragmentu, která se ukázala jako pro autora vhodnou, Preisner rozvíjel ještě formu tzv. *trialogu*, kdy o řadě historických, filozofických a teologických témat nechává diskutovat tři přátele, z nichž jeden má typicky „preisnerovský“ pohled na věc.

Rio Preisner a *Náměsíčníci* Hermanna Brocha

Rio Preisner začal po roce 1945 studovat bohemistiku, ale protože mu přednášky a celá koncepce oboru přišly příliš nacionalistické, přešel na germanistiku (již na smíchovském gymnáziu ho přesvědčil jeho učitel Vojtěch Jirát, že studovat němčinu neznamena kolaboraci, ale zájem o jednu bohatou evropskou kulturu), filozofii a anglistiku. Po válce bylo v Siebenscheinově semináři celkem šest studentů (!), proto mohlo být studium dostatečně intenzivní.¹² Preisner pracoval navíc ve funkci knihovníka seminární knihovny a zde se zabýval především nacionálně-socialistickou literaturou. V rámci řádného studia ho však zaujala zejména tzv. pražská německá literatura: Franz Kafka, Franz Werfel, Reiner M. Rilke a další autoři. V té době začal Preisner i překládat, zejména Werfela a Stefana Georga). Po dokončení doktorského studia dostal Preisner obsílku k Pomocným technickým praporům (PTP) – bylo již po Únoru 1948 – kde strávil dva a půl roku. Byla to doba, v níž se musel sice rozloučit se svými oblíbenými německými autory, ale v níž poznal podstatu nového totalitního systému. Asi nejvýstižnější vzpomínku vyprávěl Preisner Petru Kotykov, když mu líčil svůj úkol v Doupově u Karlových Varů: „Potom jsme dostali za úkol vykydat všechna hnojiště v okolních vesnicích a na bývalých němec-

---

11 Idem, *Můj fragment si je vědom absolutna*, Červen 1992, in: Petr Kotyk, *Deset tisíc změn se znovu mění. Dno všeho vrchol prázdnoty. Rozhovory a promluvy českých literátů z let 1990–1995*, Praha 2008, s. 45.

12 Rozhovor s prof. Peterem Demetzem. Brno, červen 2018, el. záznam, archiv autora.

kých statcích. „Hněj je cenná surovina, naloží se na vejtrasky a po těch vyčištěných silnicích se dopraví do vnitrozemí a rozhází po polích JZD,“ zněl rozkaz. Norma byla šest vejtrasek za den, naložit, odvézt, bylo to dost v té zimě, a zase zpátky, smrděli jsme hrozně, a vždycky, když jsme jeli na korbě vykládat, jsme měli holínky ponořené do teplého hnoje, hřáli jsme si aspoň nohy. Ironie tkví v tom, že důležité bylo zužitkovat hněj ze statků německých sedláků, které pak sloužily jako cíl pro dělostřelby. Rozstříleli vesnice na padrt, ale hněj vyvezli, to byla ta cennost! Socialismus vždycky končí u takových hodnot, protože nedovede hodnoty rozlišovat! Hněj je jistě pro sedláka hodnotou, ale socialismus postavil stupnice hodnot na hlavu.“¹³

K dalšímu systematickému překládání se dostal Rio Preisner až díky svým přátelům ze Státního nakladatelství krásné literatury (SNKL) v 60. letech – redaktor Vladimír Kafka mu nabídl Brochovy *Náměsíčníky*. Mimo tuto honorovanou práci, za nichž byl posléze odměněn (za Brocha dostal cenu Mladé fronty za nejlepší překlad), též pracoval na dalších překladech, zejména z anglické poezie, a to ve spolupráci s Ivanem Slavíkem (1920–2002).

Náměsíčníci je románová trilogie rakouského spisovatele Hermanna Brocha (1886–1951) sepsaná v letech 1928–1932. Kniha patří mezi přední díla moderní evropské prózy a představuje první stavební kámen Brochova filozofického pojmání rozpadu hodnot. Autor ji rozčlenil do tří dílů, charakterizovaných podnázvou „romantika“, „anarchie“ a „věčnost“. První české vydání je datováno rokem 1966, přeložil je Rio Preisner, přičemž verše přeložil jeho blízký druh z PTP, básník Josef Suchý (1923–2003). Překladaťe dílo zaujalo jak samo o sobě, tak i osobnost autora, o níž napsal: „I Brochův nenápadný život je poznamenán řadou otřesných prožitků, které by ještě člověk 19. století přirovnával k antické tragédii: ztratil veškeré, nikoliv malé jmění, byl vězněn, čekal na rozsudek smrti, ztratil domov i vlast, byl nucen žít v emigraci, jeho syn žil po léta ve smrtelném nebezpečí, matka zemřela při deportaci, rodina se rozpadla, dílo zůstalo torzem [...] Člověk neobeznalý s poměry ve střední Evropě 30. a 40. let by se mohl domnívat, že jde o specifický nedostatek vnitřní „goethovské“ harmonie, o jakýsi ahasverský, štvanecký rys. Ve skutečnosti právě takový „typ“ života tvoří rub přízračné, šerosvitné lhostejnosti, která leží na středoevropské společnosti jako mlhavý příkrov, lhostejnosti, jež vznikla součtem nekonečného počtu nekonečně opuštěných jedinců.“¹⁴

13 O. KOTYK, *Deset tisíc změn*, s. 40.

14 Rio PREISNER, *Doslov*, in: Hermann Broch, *Náměsíčníci*, Praha 2012, s. 625.

Nemůže být pochyb o tom, že Preisnera román zaujal právě oněmi třemi periodami evropské hodnotové desintegrace, jakýmsi mechanickým zřetězením zla, v němž postava s nižším mravním fondem ničí vždy postavu nadřazené, ale narušené mravnosti (sled hlavních postav Pasenow – Esch – Huguenau). Preisner v doslovu podtrhuje: „Třemi postavami nelze ovšem vystihnout plnost dějin, ani odhalit jejich (domnělou) zákonitost. Ale právě v této nemožnosti tkví heroický étos umění, které řadou „kladění“ postupuje k uchopení a ztvárnění totality.“¹⁵

Protože druhý díl Brochovy románové trilogie je nazván *Esch neboli anarchie*, je podstatné zmínit především jej. Pochopit anarchistického hrdinu v Brochově pojetí není vůbec snadné. Jedná se o „obyčejného člověka“, úředníka, jehož život je vnitřně rozvrácen. Tápe v lidských vztazích, tápe při hledání zaměstnání, tápe v rozhodnutí, kde má žít. Jeho „hledání místa“ je provázáno úvahami o spravedlnosti, o lepším lidství, což je v příkrém protikladu s jeho každodenními, velice přizemními prožitky. Jeho uvažování ho přivádí až k myšlenkám na „spásné dílo“, k němuž není schopen ani ochoten jak buržoa jeho doby, tak tehdejší sociální demokrat. Esch není jednoduchá postava, v jeho myslí se odehrávají rozporuplné výjevy, které se týkají jeho vztahu k ženám, k nenáviděným bohatým lidem, ke společnosti jako celku. Broch zachytil vnitřní rozvrat osobnosti, která postrádá ukotvení a stabilitu. Současně je ale plná snů – o odchodu do vysněné Ameriky, o nalezení hlubokého milostného vztahu, o novém společenském pořádku, o světě bez nespravedlností.

Esch ještě není, jak již bylo řečeno, vrcholný zjev civilizačního úpadku. Dokonanou krizi hodnot představuje až hrdina třetího dílu, Huguenau, představitel nové „věčnosti“. Podstatné pro naše téma je skutečnost, že se Preisner nechal Brochem do značné míry inspirovat právě tímto sledem – od rozkladu staré aristokracie přes anarchii až po novou věčnost ve svém výkladu moderního světa a české existence v něm.

Rozbor několika preisnerovských fragmentů o anarchismu

Ve své třídílné trilogii, vydané v době exilového působení v londýnském nakladatelství časopisu *Rozmluvy*, se Preisner zabýval především tím, co nazýval „konkretizací utopie“, a co se v jeho myšlení spojovalo s rozšířením komunismu jakožto ideologie, která ničí reálný svět – a tedy i základní židovsko-křesťanskou ideu stvořeného

---

15 Ibidem, s. 628.

světa. Explicitně se však ve všech třech dílech dotkl problému anarchismu, respektive jeho vztahu k oné „hegeliánsko-komunistické“ mocenské konkretizaci. Ukažme si na několika příkladech Preisnerův zájem: týká se a) anarchismu jako obecného destruktivního prvku ve světě, b) anarchismu jakožto jednoho z ideových proudů ovlivňujících evropské dějiny v 19. a 20. století a c) specifik českého anarchismu a jeho propojením s českým politickým radikalismem a případně českou avantgardou.

Na nejobecnější rovině je Preisnerovi anarchismus princip chaosu či neřádu, kterým je stálým „průvodcem“ ve světě. Ten byl sice stvořen Bohem jako dobrý, od počátku v něm ale působí destruktivní – anarchické – síly. Anarchii v tomto smyslu slova je možné překonat nejen soustředěným úsilím, ale především milostí Boží. Lidské schopnosti na destrukci takového rozměru nestačí. Hned jeden z prvních fragmentů prvního dílu *Kritiky totalitarismu* to vysvětluje následujícím způsobem: „Svoboda se vyvaruje anarchismu a libovůle jedině tenkrát, když vyplývá ze svazku s Bohem, když je pupeční šňůrou spojena s Bohem. Jako uložení dítěte v matčině lůně nevyjadřuje nesvobodu, nýbrž základ všech příštích lidských možností a svobod, tak i spojení člověka s Bohem teprve umožňuje a integruje jeho svobodu. Zrovna tak je spojen křesťan s Církví a všechna jeho svoboda se živí tímto spojením.“¹⁶

Dalo by se říci, že Preisner vystačí se základní katolickou věroukou. Jeho přínos však spočívá v neustálém hledání nových příměrů (obraz pupeční šňůry) a v nestálém kroužení kolem několika základních témat, které se neustále zpřesňuje a rozvíjí. Je zapotřebí též dodat, že Preisner chápe křesťanství a zejména katolicismus nikoli jako souhrn dogmatických pravd nebo nějaký logický systém, ale jako osobní lásku ke Kristu a jeho církvi.

V konkrétnější podobě evropského moderního vývoje je pak anarchismus především bojem proti státu a současně pojetím státu jako nástroje moci, tedy jakýsi redukcionismus státních funkcí (stát jako organizované násilí). Tento redukcionismus je podle českého myslitele v základech jak anarchismu, tak německé romantiky, marxismu a všelijakých spikleneckých teorií 19. i 20. století. Ostatně výrazu „anarchie“ používá Preisner tehdy, když přemýšlí o marxismu a jeho stálém „návratu“ k teroru, které je ve formě „třídního boje“ marxistickým zákonem.

K otázce násilí ve vztahu k modernímu myšlení věnoval Preisner mnoho ze svých úvah a dalo by se říci, že myšlenky tohoto druhu patří k těm nejpronikavějším, protože jdou k jádru věci. Příkladem může být fragment z druhého dílu trilo-

---

16 Rio PREISNER, *Kritika totalitarismu*, Londýn 1984².

gie: „Absolutní zlo násilí se ‚dialektizuje‘ ve vztah reakčního a pokrokového násilí. Pokrok tu zastupuje spravedlnost dějinné logiky, prosazující se násilím, tedy jakýsi druh ‚dobra‘ mimo dobro a zlo, reakci pak nespravedlnost udržující se násilím, jakýsi druh ‚zla‘ mimo dobro a zlo. Bezmocné dobro se tak dialekticky vylučuje coby nedialektické, nedialektizované (jako kdysi zlo z ‚nejlepšího ze všech světů‘). Marxismus pouze dialekticky přehodnocuje tezi o absolutním zlu násilí tím, že bezmocné dobro nechává zahynout v nedialektické zemi nikoho.“¹⁷

Současně by se ale nedalo říci, že Preisner nakonec ztotožňuje marxismus ústící v totalitarismus s anarchismem. Vidí i některé rozdíly, které ovšem překvapí: „Totalitarismus ovšem neříká: chceš-li vybudovat ráj, musíš zničit svět – jak se to nebáli říkat anarchisté, on lstivě dialekticky říká: musíš konkretizovat utopii. Na rozdíl od anarchistů nehodlá už ani svět nazývat světem, nevezme ho prostě na vědomí.“¹⁸

Preisnerovi může být někdy vytýkáno, že zůstává na úrovni příliš abstraktních (a tudíž obtížně srozumitelných) charakteristik. Je to ale spíše tak, že k pochopení stačí proniknout do několika základních pojmů. Z některých fragmentů je též zřejmé, že uměl zasadit i složité myšlenkové systémy do konkrétních situací, a to v historické perspektivě, jak dokládá například vtipný fragment o „anarchistickém schématu“:

„Anarchistické schéma: virtuos utopické spekulace, teoretik totality za univerzitní katedrou vyprovokuje smyslného a pomateného studentíka k vraždě nenáviděného ‚představitel‘ starého režimu. Poprvé se v klasické skoro podobě uplatnilo v iracionálním ovzduší německého buršáctví. Během 19. století se toto schéma stalo součástí ideologického systému na dobytí světa skrze jeho totální zničení. Jaká souhra čiré, abstraktní logiky a čirého emocionálního zločinu! Příspěvek k dialektice racionalismu a iracionalismu.“¹⁹

Je rovněž typické, že v soustavě preisnerovského myšlení je anarchismus spojen s nihilismem, projevujícím se jak na „Západě“, tak i „Východě“, a současně s běsovstvím, které Preisner dává do souvislosti s ruskými autory, především s Dostojevským a Solženicynem. Zde podle jeho přesvědčení dochází k „mixtuře“ západního a východního myšlení a jeho analýzy.

Jako ukázkou vztahující se k českému anarchismu jsem zvolil fragment z posledního dílu trilogie nazvanému *Až na konec Česka*. (Mimochodem, *Česko* je auto-

17 Rio PREISNER, *Česká existence*, Praha 1992, s. 35.

18 *Ibidem*, s. 127.

19 *Ibidem*, s. 92.

rovi pojem degradující, vyjadřující destrukci státu.) První část fragmentu zní takto: „Český anarchismus byl úhlavním nepřitelem klasické české politiky od dob Palackého a Havlíčka. Do značné míry byl opožděnou kopií anarchistických tendencí německého pivního buršáctví, i když se nemůže pochlubit typem ideologického vraha jako byl student Karl Ludwig Sand, ani pálením knih, zato však duchovním vůdcem Karlem Sabinou. V roce 1848 znemožnil český anarchismus Palackému dosáhnout ústavodárné a zákonodárné suverenity českého státu v mezích rakouské říše. Český anarchismus byl od počátku namířen proti reálnému úsilí o zřízení českého státu, a ve jménu „všemožné samostatnosti českého státu“, tj. chiméry absolutní suverenity, nahrával zájmům absolutistickým, později totalitárním. František Palacký úlohu českého anarchismu v revoluci 1848 definoval a pak později v roce 1872 popsal jako bezhlavé revolucionářství, jež nahrávalo maďarské – tedy dualisticky absolutistické – politice. Všecky pseudopoetické pojmy „socialismus, lidovost, slovanství, kosmopolitismus“ ústily už v roce 1848 do hybridního pojmu „demokratismus“, první verze „demokratizace“, tj. zlidovění, jež stojí v příkrém protikladu k reálné res publica.“²⁰

V tomto fragmentu je koncentrováno Preisnerovo pojetí: odvozenost českého anarchismu od německého, i když je méně radikální než jeho západní soused, jeho „protistátní“ charakter (čehož si byl podle Preisnera velmi dobře vědom Klemens Metternich) a jeho radikalita bránící rozvoji moderní pozitivní politiky. Typicky preisnerovská je pak vazba anarchismu na „demokratizaci“, která umožňuje zasadit tento fenomén i do 20. století.

Ve druhé části fragmentu se jeho autor vyjadřuje k T. G. Masarykovi, což je ve druhé a třetí části trilogie poměrně častý jev. Preisner má k Masarykovi ambivalentní vztah: na jedné straně nemůže neocenit jeho vzdělanost, celkovou intelektuální úroveň a jeho heslo „Ježíš, ne císař!“, na straně druhé ho Preisner vidí v mnoha ohledech kriticky: „Masaryk v českém anarchismu (jejž nazývá také radikalismem) spatřoval dítě absolutismu a klasifikoval ho jako ‚zvláštní neschopnost být sebevědomým a tudíž vždy pánem‘ (*Karel Havlíček*, s. 115), tedy jako znak plebejsky chytřáckého (Masarykův termín!) poddanství, poznamenaného vnitřním rozporem opatrného buřičství. Masaryk mluví o ‚zvláštní netroufalé troufalosti‘ českého radikalismu. Až potud nese český anarchismus rysy ‚německé‘. – Vedle toho lze však v něm objevit i rysy ‚slovanské‘, přesněji bakuninovské. Jeho psychická závislost na absolutismu se integruje globální utopičností, která – zcela v duchu absolutismu –

---

20 Rio PREISNER, *Až na konec Česka*, Purley, Surrey 1987, s. 134.

se „konkretizuje“ nad hlavami národů, s jejichž bytím a nebytím hraje barbarsky *va banque*.²¹

Na této druhé části fragmentu o českém anarchismu je zajímavý nikoli pouze výstižný citát z Masaryka, ale především upozornění na dvojí zdroj českého anarchismu – německý a „slovanský“ (bakuninovský) – a také na jeho „psychický charakter“, totiž závislost na absolutismu, a utopický charakter. Zde opět poznáváme hlavní preisnerovské téma – „konkretizace utopie“, která vede k totalitarismu.

Závěr

Preisnerova kritika totalitarismu obsahuje i podnětné postřehy o anarchismu, a to jak na úrovni obecného vývojového (proti) civilizačního trendu, tak na úrovni jeho specifických evropských a českých projevů. Anarchismus je pro Preisnera na jedné straně „princip chaosu“, který je protikulturním fenoménem, na druhé straně předchůdcem a předpolím „konkrétní utopie“, tj. totalitarismu, v němž anarchismus ústí. Ve svém pojetí se zde Rio Preisner bezpochyby opíral o podnětné myšlenky rakouského spisovatele Hermanna Brocha, vyjádřené v románu *Náměstíčníci*, jež Preisner kongeniálně přeložil. V tomto smyslu je také oprávněné se ptát, zda zápas proti rozpadu hodnot projevující se v anarchii a ústící v totalitární systémy není „marný“, zda to není „sestupná cesta“, po níž kráčí moderní lidstvo svými pohnutými dějinami. Boj s konkrétními projevy anarchismu je podle Preisnera zajisté možný – důslednou analýzou moderních společenských formací, důrazem na plnou funkčnost státu, na respektování legitimních autorit. V posledku ale – proti pokračujícímu prohlubování destrukce světa – není možné jiné záchrany než v utrpení, které odkryje pravou skutečnost stvořeného světa a jeho Stvořitele, který se v závěru projeví i jako jeho (milosrdný, ale i spravedlivý!) soudce.

---

21 Ibidem, s. 134–135.

SUMMARY

Rio Preisner was the author of an original three-part contribution to the critique of totalitarianism (*A Critique of Totalitarianism, Czech Existence, To the Very End of Czechia*). Thanks to his knowledge of German culture, philosophy and literature of the 18th–20th centuries, he was capable of brilliant analyses of German philosophy, especially Hegelianism and Marxism, and its influence on Czech thought. Preisner considered totalitarianism not only within the history of philosophy, but also with a view to Czech modern history in the Central European context and on the basis of the analysis of the transformations of Czech national existence in the Hapsburg, Republican and Communist eras. He can easily be included in a group of great political philosophers of the modern era, such as Karl Popper, Michal Polanyi, Hannah Arendt, Ludwig von Mises, Friedrich August Hayek, Bruno Leoni, and particularly Eric Voegelin. He also deals with the need to seek answers to the crucial questions of the direction of the so-called West in the 19th and 20th centuries, or its failure in modern totalitarian dictatorships, the need to newly posit the questions on the nature of modern culture.

According to Preisner, anarchism is a significant phenomenon, which can be included in the broader context of the development of totalitarianism, so that it can be understood as a kind of its precursor. Anarchism manifests itself as a Europe-wide cultural feature, which is related to the breakdown of traditional structures and the loss of meaning (that was aptly captured by writers of the type of Hermann Broch or Franz Kafka), whom Preisner translated. Anarchy is related to avant-garde and philosophical and artistic decadence, which in Central and Eastern Europe gradually succumb to totalitarian thinking and ultimately totalitarian systems.

STUDIE

Obraz teroristy v povídkách Leonida Andrejeva¹

JOSEF DOHNAL

*Ústav slavistiky, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno
Katedra rusistiky Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava*

The Image of a Terrorist in the Short Stories of Leonid Andreyev

The treatise is devoted to three short stories by Leonid Nikolaievich Andreyev, in which figures connected with a terrorist movement appear. The writer creates the short stories as models of extreme situations, which he uses to verify the degree to which the position of the warrior against Tsarist autocracy provides the right to regard himself as a person with a higher mission different from the other, “ordinary”. The analysis of the text of the short stories shows that he rejects the “superiority” of the terrorists to the rest and to a certain extent casts doubt on the effectiveness of terrorist acts.

Key words: L. N. Andreyev, terrorism, short story, Russian literature of the beginning of the 20th century, extreme situation

Není pochyb, že Velká francouzská buržoazní revoluce znamenala výrazný zlom v pojetí jedince a jeho místa ve společnosti – hesla o volnosti, rovnosti a bratrství sehrála mimořádnou roli ve formování tlaku na změnu sociální reality do podoby,

1 Příspěvek vznikl v rámci plnění grantového projektu KEGA 013UCM-4/2017 *Определение картины мира в русском языке, литературе и культуре.*

kteřá by jim odpovídala. Myšlení ovlivněné těmito hesly ve zvýšené míře začalo spoluvytvářet představu o bytí, lidský faktor, tedy zcela konkrétní jedinci, výrazně posílil svoji aktivní roli autentického tvůrce svého vlastního života i společenského bytí. Zprvu se to projevovalo spíše v heslech, protože tragické důsledky francouzské revoluce byly zjevné. Postupně však tento proces sílil a vedl ke stále vyšší míře angažovanosti individua v utváření sociálního i individuálního bytí.

Ke změnám, jež proběhly v myšlení lidí ve druhé polovině 19. století, nedílně patří růst představ o sociální spravedlnosti jako o rovnosti všech lidí nejen co do jejich postavení ve společnosti, ale i co do spotřeby materiálních blah, jejichž distribuce byla evidentně nerovnoměrná a zjevná komukoli, a to bez zvláštního nároku na vzdělání. Tato zjevnost se v myšlení sociálně orientovaných aktivistů propojila s představou, že zdrojem bohatství je především manuální práce. Tak např. Petr Kropotkin evidentně upřednostňoval manuální práci před prací duševní a přímočaře stavěl na Marxově teorii nadhodnoty, která v takovém případě vedla k jednoznačným závěrům o sociální nespravedlnosti zakotvené v samé podstatě společenského řádu. Jeho změna se tedy stala kýženým cílem, byť argumentace, proč přesně má být změna nastolena, se mohla různit. Potřeba narušit pevnost společenského řádu, který počítá s nerovností lidí a nerovnoměrně distribuuje materiální blaha, byla v Rusku o to silnější, o co byl tento řád oproti západní Evropě rigidnější. Silná potřeba změny řádu i jistá míra historické netrpělivosti – pochopitelné vzhledem ke zpoždění ruské skutečnosti oproti evropským poměrům – vedla k postupnému narůstání názoru, že v případě, kdy není možné, anebo je krajně obtížné změnit tento řád jinak než násilným aktem, protože jiné způsoby nebyly vnímány jako v krátké době realizovatelné, nezbyvá než takovou variantu akceptovat a vělenit ji do myšlenkového konceptu určité části těch kruhů, které o změnu usilovaly.

V ruské společnosti se tak aktualizovaly ideové neshody panující mezi narodniky – někteří z nich se klonili k rychlému společenskému zlomu i za cenu násilí, jiní, tzv. postěpenovci (kulturní reformisté), byli stoupenci dlouhodobého vývoje, který by měl změnu přinést také, ale nejdříve k ní měl vychovat ty, kdo mají ve změněné společnosti žít a vytvářet ji. „Postěpenovská“ idea evoluční cesty edukace a obecně kulturního povznesení ruského lidu však nutně předpokládala dlouhý časový úsek, jenom pozvolnou změnu, dlouhodobé postupné nahrazování starého novým. Proti tomu ale působil nejen vliv jisté historické netrpělivosti, ale i další fenomén – růst vlivu tzv. raznočinců (vzdělaní lidé nešlechtického původu), kteří díky svému vzdělání získávali stále větší vliv v ruském společenském životě i v praktickém zajišťování chodu ruského státu, který ovšem nebyl dostatečně vyvažován

růstem jejich podílu na moci i posílením jejich společenského statutu. Není divu, že tlak na rychlou změnu, který je charakteristický pro značnou část tzv. revolučních demokratů a který je vlastní anarchistickému myšlení, posiluje právě mezi zástupci této sice vzdělané, ale na řízení společnosti jen pasivně zúčastněné společenské vrstvy názor, že vhodným nástrojem se může stát násilí, tj. terorismus jako způsob, kterým bude možno nejen odstranit ztělesnění nenáviděného řádu, tj. cara, kterým byl nejdříve Alexandr II., ale následně i na nerovnosti stavějící a tedy nespravedlivý samotný kapitalistický společenský řád.

Kromě teoretiků a praktiků anarchistického myšlení a anarchistických a teroristických praktik, kteří představují jednu stranu mince, stojí za zmínku i reflexe anarchistického hnutí a teroristických aktů v umělecké literatuře. Jako dva zcela rozdílné pohledy lze zmínit především Dostojevského román *Běsi*, který je zřejmě nejznámější z celého spektra tzv. antinihilistických románů, z opačné strany pak na terorismus nahlíží Stepňak-Kravčinskij ve své próze *Podpol'naja Rossija*, v níž mimo jiné představuje takové osobnosti anarchisticko-teroristické scény jako byli Jakov Stefanovič, Dmitrij Klemenc, Valerian Osinskij, Petr Kropotkin, Dmitrij Lizogub, Gesja Geľman, Věra Zasulič či Sof'ja Perovskaja.

Právě Sergej Michajlovič Stepňak-Kravčinskij přináší v samotném úvodu své prózy, když se zamýšlí nad nihilismem, který podle jeho názoru předcházal anarchisticko-teroristickému období v ruské přítomnosti, jeden postřeh, který je z hlediska toho, na co se hodláme zaměřit, podstatný: „Skutečný nihilismus, jak jej znali v Rusku, byl bojem za osvobození mysli od pout jakékoliv tradice, který probíhal ruku v ruce s bojem za osvobození pracujících tříd od ekonomického otroctví.

V základu tohoto hnutí ležel bezpodmínečný individualismus. Bylo to, ve jménu svobody osobnosti, odmítání jakýchkoli omezení, která před člověkem stavěla společnost, rodina, náboženství. Nihilismus představoval vášnivou a zdravou reakci proti despotismu nikoli politickému, ale mravnímu, jenž utiskoval osobnost v jejím soukromém, intimním životě.“ (překlad J. D.)²

---

2 „Настоящий нигилизм, каким его знали в России, был борьбою за освобождение мысли от уз всякого рода традиции, шедшей рука об руку с борьбой за освобождение трудящихся классов от экономического рабства. В основе этого движения лежал безусловный индивидуализм. Это было отрицание, во имя личной свободы, всяких стеснений, налагаемых на человека обществом, семьей, религией. Нигилизм был страстной и здоровой реакцией против деспотизма не политического, а нравственного, угнетающего личность в ее частной, интимной жизни.“ Sergej Michajlovič STĚPŇAK-KRAVČINSKIJ, *Sočiněnija v 2 tomach. tom 1. Rossija pod vlastju carej. Podpol'naja Rossija*, Moskva 1987. Dostupné na: http://az.lib.ru/s/stepnjakkrawchinskij_s_m/text_0010.shtml, 2. 8. 2018.

Jako bychom v jeho slovech četli slovo *volnost* ve smyslu plné individuální svobody, jako by se tu opakoval silněji než dříve ideál romantismu s jeho zdůrazněným protikladu (nespokojeného) jedince a (tradičně uspořádané, jedince v jeho touze po svobodě omezující) společnosti. Tento protiklad byl pak ještě posílen popřením šancí najít osobní uplatnění ve společnosti, která vyžaduje po jedinci jistou míru přizpůsobení – i zde máme v ruské literatuře dílo, které může sloužit jako vzor. Je jím Turgeněvův Bazarov, hlavní hrdina románu *Otcové a děti*. Bazarov ovšem v románu umírá do značné míry banálně (nakazil se při pitvání žab), nikoli při získávání osobní svobody. To hrdinka Černyševského románu *Co dělat*, která bere svůj osud do vlastních rukou, se stává aktivním hybatelem svého osudu. Do značné míry idealistický a ve snění hrdinky utopický román vede čtenáře k ideji, že je třeba „něco udělat“, a současně říká, že jde o základní změnu: od pasivního očekávání, až se něco stane, je třeba přejít k aktivní tvorbě osudu. Román je pak inspirativní ještě v dalším směru – Věra Pavlovna svou aktivitou pomohla nejen sama sobě, ale i dalším děvčatům, která zaměstnala: aktivní jedinec se tak podle Černyševského může stát inspirací pro druhé, které dokáže svým příkladem a svou aktivitou pozvednout z pasivity k aktivnímu životu. To je skutečně podstatná změna, kterou lze v románu vyčíst: jedinec může svou aktivitou povznést druhé, individualismus se může do jisté míry obrátit v altruismus.

Jestliže se tedy radikálně myslící Stepňak-Kravčinskij zabývá jednotlivcem v nihilistickém období, jaký je podle něho jedinec, jenž se stává teroristou? I na to u něho najdeme odpověď: „Uprostřed klečícího davu on jediný drží vysoko svoji hrdou hlavu poznamenanou nespočtem blesků, která se ale nikdy nesklonila před nepřítelem. Je krásný, hrozný, nevyjádřitelně přitažlivý, protože v sobě sjednocuje oba nejvyšší typy lidské velikosti: mučedníka a hrdinu. Je mučedník. Ode dne, kdy v hloubi své duše přísahal, že osvobodí vlast, ví, že se upsal smrti. Dívá se jí na své bouřlivé cestě často do očí. Neohroženě jí jde vstříc, když je to třeba, a dokáže zemřít beze strachu, ale už ne jako křesťan dávno minuvšího světa, ale jako voják, který si zvykl dívat se smrti zpřímá do tváře.“ (překlad J. D.)³ Je to odpověď velmi

---

3 „Среди коленопреклоненной толпы он один высоко держит свою гордую голову, изъязвленную столькими молниями, но не склоняющуюся никогда перед врагом. Он прекрасен, грозен, неотразимо обаятелен, так как соединяет в себе оба высочайшие типа человеческого величия: мученика и героя. Он мученик. С того дня, когда в глубине своей души он поклялся освободить родину, он знает, что обрек себя на смерть. Он перекидывается с ней взглядом на своем бурном пути. Бесстрашно он идет ей навстречу, когда нужно, и умеет умереть не дрогнув, но уже не как христианин древнего мира, а как воин, привыкший смотреть смерти прямо в лицо.“ Ibidem.

blízká svou podstatou právě Černyševského myšlenke altruistického individualisty – ční vysoko nad ostatní a jde jim za cenu vlastního života pomoci. Křesťanské smíření typické pro pojetí ruské pokorné nábožensky sjednocené pospolitosti (tzv. sobornost') je podle něj nahrazeno nesmiřitelným bojem, pokorný jedinec se stává hrdým bojovníkem.

Zájem Stepňaka-Kravčinského o osobnost i jeho koncepcce toho, jaký má před sebou taková nová osobnost úkol, co je cílem jeho života, resp. jeho ochoty jít se obětovat (odsoudil se přece k smrti), koresponduje i s tím, jak předjímá změny v člověku další z anarchistů, Petr Kropotkin, ve svém díle *Chleb i Volja*, ve kterém se zabývá perspektivami revoluce a změn, které revoluce do života lidí přinese, když mimo jiné předpovídá: „Jde o to, že revoluce je něco většího, než zničení toho či onoho řádu. Je také probuzením lidského rozumu, je rozvinutím vynalézavosti; je zrodem nové vědy, vědy lidí jako byli Laplace, Lamarck, Lavoisier, vědy, kterou vytvořila revoluce let 1789–1793.

Je to revoluce v mysli, ještě významnější než revoluce v institucích.“ (překlad J. D.)⁴ I Kropotkin tedy vrací individuum k ostatním – i jeho pojetí pracuje s individualistou jednajícím v zájmu druhých – volnost se spojuje s bratrstvím, jen rovnost není ideální, neboť takový jedinec stojí výše než ostatní.

Zájem Sergeje Stepňaka-Kravčinského i Petra Kropotkina o osobnost anarchisty či teroristy je pochopitelný – niterné uspořádání osobnosti je podmínkou pro jeho životní postoje, pro jeho sociální začlenění i pro jeho činy, jimiž se navenek projevuje to, jak myslí, co jej motivuje, do jaké míry je schopen ovládat sám sebe, zvládat složité krizové momenty, spolupracovat s ostatními v organizaci i se širším sociálním prostředím.

Zájem o niterné uspořádání osobnosti teroristy či revolucionáře vytváří pomyslný most mezi anarchistickou, teroristickou či revoluční teorií a uměleckou literaturou. V ruské literatuře 19. století má úzké sepětí mezi aktuálním společenským děním a jeho literárním zobrazením významné místo, vždyť literatura po roce 1825 do značné míry suplovala to, co měly činit společenské vědy tehdy ještě sdružené pod názvem filozofie. I proto se osobnost teroristy či revolucionáře stala předmětem zobrazení i v celé řadě literárních děl, jejichž úloha nebyla primárně ideolo-

---

4 „Дело в том, что революция есть нечто большее, чем уничтожение того или другого строя. Она является также пробуждением человеческого ума, она представляет развитие изобретательности; она – заря новой науки, науки Лапласов, Ламарков, Лавуазье, созданной революцией 1789–1793 года. Она — революция в умах, еще более значительная, чем революция в учреждениях.“ Petr KROPOTKIN, *Chleb i Volja*, Peterburg – Moskva 1920. Dostupné na: http://royallib.com/read/kropotkin_petr/hleb_i_volja.html#245760, 2. 8. 2018.

gicko-propagandistická, jako tomu bylo právě u Stepňaka-Kravčinského, ale která se zaměřovala na zachycení společenských proměn a společenského klimatu z hlediska zkoumavé reflexe úlohy jedince v dynamickém dění nestabilní sociální situace po roce 1861 v rámci tzv. umělecké literatury.

Umělecká literatura má v této reflektující funkci obtížně napodobitelnou výhodu a zřejmě nenahraditelnou úlohu plynoucí právě z jí vlastních zvláštěností: v dílech umělecké literatury jde o fikci, která nemá za povinnost přesně popisovat „pouhou“ realitu. Umělecká literatura pracuje jako s podložím s fakty životní reality tvůrčím způsobem, nechává je projít fantazijním zpracováním v myšlení autora, podřizuje je jeho záměru, ať už spíše intuitivnímu nebo spíše racionálně konstruovanému, má snahu postihnout podstatné, i když se to podstatné jeví někdy jen v detailech a náznacích, někdy je dokonce skryto pod vnějškově výrazně efektnějšími jevy. Umělecká literatura není povinna dodržovat reálné proporce – může sáhnout k hyperbole, grotesknímu vidění, může domýšlet i vymyšlet, může konstruovat jinou než skutečností danou realitu (pokud nějaká taková „objektivní realita“ vůbec existuje). Umělecká literatura má také schopnost nahlížet do niterného života hrdinů, líčit jej v jeho složitosti a mnohdy iracionalitě, pojmenovávat či naznačovat to, co je jinak jen obtížně zachytitelné. Literární hrdina v umělecké literatuře je vždy konstrukt, nikoli kopie reálné postavy. Jako konstrukt se pak také může literární postava z vůle autora dostávat do situací, jež jsou mezní, jež mohou být spíše modelové než reálné možné, dávají však právě proto možnost nahlížet možné a klást tak otázky, na které v propagandistické literatuře nezbylo, anebo možná ani nemělo zbýt místo.

Právě proměny osobnosti, její nitro, zvraty v duševním uspořádání – to bylo něco, co výsostně zajímalo Leonida Andrejeva.⁵ Jeho povídky jsou v podstatě všechny založeny na poměrně jednoduchém schématu, které říká, že hrdina či hrdinové určitého niterného složení procházejí událostí co do síly prožitku natolik mimořádnou, že se jejich vnitřní svět, jejich myšlení přestrukturovává v takové míře, že se vlastně stávají jinými osobnostmi.⁶ Bylo by proto velmi nepravděpodobné, že

5 Leonid Nikolajevič Andrejev (1871–1919) byl jeden z nejpobulárnějších a nejvydávanějších ruských autorů začátku 20. století. Psal prózu, dramata i publicistická díla Mezi jeho nejznámější díla patří např. kratší prózy *Povídka o sedmi oběšených*, *Jidáš Iskariotský*, *Život Vasilije Fivejského*, romány *Satanův deník* a *Saška Žeguljev*, dramata *Život Člověka*, *Černé masky* či *Vladař Hlad*. Říjen 1917 nepřijal, jak o tom svědčí řada publicistických vystoupení, z nichž nejznámější je S.O.S. Jeho dílo je zařazováno do různých uměleckých směrů, nejčastěji je řazen k expresionismu, i když lze v jeho díle nalézt i znaky raného existencialismu. Zemřel ve Finsku.

6 Podrobněji o tom srov. Josef DOHNAL, *Povídková tvorba Leonida Andrejeva*, Brno 1997.

by Andrejevovi unikl právě ten typ hrdiny, který je spojen s anarchisticko-teroristickým světem, resp. světem revolucionářů, a to nejen proto, že byl po určitou dobu blízkým přítelem M. Gorkého a díky jemu a dobovým okolnostem se dostal do blízkosti podobných jedinců, ale i proto, že měl za sebou osobní zkušenost z počátků revolučního kvasu roku 1905. Na vlastní oči tehdy sledoval, jak se lidé v takové přelomové události mění nikoli zevně, ale především uvnitř, a v některých svých dílech právě postavy z této oblasti učinil hlavními hrdiny.

Budiž řečeno, že v žádném ze svých děl Andrejev nepoužívá slovo anarchista a že výrazy revoluce, revolucionář se s výjimkou povídky *T'ma* objevují jen v jeho publicistice, případně v denících. Zásadním se pro něj stává označení terorista – už proto, že postavy jeho próz na toto téma mají co do činění s plánováním či realizací teroristických činů jakožto vrcholného projevu jejich smýšlení a odhodlání přenést myšlenku do životní reality. Kontrast vnitřního a vnějšího světa, transformace dění kolem hrdiny do obrazu tohoto dění v jeho myšlenkách, citech a tušení, do jeho vědomí i toho, co se skrývá v nevědomých vrstvách jeho nitra – právě to se stává výsostným tématem Andrejevových próz, což platí i pro ty, které se týkají teroristů a teroristek. Významné je to především proto, že jeho díla vznikají na samém počátku 20. století, tedy v době, kdy už má terorismus v ruském prostředí nejen pevné místo, ale má na svědomí i poměrně velký počet obětí na obou stranách – jak představitelů ruského státního aparátu včetně samotného cara Alexandra II, tak i samotných teroristů a teroristek. Andrejev tedy může svým způsobem shrnovat zkušenosti minulých let a může na nich stavět své mentální konstrukce přetavované do tematiky jeho próz.

Na to, že Andrejeva bude zajímat i toto sociální prostředí, poprvé poukazuje jeho povídka *Marsel'jeza* publikovaná v roce 1903. Již v expozici povídky se tu objevuje specificky traktovaný protiklad skupiny evidentně „politických“ vězňů a k nim přiřčeného nováčka, zjevně nepřipraveného inteligenta, který se ve vězení ocitl z jiného, v textu neuvedeného důvodu. Vypravěč – specificky propojující individuální a skupinové hledisko střídáním „já“ a „my“ jako subjektu vyprávění – se pohrdavě vyjadřuje o tomto jedinci, o kterém lze prohlásit, že naplňuje charakteristiku Stepňaka-Kravčinského danou adjektivem kolennopreklonennyj, tj. (pokorně, oddaně) klečící, když o jeho slzách, kterými se projevuje jeho slabost a kterými žádá o slitování, vypravěč prohlašuje: „I v našich řadách jsem viděl plačící muže, ale jejich slzy byly oheň, před kterým utíká divá zvěř. Z těch statečných slz stárl obličej a mládlý oči: jako láva vyvrhnutá z rozzhavených hlubin země, vypalovaly nevyhleditelné stopy a pohřbívaly pod sebou celá města nicotných přání a plytkých starostí.

Ale tomuhle, když si poplakal, jen zčervenal jeho nosánek a zvlhl kapesníček.“ (překlad J. D.)⁷ Oproti této skupině odhodlaných vězňů je „měkký“ jedinec osamocen a opovrhován: „Přicházival k nám hnán živočišným strachem ze samoty; ale naše tváře byly neúprosné a uzavřené a on k nim marně hledal klíč.“ (překlad J. D.)⁸ Spišovatel tedy staví protiklad mezi odhodlanými „politickými“ a jedincem, který k nim nepatří, a poukazuje na potenciální vyvyšování se těchto protagonistů nad tím, ve jménu koho vlastně svůj boj vedou – namísto jeho pozvednutí, namísto bratrství přichází pohrdání a pocit nadřazenosti. Konstrukce příběhu však vede k vyhocení dějové linie: vězni přemýšlejí o hladovce a ustrašený jedinec se k nim hodlá přidat, i když nijak odhodlaně, spíše ze solidarity a rozhodně ne tak, že by bojoval za nějakou myšlenku, ale oni jej ani v tomto případě nepřijímají a odkazují jej k tomu, aby hladověl sám. Nakonec se ale ukazuje, že síla vůle a osobní odhodlaní zcela mění původní charakteristiky: zatímco slovně odhodlaní „politici“ hladovku ani nezahájili, jimi opovrhovaný spoluvězeň hladovku důsledně drží a na jejím konci umírá a před smrtí je žádá, aby nad jeho rakví zazpívali Marseillaisu: „[...] poprvé se tak stalo, že jeho oči byly suché, zatímco my – my jsme plakali, plakali všichni do jednoho, a naše slzy plály jako oheň, před kterým utíká divoká zvěř. On zemřel a my jsme nad ním zpívali Marseillaisu. Mladými a silnými hlasy jsme zpívali velikou píseň o svobodě a hroznou ozvěnou nám přizvukoval oceán a na hřbetech svých vln nesl do milé Francie jak bledou hrůzu, tak krvavě rudou naději. A on se stal navěky naším praporem – ta nula s tělem zajíce a zvířete určeného k práci a velikou duší člověka. Na kolena před hrdinou, soudruzi a přátelé!“ (překlad J. D.)⁹

---

7 „И в наших рядах я видел плачущих мужчин, но их слезы были огонь, от которого бежали дикие звери. От этих мужественных слез старело лицо и молодели глаза: как лава, исторгнутая из раскаленных недр земли, они выжигали неизгладимые следы и хоронили под собою целые города ничтожных желаний и мелких забот. А у этого, когда он поплачет, только краснеет его носик да намокает платочек.“ Leonid Nikolajevič ANDREJEV, *Marsel'jeza*, in: Idem, *Sobranije sočiněnij*. Tom 2. Rasskazy. P'jesy 1904–1907, Moskva 1999, s. 148.

8 „Приходил он и к нам, гонимый животным страхом одиночества; но суровы и замкнуты были наши лица, и тщетно он искал ключа.“ Ibidem, s. 148–149.

9 „[...] впервые случилось так, что сухи были его глаза, а мы – мы плакали, плакали все до единого, и, как огонь, от которого бегут дикие звери, горели наши слезы. Он умер, и мы пели над ним Марсельезу. Молодыми и сильными голосами пели мы великую песню свободы, и грозно вторил нам океан и на хребтах валов своих нес в милую Францию и бледный ужас, и кровавокрасную надежду. И навсегда стал он знаменем нашим – это ничтожество с телом зайца и рабочего скота и великою душою человека. На колени перед героем, товарищи и друзья!“ Ibidem, s. 150.

Po zkušenostech turbulentních let 1905–1907 se pak v roce 1907 Andrejev k podobnému tématu vrací v podstatně propracovanější povídce *T'ma*. Zatímco v předchozí povídce nebylo označení terorista vůbec užito, v této povídce je v expozici jasně řečeno, kdo se stává hrdinou, když se čtenář dozvídá, že „[...] už dva dny a dvě noci na něj, známého teroristu, vrhače bomb, bez ustání pořádali hon tajní a neúprosně ho zaháněli do temného, uzavřeného kruhu.“ (překlad J. D.)¹⁰ Navíc – jak z textu vyplývá – protagonistu čeká další teroristický akt: „A právě ve čtvrtek, za jediný den, se měl uskutečnit velice významný teroristický čin. Příprava na vraždu zaměstnávala docela dlouhou dobu celou jejich nevelkou organizaci a, čest' hoďte poslední, rozhodující bombu byla dána právě jemu.“ (překlad J. D.)¹¹ Andrejev tu nejen projevuje znalost toho, jak teroristé (za podpory malých organizací, aby bránili vyzrazení) svoje akce chystali, nejen později připomíná i fakt, že terorista má anglický pas, ale jeho vypravěč podchycuje i to, co v teroristických organizacích znamenala výsada být právě tím, kdo zabíjí. Současně dává najevo svoje stanovisko k tomuto vyznamenání, neboť slovo *čest'* je v textu dáno do uvozovek: zpochybňuje se tím jeho význam, vypravěč se od takového pojetí distancuje, ironizuje je.

Unavený pronásledováním hledá terorista úkryt před policií a rozhoduje se strávit den před atentátem ve veřejném domě. Veřejný dům volí jako bezpečné místo, přestože v takovém zařízení nikdy nebyl, neboť je panic, který v sobě dávno utlumil tělesné potřeby a podřídil svůj život jiným, vyšším cílům. Tak se i chová – ačkoli si odvádí jednu z dívek na pokoj, je to jen krycí manévř, protože v zamčeném pokoji usíná, zatímco ona bdí. Po probuzení cítí, že se odehrála jakási změna – ukazuje se, že se dívka dovtípila, kdo je. Jejich dialog se výrazně mění – z neurčitého vykání se stává útočné tykání: „A v kapse máš co – revolver? No tak mě zastřel, zastřel, no prosím, přišel za ženskou a do postele si lehl sám. Zpívej, povídá, a já budu spát. Ostríhaný, oholený, myslí si, že tak ho nikdo nepozná. A co takhle na policii, nechceš? Na policii, miláčku, nechceš?“ (překlad J. D.)¹² Po krátkém zvažování, zda

---

10 „[...] уже двое суток, за ним, известным террористом, бомбометателем, непрерывно охотились сыщики, настойчиво загоняя его в темный замкнутый круг.“ Leonid Nikolajevič ANDREJEV, *T'ma*, in: Idem, *Sobranije sočiněnij*, Tom 2. *Rassказы*. P'jesy 1904–1907, Moskva 1999, s. 265.

11 „В четверг же, через один только день, предстояло совершение очень крупного террористического акта. Подготовкою к убийству в течение продолжительного времени была занята вся их небольшая организация, и „честь“ бросить последнюю решительную бомбу была предоставлена именно ему.“ Ibidem.

12 „Это что у тебя в кармане, – револьвер? Что же, застрели, застрели, пожалуйста, пришел к женщине, а сам спать лег. Пей, говорит, а я спать буду. Стриженный, бритый, так никто, думает, не узнает. А в полицию хочешь? В полицию, миленький, хочешь?“ Ibidem, s. 274.

ji má po tomto odhalení zabít a zabránit tak svému prozrazení, přecházejí hrdinové povídky k dialogu, ve kterém mladý muž uznává, že je sice v její rukou, ale že má poslání, za kterým jde: „Samozřejmě, můžeš mě udat a nejsi sama, kdo to může udělat, každý v tomhle domě, skoro každý, kdo jde po téhle ulici. Stačí zakřičet: chyt ho, drž ho! A hned se nahrnou desítky, stovky lidí a pomohou chytit, třeba i zabít. A za co? Jenom za to, že jsem nikomu neublížil, jenom za to, že jsem celý svůj život obětoval právě těm lidem. Chápeš vůbec, co to znamená: obětoval celý život?“ (překlad J. D.)¹³ Jeho slova se však stávají začátkem ostrého střetu, ve kterém se tematizuje tentýž problém jako v povídce *Marsel'jeza* – otázka rovnosti a bratrství. Slova, která jsou jakousi bilancí dosavadního životního osudu mladého teroristy, narážejí na odpor jeho společnice a vyvolávají diskusi: „Tak se podívej: jaký je můj život, celý můj život? Od čtrnácti let jdu z vězení do vězení. Vyhodili mne z gymnázia, z domova mě vyhnali – rodiče mě vyhnali. Jednou mě málem zastřelili, zázrak, že jsem se zachránil. Tak vidíš, celý život je to takhle, celý život jen pro druhé, pro sebe nic. Nic.

„A to jsi proč takový ušlechtilý?“, zeptala se holka výsměšně; on ale vážně odpověděl:

„Nevím. Asi jsem se tak narodil.“

„A já jsem se holt narodila jako potvora. A to jsem šla na světlo boží stejně jako ty – hlavou! Táhni k čertu!“ (překlad J. D.)¹⁴

Prostitutka Ljuba cítí, že její host se snaží stavět nad ni, což ji ponižuje, uráží – v záchvatu hněvu a ponížení jej udeří do tváře a jejich dialog se stává zuřivým, nesmiřitelným střetem dvou bytostí reprezentujících naprosto odlišné světy. Jako lehká děva se cítí zneuctěna jeho chováním a jeho slovy více, než ji urážejí její zákazníci: „Co to se mnou provádíš, mizera, mizera jsi. Ruku mi políbil! Chlubit se sem

---

13 „Конечно, ты можешь предать меня, и не одна ты можешь это сделать, а всякий в этом доме, почти каждый человек с улицы. Крикнет: держи, хватай! – и сейчас же соберутся десятки, сотни и постараются схватить, даже убить. А за что? Только за то, что никому я не сделала плохого, только за то, что всю мою жизнь я отдал этим же людям. Ты понимаешь, что это значит: отдал всю жизнь?“ Ibidem, s. 275.

14 „Но посмотри: что такое моя жизнь, вся моя жизнь? С четырнадцати лет я треплюсь по тюрьмам. Из гимназии выгнали, из дому выгнали – родители выгнали. Раз чуть не застрелили меня, чудом спасся. И вот, как подумаешь, что всю жизнь так, всю жизнь только для других и ничего для себя. Ничего.

А отчего же это ты такой хороший? – спросила девушка насмешливо; но он серьезно ответил:

Не знаю. Родился, должно быть, такой.

А я вот плохая родилась. А ведь тем же местом на свет шла, как и ты, – головою! Поди ж ты!“ Ibidem, s. 275–276.

přišel! Ukazovat, jaký je čestný!“ (překlad J. D.)¹⁵ Slovní i oboustranné fyzické násilí ústí do pocitu myšlenkového i emočního chaosu, který je po chvíli zahnán příjezdem důstojníků, kteří se přišli pobavit a klepou na dveře pokoje, ve kterém jsou oba protagonisté zamčeni. Ačkoli by bylo jednoduché udat svého hosta a pomstít se mu tak, Ljuba neotvírá a tím jej zachraňuje. Její nepochopitelné, iracionální jednání hrdinu znejistilo, rozbilo jeho sebepojetí, zpochybnilo smysl jeho zatímního boje ve jménu někoho, kdo pro něj byl jen jakýmsi abstraktním pojmem: „[...] vykolejený, podobný velké lokomotivě, která uprostřed černé noci vykolejila a jakýmsi zázrakem pořád ještě poskakuje po hrbolech a pahorcích – hledal cestu, za každou cenu ji chtěl najít.“ (překlad J. D.)¹⁶ Ljuba nad ním získává převahu – hrdina není schopen akceptovat, že jeho abstraktní představa o tom, ve jménu koho a za koho je ochoten položit život, se může ztělesnit například v konkrétní prostitutce, která o jeho oběť nestojí. Na okamžik jím dokonce projede opovržení vůči Ljubě a jí podobným: „A to je ještě lituji! Vybít je je třeba, tu spodinu, tu spodinu. I ty, co tu s vámi, všechnu tu pakáž [...]“ (překlad J. D.)¹⁷ Zcela jej pak vykolejí prostitutčina stručná a nečekaná otázka: „Jaké že ty máš vlastně právo být dobrý, když já jsem špatná?“ (překlad J. D.)¹⁸ Překvapení se po další diskusi mění v noční můru, když přesvědčený terorista náhle ztratí pevnou půdu pod nohama – text povídky mluví přímo o propasti, když jeho hrdina ztratí převahu nad spolubesednicí¹⁹ – což znamená další a další šoky pro jeho náhle procitnuvší povědomí o existenci více pravd namísto původní pravdy jediné: „A život se rozpadl jako mizerně spleená, zavřená krabička, kterou polil podzimní déšť, a v jeho ubohých stěpinách nešlo poznat tu nedávnou nádhernou celistvou, čistou schránku ukrývající jeho duši.“ (překlad J. D.)²⁰ Pro teroristu to znamená konec – zcela se podřizuje Ljubě, začíná s ní pít, odevzdává jí revolver, akceptuje příchod jejích kolegyně a v jeho nitru probíhá pře-

15 „Что же ты со мной делаешь, подлец, подлец же ты. Руку поцеловал! Хвастаться сюда пришел! Красоту свою показывать!“ Ibidem, s. 278.

16 „[...] выбитый из колени, похожий на большой паровоз, который среди черной ночи сошел с рельсов и продолжает каким-то чудом прыгать по кочкам и буграм – он искал дороги, во что бы то ни стало хотел найти ее.“ Ibidem, s. 284.

17 „И их еще жалеют! Истреблять их надо, эту мерзость, эту мерзость. И тех, кто с вами, всю эту сволочь [...]“ Ibidem, s. 286.

18 „Какое же ты имеешь право быть хорошим, когда я – плохая?“ Ibidem, s. 287.

19 V textu doslova: „[...] вдруг ужаснувшись пропасти, которая у самых ног его раскрыла свой черный зев.“ Ibidem „[...] najednou se zděsil propasti, která přímo u jeho nohou rozvěřela svůj černý chřtán.“ (překlad J. D.).

20 „И распалась жизнь, как плохо склеенный запертый ящичек, попавший под осенний дождь, и в жалких обломках ее нельзя было узнать недавнего прекрасного целого, чистого хранилища души его.“ Ibidem, s. 290.

strukturování jeho nitra: „Doslova s každou vypitou sklenkou se vracel k jakýmsi svým prvopočátkům – k dědovi, k pradědovi, k těm živelným, prvobytným buřičům, pro které byla vzpoura náboženstvím a náboženství vzpourou. Jako barva smývaná horkou vodou, právě tak se ztrácela a bledla cizí knižní moudrost a na její místo přicházelo jeho vlastní, divoké a temné jako hlas samotné černé země.“ (příklad J. D.)²¹ Povídka končí prozrazením a zatčením teroristy, který strávil s Ljubou noc a těm, kteří jej přišli zatknout, slouží už spíše jako objekt podivení, kde se skrýl, a přezírání za to, že se mohl nechat zatknout polonahý na Ljubině posteli.

I v této povídce tedy Andrejev testoval, nakolik je hrdina pevný ve svém přesvědčení, nakolik jeho přesvědčení roste ze znalosti a zkušenosti života a do jaké míry z knih, zajímá jej, nakolik terorista opravdu zná lidi, resp. lid, jménem kterého se zaklíná a ve prospěch kterého koná. Základní téma vychází z možné obavy z idealizace poslání teroristy i idealizace „porobených“, z obavy, že teroristé žijí ve vlastním uzavřeném světě, ve vlastních představách a vzdálení od těch, jejichž jménem se zaklínají. Bariéry nepochopení obě strany oddělují a mohou být příčinou tragického nedorozumění.

Zájem o motivaci teroristů k jejich činům Andrejev a motiv dívky-teroristky, který se jako vedlejší objevuje již v povídce *T'ma*, propracovává i v další své povídce *Rasskaz o semi pověšennych*, která ještě naléhavěji reaguje na zkušenost let 1905–1907. Stejně tak však stupňuje intenzitu emocionálního prožitku, protože využívá motiv blížící se popravy osmi postav, z nichž pět jsou teroristé, tři muži a dvě ženy, dva z odsouzených jsou zločinci a osmým je hodnostář, který se dozví, že na něho má být spáchán atentát, ví však, že bude zmařen a že mu tedy reálné nebezpečí nehrozí. Tak se i stane: hodnostář je uchráněn nebezpečí, teroristé jsou zatčeni a souzeni a odsouzeni. Andrejev i v této povídce reaguje na realitu, na to, že mnoho z teroristů bylo odsouzeno k smrti – motiv smrti je ostatně ve spisovatelově díle poměrně častý. Podobně jako v jiných spisovatelových povídkách se konečný úběžník jejich života stává „nástrojem“ odhalujícím nitro postav; zjevuje se jeho „pravda“, neboť hra ztrácí tvář v tvář smysl.

Každá z postav teroristů, jejichž osud je v povídce zachycen, prožívá dobu do své smrti trochu jinak. Taňa Kovalčuková je představena jako dívka, která myslí především na druhé, na ty, se kterými byla odsouzena a se kterými půjde na smrt.

21 „Словно с каждой выпитой рюмкой он возвращался к какому-то первоначалу своему – к де-ду, к прадеду, к тем стихийным, первобытным бунтарям, для которых бунт был религией и религия – бунтом. Как линючая краска под горячей водой – смывалась и блекла книжная чуждая мудрость, а на место ее вставало свое собственное, дикое и темное, как голос самой черной земли.“ Ibidem, s. 297–298.

Pláče – ne však z lítosti nad sebou, ale proto, že soucítí s ostatními v jejich nepohodlí. Na žádné vyšší poslání, na politický boj a na organizaci nemyslí, nejbližší je jí jako dívce Musja, o které se domnívá, že miluje jednoho ze tří spolu s ní odsouzených, Vernera.

Sergej Golovin si zachovává jakýsi nadhled, soustřeďuje se na sebe a na své tělo, které chce na smrt připravit tím, že by mělo ochabnout hladem i zanecháním cvičení. Po posledním setkání s rodiči pak zakouší jakési prozření, jako by si s netušenou jasností uvědomoval, že smrt je součástí života: „Čas přestal existovat, jako by se převrhl ve své průzračné, vzduchoprázdné podobě do prostoru na obrovské náměstí, na němž je všechno – země, život i lidé, a všechno to lze obejmout jediným pohledem, všechno až do úplného konce, až po tu záhadnou propast, až po smrt. A netrápilo ho, že vidí smrt před sebou, ale že zároveň vidí jak život, tak i smrt.“²²

Vasilij Kaširin, kterého před vykonáním rozsudku navštívila jenom matka, propadá pocitu samoty a následně se jej zmocňuje strach a jakýsi zvláštní stav vědomí, který mu svět a lidi v něm ukazuje jako mechanické loutkové divadlo beze smyslu, ze kterého není úniku. Snaha odvolat se k málem zapomenuté vyšší autoritě, Bohu, mu nedává úlevu, ztrácí naději, až má nakonec pocit, že se blíží šílenství, ze kterého jej vyvádí až výzva k odchodu z cely. A tehdy přichází moment hrůzy z tresku: „Čekal ho však ještě jeden okamžik divoké hrůzy. Když vešli lidé. Ani si plně neuvědomil, co to znamená, že je čas jet na popravu, jen ty lidi uviděl a polekal se skoro jako dítě.

„Já už to víckrát [...] Já už to víckrát [...]“, šeptal neslyšně zmrtvělými rty a tiše ustupoval hlouběji do cely jako v dětství, když se po něm otec rozpráhl.“²³

Čtvrtý z teroristů ani soudu neprozradil svoje pravé jméno a vystupuje jako Verner. Je líčen jako pevný, odhodlaný, ale na druhou stranu i jako realitou teroristické organizace i světa zklamaný skeptik. „Už dávno však zrálo v jeho duši, aniž to

---

22 Leonid ANDREJEV, *Povídka o sedmi oběšených*. In: Idem, *Propasti*. Praha 1969, s. 45. (překlad Ludmila Dušková); „Времени не стало, как бы в пространство превратилось оно, прозрачное, безвоздушное, в огромную площадь, на которой все, и земля, и жизнь, и люди; и все это видимо одним взглядом, все до самого конца, до загадочного обрыва – смерти. И не в том было мучение, что видна смерть, а в том, что сразу видны и жизнь и смерть.“ Leonid Nikolajevič ANDREJEV, *Rasskaz o semi pověšených*, in: Idem, *Sobranije sočiněnij*. Tom 3. *Rasskazy. P'jesy 1908–1910*, Moskva 1994, s. 88.

23 Ibidem, s. 49. (překlad Ludmila Dušková) „Но был еще момент дикого ужаса. Это когда вошли люди. Он даже не подумал, что это значит – пора ехать на казнь, а просто увидел людей и испугался, почти по-детски.
– Я не буду! Я не буду! – шептал он неслышно помертвевшими губами и тихо отодвигался в глубь камеры, как в детстве, когда поднимал руку отца.“ Ibidem, s. 93.

přátelé pozorovali, chmurné pohrdání lidmi; uhnízdilo se v něm zoufalství a tíživá, téměř smrtelná únava. Povahou byl spíš matematik než básník, nepoznal dosud inspiraci nebo extázi a chvílemi si připadal jako šílenec, který hledá kvadraturu kruhu v kalužích lidské krve. Nepřítel, s nímž se každodenně rval, mu nemohl vnuknout úctu k sobě samému; byla to hustá síť hlouposti, zrádovství a lži, špinavých slin, hnusných podvodů. Poslední čin, který v něm, jak se zdálo, zničil navždy vůli žít, byla vražda provokatéra, kterou provedl na příkaz organizace. Zabil klidně, ale když se zadíval na mrtvého, lži prolezlého, teď však klidného, a přesto tak ubohého lidského obličej, přestal si najednou vážit sebe i své práce. Ne že by se kál, jen náhle přestal sám pro sebe mít cenu, sám sobě připadal nezajímavý, nicotný, až trapně zbytečný. Protože to však byl člověk pevné, nerozštěpené vůle, z organizace neodešel a navenek zůstal stejný, jen v očích se mu usadilo cosi studeného a děsivého.²⁴ Blízkost smrti v něm probouzí opět city – k životu, k sobě i k ostatním.

Vlastně jen jediná z odsouzených myslí na poslání, s nímž nedokonaný atentát a trest smrti souvisí – Musja. Zachovává si víru ve svaté poslání teroristy a považuje spíše za provinění to, že je příliš mladá a příliš nezkušená, než aby hrdinsky položila život za druhé, vyčítá si „[...] že právě jí, mladinké bezvýznamné dívce, která toho tak málo v životě dokázala a zdaleka není hrdinkou, vybral osud tu nejčestnější a krásnou smrt, jakou umírali před ní jen opravdoví hrdinové a mučedníci. S nezlomnou vírou v lidskou dobrotu, soudržnost a lásku si představovala, jak jsou teď kvůli ní lidé vzrušeni, jak se trápí, jak ji litují – a do krve se rděla studem.“²⁵

---

24 Ibidem, s. 49. (překlad Ludmila Dušková) „[...] уже давно, невидимо для товарищей, в душе его зрело темное презрение к людям; и отчаяние там было, и тяжелая, почти смертельная усталость. [...] минутами чувствовал себя как безумец, который ищет квадратуру круга в лужах человеческой крови. Тот враг, с которым он ежедневно боролся, не мог внушить ему уважения к себе; это была частая сеть глупости, предательства и лжи, грязных плевков, гнусных обманов. Последнее, что навсегда, казалось, уничтожило в нем желание жить, – было убийство провокатора, совершенное им по поручению организации. Убил спокойно, а когда увидел это мертвое, лживое, но теперь спокойное и все же жалкое человеческое лицо – вдруг перестал уважать себя и свое дело. Не то чтобы почувствовал раскаяние, а просто вдруг перестал ценить себя, стал для себя самого неинтересным, неважным, скучно-посторонним. Но из организации, как человек единой, нерасщепленной воли, не ушел и внешне остался тот же – только в глазах залегло что-то холодное и жуткое.“ Ibidem, s. 94.

25 Ibidem, s. 39. (překlad Ludmila Dušková) „[...] что ее, молоденькую, незначительную, сделавшую так мало и совсем не героиню, подвергнут той самой почетной и прекрасной смерти, какую умирали до нее настоящие герои и мученики. С непоколебимой верой в людскую доброту, в сочувствие, в любовь она представляла себе, как теперь волнуются из-за нее люди, как мучатся, как жалеют, – и ей было совестно до красноты.“ Ibidem, s. 80].

V posledních minutách před popravou jednání postav potvrzuje to, co do nich vložil autor předtím – soucit s druhými (včetně obou odsouzených za kriminální činy) u obou dívek, odhodlání u Venera i Golovina, ale i strach ze smrti u Kaširina.

Povídka je především ve svých posledních pasážích odsouzením trestu smrti jako nesmyslného protikladu života, o který jsou připravováni lidé s přirozenou touhou žít a ne umírat (ne náhodou ji autor věnoval L. N. Tolstému, který proti trestu smrti ostře vystoupil v manifestu *Ne mogu molčat'*).

Avšak to, jak poslední den před smrtí odsouzení prožívají, je pro Andrejeva stěžejní nejen jako sonda do lidského vědomí v extrémní situaci, je to současně i jakýsi lakmusový papírek, který mu umožňuje modelovat to, co je pro něho rovněž důležité – mohly by se tu totiž projevit důvody, které mladé lidi do teroristické organizace vedly a které by mohly být vůdčími motivy při reflexi toho, jak vnímat násilnou smrt způsobenou nenáviděným režimem, proti kterému teroristé bojovali. Jen dva z odsouzených teroristů, Verner a Musja, jsou představeni jako ti, čí myšlení je s organizací výrazněji spojeno. U Venera to vyznívá spíše negativně – poznal nejen „ušlechtilé poslání“ organizace, ale i její odvrácenou tvář až po zradu a pomstu na zrádci. Jen pro Musju je čin, případně pak smrt ve jménu druhých světlým bodem, i nad ním se pak ale klene všeobjímající humanistické gesto lásky ke všem zobrazené v jejím chování vůči zločinci Cigánkovi, kdy „[...]znenadáni rychle přistoupila k Cigánkovi, objala ho rukama kolem krku a pevně ho políbila na rty.“²⁶ a následně s ním jde na popravu.

Sledujeme-li samo téma terorismu a teroristů, pak je *Rasskaz o sedmi pověšených* v Andrejevově tvorbě pokračováním téhož, co se projevilo v předchozích dvou povídkách: koncentruje se nikoli na samotné teroristické akty, nikoli na vnější projevy ideologie či kterékoli teroristické organizace, nezajímala jej ani tak teorie terorismu a její proklamace, které znal, ale to, kdo a jak konkrétní teroristické akty „spáchal“ či páchá, kdo se teroristou stává, co jej k tomu motivuje, nakolik terorismus či anarchismus takového člověka změní, v jaké míře jsou teroristé „lidé jako ostatní“ či nakolik se od ostatních liší a v čem.

Ve všech třech povídkách se setkáváme s konfrontací „běžného“ jedince s „vyvoleným“ či s „vyvolenými“. Andrejev však z oněch zdánlivě „jiných“ hrdinů strhává zdání, že jsou lepší, že ostatní převyšují svým posláním, svou vírou, ideolo-

---

26 Ibidem, s. 111. „[...] вдруг быстро подошла к Цыганку и, закинув руки ему за шею, крепко поцеловала его в губы.“ (Leonid ANDREJEV, *Povídka o sedmi oběšených*, in: Idem, *Propasti*, Praha 1969, s. 65. překlad Ludmila Dušková)]

gií, silou či čímkoli jiným. V konfrontaci s ostatními se ukazuje, že jsou ve své podstatě především lidmi, že mohou někdy neobstát před oněmi „obyčejnými“, že tváří v tvář smrti cítí stejně (koneckonců i hodnostář, který se dozví, že na něj má být spáchán atentát, se projevuje především jako člověk nelišící se ničím podstatným od ostatních), že ne vždy převyšují ony „obyčejné“ lidi. Soucit, který obě dívky-terroristky projevují k oběma odsouzeným zločincům v povídce *Rasskaz o semi pověšených*, je možná větším činem lidskosti a pomoci, než připravovaný a zmařený atentát, neboť konkrétní člověk pomáhá konkrétnímu člověku. Nic z toho však Andrejev neříká verbis expressis – jen modeluje hypotetické, vyhocené situace, ve kterých provádí svůj mentální experiment.

Projevil tím hodně prozíravosti: otázka niterné motivace, charakteru, slučitelnosti osobních cílů s cíli organizace, pozitivní i negativní osobnostní rysy a možnost jejich (zne)užití, otázka „vyvolenosti“ aktérů teroristického hnutí, jejich „práva“ vystupovat jménem „obyčejné“ masy atp., to vše hrálo významnou roli v hledání postoje vůči jakékoli organizaci, tedy i teroristické, jejíž členové si osobují právo vystupovat jménem „mlčících“, „slabších“, „utlačovaných“. Klade tak etické otázky stojící nad úzce chápanými dogmaty boje s mocí a mocnými a kloní se k výrazně humanistickým stanoviskům.

Možnosti zvrtnutí se čestných úmyslů do něčeho, co se stává negativem či dokonce kriminální činností, dokázal Andrejev dokonce předvídat – jednak ve svém románu *Saška Žeguljov*, jednak ve své publicistice. To už by ale byla další kapitola Andrejevova vztahu k terorismu, případně k revolučním myšlenkám, které jej především v roce 1917 přivedly k zřetelněji formulovaným stanoviskům.

SUMMARY

The paper is focused on an analysis of three short stories by L. N. Andreyev thematically connected with Russian terrorism. The analysis of the texts testifies to Andreyev's humanistic position, in which to a certain extent he questions the idea of the terrorist as a person clearly surpassing the others with his human qualities. Especially the meaning of the short stories *The Dark* and *The Seven That Were Hanged* then cast into doubt to a certain degree the real effect of the terroristic movement for those in whose name the terrorists act, i.e. for the "ordinary" people.

STUDIE

Anarchie, anarchismus a ruská literatura

HELENA ULBRECHTOVÁ

Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., Praha

Anarchy, Anarchism and Russian Literature

The study follows the relationship of the terms “anarchy” and “anarchism” in the reflection of Russian literature, namely from the perspective of cultural sciences. The author provides a synopsis of the basic manifestations of anarchy and anarchism in Russian literature from the 19th century to today and guides the reader through its metamorphoses and transformations.

Key words: anarchy, anarchism, Russian literature

Motto:

„[...] Ale co by byl můj život bez teroru? Co by byl můj život bez boje, bez opojné jistoty: zákony světa pro mne neplatí? A ještě jedno mohu říci: *Pošli svůj srp a začni žně, protože nastala hodina žně.* Požneme ty, kdož nejsou s námi.“¹

---

1 Boris SAWINKOW, *Das fable Pferd*, Berlin 2015, s. 109. Übersetzt von Alexander Nitzberg. [Překlad z němčiny H. U.]

1. Úvodem. Jak zkoumat anarchii či anarchismus v literatuře

Fenomén anarchie nabývá v evropských kulturách na významu (a anarchismus na svých projevech) od druhé poloviny, resp. poslední třetiny 19. století. Nicméně projevy anarchie v oblasti estetiky a umění se radikálně liší od představ anarchie v politickém smyslu.²

Anarchie zakládající se na „zákonu a svobodě bez násilí“ jakožto protiklad despotie, barbarství a republiky³ byla jedním z prvních zkoumaných fenoménů kulturní historie a pomohla paradigmatickému vymezení pojmu „kultura“.⁴ Svým způsobem tak stála u zrodu kulturních věd v pojetí Petra Burka, když plnila funkci „obrácené perspektivy“ či dle Sigrid Weigelové „změny paradigmatu“ vnímání lidského kulturního působení.⁵

Základem pro literární recepci anarchie je tedy její do jisté míry abstrahující pojetí, vlastní kulturní historii a kulturním vědám. V návaznosti na Johana Huizingu a zmíněného Petra Burka pod kulturními vědami rozumíme popis kulturních vzorců, modelů či charakteristických rysů doby a jejich zrcadlení v literatuře a umění („témata“, „symboly“, „pocity“ a „formy“, např. strach, city, chudoba, atp.).⁶ Právě v literatuře jsou někdy obtížněji zachytitelné, nežli třeba ve výtvarném umění.⁷ Hlavním zájmem kulturních věd je tedy výzkum zdánlivě marginální oblasti lidského myšlení či konání a její vizualizace či manifestace, která se díky změně perspektivy dostává do centra pozornosti. Tyto „nově“ objeňované fenomény lidského života či kultury myšlení mohou být zkoumány z různých hledisek. Zde si již nevstačíme s „tradiční“ literární vědou; tak je např. historická analýza gestikulace

2 Srov. Hubert VAN DEN BERG, *Politischer Radikalismus und ästhetische Konvention. Anarchistische Bewegung, Ästhetik, Kunst und Literatur um die vorige Jahrhundertwende*, in: Rainer Barbey – Heribert Tommek (Hg.), *Literatur und Anarchie. Das Streben nach Herrschaftsfreiheit in der europäischen Literatur vom 19. bis ins 21. Jahrhundert*, Heidelberg 2012, s. 33–51, zde s. 33.

3 Tyto čtyři formy státního zřízení definoval Immanuel Kant v roce 1798 ve svém spise *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Cit. dle vydání z roku 1977 in: Achim GEISSENHANSLÜKE, *Theologie und Anarchie. Die Sprache der Gerechtigkeit in Walter Benjamins Zur Kritik der Gewalt*, in: R. Barbey – H. Tommek (Hg.), *Literatur und Anarchie*, s. 63–78, zde s. 65.

4 Srov. např. Matthew ARNOLD, *Culture and Anarchy* [1869]. Cit. dle Peter BURKE, *Was ist Kulturgeschichte?* Frankfurt a. M. 2005, s. 14. Z anglického originálu *What is Cultural History?* [2004] přeložil Michael Bischoff. Připomeňme ještě na okraj, že zatímco německá a anglická tradice hovoří o kultuře, tradice francouzská o civilizaci (ibidem, s. 14).

5 Srov. Sigrid WEIGEL, *Literatur als Voraussetzung der Kulturgeschichte. Schauplätze von Shakespeare bis Benjamin*, München 2004.

6 P. BURKE, *Was ist Kulturgeschichte?*, s. 18.

7 Srov. prezentaci afektů v knize Sigrid Weigelové na s. 147–192.

(nebo dějiny jednoho určitého gesta)⁸ neuskutečnitelná bez spojitostí textů, obrazů a historických faktů; role textů jako předmětů literárněvědného či filologického zkoumání, je zde spíše podružná. Podobně je tomu při analýze dějin určitých kulturních technik, jakými jsou např. čtení, psaní či měření.⁹ Literární vědec atakující pole kulturních věd pak musí zkoumat změny v tradičním náhledu na chápání těchto technik a jejich reflexi v literárních textech.¹⁰ Pokud se vrátíme zpět k anarchii, můžeme uvést příklad spojení teoretických spisů a výtvarného díla Vasila Kandinského, u nějž Sebastian Karnatz konstatoval tendence k „anarchii v umění“.¹¹

Zájem (ať už negativní či pozitivní) o anarchii byl vlastní evropskému duchovnědnému zkoumání druhé poloviny 19. století a s nárůstem konkrétní realizace anarchistických (teroristických) činů začíná dostávat nové dimenze a také se stává předmětem samotných literárních děl. Základním časovým horizontem pro výzkum anarchie, či zde už spíše anarchismu, je přelom 19. a 20. století. Základní teoretická díla vztahující se k tomuto období náležejí však až 80. letům 20. století.¹²

V této souvislosti připomeňme, že ruský anarchismus patřil sice k velmi výrazným, nicméně nikoli nejvýraznějším proudům tohoto typu v Evropě – zde patří prvenství Španělsku a románským zemím, naopak třeba v Německu byl anarchismus víceméně okrajovým politickým jevem.¹³ Paradoxně však v Německu nalezneme více konkrétních literárních textů reflektujících anarchii i anarchismus, a sice ne příliš rozsáhlý, avšak kontinuální teoretický zájem o tyto fenomény ve druhé polovině 20. století. Teoretický zájem především o ruský a španělský anarchismus se

---

8 P. BURKE, *Was ist Kulturgeschichte?*, s. 106–107.

9 Srov. Sigrid WEIGEL, *Die Vermessung der Engel. Bilder an Schnittpunkten von Kunst, Poesie und Naturwissenschaften in der Dialektik der Säkularisierung*, in: Caroline Welsh – Stefan Willer (Hg.), „Interesse für bedingtes Wissen“. Wechselbeziehungen zwischen den Wissenskulturen, München 2008, s. 21–54.

10 Tradice je nutno dle Burkeho zkoumat právě v jejich proměnlivosti. Srov. P. BURKE, *Was ist Kulturgeschichte?*, s. 42.

11 Sebastian KARNATZ, *Wassily Kandinsky und die Anarchie der Künste*, in: R. Barbey – H. Tommek, (Hg.), *Literatur und Anarchie*, s. 105–120.

12 Walter FÄHNTERS, *Anarchismus und Literatur. Ein vergessenes Kapitel deutscher Literaturgeschichte zwischen 1890 und 1910*, Stuttgart 1987; Raimund SCHÄFFNER, *Anarchismus und Literatur in England. Von der Französischen Revolution bis zum ersten Weltkrieg*, Heidelberg 1997; Hubert VAN DEN BERG, *Avantgarde und Anarchismus. Dada in Zürich und Berlin*, Heidelberg 1999; Jaap GRAVE – Peter SPRENGEL – Hans VANDEVOORDE (Hg.), *Anarchismus und Utopie in der Literatur um 1900. Deutschland, Flandern und Niederlande*, Würzburg 2005.

13 Srov. Walter FÄHNTERS, *Anarchismus und Boheme*, in: R. Barbey – H. Tommek, (Hg.), *Literatur und Anarchie*, s. 13–32, zde s. 13.

v Německu začíná objevovat v 60. a hlavně v 80. letech 20. století¹⁴ v souvislosti s nárůstem teroristických útoků skupiny RAF, ojedinele však vznikají i práce, věnující se fenoménu umělecké a kulturní anarchie ve druhé polovině 20. a v 21. století.¹⁵

Německý spisovatel a redaktor Hans Magnus Enzensberger analyzoval v 60. letech ruský teroristický anarchismus v rozhlasovém eseji *Die Träumer des Absoluten*. Pro první díl (*Traktat und Bombe*) zpracoval dostupnou odbornou literaturu v němčině, mezi ní i překlady Bakuninových spisů a Kropotkinových memoárů. Dále vycházel z německých prací věnujících se fenoménu nihilismu a terorismu, které vznikly již v poslední třetině 19. století.¹⁶ Popisuje zde výchozí situaci revolučních nálad v Rusku – od děkabristického povstání až k násilným teroristickým činům. Rozlišuje přitom dvě fáze: teoretickou, kdy si všímá především vlivu evropského učení na ruské teoretiky a jeho aplikace v ruských podmínkách. Druhou fází byly pokusy narodníků rozšířit revoluci na vesnici, které však skončily debaklem. Teprve až poté, když se původní revoluční idea rozplynula, nastupuje vlastní teroristické násilí. Enzensberger tak popisuje dva extrémny, mezi nimiž se ruský anarchismus pohyboval: od bezbřehé a v Rusku neaplikovatelné teorie („Traktat“) k násilnému činu („Bombe“). Ve druhé části svého eseje vychází téměř výhradně z memoárů Borise Savinkova *Erinnerungen eines Terroristen*, které vyšly v Berlíně roku 1930.¹⁷ Enzensberger se zabýval fenoménem terorismu a anarchismu v mezinárodním kontextu; nejvíce jej zaujal anarchismus španělský, kterému věnoval v roce 1988 román *Der kurze Sommer der Anarchie. Buenaventura Durrutis Leben und Tod*.

Španělský anarchismus je pak rozhodně nejvýznamnějším a nejrozsáhlejším fenoménem tohoto druhu v Evropě a stejně tak jeho literární reflexe má mnoho

---

14 Knižně vyšlo v roce 1964 v souboru *Politik und Verbrechen*. Erster Teil: Traktat und Bombe. Zweiter Teil: Die schönen Seelen des Terrors. Cit. dle vydání Frankfurt a. M. 1978, s. 285–360.

15 Jedná se např. o anarchii jazyka v poezii východoněmeckého undergroundu. Srov. Heribert TOMMEK, „Ihr seid ein Volk von Sachsen“. Zu Bert Pappenfuss' „Ark“-Dichtung vom Prenzlauer Berg, in: R. Barbey – H. Tommek, (Hg.), *Literatur und Anarchie*, s. 187–208. K anarchii na základě liberálního smýšlení srov. Jürgen MÜMKEN (Hg.), *Anarchismus in der Postmoderne – Beiträge zur anarchistischen Theorie und Praxis*, Frankfurt a. M. 2005.

16 Karl OLDENBERG, *Der russische Nihilismus von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, 1888; Alphons THUN, *Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland*, 1884. Z prací 20. století Enzensberger cituje mj. Petra Scheiberta (*Von Bakunin zu Lenin. Geschichte der russischen revolutionären Ideologien 1840–1895*; 1956), Dmitrije Čiževského (*Russland zwischen Ost und West. Russische Geistesgeschichte*; 1961) či Franca Venturiho (*Roots of Revolution. A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia*; 1960).

17 K Savinkovovi se vrátíme později.

podob.¹⁸ Zatímco v Německu byl anarchismus (nejen domácí, ale částečně i ruský a španělský) zkoumán systematicky, v Rusku tomu tak nebylo.¹⁹ Ovšem ani německá recepce ruského anarchismu a jeho literární reflexe není nijak obsáhlá a soustřeďuje se prozatím pouze na výklad Kropotkinových spisů, částečně je zmiňována také Kropotkinova inspirace dílem Lva Tolstého. Recepce anarchie ve smyslu kulturních dějin či kulturních věd však prozatím chybí. Naše studie se pokusí načrtnout východiska, kudy by se tento výzkum mohl ubírat.

Na tomto místě se nebudeme moci věnovat otázce vztahu mezi anarchismem, nihilismem a terorismem (přičemž v Rusku byl výraznější sociálně revoluční terorismus než anarchismus) a nebudeme ani moci podrobně popsat historii zrodu literárních postav „teroristů a nihilistů první hodiny, Sergeje Něčajeva²⁰ nebo hrdiny románu Černyševského Rachmetova“.²¹ Ani vztah mezi pravým a levým křídlem anarchistických proudů zde nebudeme analyzovat, pouze v závěru naznačíme jejich

---

18 Srov. Albrecht BUSCHMANN, *Der spanische Anarchismus und seine Literatur. Propaganda der Ideale und Idealisierung der Geschichte*, in: R. Barbey – H. Tommek, (Hg.), *Literatur und Anarchie*, s. 143–162.

19 Teprve od konce 80. let se objevuje zájem o historii anarchismu, ovšem většinou se tomuto tématu věnují sami přívrženci tohoto hnutí. Jedná se například o práce Alexandra Šubina (*Anarchističeskij socialnyj eksperiment. Ukraina i Ispanija. 1917–1939 gg.*; 1998 nebo *Anarchija – mat porjadka. Nestor Machno kak zerkalo Rossijskoj revoljucii*; 1995) či Vadima Dam'e (*Anarcho-sindikalizm v XX veke*; 2001, *Zabytyj Internacional. Mirovoe anarcho-sindikalistskoe dviženie meždu dvumja mirovymi vojnami. T. 1: Ot revoljucionnogo sindikalizma k anarcho-sindikalizmu 1918–1930*; 2006; *T. 2: Meždunarodnyj anarcho-sindikalizm v uslovijach „Velikogo krizisa“ i nastuplenija fašizma 1930–1939 gg.*; 2007), o jejichž autorech se zmíníme v závěrečné části studie. K nejnovějším knihám, které se podařilo autorce tohoto textu dohledat, patří Oleg V. BUDNICKIJ, *Terrorizm v rossijskom osvoboditelnom dviženii: ideologija, etika, psihologija (vtoraja polovina XIX – načalo XX v.)*, druhé doplněné vydání, Moskva 2016.

20 Sergej Gennadijevič Něčajev (1847–1882) byl ruský revolucionář a anarchista. Inspiroval Dostojevského k vytvoření postavy Verchovenského v románu *Běsi*. O Něčajevovi jako jednom ze tří teoretiků ruského anarchismu (kromě Bakunina a Petra Tkačeva), kteří se pokusili implantovat západní teorii na ruské poměry, píše Enzensberger na s. 299–300 své knihy. O tom, že vlastní teoretický přínos ruských anarchistů byl nepatrný, se zmiňuje Enzensberger na s. 297 spolu s poznámkou o neaplikovatelnosti západních teorií na ruské poměry. V této souvislosti dodává, že se ruská inteligence kromě snahy vyřešit rolnickou otázku (jak ukazuje později Enzensberger na příkladu memoárů Věry Figner, neúspěšně), zabývala ponejvíce technikou revoluce. Na tomto poli dle Enzensbergera dospěla k „radikálně novým, místy až hrozivým teoriím“ (ibidem). A právě tyto „hrozivé“ teorie byly dílem trojice Bakunin, Něčajev a Tkačev.

21 Jörg BABEROWSKI, *Das Handwerk des Tötens. Boris Sawinkow und der russische Terrorismus*, in: Boris Sawinkow, *Das fahle Pferd*, s. 206–232, zde s. 222. Dodejme, že v této souvislosti bychom museli zkoumat i nihilisticko-anarchistickou motivaci románových postav Ivana S. Turgeněva (z nejnovější literatury viz např. Horst-Jürgen GERIGK, *Turgenjew. Eine Einführung für den Leser von heute*, Heidelberg 2015, s. 107–113) a dále kritiku anarchismu v díle Fjodora M.

splývání v současném ruském anarchismu.²² Stejně tak musí zůstat stranou otázka vztahu anarchismu a avantgardy, která, jak naznačil Walter Koschmal, prozatím nebyla zkoumána.²³ Museli bychom v tomto případě vyjít z pojmu „čin“, který byl signifikantní pro futuristickou avantgardu a hledat jeho paralely s výkladem teoretiků anarchismu. Již nyní se ukazuje, že tento fenomén není jednoznačný a že osciluje paradoxně mezi pasivitou a aktivitou, mezi násilím a militantním pacifismem; ostatně, kdybychom měli vycházet z pojmu „čin“ jako ze základní konstituenty anarchie, pak by byl jedním z prvních anarchistů Goethův Faust.²⁴

Anarchie a její význam pro konstituci pojmu kultura či stát ztrácí ve 2. polovině 20. století na významu (s výjimkou Španělska). Otázkou pro patrně již blízkou budoucnost zůstane, jakou roli hraje anarchismus v dnešním světě (a zde bude patřit Rusku určitá role, i když, jak později naznačíme, politicky ji není a nebude možno přiřadit k jednoznačnému orientačnímu bodu).

2. Reflexe anarchie a anarchismu v ruské literatuře

2.1 Walter Koschmal čte Petra Kropotkina: Zrod ruského anarchismu z literatury

V již citované studii se Walter Koschmal snaží ukázat východiska anarchistických tezí knížete Petra Kropotkina (1842–1921), jejich inspiraci Lvem Tolstým a sa-

---

Dostojevského. Ke genezi nihilismu v Rusku se vyjadřuje rovněž Enzensberger na s. 292 (srov. i pozn. č. 26).

22 Stručnou, avšak vynikající charakteristiku jednotlivých anarchistických proudů a jejich oscilací mezi pravým a levým politickým spektrem podává H. Gustav KLAUS ve své studii *Spuren des Anarchismus im Werk von Herbert Read, Aldous Huxley und James Kelman* in R. Barbey – H. Tommek (Hg.), *Literatur und Anarchie*, s. 209–228, zde s. 210–211. Uvědomujeme si tak, že samotná podstata anarchismu se kromě odmítání autority státu a vlády člověka nad člověkem zračí ve vyznávání ideálů rovnosti, svobody a solidarity. Souhlasíme s Gustavem Klausem, že tyto v čisté podobě nerealizovatelné ideály měly a mají poměrně krátký politický život. Ovšem je nutné zkoumat, v jaké podobě se jejich základní teze uchovaly a jak jsou přenášeny dále (s. 211). V podstatě se tedy jedná o „proměnlivost tradice“, jak jsme o ní psali v souvislosti s Petrem Burkem (srov. pozn. č. 10).

23 Walter KOSCHMAL, *Vom Text zur Tat. Zu den literarischen Wurzeln des russischen Anarchismus*, in: R. Barbey – H. Tommek (Hg.), *Literatur und Anarchie*, s. 91–103, zde s. 102.

24 V tomto smyslu dílo režíroval intendant Bavorské státní činohry Martin Kušej v říjnu 2015. Faust v jeho pojetí je na rozdíl od pozitivní konotace tvořivého lidského ducha ukázán jako ničitel tradic a lidské kultury – a na rozdíl od původního Goethova záměru nedojde spasení. Srov. *Faust jako obraz nejhoršího z možných světů*. Dostupné na: <https://www.novinky.cz/kultura/385061-faust-jako-obraz-nejhorsiho-z-moznych-svetu.html>, 14. 09. 2016.

motným charakterem ruské literatury. Pracuje s německým překladem Kropotkinových dějin ruské literatury *Ideale und Wirklichkeit der russischen Literatur* (něm. 1907).²⁵ Nebudeme zde samozřejmě podrobně opakovat celou Koschmalovu studii, ale zastavíme se u některých míst, která považujeme za klíčová, a budeme je komentovat. Kropotkin vychází z role literatury pro ruskou kulturu, která má na rozdíl od jiných národů i funkci politickou a supluje chybějící složky v ruské společnosti (teze, která je v soudobé rusistice již bezmála 30 let zcela běžnou). Na tomto místě musíme dodat, že nemůžeme považovat ruskou literaturu za hlavní zdroj ruského anarchismu; literatura naopak reflektovala revoluční náladu doby a byla tak spíše jejím filtrem, nežli zdrojem, i když filtrem velmi významným. Nesmíme zapomenout, že ruská literatura i myšlení se v 19. a také na přelomu 19. a 20. století vyvíjely v evropském kontextu, a proto byl i fenomén ruského anarchismu zcela logicky provázán se západoevropským prostředím, v závislosti na němž vznikal.²⁶

Nicméně dle Kropotkina to byla právě literatura a její výuka na školách, která nechala vyklíčit v srdcích a mozcích mladých lidí „vysoké myšlenky a touhy“.²⁷ Kropotkin v této souvislosti píše o „anarchii srdce“. Zde musíme podotknout, že se jedná o typické porušování internacionálního kontextu a hledání kořenů určitého jevu v domácí ruské kultuře. Kropotkin sám přitom, jak částečně uvidíme, používá argumentů z německé, francouzské i anglické vědy a kultury, jejichž konstituční význam obrací v pouhou ilustraci. Tím se snaží dát „ruskému“ anarchismu výsadní postavení mezi ostatními kulturami.²⁸

25 Spis byl vydán roku 1905 v Londýně pod názvem *Ideals and Realities in Russian Literature*. Známější jsou patrně paměti Petra Kropotkina *Zapiski revolucionera*, které vyšly v roce 1907 ve Stuttgartu v německém překladu jako *Memoiren eines Revolutionärs in zwei Bänden*. Některá Kropotkinova díla vyšla až po jeho smrti, a to jak v angličtině, tak i v ruštině.

26 Výstižně popisuje zdroje ruského anarchismu Enzensberger: „[...] ve 30. letech [19. století] francouzští utopisté, především Henri de Saint-Simon a Charles Fourier; ve 40. letech [19. století] raní socialisté Owen a Proudhon; v 60. letech [19. století] ‚německá ideologie‘, Feuerbach a Karl Büchner spolu s materialistickou přírodní vědou, obzvláště darwinismem; a v 70. letech [19. století] Comtův pozitivismus a socialistické učení Marxovo, Engelsovo a Lasalovo. To bylo penzum pokrokové občanské inteligence v celé Evropě. Toto penzum dohnali ruští studenti s deseti- až dvacetiletým zpožděním. ‚Toto a nic jiného bylo tím, co jim přineslo nálepku nihilismu.‘ H. M. ENZENSBERGER, *Politik und Verbrechen*, s. 292; „[...] Co převzalo mladé Rusko ze Západu, horečně a bez revize, byl naprosto heterogenní ideologický materiál, od prostého liberalismu až po nejextremističtější anarchistické učení. Fermentace tohoto materiálu v Evropě vedla po celé století k těžkým rozmíškám; v Rusku proběhl tento kvas na nejužším prostoru a v neustálém ohrožení“. Ibidem, s. 296–297. [Překlad H. U.]

27 W. KOSCHMAL, *Vom Text zur Tat*, s. 92.

28 To je typický způsob, jakým si ruská kultura přivlastňuje myšlenky kultur evropských. Srov. Boris GROYS, *Die Erfindung Rußlands*, München 1995, s. 8: „Rußland hat [...] keine kulturelle Tradi-

Kropotkinův výklad evoluce ruských dějin vychází z „anarchie činu“. Tě není sice v literatuře ani společnosti dosaženo, avšak ruská literatura jí rází cestu. Zde Koschmal zmiňuje ještě jeden spisek, jenž vyšel pod zkratkou „An-ski“ v roce 1907 s názvem *Čto takoe anarchizm? Sto statej V. Čertkova*,²⁹ jenž spatřuje kořeny anarchismu v ruském (i literárním) hledačství pravdy. Zvláště myšlení Tolstého dle An-ského je zdrojem náboženského a nenásilného anarchismu, jenž se snaží to, co v životě poznává jako skutečné a pravdivé, realizovat v činech. Jedním z těchto „činů“ je právě literatura.

Vrátme se zpět ke Kropotkinovi; dalším zdrojem anarchismu je dle něj extrémní hierarchie a pyramidální a vojenská organizace ruské společnosti.³⁰ Státní tyranie, která byla praktikována v carském Rusku, neměla dle Kropotkina obdoby jinde v Evropě – a odpovědí na ni byl dle něj militantní anarchismus.³¹ Zatímco zde s knížetem Kropotkinem plně souhlasíme, s další jeho tezí se ztotožnit nemůžeme: Kropotkin totiž spatřuje zdroje anarchismu v podstatě ruského jazyka, který je dle něj nejen „krásný“ a „ohobný“, ale dokáže vyjádřit i velmi širokou škálu emocí. Zde ovšem Kropotkin navazuje na teze Francouze Jeana-Marie Guyaua (1854–1888), který spatřuje základy anarchismu v pulsujícím a kypícím životě, snažícím se co nejvíce nabrat na objemu.³² Dle Kropotkina je to pak i jazyk, jehož pomocí jsou vyjadřovány emoce a pocity; v tom spatřuje společný úkol anarchistů a literátů; dějiny literatury jsou dle něj dějinami literárního cítění a kolébkou humanismu v Rusku.³³

---

tion, die in dem Sinne ‚anders‘ wäre, daß sie aus anderen Elementen als die westliche bestünde, wie etwa die chinesische oder die indische Kultur. Vielmehr erfindet sich die russische Kultur immer wieder neu als ‚andere‘ des Westens, indem sie oppositionelle, alternative Strömungen der westlichen Kultur selbst, die einen integralen Teil dieser Kultur bilden, übernimmt, aneignet, transformiert – und dann gegen den Westen als Ganzes richtet.“ [Rusko [...] se nevyznačuje odlišností kulturní tradice v tom smyslu, že by se skládala ze zcela odlišných prvků, jako třeba kultura čínská či indická. Mnohem více objevuje ruská kultura sama sebe a vždy znovu jako ‚jinou stranu‘ Západu. Ruská kultura přebírá, přivlastňuje si a transformuje opoziční a alternativní proudy západní kultury, které tvoří její integrální součást – a poté je namíří proti Evropě.] [Překlad H. U.]

29 Vladimír Čertkov byl společníkem Tolstého v jeho pozdějších letech. Podstatu ruského anarchismu spatřuje v ruském sektářství. K literární reflexi tohoto fenoménu srov. Eva MALITI, *Sektářstvo v ruskej a slovenskej literatúre konca 19. a začiatku 20. storočia. Eschatologické vízie Andreja Belého a Svetozára Hurbana Vajanského*, in: Helena Ulbrechtová (ed.), *Ruské imperiální myšlení v historii, literatuře a umění. Tradice a transformace*, Praha 2015, s. 83–98.

30 W. KOSCHMAL, *Vom Text zur Tat*, s. 93.

31 O revolučním ladění ruské společnosti a o „taktice revolty“, která se zrodila jako odpověď na tlak samoděržavného režimu, píše i Enzensberger v prvním dílu svého eseje, především na s. 290–291.

32 W. KOSCHMAL, *Vom Text zur Tat*, s. 94.

33 Dodejme, že ruská literatura se zvláště ve druhé polovině 20. století označovala za zdroj humanismu; tento humanismus však nikde nebyl blíže specifikován a v podstatě byl projevem pouze „vir-

Koschmal v této souvislosti upozorňuje, že právě etické ladění ruského anarchismu bylo přitažlivé i pro ostatní národy – prostřednictvím skupin ukrajinského anarchisty Nestora Machna (1888–1934) se k anarchistickým kruhům přimkli i mnozí Židé.³⁴

Kropotkin vycházel i z německých přírodních věd – konkrétně ze spisu *Kosmos* Alexandra von Humboldta, jehož líčení přírody a spjatosti jednotlivých částí mu připomíná „nejlepší stránky našich, tj. ruských básníků“. Zde paradoxně odmítá, že by Humboldt mohl připomínat i básníky německé, neboť těm dle něj v jejich jazyce „chybí prvek citu“.³⁵ Není třeba zdůrazňovat nesmyslnost tohoto tvrzení; ta vyplývá z paradoxu, že Humboldt psal německy, a tudíž v tomto jazyce onu opěvanou citovost vyjádřit zkrátka musel. Anarchie pocitů je tedy dle Kropotkina vlastní i vědám. Kromě emotivnosti jsou dalšími zdroji anarchismu také jednoduchost a orálnost ruštiny. Zde pro dnešního recipienta nepříliš přesvědčivě Kropotkin argumentuje starými ruskými kronikami 11. století – jejich jednoduchost přispěla dle něj k porozumění křesťanství národem.³⁶ Zde tedy Kropotkin nachází společné kořeny křesťanství a anarchismu (podobně jako Tolstoj). Absence latinských liturgických textů dle jeho přesvědčení způsobila rychlejší a niternější přijetí křesťanství lidem (jeho teorie ovšem zapomíná na staroslověnskou liturgii a na „souboj liturgického jazyka a hovorové ruštiny, která se do prózy dostává definitivně teprve s Nikolajem Karamzinem a do poezie s Gavrilou Děržavinem). Dále Kropotkin opěvuje jednoduchost a „lidovost“ ruského lidového i literárního (např. Puškinova) jazyka – to vše je pro něj zdrojem niterné touhy po přirozené rovnosti a odmítání hierarchie. Ruský nevolník je pro něj konfigurací anarchisty.³⁷ Není potřeba dodávat, že se jedná o spekulace, založené na vlastní emotivnosti a typicky ruské idealizaci ruského nevolníka či člověka z lidu: Radiščev s ním soucítit a věřit v jeho lepší budoucnost (na něm byly pak založeny sociální interpretace implikující spirálu společenského vývoje), Turgeněv mu propůjčil důstojnost a metaforicky jej zařadil do kontextu evropské literatury,³⁸ Dostojevskij v něm viděl posla nového

---

tuálního modelu“ ruské sovětské společnosti. Srov. Helena ULBRECHTOVÁ, *Ruská poezie druhé poloviny 20. století. Úvahy o teorii, literární historii a filozofii*, Praha 2009, kap. 2.3 Etický virtuální model ruské sovětské poezie, s. 94–103.

34 W. KOSCHMAL, *Vom Text zur Tat*, s. 94.

35 Ibidem.

36 Musíme ovšem připomenout, že v 11. století byla většina (nejen) ruského národa negramotná.

37 W. KOSCHMAL, *Vom Text zur Tat*, s. 96.

38 Vladimir KANTOR, *Rußland im deutschen Zauberspiegel – Ivan Turgenew*, in: *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht. 19./20. Jahrhundert: Von den Reformen Alexanders II. Bis zum Ersten Weltkrieg*, München 2006, s. 309–349, zvl. s. 311.

světového uspořádání pod korouhví ruské pravoslavné církve³⁹ a tak bychom mohli pokračovat; Kropotkin zde zkrátka vychází z typicky ruského pojetí lidových vrstev a atributy, v nichž jiní spatřovali absolutní poslušnost či obětování se ve jménu kolektivu, nazývá atributy anarchismu.

Nemá smysl se zde dále zabývat podobně vratkými a čistě subjektivními (avšak typicky ruskými!) argumenty, v nichž Kropotkin popisuje zdroje ruského anarchismu v ruském folkloru či v ruském jazyce od Kantěmira přes Puškina po Turgeněva. V nich se snaží vyhledávat anarchistické atributy odmítání autority vlády, filozofii činu a jednoduchost umělecké formy.

2.2 Anarchie uměleckých forem – teorie pro praxi?

Tolstojovskou inspirací pro Petra Kropotkina právě ve vztahu k umění se zabýval i již citovaný Hubert van den Berg.⁴⁰ Konec 19. a počátek 20. století je spojen se změnou role a funkce výtvarného i slovesného umění. Zde van den Berg uvádí tzv. anarchistický realismus Pierra-Josepha Proudhona, Petra Kropotkina a Lva Tolstého, který ovlivnil ještě v 70. letech 20. století francouzskou anarchistickou estetiku, především Andrého Reszlera.⁴¹ Jedná se o syntézu dějin vnímání umění prizmatem anarchie, umění, které je člověkem stále znovu a nově vytvářeno a zakládá se na nepsané spontánnosti. Umění není hotovým modelem, nýbrž otevřeným postupem, který na jedné straně vyzdvihuje tvůrčí originalitu individua, na straně druhé pak vsází na kreativní sílu společnosti, případně lidu.⁴² Na tomto místě udělejme malou odbočku. Výše byla spolu s Walterem Koschmalem konstatována absence výzkumů vztahu mezi anarchismem či anarchií a ruskou avantgardou. Právě tento moment je jedním z evidentních spojnic mezi postupy avantgardy a anarchistickým viděním (či cítěním) umění. Nejen, že zde zahrnuje podstatu formalistického náhledu na

39 Srov. Siegfried ULBRECHT, *Ruský pobled na Evropu v díle Fjodora Michajloviče Dostojevského*, in: H. Ulbrechtová (ed.), *Ruské imperiální myšlení*, s. 67–82, zvláště s. 76–82.

40 H. VAN DEN BERG, *Politischer Radikalismus*, s. 40–45.

41 André RESZLER, *L'esthétique anarchiste*, Vendôme 1973, in: H. Van Den Berg, *Politischer Radikalismus*, s. 41. Kromě těchto tří jmen vychází Reszler i z teorie zakladatele politického anarchismu Williama Godwina (1756–1836), ruského anarchisty Michaila Bakunina, hudebního skladatele Richarda Wagnera či francouzského anarchisty Jeana Grava. Ve své současnosti pak spatřuje jejich paralelu v hudbě Johna Cage, či v akcích amerických hippies. Jedná se tedy o velmi vyhraněné pojetí, připomínající perspektivu Petra Kropotkina.

42 H. VAN DEN BERG, *Politischer Radikalismus*, s. 41.

umělecké dílo,⁴³ ale navíc i otázku po vztahu tvůrčí individuality a lidových mas, kterou řešil a nedořešil ruský futurismus a konstruktivismus,⁴⁴ a mohli bychom sem přiřadit i otázku intuice a tvůrčí spontánnosti, kterou zastávali představitelé skupiny *Pereval* ve 30. letech 20. století, spojující výchovné zásady sočrealismu s požadavkem na ‚uměleckost‘ a tvůrčí svobodu individua.⁴⁵ Vidíme tedy, jak je otázka anarchie či anarchismu ve spojení s literaturou zaměřována ponejvíce na otázky tvůrčí svobody či intuice a na změnu vnímání samotné formy (či funkce) literatury.

Vraťme se zpět k van den Bergově studii. Již zmíněná změna paradigmatu v hodnocení role umění s sebou přinesla polemiku ke vztahu umění a reality, kdy započalo pluralitní vnímání umění: tradičně jako odraz reality či reflexe soudobé kritiky sociálních poměrů (kritický realismus), a na druhé straně umění vnímané transcendentně (modernistické směry poslední třetiny 19. století, vrcholící v symbolismu). Anarchistická estetika dle Reszlera odmítá jedno i druhé a místo toho implikuje návrat k životu samému.⁴⁶ Zde musíme podotknout, že se tyto tendence nacházejí spíše v teoretických spisech literátů, nežli v jejich samotné praxi, jako např. u Tolstého. Vidíme tedy, jak teorie a praxe doby nekráčí vždy ruku v ruce, nýbrž myšlenka předbíhá formu. Nicméně i van den Berg upozorňuje, že Reszler zachází se svými inspiračními zdroji velmi volně a často je interpretuje dosti zkreseně.⁴⁷

Anarchistická estetika odmítá vytvářet předpisy a pravidla pro umění budoucnosti – to se dle ní bude vytvářet zcela spontánně pod vlivem „revoluční fantazie“⁴⁸ a sloužit všem lidem bez rozdílu. Rovněž odmítání umění jako objektu muzeálního, kdy jsou mu násilím vtiskovány formy neživotnosti, připomíná dle našeho názoru diskuse ruských avantgardistů o roli muzea a způsobům muzeální prezentace umění.⁴⁹

Zpět k pojmu umění na přelomu věků, nyní konkrétně k pojmu krásy, k níž se různě vyjadřovali jak Proudhon, tak v návaznosti na něj Tolstoj a v návaznosti na

43 Srov. Reinhard LAUER, *Geschichte der russischen Literatur. Von 1700 bis zur Gegenwart*, München 2000, např. s. 589, 621.

44 Srov. Verena KRIEGER, *Kunst als Neuschöpfung der Wirklichkeit. Die Anti-Ästhetik der russischen Moderne*, Köln/Weimar/Wien 2006, kap. Vom „Lebensschaffen“ zum „Lebenbauen“. Die Konstruktivisten zwischen Produktionskunst und Agitationskunst, s. 211–231.

45 Srov. R. LAUER, *Geschichte der russischen Literatur*, s. 634–639.

46 H. VAN DEN BERG, *Politischer Radikalismus*, s. 41.

47 Ibidem, s. 42.

48 Ibidem.

49 Srov. Boris GROYS, *Der Kampf gegen das Museum oder die Präsentation der Kunst im totalitären Raum*, in: Idem, *Die Erfindung Rußlands*, s. 120–142.

oba dva i Kropotkin.⁵⁰ Ve zkratce šlo o možnosti koexistence nezávislé krásy (tedy estetického ideálu v umění) spolu s její podřízeností sociálním (či anarchistickým) cílům. Nezávislost umění byla však dle Proudhona a Kropotkina často jen zdánlivá a ve skutečnosti maskovala závislost umění na finančním kapitálu. Zde se konečně dostáváme k teoretickému textu Lva Tolstého *Qu'est-ce que l'art?* z roku 1896. Zde Tolstoj odmítá umění, které se vzdálilo společnosti a jehož cílem je produkce čisté krásy či ideálu. Namísto toho propaguje umění jako komunikační prostředek k předávání pocitů a citů. Nejlepší umění je takové, které dokáže nejlépe zprostředkovat ty nejlepší city a pocity. K nim dle Tolstého patří i niterné křesťanství, které staví na roveň anarchismu.⁵¹ Podmínkou je jeho srozumitelnost pro masy. Van den Berg dodává, že tuto teorii Tolstoj praktikoval ve svých bajkách, legendách, lidových povídkách a pohádkách. Sám se v pozdějších letech odmítal nazývat umělcem, jak uvádí i ve zmiňovaném textu *Co je to umění?*⁵² Vidíme tedy, že Tolstého anarchismus, ač inspiroval teoretiky anarchismu politického, má s původní ideou velmi málo společného; snad jen to, že – podobně jako každý anarchismus – realizací svých ideálů ten původní likviduje (v Tolstého případě by popření uměleckých zásad vedlo k likvidaci literatury, podobně, jako doslovná realizace futuristických a konstruktivistických principů).⁵³ Tyto a další názory Tolstého na umění však nejsou vždy označovány jako anarchistické: podrobná analýza jeho stati *Co je to umění?* od Vereny Kriegerové ukazuje Tolstého „antiestetický“ program, který byl jedním ze zdrojů ruské moderny⁵⁴ (zastánci anarchistických forem v jeho díle by tento pohled odmítli). Citát, kterým tuto část ukončíme, může být považován jak za projev anarchistických snah po dokonalé a kantovsky nenásilně realizované svobodě individua, tak i – pro někoho snad paradoxně – za jeden z iniciačních projevů utopických ideálů ultimativní avantgardy,⁵⁵ která však zaměnila Království Boží za technokraticky a ideologicky řízenou společnost:

„Před uměním stojí obrovský úkol: umění, pravé umění, které je vedeno pomocí vědy a náboženství, má dosáhnout toho, že mírové soužití lidí [...] se skuteč-

50 H. VAN DEN BERG, *Politischer Radikalismus*, s. 44.

51 Ibidem.

52 Ibidem, s. 45.

53 Srov. V. KRIEGER, *Kunst als Neuschöpfung der Wirklichkeit*, např. s. 220.

54 Ibidem, s. 51–53.

55 Že se nevyklučují ani zdánlivě protikladné proudy a že vývoj od avantgardy přes stalinismus po soc-art se zakládá na určitých podobnostech, ukazuje Boris GROYS ve svém díle *Gesamtkunstwerk STALIN. Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion*, München/Wien 1988. Již citovaná Verena Kriegerová nicméně s tímto pojetím, zvláště se vztahem avantgardy a stalinismu, polemizuje (V. KRIEGER, *Kunst als Neuschöpfung der Wirklichkeit*, s. 229–231).

ní díky svobodné a radostné činnosti člověka. [...] Úkol umění se v dnešní době zakládá na tom, [...] na místo soudobého panujícího násilí dosadit Boží Království, tj. lásku, jež je pro nás všechny obrazem nejvyššího cíle lidstva. [...] toto dokáže jedi-
dině umění.“⁵⁶

2.3 „Mystický anarchismus“ symbolisty Vjačeslava Ivanova

Jestliže jsme zmiňovali období přelomu 19. a 20. století jako zdroj zkoumání reflexe anarchie či anarchismu v umění, pak si musíme uvědomit, že je to doba doznívajícího neoromantismu, tedy symbolismu, a dále dekadence. Spolu s van den Bergem a s dalšími autory zjišťujeme, že se jedná velmi často o postoj intelektuálů a bohémů.⁵⁷ Nejinak tomu bylo v tehdejšímu Rusku. Aniž by někteří z umělců cíleně pracovali s anarchistickými pojmy, dospívají přece k podobnému výsledku: touze po absolutní svobodě a čistotě umění. Symbolista mladší generace Vjačeslav Ivanov (1866–1949) však svým dílem částečně přispěl k politizaci symbolistického programu, i když se později, ještě před emigrací do Itálie v roce 1924, svými teoriemi z let 1908–1913 dále nezabýval. Protože ve svých teoretických spisech i umělecké praxi tematizoval myšlenku přeměny světa a částečně i odmítnutí světa starého, byl nastupující generací avantgardy, zavrhuje symbolismus a veškeré „staré“ umění, ušetřen ostré kritiky.⁵⁸ Ivanov osciloval ve svých teoretických spisech i uměleckém díle mezi póly absolutního spojení umělce a Boha (někdy zastoupeného i státní či politickou mocí) a mezi bohoboreckým gestem umělce, protestujícího proti vyššímu (Božskému) řádu. Střet mezi lidským a božským je pak zdrojem tragédie, jíž se Ivanov věnoval. Zdroje jeho úvah o umění pocházejí z evropské estetiky a filozofie; jako většina ruských spisovatelů či myslitelů ji z větší části odmítá, zčásti ji polemicky komentuje⁵⁹ a částečně se s ní ztotožňuje (např. s literárními utopiemi Williama Morrisse).

56 Lev TOLSTOJ, *Qu'est-ce que l'art?* Paris 1898. Cit. dle Lew TOLSTOI, *Was ist Kunst?* in: Idem: *Ästhetische Schriften*, Berlin 1894, s. 39–232, in V. KRIEGER, *Kunst als Neuschöpfung der Wirklichkeit*, s. 52–53. [Překlad H. U.]

57 Ke genezi pojmu „bohéma“ srov. W. FÄHNDEERS, *Anarchismus und Boheme*, in: R. Barbey – H. Tommek (Hg.), *Literatur und Anarchie*.

58 Srov. Verena KRIEGER, *Kunst als Neuschöpfung der Wirklichkeit*, kap. Kunst als kollektives „Lebensschaffen“. Die sobornost – Utopie des Dichters-Theoretikers Vjačeslav Ivanov, s. 89–132, zde s. 89.

59 Většinou se jedná však jen o kosmetické úpravy, jako např. v jeho reflexi Nietzscheho. Srov. *Ibidem*, s. 92–100. Můžeme tak hovořit ponejvíce o Ivanovově interpretaci či komentáři k evrop-

K hlavním oblastem jeho estetického zájmu patří úvahy o charakteru umělecké tvorby (zde navazuje především na Friedricha Nietzscheho; v této souvislosti zmíníme i jeho koncepci umělce jako „veselého“⁶⁰ řemeslníka ve službách lidu,⁶¹ dále koncepci umění jako teurgického aktu proměny světa,⁶² pojmy „žiznetvorčestvo“ a „mifotvorčestvo“,⁶³ čin („dejství“, „dejstvo“) jako základ tvůrčího procesu,⁶⁴ syntézu umění v bohoslužbě,⁶⁵ ničení jako základ nové syntézy⁶⁶ atp.). Již tyto pojmy evokují podobný kontext jako u Tolstého: role křesťanství v uskutečňování nové společnosti, přeměna společnosti za aktivní spoluúčasti (vyvoleného) umělce, lid jako základna tvůrčího působení, a opět již zmíněný „čin“. Nutno ovšem dodat, že na rozdíl od Tolstého, který se o to alespoň pokusil, zůstal Ivanov elitním intelektuálním umělcem, jenž k „masám“ nikdy neproniknul, a ani to nebylo jeho cílem. Podobně jako Tolstoj však Ivanov spatřuje ideální uspořádání ve formě lidové „obščiny“, v níž každý jeden člen zná vyšší záměr a dobrovolně se mu podřizuje. Zde Ivanov navazuje na typicky slavjanofilské pojetí tzv. sobornosti.⁶⁷ Vidíme, že ruské pojetí anarchie v sobě často obsahuje touhu podřídít se, což je – paradoxně – s její podstatou neslučitelné.

Vraťme se nyní k dramatu jako jednomu ze základních pilířů teoretických úvah Ivanova. Ivanov v polemické návaznosti na Nietzscheho považuje dionýskou tragédii za nevyhnutelný prostředek ke znovuzískání jednoty. „Divadlem budoucnosti“, o němž píše v úvaze *Predčuvstvija i predvestija* z roku 1906, má být obnovená tragédie ve stylu starověkých mystérií, v níž zmizí rampa mezi hledištěm a jevištěm. Ivanov v této souvislosti kritizoval Richarda Wagnera, jehož „Gesamtkunstwerk“

---

skému myšlení, nikoli o teoriích, na tomto myšlení nezávislých či jej vyvracejících. Ivanov byl však brilantním znalcem nejen soudobého evropského myšlení, ale i antiky a indoeuropeistiky, jimž se profesionálně věnoval (srov. Michael WACHTEL, *Odi et amo: Vjačeslav Ivanovs Verhältnis zu Deutschland*, in: *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht 19./20. Jahrhundert: Von den Reformen Alexanders II. bis zum Ersten Weltkrieg*, hrsg. Von Dagmar Herrmann, München 2006, s. 669–696).

60 Název je převzat z pojednání Nietzscheho *Die fröhliche Wissenschaft* [1882], Ivanov však záměrně zkrsluje jeho původní smysl. Srov. V. KRIEGER, *Kunst als Neuschöpfung der Wirklichkeit*, s. 100.

61 Více srov. *ibidem*, s. 97–100.

62 *Ibidem*, s. 100–104.

63 *Ibidem*, s. 105–107.

64 *Ibidem*, s. 101.

65 *Ibidem*, s. 110–117.

66 *Ibidem*, s. 117–120.

67 *Ibidem*, s. 94.

pro něj byl málo aktivní – Ivanov požadoval „činy, jednání“. ⁶⁸ Křesťanský kolektiv, který se má stát hlavním aktérem divadla budoucnosti (alegoricky pak značí celou společnost), je v Ivanovově pojetí tvořen chórem, reprezentujícím jako „hlas lidu“ jeho „svobodnou vůli“. Tím propůjčuje dle Vereny Kriegerové svému mystickému společenství dionýský, spontánní charakter, avšak pro drama to znamená charakter politický. ⁶⁹ Budování tohoto ideálního chóru znamená dle Ivanova zároveň organizování univerzálního lidového umění, které je vyjádřením duše národa („vsenarodnaja duša“). ⁷⁰ V dithyrambické extázi má chór lidu realizovat model nenásilné společnosti bez vládců; avšak nemá být pouze modelem, nýbrž zároveň i zárodkem budoucí společnosti. ⁷¹

Politický podtext je dle Kriegerové výsledkem revolučních nálad ruské společnosti po roce 1905. Krátké uvolnění přineslo posílení liberálních sil a spolu s nimi i svobodu tisku. Kriegerová připomíná, že většina symbolistických básníků i výtvarných umělců s revolucí více méně sympatizovala, což se projevilo např. ve spolupráci se satirickými časopisy. Vjačeslav Ivanov „politizoval“ symbolistický program i sympatiemi s tzv. mystickým anarchismem, který propagoval jeho přítel Georgij Čulkov. ⁷² Ivanov do jeho spisku přispěl článkem *Ideja neprijatija mira i mističeskij anarchizm*. ⁷³ V něm tvrdí, že pravá mystika jako sféra nejvyšší vnitřní svobody je možná pouze u autonomního subjektu, a dále že anarchie jako absence moci má již sama o sobě mystický charakter. Ivanov zdůrazňuje primát svobodné vůle člověka oproti všem náboženským a společenským tlakům, které šmahem odmítá. „Sobornost“ definuje jako svobodnou obec individualit nesvázaných žádnými vnějšími tlaky a nazývá ji dokonce anarchistickým společenstvím. Dodejme ovšem, že podobně jako u Tolstého nebo i Dostojevského se jedná o typicky ruskou představu svobody založenou na vnitřní identifikaci s kolektivem (vláda a vůle pak v představě Ivanova vychází v novoplatónském smyslu z jednotlivých členů tohoto kolektivu, kteří jsou součástí vyššího celku).

---

68 Srov. ibidem, s. 94.

69 Ibidem, s. 95.

70 Ibidem.

71 Ibidem.

72 Georgij ČULKOV, *Mističeskij anarchizm*, St. Petersburg 1906, cit. dle V. KRIEGER, *Kunst als Neuschöpfung der Wirklichkeit*, s. 96. K mystickému anarchismu srov. Bernice G. ROSENTHAL, *The Transmutation of the Symbolist Ethos: Mystical Anarchism and the Revolution of 1905*, *Slavic Review* 36, 1977, s. 608–627.

73 Ivanov text uveřejnil ještě jednou pod názvem *O neprijatiji mira* in: *Po zvezdam*, St. Petersburg 1909, s. 5–26. Cit. dle V. KRIEGER, *Kunst als Neuschöpfung der Wirklichkeit*, s. 96.

Myšlenka „nepřijetí světa“ je pak intertextem Dostojevského *Bratři Karamazových*, kde ji vyslovuje Ivan Karamazov. Je traktována jako zpochybnění stvořeného světa bez zpochybnění Stvořitele samotného. Dle Ivanova je toto „nesmiřitelné Ne“ vynikající bází pro postupně vyrůstající „Ano“ – tedy v sobě obsahuje umělecký i kreativní potenciál k ‚přetvoření světa‘; – „Boj proti světu, jaký je, ve jménu světa, jaký by měl být“⁷⁴ – pro symbolistu je to v podstatě základ jeho programu! Ivanov označuje myšlenku nepřijetí světa za jednu z nejstarších forem theomachie (bohoborectví). Bez vyhranění se proti Božstvu není možný mystický život. Snaha o protest či dokonce boj s Bohem je dle Ivanova jako každá náboženská extáze jedním ze zdrojů religiozity vůbec. Poukazuje na Jóba, Jákoba, Prométhea a Tantara – dva poslední jmenovaní se stali hlavními postavami Ivanovových dramát, která jsou věnována problematice umělecké tvorby. Ivanov prohlašuje bohoborectví za antropologickou konstantu, která je lidskou vnitřní nutností. Ta dává vyrůst člověku jako tvůrčímu subjektu jednajícímu ve vyšším zájmu světové duše. Verena Kriegerová upozorňuje na to, že o vytvoření ‚nového‘ světa Ivanov nehovoří explicitně, a to ani v období příklonu k „mystickému anarchismu“. Uměleckou demiurgii mnohem více nahrazuje požadavkem „transfigurace“ („preobrazenie“) – tedy schopností, či jeho slovy „síly“ umění měnit svět, aniž by však mohl k výsledkům této schopnosti dohlédnout.⁷⁵

Ivanov později od anarchistických paralel ustoupil a přestal se věnovat i otázkám tvůrce a tvorby. V jeho případě ovšem nezůstalo jen u teoretických spisů – i Ivanova poetická a dramatická tvorba je ztvárněním jeho symbolistického programu.⁷⁶

3. Reflexe anarchismu v ruské literatuře

Zatímco přítomnost anarchie se dá v ruské literatuře vystopovat poměrně dobře, s reflexí anarchismu je to o něco těžší (neboť i u Ivanova šlo v podstatě vždy o umě-

---

74 Srov. ibidem, s. 96.

75 Srov. ibidem, s. 102. Zde je také tento fakt podrobně popsán a uveden do souvislostí s myšlením Vladimira Solovjova.

76 Srov. např. analýzu jeho básně *Prozračnost*, která tematizuje metafyzický princip vlastní božskému stvoření světa i uměleckému aktu, jenž toto stvoření krok za krokem odhaluje – zprůzračňuje. Tak je úkolem symbolisty poodhalit roušku tajemství a poukázat na skrytý smysl světa. Srov. Elena NARAİKINA, *Vjačeslav Ivanov: Prozračnost*, in: Bodo Zelinsky (Hg.), *Die russische Lyrik*, Köln/Weimar/Wien 2002, s. 152–159.

lecké ztvárnění anarchie, nikoli anarchismu). V případě anarchismu bychom mohli mít co dočínění s literárními díly tematizujícími aktivní politický boj. Kromě memoárů samotných anarchistů však taková díla v ruské literatuře nenalezneme. Výjimku tvoří román profesionálního teroristy Borise Savinkova⁷⁷ (1879–1925) *Koň blednyj* (1909, 1913).⁷⁸ Jedná se o umělecké zpracování přípravy atentátu na guvernéra, sestávající z lyrických pasáží a z rozhovorů jednotlivých postav o životě, smrti, násilí a jeho smyslu.⁷⁹ Z rozhovorů prosvítá i motiv Krista a lásky, kterou prožívají jednotlivé postavy – každá ovšem jinak a každá s darem lásky také jinak nakládá. Románové postavy jsou inspirovány osudy teroristů Ivana Kaljajeva (postava Váni) či Dory Brillant (postava Erny) a v postavě vypravěče Georga nalezneme autobiografickou inspiraci. Dle překladatele citovaného německého vydání tato „zpočátku profesionálního teroristy“ předjímá existencialismus vyrůstající z odkazu Dostojevského.⁸⁰ S tímto tvrzením lze polemizovat, neboť text je především typickou modernistickou prózou s nepřehlédnutelnými rysy dekadentní poetiky, intertextově odkazující k ruskému symbolismu a v duchu např. Ivanovovy poetiky k biblickým textům, především *Apokalypse*. Apokalyptické vize i obraz apokalyptického jezdce byly rovněž velmi populární v ruském symbolismu.⁸¹

77 Savinkov patřil sice k sociálním revolucionářům, nicméně spojnice s anarchismem jsou u něj nepřehlédnutelné. Již naprostá dekadentnost jeho osoby ve spojení s politickým extremismem, nescoucím ovšem i rysy mysticismu, jej spojuje nejen s anarchistickým evropským laděním přelomu 19. a 20. století, jak jsme o něm psali v souvislosti s pracemi Fährderse, ale i s do jisté míry s politickým a literárním programem současného Eduarda Limonova. Pro ten je typický, jak ještě uvidíme, politický extremismus a estetizace násilí.

78 V roce 1909 vyšly fragmenty časopisecky pod pseudonymem V. Ropšin, nezkrácené knižní vydání vyšlo roku 1913 v Nizze. Srov. Alexander NITZBERG, *Boris Sawinkow – Die fleischgewordene Vision Dostoevskis*, in B. SAWINKOW, *Das fahle Pferd*, s. 236-288, zde s. 255, 262.

79 Dle Alexandra Nitzberga je román v mnohém autobiografický (některé pasáže jsou skutečně velmi podobné pasážím ze Savinkovových memoárů), námět však Savinkov čerpal také z tezí k pařížské přednášce Dmitrije Merežkovského *O nasilii*. Srov. ibidem, s. 252. Merežkovskij reagoval na Savinkovův román v eseji *Koň blednyj*, který se stal součástí souboru *Bolnaja Rossija*. Dostupné na: <http://merezkovskiy-lit-info.ru/merezkovskiy/kritika-mer/bolnaya-rossiya/kon-blednyj.htm>, 5. 1. 2017. Vidíme tedy, že tento román má opravdu mnoho společného s modernistickým symbolistickým programem, zabývajícím se ve své teoretické části i politicko-kulturními problémy doby.

80 A. NITZBERG, *Boris Sawinkow – Die fleischgewordene Vision Dostoevskis*, s. 252.

81 Srov. báseň Fjodora Sologuba *Koň bled* z roku 1903 či drama *Zemlja* Valerije Brjusova z roku 1904. Podobně je dekadentní motiv smrtícího slunce tématem básně Dmitrije Merežkovského *Deti noči* [1904]. Přímo Savinkovovi („Ropšinu“) věnovala Zinaida Gippius v roce 1911 básnický text *Ne budem kak solnce*. Jedná se o oslavu jeho mysticko-anarchistického životního postoje, kdy je slunce konotováno s otroctvím. K solárnímu symbolistickému kultu srov. Aage A. HANSEN-LÖWE, *Der russische Symbolismus. System und Entfaltung der poetischen Motive, II. Band*, Wien

V ruské literatuře počátku 20. století se ve zvýšené míře vyskytuje skryté napětí doby, kdy v Rusku narůstaly revoluční nálady i teroristické činy. Ovšem i ostatní Evropa byla podobně neklidná – v očekávání světového válečného konfliktu. Zmínky o ruských revolucionářích či o revolučně naladěných studentech můžeme najít v mnoha dílech – avšak pouze jako kulisu vlastního děje. Čechovovy postavy, pohybující se ve zvláštním vzduchoprázdnu, jsou ve své neukončenosti vlastního jednání rovněž profetickými symboly neklidné blízké budoucnosti; cosi končí a nikdo neví, co přesně.

Na tomto místě zmíníme i filozofický román Andreje Bělého *Petrohrad* (1913), který je obrazem revolučních a teroristických sil, které dřímají v každém z nás a ve funkčním antagonismu „Východ-Západ“, „Evropa-Rusko“ hrozí rozbít jak dosavadní rodinné vztahy, tak i zničit geometrickou architekturu Petrohradu. Bělý však nakonec nechává hrozbu rozplynout a místo toho nachází hlavní postava románu východisko v kontemplaci – hledání vyšší moudrosti v Egyptě. Možnost interpretace románu jako reflexe anarchistického terorismu a jeho transcendence však nyní pomineme, neboť by se mohla stát předmětem samostatné studie. Místo toho nahlédneme do tří novelistických textů, které se svým způsobem dotýkají latentně přítomného teroristického násilí či revolučních nálad v ruské společnosti pozdního 19. a počínajícího 20. století.

Nejprve se zastavíme u vynikající novely Vsevoloda Garšina *Krasnyj cvetok* (1883). Prvoplánově se jedná o jeden z typicky ruských textů, odehrávajících se v psychiatrické léčebně, která se stává modelem obráceného světa; „normalita“ je vnímána jako nemoc. Hlavní postava Garšinovy povídky je však – v interpretaci Horsta-Jürgena Gerigka⁸² – symbolem revolucionáře, který chce osvobodit svět od zla. To se nachází v symbolu tří rudých květů, které se hlavní postavě i přes dozor v nemocnici podaří utrhnout (poté umírá). Hlavním uměleckým efektem Garšina a jeho dobře skrytým autorským záměrem je metafora světa postiženého chorobou, pramenící ze sociální nespravedlnosti. Jejím symbolem je zdánlivě nevinná krása, skrývající se v rudých květech máku (asociujících se i s opiem a morfiem, které lékaři píchají hlavní postavě do žil). Vnější krásný obal však ještě neznamená dobro – naopak v sobě může ukrývat jed. Tím se Garšin řadí k typickým umělcům neuro-

---

1998, s. 172–207, k apokalyptickým motivům srov. idem, *Der russische Symbolismus. System und Entfaltung der poetischen Motive, III. Band*, Wien 2014, s. 42–61, 315–454. Právě slunce a jeho sémantické konotace v dekadenci jsou přímou spojnici mezi modernismem a literárně-estetickým anarchismem.

82 Horst-Jürgen GERIGK, *Garschin: Die rote Blume*, in: Bodo Zelinsky (Hg.), *Die russische Novelle*, Düsseldorf 1982, s. 112–119.

mantických směrů a k estetice zla, která má svůj původ v poezii francouzských prokletých básníků.

Gerigk nazývá obsesi hlavní postavy „posedlostí revolucí“, kterou vnímá jako něco zakázaného. Proto se utíká do světa šílenství, v němž své jednání může legalizovat.⁸³ Šílenství je symptomem potlačené revolty a revoluční čin je zastoupen symbolem utržení rudých květů máku.⁸⁴ Na tomto místě se nebudeme dále zabývat narativem novely ani toposem psychiatrické léčebny jako alegorie vězení a přejdeme k dalšímu textu.

Tím je novela Fjodora Sologuba *Opečalennaja nevesta* (1908). I zde se setkáme pouze s náznaky revolučních či anarchistických nálad a dále s postavou již mrtvého teroristy – revolučního studenta. Hlavním zdrojem anarchistického ladění textu je jeho dekadentnost. Sologub je jedním z mála představitelů ruské dekadence; právě ta, jak jsme zmiňovali na začátku, je zdrojem anarchistických projevů v umění. Sologubovův vyprávěč propůjčuje vyprávěnému světu rysy únavy, znučenosti, náladovosti a depresivního smutku. Nad vším visí hrozící stín záhuby. Absence vůle k životu nahrazují postavy vyhoceným estetismem a estetickou nekrofilii.

Postavy dekadentních děl popírají veškerý stávající svět a jeho sociální nespravedlnost, technický pokrok, militarismus i ekonomiku (reagují však také na moderní vykořeněnost člověka, ztrácejícího pouto s přírodním řádem) nikoli násilnými činy, nýbrž okázalými provokacemi proti jakékoli „normalitě“ a proti společenskému řádu.⁸⁵ Zde jsme opět spíše u anarchie, nicméně je tady přítomna i reflexe anarchismu, a to již v úvodní charakteristice současné „hrozivé a smutné doby“.⁸⁶ Hlavní postavou textu je mladá žena, Nina Bessonova (její příjmení je aluzí na bezesné noci), která iniciuje kroužek mladých dam. Ty navštěvují pohřby svobodných mladých mužů, na nichž se vydávají za jejich pozůstalé přítelkyně. Již tato nekrofilní záliba je sama o sobě dosti dekadentní; mimo jiné však v sobě nese strach ze života, kdy je touha po něm nahrazována touhou po neuskutečnitelném. Nicméně Nina se do hraného smutku ponořuje, jako by prožívala ztrátu skutečně blízkého člověka, a ve všem, co dělá, spatřuje tragické rysy. Její zármutek

---

83 Srov. ibidem, s. 112.

84 Ibidem, s. 113.

85 Srov. Andreas LEITNER, *Sologub: Die trauernde Braut*, in: B. Zelinsky (Hg.), *Die russische Novelle*, s. 130–139, zde s. 130.

86 „Kdy jindy už nemá docházet k různým podivnostem, když ne v naší době, v té hrozivé a smutné době, kdy nám připadá mnohostranné bohatství možností realizujících se v našem životě nevyčerpatelným?“ Fjodor SOLOGUB, *Die trauernde Braut*, in: *Russische Erzählungen von der Jahrhundertwende bis zur Oktoberrevolution*, Ditzingen 1988, s. 73–97, zde s. 73. [Překlad H. U.]

má však za cíl estetizaci prožitku: scénérie mořské pláže je zde jen proto, aby se mohla Nina vrhnout do písku a vlnám a větru svěřit smutek své vyprahlé duše.⁸⁷ Jednání Niny je estetickou pózou, jejíž účinek na okolí sama Nina neustále kontroluje.⁸⁸ Krajina v Sologubovově textu je krajinou duše hlavní postavy, substrátem estetických zážitků a smyslnosti.⁸⁹ Líčení přírodních scénérií, podobně jako u Garšina, odhaluje přítomnost zla v krásných formách: „Slunce stálo již vysoko a zahrada vzplanula v roztavené nádheře jeho hrozivého hněvu“.⁹⁰ Ponechme stranou nyní další podobné scény i líčení nekrofilní obsese Niny Bessonovové, zmíníme pouze její fascinaci ústy mrtvého, která ji svedou k polibku, a vrátme se k postavě mrtvého mladého muže, o jehož pohřbu se Nina dozvěděla z novin. Mladík spáchal sebevraždu a příbuzní při pohledu na smutníci Ninu se začnou domnívat, že ona byla příčinou. Ve skutečnosti si však mladý revolucionář vzal život proto, že nedokázal splnit úkol – zabít člověka. Jeho vyhrocený nihilismus, o němž se dozvídáme z dopisu na rozloučenou pro jeho skutečnou milenkou (kteřá však nepřišla), se obrací do bezvýchodnosti a přinutí jej sáhnout si na vlastní život. Revoluční akt (o němž se zmíníme v souvislosti s třetím textem) je tak travestován a obrací se proti svému strůjci. I jeho smrt je však protestem proti společnosti, jejíž součástí revoluční student je. Hlavní postava Garšina trhá rudý květ zla a umírá vyčerpáním ze své obsese zachránit svět a lidstvo. Mladík Sergej ze Sologubovovy povídky je již členem revolučního kroužku, avšak teroristický čin v duchu dekadence obrací proti sobě.

„Bylo to tak, jako by mi někdo vyrval z pletiva mého života vlákno, které jej drželo pohromadě. Všechno se rozpadá. Navenek jsem se choval jako dřív. Nezůstával jsem pozadu za svými kolegy a nevěšel jsem hlavu. Dokonce jsem kývnul na úkol, který bych dřív vyřídil mávnutím ruky. Ale nyní mne celého rozdrtil. [...] Je těžké někoho zavraždit, ačkoli vím, že... Co mám o tom povídat? Vzal jsem si ten úkol na sebe a nedokážu jej splnit. Proto se raději zabiji sám. Ne proto, že bych byl v zajetí starých morálních zákonů a věřil v posvátnost lidského života. [...] Ovšem je možné, že i tato myšlenka se mi vloudila. Kolem mne je tak strašně temno. Jsem zcela vyčerpán. Nemohu dál.“⁹¹

---

87 Srov. A. LEITNER, *Sologub*, s. 132.

88 Ibidem.

89 Ibidem, s. 134.

90 F. SOLOGUB, *Die trauernde Braut*, s. 134–135. [Překlad H. U.]

91 Ibidem, s. 93.

Postavy třetího pojednávaného textu jsou již zkušení revolucionáři a teristé, kteří chtěli zabít guvernéra,⁹² avšak byli zatčeni ještě před činem. Jedná se o psychologickou novelu Leonida Andrejeva (1871–1919) *Rasskaz o semi povešennyx* (1908–1913). Popudem k napsání textu byla hromadná zatýkání a popravy za ministra Stolypina v letech po revoluci 1905, zvláště pak poprava sedmi revolucionářů, odsouzených a oběšených deset dnů po zatčení za atentát na ministra spravedlnosti Ščeglovitova v roce 1908.⁹³ Dobová interpretace spatřovala v novele především protest proti trestu smrti (nezávisle na Andrejevovi se proti trestu smrti vyjadřoval i Lev Tolstoj ve svém spise *Ja ne mogu molčat'* z téhož roku).⁹⁴ Nadšen tímto spisem chtěl Andrejev Tolstému svou novelu dedikovat, avšak ten to rozhořčeně odmítnul.⁹⁵ Z dnešního pohledu je Andrejevův text existenciální úvahou o smrti.⁹⁶ Hlavním hybatelem vyprávění není ani příprava teroristického činu, ale to, jak se odsouzení vyrovnávají s očekáváním smrti. Leitmotivem novely je všudypřítomný strach ze smrti – nejen u odsouzených, ale i u samotné oběti atentátu – guvernéra, který musí strávit bezesnou noc v úkrytu a je si náhle vědom vlastní smrtelnosti. Se strachem se každá z postav vyrovnává po svém – guvernéř i někteří teroristé se strachu poddávají a dochází k rozplynutí nejen jejich důstojnosti, ale i vlastního já, jiní naopak získávají teprve tvář i tvář smrti pocit skutečného života a vnitřní svobody. Postoj dvou z teroristů je pak konfrontován s postojem „obyčejného“ zloděje a násilníka; paralelou životní síly tří dalších revolucionářů je vitální postoj zloděje koní, který bere smrt jako přirozené zakončení života. Do textu jsou

---

92 Myšlenkou zabít guvernéra je posedlá i hlavní postava Savinkovova románu. Domnívám se, že spojitostí mezi oběma je více, než by se nám mohlo na první pohled zdát; Andrejev, tedy mohl být inspirován samotným Savinkovem při kompozici postavy Wernera, jež vykazuje podobné rysy i životní osudy. K nim patří i chladnokrevná touha po zabíjení i postoj ke smrti. Andrejev rovněž popisuje duševní pochody teroristů, hraničící někdy až se sebedestrukci (tento rys však nebyl Savinkovovou literární fikcí, nýbrž reálným faktem; o psychickém stavu teroristických revolucionářů se zmiňuje např. J. BABEROWSKI, *Das Handwerk des Tötens*, s. 223).

93 Srov. Angela MARTINI, *Andrejew: Die sieben gehenkten*, in: B. Zelinsky (Hg.), *Die russische Novelle*, s. 161–172, zde s. 161.

94 *Ibidem*.

95 Tolstoj odmítal modernistické tendence v literatuře; na Andrejevově novele mu přišlo „odporné“ to, jak popisuje fyziologické procesy odsouzených i samotný proces popravy; tedy určitou etickou indiferencí. *Ibidem*, s. 161–162. Připomeňme, že Tolstoj sám se ve svém díle zabýval smrtí – avšak z etického pohledu tzv. dobré smrti, s jejím přijetím a s cenou „dobře“ prožitého života. Srov. Wolfgang KASACK, *Tolstoj: Der Tod des Iwan Iljitsch*, in: B. Zelinsky (Hg.), *Die russische Novelle*, s. 94–102.

96 K fenomenologii smrti u Andrejeva a k dalším filozofickým zdrojům jeho díla srov. A. MARTINI, *Andrejew*, s. 162–163.

implementovány i fragmenty mapující chování lidí, konfrontovaných s hrozbou smrti jejich blízkých (bezprostřední okolí guvernéra, rodiče dvou teroristů, avšak patří sem i reakce soudců či vězeňského personálu).⁹⁷ Na tomto místě se nebudeme zabývat výstavbou textu ani narativní technikou multiplifikované perspektivy; připomeneme jen, že rozčlenění textu do separovaných kapitol je metaforou narušené komunikace mezi odsouzenými a světem; ta je obnovena teprve v poslední části, kdy je všech sedm v noci odváženo vězeňským vlakem na místo popravky. Ve vlaku a na popravišti se jednotlivé osudy i přetržené rozhovory opět spojují.

Guvernér ztrácí rysy vlastní osobnosti; podobně je tomu u vraha Jansona a teroristy Vasilije. Primitivní Janson myšlenku na smrt potlačuje – v důsledku toho ztrácí minulost i budoucnost, žije pouze přítomností (tou je sedmáct dnů jeho vazby). Sžívá se s celou a cítí se v ní svobodnější, než tomu bylo před tím mimo zdi vězení. Záchytný bod nachází v pravidelném rytmu vězeňského života, o němž si namlouvá, že nikdy neskončí. Poslední noc před popravou dochází k proměně – jeho já je redukováno na fyziologické reakce a připomíná zvíře jdoucí na porážku.⁹⁸ Oproti tomu guvernér ztrácí svou lidskou tvář u vědomí toho, že jeho ochranný štít – politická funkce – jej nedokáže ochránit před smrtí. Místo uvědomění si vlastního života a jeho jedinečnosti dochází k rozpadu guvernérovy osobnosti – stržená rouška úřední masky jej uvrhává do anonymity rovnající se ztrátě vlastní „duše“. Terorista Vasilij Kaširin je tváří v tvář smrti konsternován poznáním, jak rychle se může pevný životní cíl změnit v nicotu. Oloupen o svobodu individua a touhu osvobodit ostatní – třeba i násilným činem – od bezpráví, ztrácí svou vnitřní svobodu i vůli žít. Ztráta smyslu vlastní existence proměňuje i jeho vnímání okolí – to se vizuálně i akusticky v jeho vědomí deformuje.⁹⁹ Zatímco guvernér i Janson ztrácejí svůj život, protože byl ve skutečnosti prázdný, Vasilij Kaširin ztrácí víru v život smysluplný.¹⁰⁰

Další tři teroristé se se ztrátou života vyrovnávají aktivněji. Jejich paralelou je romanticky pojatá postava zloděje koní Cyganka, který si odmítne zachránit život tím, že se stane popravčím ostatních odsouzených. Markantní je u něj animální touha po svobodě (srovnatelná s anarchistickým cítěním), která je příčinou i totálního potlačení myšlenky na smrt. S blížící se popravou i on propadá strachu, avšak cestou na popraviště, při setkání s teroristkou Musjou, znovu nabývá ztracené dů-

---

97 Ibidem, s. 163.

98 Ibidem, s. 166.

99 Ibidem, s. 167.

100 Ibidem.

stojnosti. Terorista Sergej Golubin považuje popravu za dokončení dobře prožitého života. V cele se snaží dodržovat své dosavadní návyky, k nimž patří i gymnastická cvičení. I u něj ale později dojde k rozštěpení těla a vědomí projevující se mj. ve ztrátě komunikačních schopností. Nepropadne však šílenství – naopak se mu podaří znovu sjednotit tělesnou i psychickou stránku a smrt považuje cynicky za „poslední, devatenácté gymnastické cvičení“.¹⁰¹

Ženské postavy – Tanja a Musja – podobně jako postava Wenera pojmají smrt nikoli jako náhlé přerušení života, nýbrž jako možnost transcendence.¹⁰² Tanja se zcela obětuje druhým a ve strachu o ně zapomíná na svou vlastní smrt. Ta je pro ni druhořadá (podobně jako i ona nehrála při přípravě atentátu podstatnou roli). Musja je ztělesněním revolucionářky duší i tělem, která je posedlá anarchistickou touhou bojovat proti nespravedlnosti. Smrt bere jako možnou konsekvenci svého konání. Je pro ni podstatné nikoli to, co pro druhé vykonala, nýbrž to, co vykonat zamýšlela. To ji spojuje se všemi, kteří v minulosti dobrovolně položili svůj život ve jménu jakékoli idey či za svobodu. Touha po smrti tak propojuje její minulost s nesmrtelností, věčností lidské touhy po svobodě.¹⁰³ Její myšlenky se proměňují v hudbní a obrazné halucinace, jež jsou metaforou transcendence její tělesné smrti. Zatímco cela je pro ostatní bránou k rozpadu osobnosti a izolaci od ostatního světa, Musjina cela se v jejích myšlenkách rozplývá a spojuje ji s nekonečnem.

Poslední z revolucionářů – Werner – je obrazem intelektuálního teroristy, jak se objevuje v ruské i evropské literatuře.¹⁰⁴ Zpočátku je nadšen vírou v revoluci, které je připraven obětovat celý život, postupně však jeho zápal upadá a je nahrazen pouze vírou ve vlastní já. Jeho postava nese rysy dekadence¹⁰⁵ a tedy, jak jsme viděli, v podstatě vyjadřuje anarchistické ladění evropských intelektuálních vrstev doby. Vývoj jeho osobnosti je načrtnut na cestě od nadšené víry v revoluci přes pohrdání lidským životem až k okamžiku, kdy zabije policejního špicla. Poté otupí natolik, že je schopen brutálních teroristických aktů. Myšlenky na život a smrt se stávají chladnou kalkulací podobnou šachové hře.¹⁰⁶ U vědomí blížící se popravě chápe svou

---

101 Ibidem, s. 169.

102 Ibidem.

103 Ibidem, s. 170.

104 Ibidem, s. 170.

105 Ibidem.

106 Jako bychom četli životopis Borise Savinkova! Srov. A. NITZBERG, *Boris Sawinkow – die fleischgewordene Vision Dostoevskis* a J. BABEROWSKI, *Das Handwerk des Tötens*; rovněž H. M. ENZENSBERGER, *Politik und Verbrechen*, např. s. 330 an.

smrt jako racionálně nepochopitelnou chybu, která ohrožuje jeho hru.¹⁰⁷ Přesto se nepoddá destrukci myslí, nýbrž myšlenku na smrt přijímá s chladnou radostí. I jemu se zdá, že stěny cely mizí.

„Myslím na zítřejší popravu – a jako by neexistovala. Dívám se na stěny – a jakoby tady žádné stěny nebyly. Tak svobodně se cítím, jako bych nebyl ve vězení, nýbrž jako bych právě z vězení vyšel; z vězení, v němž jsem strávil celý svůj život.“¹⁰⁸

Fyzická nesvoboda se pro Wernera stává existenciálně pojatým „bytím ke smrti“ ve smyslu Martina Heideggera, jak konstatovala Angela Martini.¹⁰⁹ Werner přestává pohrdat lidským životem – a tváří v tvář smrti se k němu zpět vrací, tentokrát již v čisté fenomenální podobě.

Všechny tři texty reflektují anarchismus ve své estetické podobě jako součást historického i duchovního klimatu doby – a s neskrývanou sympatií (ostatně „[...] nikde jinde nepoživalo teroristické násilí tolik sympatií jako v Rusku“).¹¹⁰ Ukazují revolucionáře, anarchisty a teroristy jako oběti své vlastní touhy po svobodě. Ve skutečnosti však se stalo cílem mnohých teroristů, jak můžeme vyčíst především ze Savinkovových děl, dobrodružství zabíjení a život na útěku; život, o jehož smysluplnosti někteří z nich již tehdy pochybovali, ale většinou se mu snažili přičíst metafyzický podtext, jak upozorňoval již v 60. letech 20. století Hans Magnus Enzensberger. Nicméně právě upozadění původní sociální ideje a orientace na boj samotný vedlo logicky i ke krachu sociálního terorismu.¹¹¹ Ten byl postupně v Rusku nahrazen terorismem státním.

---

107 A. MARTINI, *Andrejew*, s. 171.

108 *Ibidem*, s. 171. [Překlad H. U.]

109 *Ibidem*.

110 J. BABEROWSKI, *Das Handwerk des Tötens*, s. 215. V podobném duchu popisuje Enzensberger soudní proces s Věrou Sosulič za výstřel na policejního prezidenta Petrohradu. Teroristka byla za jáсотu publika v soudní síni prohlášena za nevinou. Srov. H. M. ENZENSBERGER, *Politik und Verbrechen*, s. 308–310.

111 Srov. J. BABEROWSKI, *Das Handwerk des Tötens*, s. 209: „Nikoli idea vedla jejich [teroristů; poznámka H. U.] ruku, nýbrž fascinace násilím a pocit absolutní moci“. Podobně Enzensberger: „Za svůj triumf i porážku vděčili teroristé pouze jedné okolnosti, a sice té, že jednali na vlastní pěst jako jednotlivci. Nezastávali ničí zájmy a žádnou ideologii, nýbrž jen svou vlastní věc, která byla zároveň věcí všech. To jim propůjčilo důstojnost a slepotu, onen atribut proroků. Odcizení své vlastní třídě nenalezli žádnou jinou, která by jim porozuměla. Nemohli počítat s ‚masovou základnou‘, jenom se sebou sama, a s krvavou budoucností.“ H. M. ENZENSBERGER, *Politik und Verbrechen*, s. 323. [Překlad H. U.]

4. Dozvuky a transformace anarchismu v ruské literatuře 20. a 21. století

Anarchie či anarchismus nebyly slučitelné s bolševickou ani pozdější sovětskou ideologií. Znamé jsou Leninovy odmítavé výroky na adresu anarchismu, kdy jej nazval „mentalitou vykořeněných intelektuálů či lumpenproletariátu, nikoli však mentalitou proletariátu“¹¹² či „dětskou nemocí levého komunistického křídla“.¹¹³ Zajímavým příkladem literární reflexe důsledků anarchie je hra prozaika a dramatika Lva Lunce (1901–1924) *Vne zakona* z roku 1921. Děj je nadčasový a odehrává se ve španělském městě Ciudad.¹¹⁴ Loupežník Alonso je zde postaven mimo zákon; rozsudek se rozhodne doslovně realizovat tím, že vyhlásí anarchii. Ta se však brzy stává novou tyraní: Luncova hra začíná tedy jako vaudeville a končí jako tragédie. Reinhard Lauer řadí toto drama po bok světové dramatiky, zpracovávající téma vztahu lidské svobody a politického zřízení (*Leonce und Lena* Georga Büchnera či *Král Ubu* Alfréda Jarryho).¹¹⁵ Lunc, ačkoli sám hlásal apolitičnost umělecké tvorby, přesto reflektoval ve svých dílech politické turbulence doby. Nehodnotí je přímo, spíše je pozorovatelem, který na ně někdy satiricky, jindy lyricky upozorňuje. Ve hře *Vne zakona*, podobně jako v dramatu *Bertrand de Borne* (1922) Lunc metaforicky reflektuje možné důsledky revoluce a nemožnost získat touto cestou skutečnou lidskou svobodu.

Boj ukrajinského anarchisty¹¹⁶ a kulaka Uljalaeva proti bolševikům je téma veršované poémy či epeje *Uljalaevščina* (1924) z pera futuristy a konstruktivisty Ilji Selvinského. Kromě „boje a záhuby“ tohoto „antibolševického ukrajinského anarchisty a partyzána“ zde aplikoval tzv. lokálníj prijom (lokální postup), kdy mělo být „určité téma konstruováno z blízkého jazykově-stylistického materiálu.“ Zde

112 Vladimir Iljič LENIN, *Anarchizm i socializm* [1901]. Cit. dle Wladimir Iljitsch LENIN, *Anarchismus und Sozialismus*, in: Idem: *Ausgewählte Werke in sechs Bänden*, Berlin 1972, Bd. 1, s. 332, in: W. FÄHNDERS, *Anarchismus und Boheme*, s. 14. [Překlad můj; H.U.]

113 H. G. KLAUS, *Spuren des Anarchismus im Werk von Herbert Read, Aldous Huxley und James Kelman*, s. 209.

114 Lunc studoval romanistiku a toto prostřední jej inspirovalo i literárně.

115 Srov. R. LAUER, *Geschichte der russischen Literatur*, s. 631.

116 Zde není bez zajímavosti, že právě „tělesnost, divokost a anarchismus“ („Körperlichkeit, Wildheit und Anarchismus“) byla ze strany Ruska připsována již v 19. století Ukrajincům ve smyslu koloniálního diskurzu jako produkce určitých typů vědění o regionech, které si Rusko podrobovalo. Viz Alfred SPROEDE – Mirja LECKE, *Der Weg der postcolonial studies nach und in Osteuropa. Polen, Litauen, Russland*, in: Dietlind Hüchtker – Alfrun Kliems (Hg.), *Überbringen – Überformen – Überblenden. Theorietransfer im 20. Jahrhundert*, Köln/Weimar/Wien 2011, s. 27–66, zde s. 29–30.

to byla ukrajinština. Právě tato poéma byla vyvrcholením Selvinského teoretických pokusů.¹¹⁷

Poté na dlouhou dobu téma či motivy anarchie i anarchismu z ruské literatury mizí, aby se objevily v poetice ruského undergroundu (sami autoři je takto ovšem nepojímali) a později od 90. let ve své současné převážně nacionalisticky-bolševistické podobě, které se budeme věnovat o něco podrobněji.

Undergroundová poetika jazyka, přesněji řečeno jeho rozbíjení, byla typická pro poezii východoněmeckých básníků z uskupení Prenzlauer Berg¹¹⁸ či Sächsische Schule.¹¹⁹ Pokud bychom chtěli srovnat literární anarchii undergroundových autorů, pak by se nabízela paralela mezi poezií rozbíjející zákony jazyka, jak ji praktikovali východoněmečtí básníci z těchto skupin, s praktikami ruského konceptualismu. Určitou demontáž „oficiálního“ jazyka bychom mohli najít v textech Dmitrije Prigova. Dekonstrukci zažitých postupů myšlení a jeho obnovení pak praktikoval Lev Rubinštejn.¹²⁰ Paralelou k těmto postupům je poetika jazyka jako mlčení či nenapsaného textu, který je však navzdory své „nemateriálnosti“ součástí literárního procesu. Skutečným mistrem poetiky mlčení či pauzy byl Genrich Sapgir.¹²¹ Nicméně všechny tyto tendence bychom mohli nazvat „anarchistickými“ jen podmíněčně – ostatně to není, jak jsme viděli, při analýze anarchistických aspektů v literatuře ničím neobvyklým.

Vzhledem k tomu, že sovětský stát stejně jako současné neoimperální Rusko staví na silné státní autoritě, ztrácí anarchie i anarchismus na významu a v současnosti jsou někteří přívrženci tohoto hnutí pronásledováni ruskou justicí (jiní jsou naopak spojeni s nejvyššími patry ruské vládní politiky). Současná anarchistická scéna je směsicí nejrůznějších politických a ideologických směrů, často je zaměňována s levicovou orientací obecně, která je považována za hlavní anarchistický směr v Rusku. Naopak zcela zamlčováno je spojení anarchistických idejí s pravicí, ačkoli velká část „levicových“ anarchistů se pohybuje právě kolem pravicově orien-

---

117 Srov. R. LAUER, *Geschichte der russischen Literatur*, s. 622.

118 K anarchii jazyka skupiny Prenzlauer Berg viz více v již citované studii Heribert TOMMEK, *„Ihr seid ein Volk von Sachsen“. Zu Bert Pappenfuß' „Ark“-Dichtung vom Prenzlauer Berg.*

119 Texty básníků tzv. Saské školy ukazovaly mj. absurditu monologu a dimenze dialogu (srov. Christian PRUNITSCH, *Sorbische Lyrik des 20. Jhs. Untersuchungen zur Evolution der Gattung*, Bautzen 2001, s. 212), polaritu umění a skutečnosti (ibidem, s. 213) či vyprazdňování jazyka jako jeho „explozi“ (ibidem, s. 220).

120 Christine ENGEL, *Vom Tauwetter zur postsozialistischen Prosa*, in: Klaus Städtke (Hg.), *Russische Literaturgeschichte*, Stuttgart/Weimar 2002, s. 349–406, zde s. 391–397.

121 K analýze tohoto aspektu jeho poezie srov. H. ULBRECHTOVÁ, *Ruská poezie druhé poloviny 20. století*, s. 190–198.

tovaných médií. Velká část přívrženců anarchismu tíhne k propagaci myšlenky nového Ruska a za získání jeho opětovného politického a ekonomického vlivu ve světě.

Anarchističtí teoretici 19. století chtěli změnit Rusko a vydobýt mu sociální spravedlnost; sociálně revoluční teroristé začali celkem nesmyslně zabíjet představitele ruského úřednického aparátu, aniž by tím však systém sám mohli změnit; dnešní anarchisté (nebo alespoň jejich velká část) chtějí změnit pohled světa na Rusko a bojují spíše proti Evropě a Západu, nežli proti představitelům ruského státu a vlády (ačkoli zpočátku i tato tendence může hrát u některých adeptů svou roli). Jednou ze spojnic mezi politickým a literárním křídlem ruského anarchismu je fascinace násilím a terorismem, která se v ruské literatuře objevuje od 90. let 20. století.

4.1 Estetika násilí Eduarda Limonova

Za novodobého anarchistu z pravého politického spektra je možné označit emigranta třetí vlny Eduarda Limonova (* 1944), který se po návratu do Ruska kromě spisovatelské dráhy věnuje i kariéře politické. Je zakladatelem Nacionálně-bolševistické strany, která ve svém programu spojuje prvky bolševismu a nacismu. Na jeho příkladu vidíme, že emigrace ze Sovětského svazu či činnost v undergroundu nemusely být vždy spojeny s liberálním postojem (to platí i pro „metafyzika hrůzy“ a zastánce „absolutního Ruska“ Jurije Mamlejeva). Limonov se v Sovětském svazu odmítal ztotožnit s jeho politickým systémem a oficiálním uměním. Ani v americké emigraci se však umělecky neprosadil; ze své frustrace se vypisuje v tehdy provokativním románu *Eto ja, Edička* (1992) (v německém překladu trefně jako *Fuck off, Amerika*, 2004). Již zde přináší četné obrazy násilí, kterým je fascinován. Jedná se mj. o násilné sexuální homoerotické praktiky – Limonov byl jedním z mála, kdo vnesl do ruské literatury téma homosexuality (ačkoli byl v občanském životě mnohokrát ženatý).¹²² Poetika románu, cílící na estetické šokování ruského publika, jehož drtivá většina na otevřenost a detabuizaci literárního procesu nebyla v 90. letech 20. století připravena, dobře souzněla s tehdy objevnou a inovativní poetikou tzv. nové vlny. Nicméně stále více se u Limonova objevuje fascinace násilím a politickým terorismem, jemuž se obdivuje stejně jako „velké epoše Sovětského svazu“. Z původního člena undergroundu, emigranta a odpůrce sovětského státu se postup-

¹²² https://ru.wikipedia.org/wiki/Limonov,_Eduard_Veniaminovič, 6. 1. 2017.

ně stal ctitel imperiální tradice Ruska zdůrazňující její nacionalistickou složku – od anarchisty k etatistovi. Jak trefně napsal Alexander Höllwerth, Limonov politický extremismus estetizuje, a tím jej úspěšně bagatelizuje.¹²³ Nicméně u Limonova není nic definitivní – nejspíše bychom mohli říci, že lavíruje mezi póly anarchismu (určitou dobu se dokonce prezentoval jako odpůrce Putina)¹²⁴ a jeho naprostým nepřemím v obdivu autoritativních a autokratických režimů, k nimž řadí fašismus a sovětské období. Implicitně však propaguje velmi podobné myšlenky, jako současný ruský stát (v roce 2014 např. veřejně podporoval anexi Krymu).¹²⁵ Příklon k anarchii či spíše obecnému buřičství je jeho naturelu vlastní. Limonov jej demonstruje pomocí umělecké pózy a uměleckého šokujícího gesta. I jeho emigraci bychom mohli dnes, s odstupem doby, nazvat uměleckým gestem (Limonov prohlásil, že jeho neshody se sovětským systémem nebyly politického, nýbrž estetického charakteru)¹²⁶ a podobně jako umělecké mystifikující gesto bychom mohli klasifikovat jeho „boj proti bezpráví jménem Putin“.¹²⁷ Jako pouhé gesto si tyto výroky musíme vysvětlit nejen ve světle jeho děl, ale i na základě faktu, že již v roce 1992, brzy po návratu do vlasti, zakládá již zmíněnou Nacionálně-bolševistickou stranu, a to společně s Alexandrem Duginem, který je jedním z hlavních designérů Putina režimu a jeho ideologie.

Podívejme se nyní společně s Alexandrem Höllwerthem, který je rovněž autorem rozsáhlé monografie o Alexandru Duginovi,¹²⁸ na hlavní aspekty Limonova anarchismu a jeho estetizace násilí. To je – stejně jako politika – prezentováno ve formě umělecké „action“, jež musí být atraktivní („Rossija dolžna stať privilekatel'noj“).¹²⁹ Tak je možno pro Rusko a jeho imperiální politiku získat příznivce –

---

123 Alexander HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus: Die zeitgenössischen russischen Schriftsteller Limonov, Mamleev, der „neoeurasische“ Ideologe Dugin und deutsch-russische Missverständnisse unter dem Vorzeichen einer „repressiven Toleranz“*, Germanoslavica. Zeitschrift für germano-slawische Studien 21, 2010, č. 1–2 (Kulturen und Literaturen zwischen Ost und West), s. 57–92, zde s. 58.

124 V roce 2012 se pokusil kandidovat proti němu v prezidentských volbách, jeho kandidatura nebyla však uznána. https://ru.wikipedia.org/wiki/Limonov,_Eduard_Veniaminovič, 6. 1. 2017.

125 Ibidem.

126 A. HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus*, s. 65.

127 Ibidem, s. 60.

128 Alexander HÖLLWERTH, *Das sakrale eurasische Imperium des Aleksandr Dugin. Eine Diskursanalyse zum postsowjetischen russischen Rechtsextremismus*. Mit einem Vorwort von Dirk Uffelman, Stuttgart 2007.

129 Název příspěvku z Limonovových novin *Limonka*, které jsou orgánem Nacionálně-bolševistické strany. Dostupné na: http://limonka.npb-info.com/290_article_1226836999.html, 6. 1. 2017. Cit. dle A. HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus*, 2010, s. 60.

a umělecké gesto se zároveň stává účinným politickým programem. Své politické přesvědčení Limonov prezentuje v knize *Moja političeskaja biografija. Dokumental'nyj roman* z roku 2002. Zde načrtává svou představu nacionálního bolševika a nacionálně bolševistického stylu, který vizuálně vychází z vnějších atributů: černé džíny, černá bunda, černá čepice atd. – tedy ze stylu italských veteránů první světové války („arditi“, něm. „die Harten“, die „Coolen“, rus. „krutyje“), jejichž černé košile inspirovaly italské fašisty. Limonov považuje svou stranu za nástupkyni „velkých stran první poloviny 20. století“ (rozuměj: italských fašistů a německých nacionálních socialistů). Za společné pro ně považuje prvky heroismu, futurismu a esteticismu. Zde se teoreticky začíná s Duginem rozcházet – označuje jej sice za „Cyrila a Metoděje fašismu“, avšak vytýká mu přílišnou teoretičnost.¹³⁰ Na rozdíl od něj se považuje za muže činu (a vzpomeňme si, že „čin“ je jedním ze základních hesel anarchismu), jehož stylizace „nacbola“ a jeho úspěšná propagace v médiích (prapory, reportáže a zvěsti o „hrdinských činech“) získává stranické základně nové členy.¹³¹

Vraťme se ale k Limonovově románové prvotině *Eto ja, Edička*. V mnohém je knihu možno číst opravdu jako anarchistické gesto boje ve jménu idey. O jakou ideu se však jedná? Ve své agresi je Limonov zaměřený především proti Americe, zosobňující „Západ“, který jej nepřijal, tj. nepochopil jeho ruskou řeč ani jeho „výlučnost“, o níž byl přesvědčený. Narativní autorský subjekt tedy sní o teroristické odplatě Západu (a jak uvidíme později, boj proti euroamerickému způsobu života je vedoucí parolí u většiny soudobých teoretiků ruského anarchismu).

„Možná že se nachomýtnu k nějaké ozbrojené skupině extremistů, stejných odpadlíků, jako jsem já, a zahynu při únosu letadla nebo přepadení banky. Možná ale, že se k ničemu nenachomýtnu, ale že prostě někam odjedu, třeba k Palestincům [...] nebo k plukovníku Khadařimu do Lybie – nebo ještě někam jinam – položit svou hlavu za nějaké lidi, za nějaký národ.“¹³²

Později Limonov stále více přechází k esejistice, v níž se snaží vysvětlit extremismus pomocí filozofie či metafyziky. Tak je kniha *Svjaščennye monstry* z roku 2004 souborem padesáti čtyř impresionistických medailonků a subjektivních reflexí o umělcích, básnících, hudebních skladatelích, revolucionářích, teroristech

---

130 Ibidem, s. 61.

131 Ibidem.

132 Eduard LIMONOV, *Eto ja, Edička*, Moskva 1992, s. 322. Cit. dle A. HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus*, s. 65. [Překlad H. U.]

a diktátorech z nejrůznějších období.¹³³ Jsou mezi nimi Dostojevskij, markýz de Sade, Cervantes, Edith Piaf, nám již známý Boris Savinkov¹³⁴ a nechybí ani Adolf Hitler.¹³⁵ U něj se zastavíme podrobněji. Limonov jej představuje jako umělce, jehož akvarel, který si údajně kdesi mohl prohlédnout, mu připomíná tvorbu Clauda Lorraina a surrealisty Giorgia de Chirica. Architektonické formy na Hitlerově obraze v interpretaci Limonova v sobě skrývají formy Třetí Říše. Kromě toho mu Limonov připisuje osobní podíl na vývoji forem automobilu Volkswagen v době, kdy byl zaměstnán jako výtvarník ve firmě Mercedes-Benz.¹³⁶ Hitler se dle Limonova narodil jako umělec a to bylo jeho poslání; politikem se stal shodou okolností. Tak se Limonov snaží ospravedlnit Hitlerovu hrůznou politiku tím, že jí připisuje umělecké ambice. Na závěr medailonu vypráví Limonov o svém krátkém vztahu s jednou umělkyní z Mnichova, na jejíž pozvání toto město navštívil. Na Náměstí Hrdinů (Heldenplatz), kde byl v roce 1923 potlačen první pokus o Hitlerův puč, našel rudé karafiáty – a cítil pro to pochopení. Hitlera Limonov obdivuje jako skvělého politika – a protestuje naopak proti mýtům o jeho sexuálních deviacích. Konstatuje rovněž paralely mezi svým a Hitlerovým životem: oba dva se cítili zneuznaní (Hitler jako umělec ve Vídni a Limonov jako umělec v Sovětském svazu i v emigraci).

---

133 Připomeňme, že i Kropotkinova interpretace ruské literatury prizmatem anarchismu byla velmi subjektivní. Stejně tak Limonov „čte“ životy vybraných osob subjektivně a jejich deviace, případně odlišnost od okolí, vykládá jako heroický a estetický fakt.

134 Limonov na Savinkovovi obdivuje opojení vlastní mocí a odvahou tuto moc demonstrovat a označuje jej za „skvělého fašistu, ochotného prolévat krev za jakoukoli ideologii“. Je dle něj přívržencem „ideologie zuřivě vášně, ideologie exkluzivity exaltované zvláštní lidské osobnosti“. A. HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus*, s. 66. Savinkova vysoce hodnotí i Dugin, který jej nazývá obětním knězem, přinášejícím teroristický akt jako obět na oltář velké metafyzické otázky bytí, demiurgem vykonávajícím magický akt pro záchranu nejen společnosti či národa, ale celé reality. Aleksandr DUGIN, *Russkaja vešč. Očerki nacionalnoj filosofii*, T. 1, Moskva 2001, s. 463–477. Cit. dle A. HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus*, s. 67.

135 Jak se dozvídáme z předmluvy, knihu Limonov napsal ve věznici Lefortovo, aby „posílil svého ducha“. Srov. A. HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus*, s. 68. Zde se Limonov patrně stylizuje do postavy Hitlera, který rovněž psal své spisy ve vězení. Limonov byl vězněn mezi lety 2001–2003 za nedovolené ozbrojování, byl však podmíněčně propuštěn. https://ru.wikipedia.org/wiki/Limonov,_Eduard_Veniaminovič, 6. 1. 2017.

136 Zde upozorňujeme, že firma Mercedes-Benz nevyroběla a nevyrobí vozy zn. Volkswagen a že Hitler v ní nikdy nepracoval. Naopak vlastnil automobil zn. Mercedes-Benz. O Hitlerových skicích k Volkswagenu existují různé spekulace, např. www.motortolk.de/forum-design-des-volkswagens/kaefer/t1381289.html, 23. 10. 2016.

Knihy o „posvátných monstrech“ byla kladně přijata v kruzích anarchisticky laděných umělců,¹³⁷ avšak Limonovův anarchismus nemá politicky stálé obrysy. Jeho hlavním cílem je násilí a terorismus vycházející ze spojení italského a německého fašismu a bolševické diktatury – tedy nachází se na opačném pólu, nežli anarchismus první poloviny 20. století. Limonov je ochoten bojovat proti čemukoli – avšak implicitně v jeho politickém programu i umělecké tvorbě nacházíme nenávisť vůči Západu a propagaci „velké epochy“ Ruska. Tak také Limonov ve svém autobiografickém románu z roku 2005 *U nas byla velikaja epocha*, v němž vzpomíná na dětství v době druhé světové války a za stalinismu, obhájuje „krvavé oběti a mrtvolly“, které s sebou velké epochy přinášejí. Jen v nich se mohou objevit „hrdinští lidé“ („čelovek geroičeskij“). Limonov tedy v podstatě obhájuje státem páchané násilí na jedinci; tedy přesně to, proti čemu bojovali anarchisté či anarchističtí teroristé.

4.2 Nacionálně-bolševistický anarchismus. Próza Zachara Prilepina

Postava „nacbola“, tedy mladého příslušníka Nacionálně-bolševistické strany, je motivickou spojnicí Limonovovy anarchisticko-nacionalistické poetiky k prozaické tvorbě Zachara Prilepina (* 1975). Prilepin, velmi oblíbený u současného mladého ruského čtenáře, mimochodem sám příslušník Limonovovy strany, je zastáncem novodobé silné státní politiky, jenž ve svých textech dokáže mladým lidem mistrně podsouvat ideu velkého neoimperálního Ruska. Jeho popularita pramení mimo jiné z toho, že dovede zaujmout líčením všedního života mladých lidí na pozadí sociálních, ekonomických a politických problémů, k nimž patří i čechenská válka.¹³⁸ Ruská literární věda a kritika pak nešetří obdivem k jeho literárnímu stylu.¹³⁹ Jeho texty, především román *Saňkja* z roku 2006, analyzuje opět Alexander Höllwerth z hlediska anarcho-bolševistického odporu proti stávajícím poměrům v Rusku.¹⁴⁰ Ve výsledku však hlavní postava nakonec bojuje za znovuzrození imperálního Ruska.¹⁴¹

137 A. HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus*, s. 68.

138 Čechenských válek se zúčastnil jako důstojník speciální jednotky ruské policie. Srov. zaharprilepin.ru/ru/bio.html, download 02. 01. 2017.

139 Srov. např. Natalja CVETOVA, *Zachar Prilepin: „Noči net“*, Opera slavica. Slavistické rozhledy XXVI, 2016, č. 1, s. 5–15.

140 Alexander HÖLLWERTH, *Zachar Prilepins Roman Sankja – ein Abgesang auf die Wende in Russland?* in: Alicja Krauze-Olejniczak – Sławomir Piontek (eds.): *Die „Wende“ von 1989 und ihre Spuren in den Literaturen Mitteleuropas*, Frankfurt a.M. 2017, s. 157–170.

141 Prilepina jako představitele „nového realismu“ a jednoho z generace mladých spisovatelů, snažících se obrodit „ruskou ideu“, charakterizuje dvojice Matthias SCHWARTZ – Nina WEL-

Höllwerth tuto Prilepinovu prózu analyzuje v kontextu postsovětské literatury, která vyjadřuje určité zklamání mladé generace nad vývojem od 90. let 20. století.¹⁴² I tento text by tak mohl patřit k proudu literatury, hledající novou identitu a orientační bod v pluralitní společnosti. Dle Höllwertha Prilepin ukazuje i to, jak se mladí Rusové snaží svou hodnotovou krizi vyřešit příklonem k extremistickým politickým hnutím. Jejich znechucení „establishmentem“ (abychom zůstali u aktuální politické terminologie), pocit bezmoci i chudoby je kompenzován destruktivním akcionismem. Jako ospravedlnění tito mladí rebelové operují „velkými slovy“ jako „Rusko“, „vlast“, „ruské dějiny“, jež pocházejí z rezervoáru konvenčních ruských patriotických, kulturně a historiosofických klíšé.¹⁴³ Prilepin jejich prostředí dobře zná, neboť sám k této skupině patří. Jak již bylo spolu s Alexandrem Höllwerthem zmíněno, hlavní postava – v německém překladu Sankya – nese četné biografické rysy včetně povolání rodičů. Sankya jezdí z provincie do Moskvy do „bunkru“, centrály „Sojuza sozidajuščich“ (jehož prototypem je dle Höllwertha Limonovova Nacionálně-bolševistická strana). Nicméně jejich „tvorba“ se vyznačuje negací a destruktivitou. Román se nevyhýbá líčení násilných scén, např. střetů „sojuzníků“ s policií při nepovolených demonstracích. Některé z akcí mají burleskní až performativní charakter, např. když aktivisté posadí figurínu prezidenta na špičku věže městské radnice, jindy zase přijdou na demonstraci s ovce, které mají na krku zavěšenou ceduli se jménem ruského prezidenta. Právě tímto zdáním atraktivity či dokonce rebelie proti současnému ruskému státu si Prilepin získává příznivce. Skutečnost však není takto jednoznačná.¹⁴⁴

Na druhé straně jsou některé postavy líčeny jako obětaví a mladí lidé – zkrátka zcela sympatičtí a „obyčejní“.¹⁴⁵ Právě z této „normality“ však chtějí utéci. Zde dle Höllwertha vzniká základní paradox: anarchističtí „nacbolové“ sice chtějí popírat všechna pravidla, avšak právě jejich příslušnost k politické centrále pravidla předpokládá. Ještě paradoxnější je zjištění, že normy a hodnoty „bunkru“ se neliší od hodnot jimi nenáviděného establishmentu. Sankya „bunkr“ srovnává s „interná-

---

LER, *Putins Matrix: Zur Mystifizierung, Banalisierung und Subversion des Politischen in aktueller russischer Fantastik*, Wiener Slavistischer Almanach 68, 2011, s. 225–273, zde s. 225–226.

142 Srov. Ch. ENGEL, *Vom Tauwetter zur postsozialistischen Prosa*, s. 402–403.

143 A. HÖLLWERTH, *Zachar Prilepins Roman Sankya*, s. 136.

144 Srov. i postupy Alexandra Prochanova, o nichž se zmiňují ve své studii *Putinovo Rusko: posthistorie, nebo nová totalita? Reflexe neoimperiální situace v současné ruské literatuře* in: H. Ulbrechtová (ed.), *Ruské imperiální myšlení v historii, literatuře a umění*, s. 271–312, zde především s. 291–304.

145 A. HÖLLWERTH, *Zachar Prilepins Roman Sankya*, s. 137.

tem pro těžce vychovatelné děti, ateliérem bláznivého umělce a hlavním válečným stanem barbarů, odhodlaným táhnout do jakékoli války¹⁴⁶. Přitom jsou „sojuzníci“ – zcela v duchu Limonovovy estetiky – připraveni a schopni obětovat sami sebe, tj. „nastavovat své hlavy i žebra“ ranám. Höllwerth definuje jejich vnitřní stav jako trauma ze „ztráty otce“ i ve smyslu „otčiny“ / vlasti.¹⁴⁷ V tomto smyslu vyznívá i jedna z ústředních scén, dle Höllwertha umělecky nej kvalitnější, kdy Sankya spolu s přáteli přepravuje rakev s mrtvým otcem (příslušníkem tzv. inteligence, který se upil) z města na venkov. V pověstné ruské zimě a stavu cest autobus zapadne do sněhu a rakev s otcem musejí mladí muži táhnout po sněhu. Höllwerth tuto scénu interpretuje jako návrat ke kořenům Ruska; jak víme, byla i v literatuře s demokratickou tradicí ve druhé polovině 20. století ruská vesnice prohlašována za opozici města a částečně i v něm vládnoucí politické scény; dnes si uvědomujeme, že se jednalo spíše o kritiku „zkaženého“ městského životního stylu (vliv Západu) a byrokracie, nežli o skutečnou politickou kritiku – z této perspektivy se kdysi liberální vesnická literatura dnes jeví jako ultra konzervativní.¹⁴⁸ Dodejme, že se zde novorealista Prilepin hlásí patrně i k realistické tradici této vesnické prózy.

---

146 Zachar PRILEPIN, *Sankya*, Berlin 2012, s. 140. Aus dem Deutschen von Erich Klein und Susanne Macht. Cit. dle A. HÖLLWERTH, *Zachar Prilepins Roman Sankya*. [Překlad H. U.]

147 Upozorňujeme na to, že stigma vztahu mezi „otci a syny“ se táhne ruskou literaturou jako červená nit. Počínaje Turgeněvovým románem o generační výměně *Otci i deti* [1860] a ještě slavnějším románem Dostojevského *Bratja Karamazovy* [1879–1880] se v ruské kultuře stále více prosazuje mytizace postavy otce, kterého mladá generace „zabíjí“, „obětuje“ – viz iniciační čin Pavky Morozova a jeho paralelu nejen v literatuře (Maksim GORKIJ, *Mat*; 1906), ale i v reálném životě. Tak ulpělo na spisovateli Alexandru Tvardovském stigma „prodaného otce“ ve jménu „otce falešného“ (Stalin); srov. H. ULBRECHTOVÁ, *Ruská poezie druhé poloviny 20. století*, s. 106. A to je jen vrcholek ledovce. Vztah mezi „prodanými otci“ a „prodejnými“ syny se táhne i jako leitmotiv románem Andreje Bitova *Puškinskij dom* [1971, vyd. 1978 v USA]. Posledním mně známým příkladem literární varianty „otcovraždy“ je román Viktora Jerofejeva *Chorošij Stalin* [2004], kdy se však jedná pouze o vraždu symbolickou – přináležitost syna vysokého politického funkcionáře k literárnímu undergroundu. Nicméně tento text patří ke vzácným příkladům reflexe vlastní (nejen politické) paměti ruského národa. Iniciační text ke traumatickému vztahu „otec-syn“ přinesl Sigmund Freud ve svých pojednáních o Mojžíšovi a monoteismu ze 30. let 20. století (cit. dle vydání: Sigmund FREUD, *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, hrsg. von Jan Assmann, Stuttgart 2010). Je až s podivem, nakolik se ruská literatura se sakralizovanými vzorci vzpoury synů proti otcům ztotožnila. V našem případě může sloužit i jako jeden ze zdrojů anarchismu v kulturněhistorickém pojetí.

148 Takto vykládá díla tzv. vesnické prózy Alexandra MEY, *Russische Schriftsteller und Nationalismus 1986–1995 (Vladimír Solouchin, Valentin Rasputin, Aleksandr Prochanov, Eduard Limonov)*, Bochum/Freiburg 2004.

Dle některých ruských kritiků¹⁴⁹ je tato scéna zároveň i metaforou smrti vlasti a zániku Sovětského svazu, který je v podobě mrtvého otce nesen do hrobu. Dle Höllwertha se Prilepin řadí k nostalgickým obdivovatelům sovětské epochy, vyjadřujícím nenávisť ke „druhé vraždě Sovětského svazu“, čímž míní jeho rozpad po roce 1989.¹⁵⁰ Zaplňuje se tak generační mezera mezi nejstarší (Alexandr Prochanov) a nejmladší generací snažící se obnovit nejen teritoriální, ale i politickou moc Sovětského svazu, které nyní společně nazývají „ruským impériem“.

Vraťme se ale ke spojnici s anarchistickým akcionismem „nacbolů“: postupně se stávají svědky vlastního „prozření“ prostřednictvím téměř mystických prožitků (např. řeč praotce lesa o dějinách a budoucnosti „Rusí“ připomínající mnohastránkové monology z románu *Russkij les* Leonida Leonova z roku 1953) či se konfrontují s jinými politickými názory, kterými jsou zde liberalismus a židovský intelektualismus; Sankya oba ostře odmítá ve jménu vlastní „pravdy“. Všechny tyto zkušenosti mu udávají stále jasnější směr konání: „boj“ nacbolů proti současné společnosti se stává bojem za obrození Ruska a za ruský národ v „biologickém pojetí“¹⁵¹ a získává tak paradoxně státotvorný rozměr; přitom právě jejich počáteční revolta proti vládnoucímu „establishmentu“ je tím, co mladé publikum přitahuje. V závěru se však (podobně jako u Limonova, Mamlejeva či Prochanova) revolta proti vládnoucímu režimu implicitně obrací v jeho podporu v podobě „pravického anarchismu“,¹⁵² ačkoli si toho čtenáři na první pohled nemusejí být vědomi. Prilepin tak pod rouškou realistické bezprostřednosti mobilizuje mladé lidi k boji proti alternativnímu myšlení, za „integritu“ teritoria, nárůst počtu obyvatelstva, za znovurozdělení půdy i za přerozdělení světa: pro to je Sankya ochoten sloužit jakékoli moci, a to i násilnými teroristicko-anarchistickými činy. Sankya je dokonce vyslán svými spolubratry zabít státního zástupce Rigy za jeho „protiruskou“ politiku a je k tomu skutečně odhodlán; státní zástupce je však zavražděn někým jiným a o něco dříve.¹⁵³ Na stránkách tohoto novodobého vývojového románu se tedy postupně anarchističtí buřiči proměňují v anarchistické teroristy bojující jakýmiko-

---

149 Srov. A. HÖLLWERTH, *Zachar Prilepins Roman Sankya*, s. 139.

150 Rozpad Sovětského svazu nazval Vladimir Putin „největší politickou katastrofou 20. století“. Srov. např. Paweł ROJEK, *Rusko: prokletí impéria. Zdroje ruského politického chování*, Brno 2015, s. 12. Z polského originálu [2014] přeložil Josef Mlejnek.

151 A. HÖLLWERTH, *Zachar Prilepins Roman Sankya*, s. 142.

152 Ibidem, s. 143.

153 Prilepinovi nacbolové jsou (podobně jako teroristé v Savinkovově románu i v jeho současnosti) posedlí bojem proti „guvernerům“ – s trochou nadsázky bychom mohli říci, že se jedná o obecný rys ruského anarchismu.

li prostředky nikoli proti státu, nýbrž za něj (a můžeme si dokonce odmyslet politické pozadí – již Rusko samotné a jeho velikost je důvodem k boji či zabíjení; podobně jako o tom debatují „metafyzici“ v románu Jurije Mandlejeva *Blužďajuščee vremja* z roku 2006).¹⁵⁴ Prilepin i Limonov používají „uměleckou atraktivitu“ jako prostředek k šíření svého politického programu (Höllwerth upozorňuje i na to, že někteří „nacbolové“ odcházejí bojovat k ruským separatistům na Donbas; ostatně nedávno tam odešel i sám Prilepin).

4.3 Současná anarchistická scéna v Rusku¹⁵⁵

I zběžné seznámení se s touto problematikou prostřednictvím webových stránek ukazuje, že Limonovy i Prilepinovy texty odrážejí z velké části skutečnost: ruská anarchistická scéna je až na výjimky orientovaná pravicově-nacionalisticky (ačkoli o sobě sami představitelé anarchismu tvrdí, že jejich orientace je levicová) a podobně jako u didakticky pojatých literárních postav u Prochanova či Prilepina ve skutečnosti ji tvoří kromě vlastních aktivistů i teoretici (ponejvíce neomarxisté či státotvorně orientovaní historici). Anarchistická scéna je však v reálu mnohem polyfonnější a roztržštěnější, nežli na stránkách literárních děl.

Ruský politický anarchismus se začal znovu konstituovat v druhé polovině 80. let 20. století, v období Gorbačovovy přestavby. Jak tomu ale bylo v Rusku i u jiných organizací (např. restrukturalizace Svazu spisovatelů), docházelo k rozkolům uvnitř jednotlivých frakcí. Do začátku roku 1990 působili anarchisté v rámci Konfederace anarcho-syndikalistů, po jejím rozpadu vznikla dodnes existující Asociace anarchistických směrů („Asociacija dviženij anarchistov“). Již v průběhu 80. let krystalizovaly podobně jako v západní Evropě dva proudy: pravicový (tzv. libertínisté používající ve znaku přeškrtnutý dolar) a levicový (na jejichž vlajce se nachází lebka se zkříženými hnáty, tradiční anarchistický symbol již od dob ruské revoluce a občanské války). Jedna část ruských anarchistů zpočátku usilovala o dosažení svého cíle prostřednictvím znovunastolení kapitalismu a demokracie, další skupiny naopak propagovaly sice odstranění komunistické diktatury, avšak bez

154 A. HÖLLWERTH, *Die ästhetische Revolte gegen den Humanismus*, např. s. 79.

155 Pracujeme s údaji, dostupnými na ruském internetu, jenž je mnohem širším zdrojem některých informací a literárních textů, než je tomu v ostatních evropských zemích (srov. Henrike SCHMIDT, *Russische Literatur im Internet. Zwischen digitaler Folklore und politischer Propaganda*, Bielefeld 2011). Uvádění webové stránky nám ovšem slouží pouze jako zdroj faktických informací, nepřejímáme v nich implicitně obsažené hodnocení osob ani jejich činnosti.

etablování demokracie. Jejich cílem byla stranická pluralita, avšak se zachováním „sovětské demokracie“, s významným podílem anarchistů a komunistů. Po „provedení demokratizace a decentralizace“ vládních a mocenských kruhů měla nastoupit dobrovolná sovětská samospráva v komunách a spojení odborů.¹⁵⁶ Jak vidíme, tato tendence (i když bez naplnění všech původních cílů) se nakonec prosadila.

Část levicově orientovaných anarchistů se sjednotila s „Hnutím komunistické iniciativy“ (zvané též Komunistická platforma v KPSS). Po roce 2000 vzniklo internacionální protikapitalistické levicové hnutí „AntiFA“, zakládající se na anarchistické a komunistické platformě. V roce 1995 byla založena Konfederace revolučních anarcho-syndikalistů (KRAS-MAT). I toto hnutí prodělalo do dnešních dnů značné organizační proměny. V roce 2002 vzniklo částečně anarchistické hnutí (liberálně-komunistické) pod názvem „Avtonomno dejstvie“.¹⁵⁷ Vidíme tedy, že v Rusku je nejrozšířenější spojení anarchistických a komunistických idejí.

Jak jsme již zmiňovali, internetové prameny nikde neuvádějí pravicová anarchistická hnutí, k nimž můžeme počítat i výše zmíněnou Nacionálně-bolševistickou stranu. Všem frakcím je tedy společný důraz na komunistickou (bolševickou) minulost, avšak levicovní anarchisté propagují spíše internacionální ideje anarchismu, zatímco anarchisté pravicovní nacionalistické ideje ruského „impéria“. Samozřejmě se nemusí u všech jednat o stejnou intenzitu a východiska nemusejí mít společného politického jmenovatele – pravice se zde zcela prolíná s levicí.

Mezi význačné představitele ruských anarchistů patří novináři, hudebníci, vědci, historici i politici (působící však v nejrůznějších politických stranách či uskupeních). Jejich stručný výčet spolu s uvedením těžiště činnosti, k němuž patří i činnost literární, ukazuje na některá ruská specifika soudobého anarchismu.

K „vědčům“ patří např. Michail Verbickij (* 1969). Vystudovaný matematik (titul Ph.D. získal na Harwardově univerzitě) pracoval na prestižních vysokých školách v Anglii i Americe, Tokiu a od roku 2008 v Moskvě. V Rusku se pohyboval v okruhu Nacionálně bolševistické Limonovovy strany, od níž se údajně distancoval v roce 1998. Publikoval ovšem i v Prochanovově ultranacionalistických novinách *Deň*. Aktivně bojuje proti copyrightu a je redaktorem internetových novin *LENIN*. Je rovněž bloggerem a zakladatelem hudební internetové platformy. V jeho případě můžeme hovořit o intelektuálním anarchismu podobnému evropským

---

156 Srov. *Anarchizm v Rossii*. Dostupné na: https://ru.wikipedia.org/wiki/Anarchizm_v_Rossii, 25. 10. 2016. Pro zajímavost – většina anarchistických teoretiků se angažovala v ruském odborovém hnutí.

157 Ibidem.

proudům, který (snad) jen částečně koketuje s ruským nacionalismem – sám sebe označuje Verbickij za „anarchistu, komunistu a satanistu“.¹⁵⁸

Verbickij se vzhledem ke své specializaci zabývá spíše technicko-komunikačními strategiemi anarchismu; v řadách tohoto hnutí však působí i členové pocházející z akademické sféry studia historie, kteří se v poslední době dostávají od dějin a sociálních aspektů anarchismu k výkladu soudobé vládní ideologie a jejímu historickému opodstatnění. V případě Vadima Dam'e (* 1959) se jedná o vědecké historické práce zabývající se anarchistickým syndikalismem; Alexandr Šubin (* 1965) je naopak jedním z vedoucích ideologů vládní politiky. Tento historik pracuje v Ruské Akademii věd a přednáší na moskevských univerzitách. Oficiálně je řazen k levému anarchistickému křídlu (ačkoli bychom jej mohli stejně tak dobře postavit napravo), je přívržencem marxismu a od poloviny 80. let 20. století byl činný v tehdy neoficiálním „narodnickém kroužku“, kde vytvořil ideologii tzv. „občinného socialismu“.¹⁵⁹ Mohli bychom tedy říci, že se svým myšlením nachází velmi blízko ultrakonzervativnímu spisovateli Alexandru Prochanovovi a jeho ideologii „nového impéria“ bojujícího proti Západu.¹⁶⁰ S Prochanovem jej spojuje i odpor proti Borisi Jelcinovi; naopak na rozdíl od Prochanova byla Šubinova činnost v 80. letech ilegální a při pořádání mítinků byl nakrátko zadržen sovětskou milicí (doklad toho, jak se jí v období přestavby začalo vytvářet nacionalistické podhoubí dnešní vládní politiky; v tehdejší době však těmto jevům nebyla věnována téměř žádná pozornost). Později se Šubin angažoval i v hnutí Zelených. V roce 2005 začíná jednoznačně propagovat imperiální kurz, když vyhláší nutnost Sovětského obrození – obrození Sovětů na základě protestních skupin.¹⁶¹ Od roku 2011 je členem Pirátské strany. Jeho publikační činnost je věnována nejen odborným historickým otázkám, především dějinám a teorii socialismu a dějinám sovětské společnosti, ale je autorem i fantastického románu pro mládež *Ved'mino kol'co. Sovetskij Sojuz 21 veka* [2006]. Didaktickou roli tohoto románu jistě netřeba zdůrazňovat; hlubší analýza textu by mohla napovědět, do jaké míry jeho autor – odpůrce západní kultury – čerpá z anglických vzorů fantastických knih pro mládež (zde mám na mysli především *Pána prstenů* či *Harryho Pottera*). Ve svých odborných textech se věnuje kromě kritické reflexe let přestavby rovněž historii ukrajinského a španělského anarchismu. Pohled na stalinský teror nabízí Šubin ve své perspektivě – jako *1937*.

158 Srov. https://ru.wikipedia.org/wiki/Verbickij,_Michail_Sergeevič, 25. 10. 2016.

159 https://ru.wikipedia.org/wiki/Šubin,_Aleksandr_Vladlenovič, 25. 10. 2016.

160 Srov. H. ULBRECHTOVÁ, *Putinovo Rusko: posthistorie, nebo nová totalita?*, s. 271–312 (srov. poznámku č. 144).

161 https://ru.wikipedia.org/wiki/Šubin,_Aleksandr_Vladlenovič, 25. 10. 2016.

AntiTerror Stalina (2010); vidíme tedy, že se věnuje i současnému kurzu bagatelizace Stalinových zločinů. Zmíníme ještě jeho poslední knihu z roku 2014 (2015) *Istorijska Novorossii*, v níž popisuje dějiny tzv. Nového Ruska – Novorosije (tento původně historický termín označoval území na sever od Černého moře, které v 18. století dobyla Kateřina Veliká na Osmanské říši a kolonizovala je ruskými a ukrajinskými osadníky se správním centrem v Novorossijsku [Dněpropetrovsk], později v Oděse. Od roku 2014 tento termín znovu začali používat proruští separatisté). Anarchismus Alexandra Šubina se tedy jasně vyznačuje rysy ruské imperiální politiky – ostatně podobně jako k ní tíhnou literární postavy Zachara Prilepina.

S politickou scénou je spojen i Andrej Isaev (* 1964), zaujímající vysoké posty v Putinově straně „Jednotné Rusko“, kterou spoluzakládal. Svou politickou kariéru začal v 80. letech jako člen anarchisticko-syndikalistického křídla a angažoval se v odborech. I přes skandály, kterými byla jeho politická kariéra doprovázena, si dodnes udržel v Putinově straně pozici a je dokonce předsedou komise, Jednotného Ruska, pro ideologii. Jeho politický vývoj silně připomíná některé stránky z Limonovových či Prilepinových próz – od aktivistického anarchisty k ideologovi nejsilnější vládnoucí strany Ruska. Isaev – v dětství údajně vychovávan v obdivu ke Stalinovi – je v současnosti jedním ze zastánců izolacionistické politiky Ruska ve vztahu k cizincům – např. se zasloužil o zákon zakazující adoptovat americkým občanům ruské sirotky.¹⁶² Ačkoli se dříve zajímal o sociální politiku, dnes je podle svých kritiků zastáncem odnímání sociálních výhod důchodcům a proti garantování důchodového pojištění státem.¹⁶³

Zřejmě tedy ne zcela netypický vývoj biografie bývalých anarchistů; další skupinu tvoří hudebníci, z nichž někteří vzešli z uvolněné (dalo by se říci téměř: anarchistické) atmosféry pozdních 80. let 20. století.¹⁶⁴ Rocker Vadim Kuryljov (* 1964) byl členem různých hudebních skupin. Typické je pro něj víceméně internacionální anarchistické ladění, směřující k touze po absolutní svobodě (i umění), jak jsme o tom psali v souvislosti s počátky anarchie v literatuře. Kuryljovova diskografie i hudební projekty svědčí o společensko-politické angažovanosti oděté do intelektuálně-ironického hávu. V roce 2012 vystoupil na podporu členek skupiny *Pussy Riots*, v roce 2014 protestoval proti krveprolití na Ukrajině. V roce 2016 se

162 https://ru.wikipedia.org/wiki/Isaev,_Andrej_Konstantinovič, 26. 10. 2016.

163 *Ibidem*.

164 K charakteristice těchto let a uměleckým proudům, které se distancovaly od emigrantů i undergroundu a vytvářely svou vlastní pop-kulturu, srov. Ch. ENGEL, *Vom Tauwetter zur postsozialistischen Prosa*, s. 392–393.

angažoval na podporu uvězněných politických anarchistů a „antifašistů“.¹⁶⁵ Sám sebe označuje za „anarcho-komunistu“.¹⁶⁶ Jiní rockoví hudebníci se naopak od své anarchistické činnosti v mládí distancovali (např. Valerij Skoroded, * 1965).¹⁶⁷

Zajímavé je, že ne všechny osobnosti anarchistického hnutí jsou pronásledovány. V hledáčku úřadů a policie jsou zejména ti, kteří žijí anarchismem jako svým životním programem a nespojují jej s konkrétními politickými cíli. Někteří z nich přešli do „anarchismu“ z undergroundu – a zůstali u původních ideálů (můžeme je nazvat ztroskotanými idealistickými intelektuály; např. Petr Rauš, * 1963). Někteří, např. Ilja Romanov (* 1963), patří nejen k anarchistům, ale i k politickým vězňům (2002–2012, nově 2013–2014, 2015–2025). Byl celkem nesmyslně obviňován z protistátní činnosti a stát mu zabavil veškerý majetek (mj. byl obviněn i ze spolupráce s tajnou ukrajinskou službou, k čemuž se však nikdy Romanov nedoznal). V současnosti si odpykává desetiletý trest v pracovní kolonii (od roku 2015). Romanov není evidentně zastáncem ani stalinismu, ani putinismu; cílem jeho aktivit je „třídní boj utlačovaných za svou důstojnost“. Věří, že politický systém lze vylepšit a vyzývá všechny k boji za lepší zítřek lidstva.¹⁶⁸

K anarchistickým politickým aktivistům, kteří zemřeli za nevyjasněných okolností, patří Igor Podšivalov (1962–2006), působící v Irkutsku. Začínal jako undergroundový žurnalista. Zemřel na následky střetu s automobilem. Novinářka Anastasija Baburova (1983–2009) byla zabita z politických důvodů spolu s advokátem Sergejem Markelem v centru Moskvy. Jejich vražda zůstala dodnes neobjasněna. Baburova se angažovala v protirasistické politice a proti útokům na cizince (rozuměj: na občany neruského původu, poněkud na Čečence, Armény, Gruzíny ad.).¹⁶⁹ Byla členkou anarcho-komunistického proudu „Avtonomnoe dejstvie“. Násilnou smrtí zemřel i Ivan Chutorskoj (1983–2009), člen Společenství rudých a anarchistických skinheadů. V tomto kontextu nás nejspíš překvapí, že byl údajně činný v antifašistickém hnutí (dle internetových údajů organizoval fyzické útoky

---

165 Pod tímto pojmem si však v Rusku musíme představit spíše zastávce protirasistické politiky; slovo „fašista“ je v Rusku velmi zprofanované a zahrnuje velmi široký rejstřík negativních konotací.

166 https://ru.wikipedia.org/wiki/Kuryljov,_Vadim_Jurjevič, 26. 10. 2016.

167 https://ru.wikipedia.org/wiki/Skoroded,_Valerij_Evgenevič, 25. 10. 2016.

168 https://ru.wikipedia.org/wiki/Romanov,_Ilja_Eduardovič, 25. 10. 2016.

169 O ruské xenofobii ke kavkazským a ostatním neruským národům píše Boris REITSCHUSTER, *Putins Demokratie. Ein Machtmensch und sein System, aktualisierte und erweiterte Auflage*, Berlin 2014, s. 187–251.

na „nacionálně-socialistické“ skinheady“). Kromě studia práv provozoval bojové sporty.¹⁷⁰

Pro nás jistě nejzajímavějšími příklady, které by si zasloužily další analýzu, jsou píšící anarchisté. Bývá k nim řazen i Mikhail Wadimowitsch Ramseier (* 1964), který se narodil jako potomek porevolučních emigrantů ve Švýcarsku. Působí jako novinář, básník a romanopisec – svá díla ovšem publikuje francouzsky (a je tedy otázka, do jaké míry jej můžeme řadit právě k ruské literatuře; patrně jedinou spojnici k Rusku je redigování francouzsko-ruského časopisu pro ruskou menšinu ve Švýcarsku *Ours blanc / Belyj medved*). Jeho literární díla jsou charakterizována jako anarchistický individualismus. Věnuje se rovněž problematice svobody, která je pro něj nejvyšší hodnotou.¹⁷¹ Nicméně analýza jeho díla patří spíše do okruhu frankofonní literatury – a vzpomeňme si, že právě v románském prostředí anarchismus hrál a hraje důležitou roli.

Dalším autorem pohybujícím se v anarchistických kruzích (a zároveň, minimálně zpočátku, i v okolí Limonovovy Nacionálně-bolševistické strany), přívržec marxismu, je Alexej Cvetkov (* 1975). Jen pro úplnost dodáváme, že je muslimského vyznání.¹⁷² Věnuje se i žurnalistické a moderátorské práci, jeho pořady v rozhlase mají většinou historicko-spoločenská témata, v činnosti žurnalistické v poslední době převažuje literární kritika. Je nositelem několika literárních cen, z nichž nejvýznamnější je Cena Andreje Bělého v roce 2014 za soubor prozaických textů *Koroľ utoplennikov*. V roce 2015 získal za tutéž knihu cenu „NOS“ („Novaja Slovesnost“), kdy komise rozhodla v jeho prospěch proti vynikajícímu antiutopickému románu Vladimira Sorokina *Tellurija*. Publikuje od roku 1997, z knih s anarchistickou tematikou jmenujme např. *TV dlja terroristov* [2002], *Superprisutstvie: Kratkij kurs antiglobalizma. Izbrannye mesta iz elektronnoj perepiski s druž'jami* [2003], *Dnevnik gorodskogo partizana* [2008], s tematikou marxismu pak *Popmarksizm* [2011, 2014] či *Marks, Marks levoj!* [2015].¹⁷³

---

170 https://ru.wikipedia.org/wiki/Chutorskoj,_Ivan_Igorevič, 25. 10. 2016.

171 https://ru.wikipedia.org/wiki/Ramzejer,_Michail_Vadimovič, 26. 10. 2016.

172 Srov. https://ru.wikipedia.org/wiki/Cvetkov,_Aleksej_Vjačeslavovič, 25. 10. 2016.

173 Více na: *Personalnyj sajt Alekseja Cvetkova*. Dostupné na: <http://alexeitsvetkov.wordpress.com/>, 6. 1. 2017.

5. Závěrem

Jak jsme viděli, ruský anarchismus a jeho příbuzné směry se vyvinuly z evropsky inspirované teoretické základny a z myšlenky na sociální spravedlnost (pravda, ta se na přelomu 19. a 20. století změnila v posedlost zabíjením vysokých státních úředníků a carů) v hybrid anarchistických, bolševistických, komunistických a nacionalistických proudů, které se prolínají. Větší publicity se dostává levicovým uskupením, avšak jejich program se v mnohém neliší od pravicových zájmů. Oživení anarchismu v Rusku napomohlo dozajista i anarchistické antiglobalistické a antikapitalistické ladění, které velmi souzní se současným ruským propagováním nacionální idey boje za znovunastolení geopolitického vlivu Ruska ve světě. Výjimkou není ani synkretické spojení různých politických proudů; nejčastější je však spojení anarchismu, komunismu a marxismu. Ti přívrženci anarchismu, kteří vzešli z undergroundové scény či rodičího se uměleckého pluralismu 80. let 20. století, tvoří dnes naprostou menšinu, a političtí anarchisté, kteří se řídí programem boje proti sociální nespravedlnosti bez ohledu na politický systém, jsou často pronásledováni jako nepřátelé režimu a stávají se z nich političtí vězni. Naopak ti, kteří jsou spojeni s vládními elitami či propagují myšlenku silného Ruska, jsou na výsluní režimu. Rozlišovat bychom měli také mezi anarchistickými aktivisty pohybujícími se v technicko-informační sféře (a minimálně politizujícími) a těmi, kteří mění anarchismus na ideologickou doktrínu – a vlastně z něj tak vypouštějí původní program. Typický je vývoj od společensko-politického aktivismu k zastáncům idejí Nacionálně-bolševistické strany (a od boje proti „establishmentu“ k jeho postupnému uznávání), jak se odráží v prózách Eduarda Limonova a Zachara Prilepina; ostatně nikoli náhodou je velká část anarchistických teoretiků přispěvateli Limonovových novin *Limonka* či Prochanovova *Dne*.

Z hlediska kulturních věd pak můžeme s anarchismem či anarchií spojovat fenomény tvůrčí svobody individua či teoretické otázky umění, jak je s sebou přinesla doba modernismu s těsným sepětím umělecké praxe a teoretickým uvažováním. Anarchistické dobové ladění se pak také zračí v literární reflexi dekadentního postoje ke světu, estetiky zla či v literárních úvahách o fenoménu smrti. Jednoznačné paralely nalézáme v některých prvcích symbolistického literárního programu – a to je pole, které je doposud neprozkoumáno, stejně jako vztah politického anarchismu a literární avantgardy; na rozdíl od symbolismu, kde je možno hovořit spíše o prunicích, máme v tomto případě co dočinění spíše se vztahem dialektickým.

V současnosti můžeme reflexi anarchismu zkoumat i jako část ideologizované a politizované ruské literární scény, především jako jeho hybridizaci a rozpouštění se v mixu aktuálních politických proudů a míšení pravicové a levicové ideologie, jejímž hlavním cílem je propagace neoimperálního Ruska.

SUMMARY

The study deals with the reflection of the terms “anarchy” and “anarchism” in Russian literature from the perspective of cultural sciences. It is divided into several parts. In the first part, it defines the terms and classifies Russian anarchism /anarchy in the European context. The second part is devoted to a reflection of anarchy and anarchism in Russian literature and the essential works devoted to this issue from the pen of German literary and cultural scientists are presented here in several component parts. These are, for instance, interpretations of Russian literature from the perspective of the anarchism of Prince Peter Kropotkin or the contribution of Lev N. Tolstoy to the concept of anarchy, which was to a great extent adopted e.g. in France. The transformation of anarchistic ideas in the period of symbolism using the example of Vyacheslav Ivanov is further mentioned. The third part provides specific analytical examples of the reflection of anarchy and anarchism in Russian literature, namely using the texts of Vsevolod Garshin, Fyodor Sologub, Leonid Andreyev or the novel of the professional terrorist Boris Savinkov. The fourth part deals with the echoes and transformations of anarchism in the Russian literature of the 20th and 21st centuries and shows its connection with the period nationalistic-fascistic scene in Russia (particularly the texts by Eduard Limonov and Zakhar Prilepin). In the conclusion, the author states that Russian anarchism and its related directions (nihilism, social terrorism) developed from the European-inspired theoretical base and from the idea of social justice in a hybrid of anarchistic, Bolshevistic, Communist and nationalistic streams, which merge. From the perspective of cultural sciences, we can associate with anarchism or anarchy the phenomena of creative freedom of the individual or the theoretical questions of art as modernism established them in close connection with artistic work and theoretical thinking. Significant parallels between the anarchist program and literature can be found in symbolism and decadence. The current Russian anarchism can be examined as part of the ideologized and politicized Russian cultural scene, especially as its hybridization in the mix of current right and left currents, whose main goal is to proclaim hatred of Western culture and the promotion of the new imperial Russia.

STUDIE

Několik poznámek k dialektice současného anarchismu¹

PETR KRČÁL – VLADIMÍR NAXERA

Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Filozofická fakulta, Západočeská univerzita v Plzni

Several Notes on the Dialectics of Contemporary Anarchism

The text presented deals with the problem of anarchism as a political ideology. The text is divided into two parts. In the first, we focus on anarchism as an ideology and its different forms (right-wing and left-wing anarchism), which significantly differ from one another. In the second part, using optics of critical social sciences, we devote ourselves to how these forms of anarchism are perceived by the state bodies, where we select the current Czech Republic as the illustrative example, which thanks to the context of neoliberal political practice shows a fundamentally different position to both mentioned forms.

Keywords: Anarchism, extremism, libertarianism, socialism, neoliberalism, political ideologies

Motto:

„Stavíme se proti byrokratickému systému s centralizovanou mocí, který je sociálně nespravedlivý a dlouhodobě neudržitelný, bez ohledu na to, zda funguje ve státech

---

1 Text vznikl za podpory Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace 2018 Katedry politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU v Plzni.

kapitalistických nebo tzv. socialistických. Odmítáme zastupitelský systém parlamentní ‚demokracie‘, protože se stal – obzvlášť v éře globalizovaného kapitalismu – jen loutkou v rukou politicko-ekonomických zájmů. Nejsme jen negativisté, kteří všechno odmítají. Snažíme se aktivně propagovat naši alternativní vizi svobodné a samosprávné společnosti.“²

Úvod

Anarchismus je velmi často zjednodušován do podoby myšlenkového systému (někdy uceleného do podoby specifické ideologie), která usiluje o bezvládní a o zničení státu. Jako anarchisté jsou často vnímáni pouze jedinci, kteří se účastní antikapitalistických a antifašistických demonstrací. Anarchismus je tedy simplifikován do podoby negativní nálepky, která může sloužit jako nástroj establishmentu k diskreditaci hodnotově odlišných pohledů.³ Tento přístup často účelově využívaný ze strany hromadných sdělovacích prostředků a politických aktérů je však z našeho pohledu naprosto nedostatečný, zjednodušující a v první řadě naprosto neodborný. Z tohoto důvodu považujeme za vhodné se v tomto textu, který chápeme spíše jako odbornou polemiku či diskuzní příspěvek než jako klasickou vědeckou studii, zaměřit na charakteristiku anarchismu ve smyslu specifického myšlenkového systému, který lze chápat jako svébytnou ideologii, která v současné sociální praxi prochází určitým dialektickým procesem – na jednu stranu (např. v české společnosti) dochází k „honu na zlé anarchisty“ reprezentovanému například soudním procesem s Igorem Ševcovem (k procesu se dostaneme později), případně se členy Sítě revolučních buněk, jenž je možno označit za stoupence levicově anarchistického proudu. Na druhé straně jsou ale až nekriticky přijímány pozice anarcholibertariánů, které v českém kontextu může reprezentovat politické uskupení Svobodní – Strana svobodných občanů. Domníváme se, že tato dvojakost přístupu vychází z rámování anarchismu optikou dominantní neoliberalní politické praxe.⁴

S ohledem na záměr textu jsme se rozhodli pro jeho rozdělení do dvou hlavních tematických částí. Nejprve se zaměříme na to, jak je možné anarchismus chápat optikou politické filosofie a politické teorie, a také na to, jakým způsobem je možné anarchismus uchopit jako specifickou ideologii, a v jakém vztahu se nachází

---

2 Anarchistická federace, *O nás*. Dostupné na https://www.afed.cz/o_nas, 17. 12. 2016.

3 Howard Saul BECKER, *Outsiders: Studies in Sociology of Deviance*, New York 1997.

4 John SCHWARZMANTEL, *Ideology and Politics*, London 2008, s. 38.

k ostatním ideologickým systémům. V následující části na tuto argumentaci navážeme a budeme se věnovat tomu, jakým způsobem je možné interpretovat percepci anarchismu ve společnosti, která prošla neoliberální revolucí.⁵ V tomto ohledu se přikláníme k tomu, že pro ilustraci je vhodný kontext české společnosti. Vycházíme z předpokladu, že podstatnou součástí změn v postsocialistických státech je „světónázorový přechod od marxismu k neoliberalismu“, který je (v mnoha utopických pohledech) vnímán jako určité završení ideologického a hodnotového společenského vývoje.⁶ Pro argumentaci směřující k vysvětlení vztahu mezi anarchismem a neoliberalismem na příkladu české společnosti jsme se rozhodli také proto, že se domníváme, že neoliberální ideologie představuje dominantní ideologické paradigma společností tzv. „západního typu“, vůči němuž se formují specifické „proti-ideologie“, a anarchismus je možné nazírat právě jako jednu z ideologických opozic neoliberalismu.⁷

Anarchismus pohledem politické filosofie a teorie: Ideologická východiska a historická perspektiva

V této části již můžeme přejít k tomu, jakým způsobem je možné vnímat anarchismus z pozic politické teorie a filosofie, a k charakteristice jeho ideologických východisek. Z tohoto důvodu považujeme za klíčové se nejdříve ve stručnosti zaměřit na to, co to vlastně je ideologie a na operacionalizaci tohoto konceptu.

Koncept ideologie je možné nahlížet jako soubor abstraktních principů, které představují definici reality vázanou na konkrétní mocenské zájmy.⁸ Jednou z hlavních funkcí, které ideologie plní v rámci společnosti, je to, že zakládá hodnotový rámec, který členům společnosti určuje to, co je (ne)možné, co je (ne)dobré a co je (ne)vhodné. Ideologie tak slouží jako nástroj společenské normalizace a v její tvorbě a implementaci hraje klíčovou roli stát a jeho aparát.⁹ K tomu, aby byla

5 Paul Dragos ALIGICA – Anthony EVANS, *The Neoliberal Revolution in Eastern Europe: Economic Ideal in the Transition from Communism (New Thinking in Political Economy)*, London 2009.

6 Iļa ŠRUBAŘ, *Neoliberalismus, transformace a občanská společnost*, Sociologický časopis 32, 1996, č. 1, s. 67–68.

7 Idem, *Ideology and Politics*, s. 17.

8 Srov. Alain BADIOU, *The Rebirth of History. Times of Riots and Uprisings*, London 2012, s. 42; Peter BERGER – Thomas LUCKMANN, *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědě*, Brno 1999, s. 122.

9 Gordon CLARK – Michael DEAR, *State Apparatus and Language of Legitimacy*, Boston 1984, s. 34.

ideologie úspěšná (tedy přijatá členy společnosti), je nutné, aby se stala něčím více, než jen abstraktním principem – musí předložit takovou vizi sociální reality, která je pro ty, jimž je předkládána, reálná, rozpoznatelná a uvěřitelná.¹⁰ Druhou podmínkou úspěšnosti ideologie je její schopnost sama naturalizovat – tedy dosáhnout takového stavu, kdy ideologicky prosazované hodnoty a zájmy budou členy společnosti vnímány jako „common sense“ a ne jako ideologické požadavky.¹¹

Jak již bylo řečeno, pokud přijmeme absolutní simplifikaci anarchismu, můžeme tvrdit, že se jedná o extremistický / radikální myšlenkový směr, který je založený na dystopicko-utopické vizi bezstátní a beztrždní společnosti.¹² Bylo by ale chybou přijmout tuto zjednodušující nálepku a vnímat anarchismus pouze touto optikou. Pokud budeme nazírat anarchismus v hlubším významu a pokusíme se jej uchopit jako svébytnou ideologii, v nejobecnější rovině můžeme začít tím, že termín anarchie vychází z řeckého slova „anarkhia“, které nabývá významu „navzdor autoritě“, případně „bez vlády“. V tomto významu je využíváno od poloviny 19. století Pierre-Josephem Proudhonem, který jej využil jako označení pro jím zastávanou myšlenkovou doktrínu.¹³ V 19. století tedy můžeme hovořit o tom, že dochází k etablování anarchistického politického proudu, který je založen primárně na akcentování hodnot lidské svobody a rovnosti. Z tohoto pohledu lze ideologii anarchismu vnímat jako myšlenkový směr, který usiluje o poskytnutí vysvětlení sociální praxe, a díky hodnotám, které adoruje, také o předložení nástrojů a návodu k její potenciální změně, právě směrem k prosazování hodnot svobody a rovnosti jako hodnot, které by měly být akcentovány na úrovni politické praxe.¹⁴ S ohledem na dobový kontext (nepříliš nakloněný hodnotám svobody a rovnosti) tak došlo k vytvoření percepce anarchisty jako „destruktivního jedince připraveného použít násilí s cílem narušit platný sociální řád, aniž by poskytoval konstruktivní alternativu“.¹⁵ Tento obraz zakořenil v ideologickém diskurzu a (jak jsme již naznačili v úvodu) v určité míře v laickém (mediálním a politickém) diskurzu přetrvává do současnosti.

10 Terry EAGLETON, *Ideology. An Introduction*, London 2007, s. 15.

11 Norman FAIRCLOUGH, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London 1995, s. 26.

12 Srov. Miroslav MAREŠ, *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*, Brno 2003, s. 31; Cass SUNSTEIN, *Going to Extremes: How Like Minds Unite and Divide*, New York 2009, s. 4.

13 Colin WARD, *Anarchism: A Very Short Introduction*, Oxford 2004, s. 1.

14 David MILLER, *Anarchism*, London 1984.

15 *Ibidem*, s. 2.

Velmi často je také anarchismus vykreslován jako myšlenkový produkt osvícenské imaginace, jako velmi silně normativní přístup, který se apriorně staví do protikladu k jakékoli formě řádu.¹⁶ V mnohem menší míře je pak anarchismus vnímán v pozitivním významu jako doktrína akcentující právě hodnoty svobody, rovnosti, dobrovolného sdružování a decentralizace moci.¹⁷ Anarchismus ve smyslu svébytné politické ideologie můžeme vhodně definovat pomocí několika kritérií. Zaprvé se jedná o snahu o dosažení ideální nedonucovací a neautoritářské společnosti bez suverénního mocenského centra. Zadruhé představuje anarchismus kritiku existujících společností a (politických a společenských) institucí, které jsou založeny na donucovacích (a v různé míře i na autoritářských) mechanismech fungování. Zatřetí můžeme vznést argument, že anarchismus klade silný důraz na lidskou přirozenost jakožto ospravedlnění snahy o dosažení ideální společnosti (tzn. že touha po svobodě a rovnosti jsou hodnoty, které jsou součástí lidské přirozenosti). Posledním kritériem, kterým můžeme uchopit problematiku anarchistické ideologie, je její vnímání jako specifické strategie umožňující změnu existujícího společenského řádu.¹⁸

Výše uvedený výčet definičních kritérií anarchismu (a vnímání anarchismu obecně) však může narážet na problém, který Nathan Jun označuje jako „reductio ad politicum“ – tedy že anarchismus je většinou nahlížen a definován čistě v intencích opozice ke státu, vládě, případně jiné formě suverénní moci. Tuto definiční redukci lze shrnout tím, že anarchismus je definován jako směr politické filosofie vycházející z předpokladu, že všechny existující státy a mocenské útvary jsou nelegitimní.¹⁹ I přes to ale můžeme přijmout pohled, že jedním z možných definičních znaků anarchismu je skepticismus k jakékoli formě autority, a pokud ideologie anarchismu připustí nějakou formu autority, bude se jednat primárně o velmi limitovanou vládu podrobně kontrolovanou společností a plně odpovědnou společností.²⁰ Z této argumentace je patrné, nakolik se anarchismus v tomto pojetí přibližuje ideovým východiskům klasického pravicového libertarianismu, případně anarcho-libertarianismu. Vždyť Murray Rothbart a Robert Nozick, které vnímáme na

---

16 Andrew ROBINSON – Simon TORMEY, *Beyond the State: Anthropology and „Actually-existing-anarchism“*, *Critique of Anthropology* 32, 3, s. 143–157.

17 Paul McLAUGHLIN, *Anarchism and Authority. A Philosophical Introduction to Classical Anarchism*, Burlington 2007, s. 25.

18 Ibidem.

19 Nathan JUN, *Anarchism and Political Modernity*, New York 2012, s. 112.

20 Idem, *Anarchism and Authority*, s. 29; Robert NOZICK, *Anarchy, State and Utopia*, London 1999.

úrovni politické filosofie jako představitel libertarianismu, argumentovali velmi podobně.

Další možné uchopení anarchismu vychází z jeho percepce jako původní snahy o vysvětlení toho, proč v rámci každé společnosti vždy vzniká propast mezi bohatými a chudými, a jako určité poskytnutí ospravedlnění toho, že chudí by měli mít právo bojovat o své právo na využívání společenského bohatství. Anarchismus se také snaží najít odpověď na to, co se vlastně stalo, že členové společnosti přijímají toto rozevírání nůzek mezi socioekonomicky výše a socioekonomicky níže postavenými jedinci.²¹ Z této dichotomizace společnosti se můžeme přesunout k tomu, že v rámci anarchismu (stejně jako v rámci jakékoli jiné ideologie) existují určité vnitřní rozpory a štěpení. V případě anarchismu je však markantní to, že se často jedná o velmi těžko slučitelné pohledy.

Pokud budeme vycházet z tendence politologie ploše škatulkovat politické ideologie na ose směrem doprava/doleva od pomyslného politického středu, v případě anarchismu můžeme hovořit o anarchismu levicovém a pravicovém. Stejně jako dělení na ideologickou pravici a levici i u anarchismu vychází tato dichotomizace ze vztahu k vnímání hodnot svobody a rovnosti a z toho, na jakou z těchto hodnot je kladen větší důraz (resp. v jakém významu jsou tyto hodnoty chápány). Pro levicové směry v rámci anarchismu je charakteristické zdůrazňování svobody (chápané ve významu pozitivní svobody) a rovnosti (chápané v celospolečenském významu). Z tohoto pohledu můžeme nalézt určitou paralelu mezi ideologií anarchismu a marxismu (které se také díky těmto podobnostem spojily v rámci prvních internacionál). Směry spadající do této škatulky tedy vycházejí z určitého důrazu na svobodnou a dobrovolnou asociaci jedinců do podoby samosprávných sdružení (komun), ve kterých bude docházet k minimalizaci autority a nadvlády, a bude zde existovat takový mechanismus produkce a výměny, který na rozdíl od kapitalismu nebude založen na vztahu vykořisťování. V současné podobě tento směr velmi výrazně ovlivnil například podobu levicového libertarianismu (který představuje generalizovanou kritiku klasického Nozickovského a Rothbardovského libertarianismu).²² Ke směrům spadajícím do krabičky levicového anarchismu můžeme zařadit například anarchokomunismus nebo anarchosyndikalismus.

Pro pravicové směry v rámci anarchismu je naproti tomu charakteristické akcentování svobody v jejím negativním významu a vnímání rovnosti ve smyslu

---

21 Idem, *Anarchism: A Very Short Introduction*, s. 1–2.

22 Peter VALLENTYNE, *Left-libertarianism*, in: David Eslund (ed.), *The Oxford Handbook of Political Philosophy*, Oxford 2011, s. 152–168.

hodnoty zajišťované a distribuované primárně pomocí tržních mechanismů. Tato argumentační linie tedy hovoří o tom, že svoboda jedinců v jejím plném významu se projeví ve chvíli, kdy v rámci minimálního státu bude existovat naprosté minimum regulací tržních mechanismů, a jedincům tak nebudou ze strany státu kladeny žádné překážky k jejich možnosti prosadit se v tržním prostředí. Do tohoto směru můžeme zařadit například anarchokapitalismus.²³ Těmito myšlenkami byly inspirovány některé praktické politiky v režimech založených na neoliberalním principu (postkomunistické státy středovýchodní Evropy nevyjímaje).

Z výše uvedeného je patrný vnitřní rozpor anarchistické ideologie, který se v kontextu sociální praxe projevuje specifickým dialektickým vnímáním anarchismu (což se pokusíme ilustrovat v následující kapitole) – pokud to velmi zjednodušíme, můžeme hovořit o tom, že levicový anarchismus je současnou společností a státními aparáty vnímán spíše v negativních konotacích, oproti tomu proudy vycházející (resp. inspirované) z pravicového anarchismu jsou vnímány spíše v pozitivních konotacích. Jak ale zmiňujeme výše, bylo by chybou dopustit se ve vztahu k problematice anarchistické ideologie jeho redukce na „klasickou sféru politiky“ – v tomto významu tady na škatulkování do kategorií pravice/levice a jejich dichotomizaci. Stejně jako tato škála ztrácí jakoukoli hlubší analytickou relevanci při konfrontaci se sociální realitou, i simplifikace vnitřního dělení na anarchismus pravicový a levicový by byla velmi zjednodušená. V rámci anarchismu dokážeme rozlišit proudy, které se věnují spíše parciálním záležitostem, a bude složitější je umístit na pomyslnou osu levice-pravice. V tomto významu máme na mysli například anarchofeminismus usilující o budování grass-roots aktivit s cílem posílit postavení žen ve společnosti a její částečnou revizi.²⁴ Ještě větší oproštění od politické sféry nalezneme ve chvíli, pokud budeme anarchismus kromě jeho ideologického významu vnímat ve významu specifického subkulturního rámce, na který lze následně navázat hudební žánry, životní styl apod. Na druhou stranu je ale možné tuto naši snahu o částečnou operacionalizaci anarchismu uzavřít tím, že by bylo chybou vnímat všechny výše uvedené kategorie a percepcce jako něco, co je striktně odděleno. Opak je pravdou – kromě uvedeného epistemologického rozporu mezi levicovým a pravicovým přístupem nelze mezi dílčími proudy a koncepcemi stavět jednoznačnou hranici. Od tohoto se nyní můžeme přesunout k ilustrativní části, kde se poku-

---

23 Uwe BACKES, *Politischer Extremismus in Demokratischen Verfassungsstaaten. Elemente einer Normative Rahmentheorie*, Opladen 1989, s. 161–163.

24 Kateřina VRÁBLÍKOVÁ, *Český anarchofeminismus*, REXTER 4, 2006, č. 2, nestr.

síme interpretovat dialektiku anarchismu a neoliberalismu v kontextu české společnosti.

Obrazy anarchismu v neoliberální společnosti – příklad české společnosti

S ohledem na výše naznačené rozdělení pravicového a levicového anarchismu (byť musíme zopakovat, že takovéto rozdělení je poněkud simplifikační) se můžeme přenést k příkladu českého kontextu vnímání těchto proudů. Jak jsme již naznačili, postkomunistický vývoj České republiky je třeba dát do souvislosti s neoliberální politickou doktrínou a z ní vyplývající politickou praxí.²⁵ Právě rozšířenou praxí neoliberalismu je totiž vnímání proudů anarchismu ovlivněno.

Pravicový anarchismus je ze strany veřejnosti i státních aparátů vnímán jako více méně bezproblémový, zejména z toho důvodu, že řada požadavků anarchokapitalismu zcela konvenuje s politickou praxí neoliberalismu, které spojuje myšlenka adorace trhu a minimalizace státu (byť neoliberální praxe tato témata přejímá arbitrárně). Pravicový anarchismus tudíž není chápán jako něco „závadného“, „extremistického“ nebo „radikálního“. Ve spojení s extremismem a souvisejícími pojmy nezmiňují pravicový anarchismus oficiální dokumenty žádného z bezpečnostních orgánů státu. Teze bývalého předsedy Svobodných Petra Macha, který se (i přes v některých případech nekonzistentní výroky k různým tématům) myšlenkově blíží tomu, co pod pojmem pravicový anarchismus/libertarianismus chápeme, bývají sice části veřejnosti nahlíženy jako poněkud bizarní, ale nikoli extremistické, nelegální atd. Řada myšlenek, se kterými by anarchokapitalisté bez problému souhlasili, bývá nejen v ČR přejímána řadou parlamentních politických stran – může jít například o požadavek privatizace všeho, co doposud funguje v gesci státu (včetně vězeňského systému, bezpečnosti atd.). Na rozdíl od toho, jak státní aparáty (a i převažující veřejný diskurz) chápou extremismus levicový, ten pravicový totiž nebývá chápán v kontextu ekonomických požadavků. Uvážíme-li si osu ekonomických představ vedoucí od úplné privatizace k úplnému zestátnění, pouze jeden z konců této osy bývá považován za projev extremismu, konkrétně extremismu levicového. Druhý pól, ačkoli je ve své podstatě úplně stejně „extrémní“ jako představa znárodnění, bývá však považován za zcela akceptovatelný. To můžeme přičítat působení ideologie neoliberalismu na utváření společenských a politických před-

---

25 Lubomír LUPTÁK a kol., *Neoliberalismus a marginalita. Studie z českého reálnokapitalismu*, Brno 2014.

stav. Pravicový extremismus bývá tedy ve veřejném i státním pohledu konstruován na základě odlišných kritérií.

Zcela jiná je však v dominantním diskurzu percepce anarchismu levicového, který bývá běžně považován za něco problematického, případně nebezpečného a extrémního. Budeme-li citovat z výroční zprávy BIS za rok 2015: „[...] pokračovali v páchání žhářských útoků, jejichž terčem byla vozidla policejních složek (jako představitelů státní represe) a vozidla majitele pražské restaurace Řízkárna (kvůli údajnému vykořisťování jeho zaměstnanců). Většina těchto přímých akcí reagovala na policejní operaci Fénix z 28. dubna 2015, při níž byly zadrženy osoby podezřelé z podílení se na aktivitách Síť revolučních buněk v roce 2014. Tato policejní akce také mobilizovala umírněné anarchoautonomy, kteří od května do září uspořádali na podporu obviněných řadu solidárních demonstrací a benefičních koncertů. Příznivci alternativního způsobu života z řad anarchoautonomů se soustředili na téma squattingu. V reakci na vyklizení squatu Cibulka uspořádali několik menších demonstrací na jeho podporu. Bylo zaznamenáno i nové obsazení nepoužívané budovy v Praze. Funkci squatů často nahrazovala různá sociální komunitní centra, která sloužila jako nekomerční prostory pro kulturní akce – přednášky, benefiční koncerty, autorská čtení, ale i akční tréninky a solidární akce, např. na podporu anarchistů zadržovaných v rámci policejní operace Fénix.“²⁶V souvislosti s levicově anarchistickými proudy tak nejsou explicitně tematizovány jen jejich „trestné činy“, ale i způsob života. Zejména squatting se jeví z pohledu státních orgánů jako problematický především kvůli převládající neoliberalní mantře nedotknutelnosti soukromého vlastnictví, které nesmí a nemůže být zpochybňováno. Příkladem tohoto postupu může být pražská Klinika, autonomní sociální centrum vytvořené v budově ve veřejném vlastnictví, která chátrala a byla nevyužívána. Centrum se stalo cílem zájmu státních orgánů a několika problematických zásahů policie hraničících s policejní šikanou.

To, že je příklon k myšlenkám levicového anarchismu považován za něco, co je chápáno jako apriorně v nepořádku, můžeme ilustrovat nedávný soudním procesem s Igorem Ševcovem. Tento soudní proces, který byl založen na vykonstruovaných důkazech a účelových interpretacích ze strany státních orgánů, je v důsledku nejabsurdnější svým závěrečným rozsudkem. I když se značná část toho, z čeho byl Ševcov obviněn, ukázala jako zcela neopodstatněná, byl Ševcov uznán vinným z to-

---

26 Bezpečnostní informační služba, *Výroční zpráva Bezpečnostní informační služby za rok 2015*, Praha 2015. Dostupné na: <https://www.bis.cz/vyrocní-zpráva890a.html?ArticleID=1104>, 17. 12. 2016.

ho, že údajně hlídal při sprejování anarchistických hesel na zeď ruzyňské věznice. Soud se nejprve rozhodl Ševcova vyhostit ze země (Ševcov je ruským občanem, který studuje na FF UK) s poukázáním na to, že nevede řádný život (explicitně tedy výrok soudu problematizoval příklon k levicové subkultuře jako takový). Soudkyně v rozsudku mimo jiné uvedla: „Společenská škodlivost jednání obviněného je [...] zvyšována skutečností, že nešlo o běžné čmárání na zeď, ale o projev organizovaného odporu proti aktu státní moci, tedy proti zadržení a vazebnímu stíhání příslušníků anarchistického hnutí [...] Jeho jednání tak není pouhým projevem podpory a schvalování jednání hlavního pachatele v rámci majetkového deliktu, ale formou politické propagace myšlenek pokoušející se narušit společenské zřízení České republiky.“²⁷ V odvolacím řízení bylo vyhoštění zrušeno, ale Ševcovovi byl na tři roky zakázán přístup na veřejné akce včetně demonstrací, sportovních událostí atd. Státní aparáty tedy bez ohledu na provedený skutek vynesly rozhodnutí zejména s odvoláním ke „stylu života“ obžalovaného, což nám dobře ukazuje, nakolik negativně je levicový anarchismus vnímán v dominantním veřejném diskurzu.²⁸

* * *

Na příkladu Igora Ševcova tedy vidíme, že stát ve vztahu k levicovému anarchismu překračuje svoji funkci a mantinely toho, co je legální a nelegální, a vstupuje do sféry rozhodování o tom, co je „morální“ a „nemorální“, i když to není nelegální. Stát tedy dělá přesně to, co jak pravicový tak levicový anarchismus striktně odmítají. Ačkoli jsou obě větve anarchismu ve vzájemné kontradikci, v případě takového jednání státu se oba přístupy bez problému shodnou, že takové jednání je neakceptovatelné. Tím, že stát rozhoduje o tom, jaký způsob života je „řádný“ a jaký „neřádný“, se dostáváme dokonce za hranu liberálního pojetí státu a společnosti, jelikož stát v liberálně demokratickém uspořádání nemůže omezit politická a občanská práva jedince na základě odkazu na velmi vágní narativum „řádného života“ a narativum toho, že anarchisté řádný život nežijí. Ve smyslu našeho pojetí sociální vědy jako vědy kritické nám nezbyvá než dodat, že Igor Ševcov je řádným studen-

27 Aktualne.cz, *Žádné čmárání na zeď, ale odpor proti státní moci. Soudkyně vysvětluje, proč vyhostila Ševcova*, Praha 2016. Dostupné na: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/je-to-odpor-proti-aktu-statni-moci-pise-se-v-rozsudku-nad-se/r~9fbfaf861ced11e6b597002590604f2e/>, 21. 6. 2018.

28 V pozdější době byl rozsudek anulován a ministerstvo spravedlnosti se Ševcovovi omluvilo za nezákonnou vazbu a přiznalo mu finanční odškodné. Podobné problémy s (ne)zákoností stíhání a vyšetřování se ukázaly i v případě kauzy Fénix a vyšetřování žhářských útoků údajně spáchaných Síti revolučních buněk.

tem vysoké školy, za kterého se zaručili jeho spolužáci i pedagogové. Domníváme se, že toto je zcela v souladu s kategorií „řádného života“. Je tedy otázkou, zda je vyjádření alternativního pohledu, který není v rozporu s právním řádem, tím, co činí život „neřádným“? Pokud ano, stojí za zvážení, zda můžeme v kontextu české společnosti hovořit o liberálně demokratickém politickém řádu.

SUMMARY

Anarchism is very often simplified into the form of a thought system (sometimes integrated into the form of a specific ideology), which seeks anarchy and destruction of the state. Anarchism is thus reduced to the form of a negative label, which can serve as an instrument of the establishment for the discreditation of views with divergent values. This approach is often used deliberately on the part of mass media means and political actors, but it is absolutely insufficient and simplistic from our perspective. In the text, we focus on the different view of the bodies of the Czech state on right-wing and left-wing anarchism. Right-wing anarchism is perceived on the part of the public and state apparatuses as more or less unproblematic, particularly for the reason that a number of the demands of anarcho-capitalism are fully consistent with the political practice of neo-liberalism that combines the idea of market adoration and minimization of the state (although neoliberal practice arbitrarily adopts these themes), because right-wing anarchism is not understood as something “defective”, “extremist” or “radical”. None of the official documents of any of the security bodies of the state mentions right-wing anarchism in connection with extremism and the related terms. The approach to the left-wing version was illustrated through the trial with Igor Ševcov. Using this trial, we attempted to show that the state in relation to left-wing anarchism transcends its function and the limit of what is legal and illegal and enters the sphere of deciding what is “moral” and “immoral”, although it is not against the law. So, the state does exactly what right-wing and left-wing anarchists strictly reject. Although the two branches of anarchism are mutually contradictory, in the case of such a state, the two approaches consistently agree that such behaviour is unacceptable. In that the state decides what kind of way of life is “proper” and what “improper” we get even beyond the liberal conception of the state and society, since the state in a liberal democratic order cannot restrict the political and civil rights of an individual on the basis of a reference to very vague narrative of “a proper life”, and the narrative that anarchists do not live a proper life.

II. Ruské revoluce 1917

STUDIE

Nekonečný příběh? Ruská revoluce podle současné anglosaské historiografie

ZBYNĚK VYDRA

Filozofická fakulta, Univerzita Pardubice

Never-ending Story? The Russian Revolution According to Contemporary Anglo-Saxon Historiography

The study deals with contemporary Anglo-Saxon historiography and its interpretation of the Russian Revolution (1917). The author analyses and evaluates the current trends in Anglo-Saxon historiography using the example of four new syntheses of the history of the revolution from 2017–2018.

Key words: Russia, revolution, 1917, Anglo-Saxon historiography

Anglosaský svět je ruskou revolucí fascinován a přitahován od momentu, kdy k ní došlo. Od samotného roku 1917 se v pohledu na události v Rusku mísí obdiv a naděje s nejistotou, obavami a panickým strachem. Západní liberálové vítali únorovou revolucí a v pádu carismu viděli šanci na demokratický vývoj. Svědkové chaosu v Rusku brzy začali vyjadřovat obavy nad dalším osudem rozklíženého impéria a ty se v jejich očích naplnily říjnovou revolucí, občanskou válkou a vznikem bolševické diktatury. Říjnovou revolucí naopak adorovali jako historický milník západní levicovní intelektuálové a socialisté. Jistěže ne všichni; pro řadu z nich Lenin s jeho pojetím socialismu představoval zradu marxismu a pro jiné se zradou revoluce stalo

vítězství Stalina. Fascinace, ať už v pozitivním či negativním smyslu, však přetrvávala. Ruská revoluce záhy přitáhla pozornost západních historiků a ti jí zůstali věrni na příštích sto let. Zcela odpovědně můžeme konstatovat, že revoluce zaujímá v anglosaské historické rusistice konstantní místo jako jedno z klíčových témat.

Jubileum revoluce v roce 2017 proto rozhodně nebylo v globálním měřítku opomenuto. Konaly se odborné konference, výstavy, revoluci byla věnována monotematická čísla odborných časopisů. A samozřejmě se dalo čekat, že vyjdou nové knihy. Nejen analyticky koncipované monografie, nýbrž i syntézy shrnující dosavadní bádání a přinářející komplexní popis a vysvětlení revolučních událostí. Vždyť tradice syntéz se vine zpět až téměř k samotné revoluci. V mnoha ohledech průkopnická práce Williama H. Chamberlina¹ je dnes z různých příčin pochopitelně překonaná, podobně jako faktograficky bohatá, ale metodologicky přeci jen již příliš konzervativní a pramenně limitovaná syntéza Edwarda Carra.² Oproti tomu nevelký esej Sheily Fitzpatrickové z roku 1982, rozšiřovaný v opakovaných vydáních, zanechal výraznou stopu i v současné historiografii. Je to především díky tehdy originální periodizaci revoluce, kterou Fitzpatricková „prodloužila“ z roku 1917 až do roku 1932 a v dalších vydáních až do 1938.³ Vedle toho Fitzpatricková jako jedna z vedoucích představitelk generace revizionistů ovlivnila celou řadu následovníků a mnoho revizionistů začínajících kariéru v 60. a 70. letech je stále ještě velmi aktivních. Což je další důvod přetrvávajícího vlivu jejich koncepcí a knih. Současně s rozpadem sovětského impéria Richard Pipes napsal rozsáhlou dvoudílnou syntézu, která se v jistém směru vrátila zpět před revizionismus.⁴ Sociálně-historický přístup revizionistů a výsledky jejich práce Pipes ignoroval a předložil čtenářům pravicově-konzervativní pohled na revoluci, vycházející z tradice totalitární školy. V kontextu konce studené války a vítězství Západu si jeho pojetí získalo poměrně

-
- 1 William Henry CHAMBERLIN, *The Russian Revolution 1917–1921*, New York 1935. Chamberlin se k revoluci vrátil v dalších textech, srov. Idem, *The Russian Enigma. An Interpretation*, New York 1943, zvláště s. 65–91.
  - 2 Edward Hallett CARR, *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, 3 vols., London 1950–1953. Jedná se o část čtrnáctidílného cyklu *A History of Soviet Russia*. Poslední díl vyšel roku 1978.
  - 3 Sheila FITZPATRICK, *The Russian Revolution, 1917–1932*, Oxford 1984; poslední 4. vydání New York 2008; (české vydání: *Ruská revoluce*, Brno 2017).
  - 4 Richard PIPES, *Russian Revolution*, New York 1990; Idem, *Russia under the Bolshevik Regime*, New York 1993. Zkrácená verze obou knih: *A Concise History of the Russian Revolution*, New York 1995 (české vydání: *Dějiny ruské revoluce*, Praha 1998; nové vydání Praha 2017). K Pipesovu pojetí revoluce srov. Zbyněk VYDRA, *Richard Pipes a interpretace ruské revoluce. Příklad pojetí americké historiografie*, in: Jiří Hanuš, Radomír Vlček (eds.), *Interpretace ruské revoluce 1917*, Brno 2008, s. 88–101.

logicky široký ohlas. Přesto do dnešní dnů nepřevládlo. Na konci 90. let se objevila nová syntéza britského historika Orlanda Figese.⁵ Tím, že do příběhu revoluce vnesla mikro-historický rozměr a pohled „obyčejných lidí“, oslovila široké publikum, aniž ztratila cokoli na vědeckosti. Figesova kniha se stala skutečně „definitivní syntézou“ pro generaci přelomu tisíciletí, a to i proto, že překonala studenovědecký rozpor mezi totalitární a revizionistickou školou, když oba směry dokázala umně propojit. Sheila Fitzpatricková napsala, že u západního publika je v současnosti Figesova syntéza tou nevlivnější.⁶

Mohou to změnit nové syntézy vydané v souvislosti s jubileem revoluce? Následující studii jsem koncipoval jako letmé zamyšlení na aktuálními pohledy na ruskou revoluci v anglosaské historiografii právě na příkladu několika syntéz vydaných v posledních dvou až třech letech. Jedná se o knihy Laury Engelsteinové (emeritní profesorka Yale University), Stephena A. Smithe (Oxford University), Marka D. Steinberg (University of Illinois) a Seana McMeekina (Bard College, New York).⁷

Variace na revoluční téma

Záplava literatury o ruské revoluci nutně vyvolává otázku: má ještě vůbec význam téma revoluce znovu otevírat? O roku 1917 toho víme tolik, že nás sotva může něco zásadně překvapit. Senzačních objevů se dočkáme jen stěží. Pokud mají být nalezena nová témata nebo otevřena stará, je to vždy záležitost primárně analytických studií v časopisech nebo analyticky koncipovaných monografiích. U syntéz se „objevování“ vesměs neočekává. Alespoň se domnívám, že by to neměl být náš primární požadavek vůči syntézám a nevyčítal bych nutně autorům syntéz, že neproseděli dny a noci nad archivními dokumenty a nenašli v zaprášených kartonech „něco nového“. Syntézy by měly shrnout a zhodnotit dosavadní výzkum, vyvodit z něho obecné závěry, respektive upozornit čtenáře, že leckdy neexistuje jeden

5 Orlando FIGES, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, New York 1998 (české vydání: *Lidská tragédie. Ruská revoluce, 1891–1924*, Praha – Plzeň 2000).

6 Sheila FITZPATRICK, *Celebrating (or Not) The Russian Revolution*, *Journal of Contemporary History*, 52, 2017, č. 4, s. 817.

7 Laura ENGELSTEIN, *Russia in Flames. War, Revolution, Civil War 1914–1921*, Oxford 2018; Sean McMEEKIN, *The Russian Revolution. A New History*, London – New York 2017; Steve A. SMITH, *Russia in Revolution. An Empire in Crisis, 1890 to 1928*, Oxford 2017; Mark D. STEINBERG, *The Russian Revolution, 1905–1921*, Oxford 2017.

objektivní a za všech okolností platný názor na ten či onen historický problém. Nejvíce se k tomu přihlásil Mark Steinberg, který výklad revoluce záměrně koncipoval tak, aby nevyzníval jednoznačně a autoritativně. Přiznává, ne každému se to bude líbit a může to být bráno jako alibismus historika, nicméně on – být má na řadu věci jasný názor – se zcela plánovitě rozhodl prezentovat různorodost a komplexnost významů jednotlivých historických situací a rozdílnost a nestálost lidských prožitků a zkušeností. Otevření alternativám jsou i Smith a Engelsteinová. Naproti tomu McMeekin nedává čtenáři příliš na výběr mimo vlastního jednoznačného výkladu.

Všechny autory spojuje dlouhodobá koncentrace na období ruské revoluce nebo období jí blízké. McMeekin představuje výjimku v tom, že se paralelně zabýval také mezinárodními vztahy a Osmanskou říší.⁸ Významný rozdíl je generační: trojice Engelsteinová, Smith, Steinberg se narodila v rozmezí let 1946 až 1953 a studovala a začínala profesní kariéru v době velkého nástupu revisionismu. Oproti tomu McMeekin se narodil v roce 1974 a vystudoval v 90. letech, která přinesla renesanci totalitárního pojetí. Domnívám se, že se to projevuje v celkové podobě syntéz, ať už v metodologii nebo interpretaci. McMeekin se jednoznačně vrací k totalitárnímu pohledu na revoluci, zatímco Smith a Steinberg inklinuje více k revizionismu akcentem na roli sociálních tříd v revoluci a i určitým pochopením pro modernizační a emancipační impulzy revoluce. Engelsteinová stojí někde uprostřed. Ačkoli její první monografie o moskevských dělnících a revoluci zapadala do revizionistického sociálně-historického konceptu revoluce, nyní se k těmto kořenům nijak zvlášť nehlásí.⁹

Anglofonní historiografie má tradici zasazování ruské revoluce do širšího časového kontextu. Časopis *Revolutionary Russia*, spojený s existencí The Study Group of Russian Revolution, což je skupina fungující pod egidou British Association for Slavonic and East European Studies, pokrývá období od 80. let 19. století do 30. let 20. století. Málomocný historik také umísťuje revoluční příběh čistě do roku 1917. Významnou výjimkou je Rex A. Wade.¹⁰ Většina pojednání o revoluci ji

---

8 Sean McMEEKIN, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898–1918*, London 2010; Idem, *The Ottoman Endgame. War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*, New York 2015.

9 Srov. Laura ENGELSTEIN, *Moscow 1905: working-class organization and political conflict*, Stanford 1982.

10 Rex A. WADE, *The Russian Revolution, 1917*, Cambridge 2000 (3. vyd., Cambridge 2017). Srov. také Wadeovo shrnutí revoluce do jedné z kapitol *The Cambridge History of Communism*: Rex A. WADE, *The Russian Revolution and Civil War*; in: Cambridge History of Communism, vol. 1,

stává pod širší časový oblouk. Zcela tradičně je revoluční rok „prodloužen“ o následující občanskou válku (Chamberlin, 1917–1921; Carr, 1917–1923), často o první světovou válku (Retish, 1914–1922; Read, 1914–1922¹¹) nebo o roky válce předcházející (Figes, 1891–1924; Pipes, 1899–1924; Holquist 1905–1921¹²). Počínaje inovátorským přístupem Sheily Fitzpatrickové se objevuje i „prodlužování“ revoluce do konce 20. nebo i do 30. let (1917–1932–1938). Originální periodizaci naposled předložil Jonathan Smele (University of London), kterému fakticky revoluce splývá s občanskou válkou. Za skutečný konec občanské války pokládá teprve uzavření poslední aktivní fronty, na níž bojovala Rudá armáda v Turkestánu proti muslimským banditům.¹³ Jedná se o pohled zatím menšinový a nezdá se mi přesvědčivě obhájitelný. Ano, dílčí militární střety přetrvávaly i po letech 1921–1922. Jednalo se však o izolované konflikty na periférii, bez větší vazby na ústřední politiku a rozhodně neohrožující podstatu nového režimu, jako tomu bylo u konfliktů s „Bílými“ v roce 1919 nebo u masivního rolnického odporu v letech 1920–1921. V tomto ohledu nemůže rok 1926 sloužit jako přelomový mezník významem srovnatelný se zavedením Nové ekonomické politiky (1921). Nové syntézy nejsou při časovém vymezení revoluce zásadně inovativní. Engelsteinová stanovila jako mantinely roky 1914 a 1921, Steinberg 1905 a 1921, Smith 1890 a 1928. McMeekin explicitně žádná data neuvádí, nicméně se pohybuje především na půdorysu let 1916 až 1922.

Richard Pipes v rozhovoru pro speciální číslo *Cahiers du Monde Russe* věnované ruské revoluci prohlásil, že by se už neměla tolik zkoumat sama revoluce, jako spíše její dopady na ruskou národní duši a mentalitu.¹⁴ V takovém případě by mohl být spokojen s přístupem Marka Steinberga. Jeho kniha je nejkratší (388 s.) a současně nejoriginálnější. Nejedná se o klasickou přímočarou naraci, která převažuje u Engelsteinové, McMeekina a koneckonců i u Smithe. Steinberg do příběhu revoluce vnáší živou zkušenost prostřednictvím úryvků a exkurzů z denního tisku a ego-

---

World Revolution and Socialism in One Country, 1917–1941, Silvio Pons – Steve A. Smith (eds.), Cambridge 2017, s. 74–95.

11 Aaron B. RETISH, *Russia's Peasants in Revolution and Civil War. Citizenship, Identity, and the Creation of Soviet State, 1914–1922*, Cambridge 2012; Christopher READ, *War and Revolution in Russia, 1914–1922. The Collapse of Tsarism and the Establishment of Soviet Power*, London 2013.

12 Peter HOLQUIST, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*, Harvard 2002.

13 Jonathan SMELE, *The „Russia“ Civil Wars, 1916–1926: Ten Years that Shook the World*, Oxford 2015, s. 236.

14 *Interview with Richard Pipes*, 14. 5. 2015, Cahiers du Monde Russe, 58, 2017, č. 1–2, s. 54.

dokumentů. Představuje různé perspektivy pohledu na revoluci podle sociálního nebo genderového profilu jejích účastníků. Na syntézu je kniha strukturována spíše netradičně. První část (*Dokumenty a příběhy*) je založena na osobních zkušenostech účastníků revoluce a reflexi v denním tisku.¹⁵ Druhá část (*Historie*) je nejvíce konvenční a faktografická, se standardním výkladem podél osy let 1905–1921. Třetí část (*Místa a lidé*) analyzuje revoluční proces podle různých sociálních sfér a sociokulturních fenoménů. Steinberg hodně pracuje s politikou veřejného prostoru („politics of the street“) a konkrétně na příkladu Něvského prospektu demonstruje, jak se proměňoval veřejný prostor od konce 19. století do sovětské éry, jaká byla tvář „revoluční ulice“ a kdo byli aktéři dění (kapitola *Utopisté* a pohled na revoluci skrze biografické exkurzy o Kollontajové, Trockém a Majakovském).¹⁶ Neomezuje se pouze na Petrohrad a analyzuje veřejný prostor napříč celým impériem (kapitoly *Žena a revoluce na vesnici*, *Revoluce v impériu*). Ze všech čtyřech syntéz Steinbergova nejvíce snese nálepku „postmoderní“.

Laura Engelsteinová napsala ve srovnání se Steinbergem spíše konvenční dějiny revoluce. Zvláště když uvážíme její předchozí monografie, které byly vždy velmi originální tematicky a metodologicky.¹⁷ Prvních třicet stran je o situaci v letech 1904–1914, dalších sedmdesát stran o první světové válce. Podstatná část textu se soustředí na rok 1917 a první polovinu roku 1918; zhruba dvě stě šedesát stran popisuje události v Rusku a zabývá se dezintegrací impéria. Dalších dvě stě dvacet stránek autorka vyčlenila občanské válce. Zbývajících asi padesát stran připadá na ukončení revoluce. „Konvenčnost“ struktury, která sama o sobě nemusí vůbec být negativem, současně ukazuje obrovský přehled, jaký Engelsteinová má o dosavadní historiografii a ruských dějinách v celé imperiální šíři. Právě důkladný rozbor imperiálního kontextu revoluce je patrně největším kladem knihy. Čtvrtá část (*Volání po nezávislosti*) řeší mírová jednání v Brestu-Litevském, posilování nacionalismu v imperiálním příhraničí a nároky místních národů na nezávislost. Engelsteinová se zabývá Finskem, Pobaltím, Ukrajinou, Zakavkazskem i Střední Asii. K Ukrajině se

15 Steinberg bohatě zúročil svůj starší výzkum zaměřený na prostředí petrohradských tiskařů a petrohradského tisku v pozdně-carském Rusku. Srov. Mark D. STEINBERG, *Moral Communities: The culture of class relations in the Russian printing industry, 1867–1907*, Berkley – Los Angeles – Oxford 1992.

16 Steinberg rozvíjí inovativní přístup, který použil ve své předchozí monografii věnované Petrohradu v posledních dvou dekadách před první světovou válkou. Srov. Mark D. STEINBERG, *Petersburg Fin de Siècle*, New Haven – London 2011.

17 Laura ENGELSTEIN, *Keys to Happiness. sex and the search for modernity in fin-de-siècle Russia*, Ithaca 1992; Eadem, *Castration and the Heavenly Kingdom. A Russian folktale*, Ithaca 1999; Eadem, *Slavophile Empire. Imperial Russia's illiberal path*, Ithaca 2009.

vrací v páté části zaměřené na občanskou válku a je sympatické, že celou jednu kapitolu (s. 511–540) věnovala protižidovským pogromům. Násilí na Židech, ať bylo páčáno jakoukoli stranou, patří spíše k opomíjeným stránkám občanské války. Pokud v syntéze Engelsteinové něco chybí, je to především kulturní rozměr revoluce a její dopad na mentalitu obyvatelstva, vzorce chování a každodenní život.

Pojetí Steva Smithe zaujme minimálně již tím, že jeho časový záběr je nejširší. V návaznosti na Leopolda Haimsona¹⁸ vnáší do výkladu ruské revoluce konjunkturální a strukturální přístup podle francouzské školy Annales. Snahu vysvětlit revoluci v delším časovém horizontu silně kvituje i Engelsteinová a označuje ji za v současnosti asi nejzdařilejší pokus interpretovat revoluční proces v jeho „dlouhém trvání“.¹⁹ Navzdory své starší inklinaci k dějinám dělnictva a sociálně-historickému ukotvení revizionismu²⁰ se Smith zajímavým způsobem snaží balancovat mezi revizionismem, tradicionalismem a novými kulturními dějinami. Dělníky nad jinými sociálními či profesními skupinami až tolik neupřednostňuje a v podkapitole *Třída, národ a gender* velice umně shrnuje dobový diskurs o třídních, národních a genderových identitách.²¹

Steve Smith rozdělil svůj příběh revoluce do sedmi částí: kořeny revoluce (1880–1905), od reformy k válce (1906–1917), rok 1917, občanská válka a bolševická moc, válečný komunismus, Nová ekonomická politika (NEP) – politika a hospodářství, NEP – společnost a kultura. Začlenění NEP do revolučního procesu má v Smithově pojetí jasnou logiku. Na jedné straně se jednalo o nutný kompromis vyvolaný krizí mladého režimu po občanské válce, který v sobě nesl masivní přeorientování hospodářské a sociální politiky od válečného komunismu k tržnímu a soukromému hospodářství. Na druhé straně i v letech NEP rozvíjeli bolševici své revoluční ideje v kulturně-politické sféře. Léta NEP přinesla rozkvet utopických scénářů revoluce a odehrávalo se v nich mnoho radikální experimentů v umění a kultuře. V této rovině nepochybně je možné hovořit o kontinuitě revoluce. Smithovo rozhodnutí skončit rokem 1928 může implikovat, že pokládá nástup sta-

18 Leopold Henri Haimson (1927–2010) byl jedním z hlavních zakladatelů revisionistického proudu v americké rusistice/sovětologii v 60. letech. Jako profesor na Columbia University (od 1965) vychoval celou generaci amerických historiků. Srov. Peter HOLQUIST – Jochen HELLBECK, *Leopold Haimson (1927–2010)*, Kritika 12, 2011, č. 3, s. 755–765. Z jeho díla např.: Leopold HAIMSON, *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Harvard 1955; Idem, *The making of a workers' revolution: Russian social democracy, 1891–1903*, Chicago 1963; Idem, *Russia's Revolutionary Experience, 1905–1917: Two Essays*, Columbia 2005.

19 L. ENGELSTEIN, *Russia in Flames*, s. 782.

20 Steve A. SMITH, *Red Petrograd. Revolution in the factories, 1917–1918*, Cambridge 1983.

21 S. A. SMITH, *Russia in Revolutin*, s. 133–143.

linské industrializace za novou, zásadně odlišnou éru. Částečně ano, „Velký přelom“ roku 1928 opravdu označuje (ve shodě s Robertem Tuckerem) za „revoluci shora“.²² Především však jde o to, že Stalinovo oživení revoluce představuje natolik závažný a komplexní fenomén, že musí být studováno samostatně.²³

Mark Steinberg v závěru své knihy také rozvíjí myšlenku o „nedokončené revoluci“, neboť původní revoluční idealismus a romantismus se potkaly s nespokojeností z vývoje/stagnace revoluce po občanské válce.²⁴ Opět ovšem záleželo na úhlu pohledu. Mnozí komunisté kritizovali NEP, jelikož se jim zdála kontrarevoluční. Jenže z pohledu vesničanů i tato politika, především v podobě kulturních a sociálních experimentů, dopadala tvrdě na jejich tradiční způsob života. Proces revoluce byl rovněž vnímán za nedokončený z hlediska sociální revoluce. Dělníci sice byli oficiálně označováni za vládnoucí třídu, sami ale chápali existenci „nepmenů“ jako pokračování kapitalismu a ohrožení revoluce. Stalinův „Velký přelom“ byl „revolucí shora“ a dokončením původních představ bolševiků. Ale také ne všech; pro mnohé bylo Stalinovo pojetí revoluce zradou původních ideálů z roku 1917.

Smith se více než ostatní vydává cestou úvah o osudu revoluce ve 20. a 30. letech. Zamýšlí se nad vztahem leninismu a stalinismu a dochází k závěru, že měly mnoho společného. Lenin centralizoval moc ve straně a podřídil sověty a odbory centrální kontrole strany. Z toho vyplývá Leninova odpovědnost za stalinismus, neboť takto vytvořený systém zvýšil význam vůdce – jeho myšlenek, schopností, vlastností. Jinými slovy, pokud by se generálním tajemníkem stal Bucharin nebo Trockij namísto Stalina, hrůzy stalinismu by se nestaly. Byť manévrovací prostor „alternativních vůdců“ by byl nadále vážně omezován hospodářskou zaostalostí a mezinárodní izolací. Stalin ovšem oživil tradiční prvky ruské politické kultury a navázal na despotismus carů. V tomto místě se Smith shoduje s Pipesovou tezí o carismu jako „patrimoniálním režimu“. Na rozdíl od Pipesa ale nechápe ruskou politickou kulturu jako monolitický systém. Pouze přiznává podobnost mezi carismem a stalinismem v jasném upřednostnění státu nad společností a jednotlivcem, v absenci občanských institucí coby prostředníků mezi lidem a vládou, ve vysoce personalizovaném vztahu lidí k úřadům, ve vysoce centralizovaném způsobu vlády a v nedostatku právní kontroly a omezení výkonné moci.²⁵

22 Srov. Richard TUCKER, *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941*, New York 1990 (česky: *Stalin na vrcholu moci. Revoluce shora, 1928–1941*, Praha 2000).

23 S. A. SMITH, *Russian Revolution*, s. 370–373.

24 Srov. Isaac DEUTSCHER, *The Unfinished Revolution, 1917–1967*, New York 1967. Stručná verze viz Idem, *The Unfinished Revolution, 1917–1967*, New Left Review 1967, č. 43, s. 27–39.

25 S. A. SMITH, *Russian Revolution*, s. 388–390.

Za povšimnutí nepochybně stojí, že ačkoli Smith přiznává existenci systémových problémů v Rusku před rokem 1914, nedomnívá se, že v zhroucení carismu bylo cosi předurčeného. A totéž platí o pádu Prozatímní vlády. Rozhodly zcela konkrétní chyby a rozhodnutí; kdyby hlavní aktéři jednali jinak, výsledky mohly být zcela odlišné. Rusko se dlouhodobě potýkalo s vážnými potížemi, které car a vláda nedokázali řešit.²⁶ Neznamenal to však nevyhnutelnost revoluce, neboť Rusko se od revoluce před rokem 1914 vzdalovalo (v tom se podstatně odlišuje od starších tezí Haimsona, který naopak v letech 1912–1914 viděl radikalizaci dělnictva a posilování revolučního hnutí).²⁷ Zásadní vliv měla až válka: „Zhroucení carského režimu v únoru 1917 kořenilo v systémové krizi způsobené sociální a ekonomickou modernizací; krizi, která byla masivně zhoršena první světovou válkou.“²⁸ Podobně jako Steinberg, i Smith zdůrazňuje rozdílné pojetí svobody a demokracie a tedy celkově rozdílné pojetí revoluce, jejích cílů i metod, a v tom nachází jeden z hlavních problémů ruské společnosti v roce 1917. Je zřejmé, že Smithovy sympatie jsou na straně demokratické levice. Pokládá za chybu, že umírnění socialisté nepřevzali moc, neboť jejich mírová politika (návrhy Cereteliho) byla perspektivní. Rozhodnutí Prozatímní vlády setrvat ve válce pohřbilo naděje na demokracii v Rusku.²⁹

Sean McMeekin napsal dějiny ruské revoluce, které nejvíce snesou přívlastek „pravicově revizionistické“. McMeekin často odkazuje na Pipes jako prvního, kdo po dlouhé době skutečně přehodnotil revoluce roku 1917. Pipes je mu v mnoha ohledech vzorem a podobně jako on, i McMeekin okázale ignoruje revizionistickou historiografii. Sheilu Fitzpatrickovou zmiňuje pouze jako příklad „nekritického a marxistickým jazykem zbarveného přístupu k revoluci“.³⁰ K tradicionalistickému pojetí má McMeekin blízko i tím, že se téměř výlučně soustředí na politicko-vojenský rozměr revoluce. Sociální a kulturní scénáře revoluce opomíjí a téměř se nezabývá nacionalismem a dezintegrací ruského impéria.

26 Na Mikuláše II. konkrétně padá vina za selhání „stolypinského reformního modelu řízené modernizace“, protože ministerského předsedu nedostatečně podporoval. Ibidem, s. 376.

27 V tom se podstatně odlišuje od starších tezí Haimsona, který naopak v letech 1912–1914 viděl radikalizaci dělnictva a posilování revolučního hnutí. Srov. Leopold H. HAIMSON, *The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905–1917*, Slavic Review 23, 1964, č. 4, s. 619–642; 24, 1965, č. 1, s. 1–22.

28 S. A. SMITH, *Russia in Revolution*, s. 9–10, srov. také s. 79, 134.

29 Ibidem, 377.

30 S. McMEEKIN, *The Russian Revolution*, s. xi–xii.

Podle McMeekina pád monarchie nebyl výsledkem „systémové krize“. Ruská armáda, ekonomika a společnost se nezhroutily z válečného přepjetí; jednalo se o výsledek špatného řízení a politické nekompetentnosti. Mikuláš II. je do značné míry rehabilitován – není zobrazen jako neschopný zpátečník (což je dost obvyklý pohled), ale spíše jako naivní idealista. McMeekin tvrdí, že nejvážnější chybou carské vlády byl vstup do války, kterou nadšeně vítali liberálové a panslavisté, kdežto konzervativci před ní varovali. Kdyby býval car v létě 1914 poslechl je namísto předsedy Státní dumy Rodzjanka nebo ministra zahraničí Sazonova k válce nemuselo dojít.³¹ Carova abdikace byla další chybou. Mikuláš II. bláhově podlehl tlaku generálů (náčelník generálního štábu generál Michail Alexejev), kteří uvěřili liberálním politikům (opět Rodzjanko), že mají situaci pod kontrolou.³² Revoluce v Petrohradě se s dostatečnou vůlí a odhodláním dala zvládnout. Ruská armáda a celý stát na tom nebyl na začátku roku 1917 nijak špatně; celá Dohoda se nacházela strategicky v lepší situaci než Ústřední mocnosti. To je samozřejmě hodnocení velice rozporuplné, opomíjející řadu závěrů z literatury posledních let. Namátkou jmenujme práce Petera Gattrella věnované válečným uprchlíkům, dokazují obrovský vliv exodu milionů lidí z frontového pásma na sociálně-ekonomickou a potažmo politickou stabilitu země.³³

Revoluce v tomto pojetí je spíše tragédií plnou omylů, v níž se kombinuje náhoda s konspirací. McMeekin viní liberály z neschopnosti vypořádat se s nezodpovědnými socialisty v Sovětu, kteří vydali Příkaz č. 1, a tím začal rozklad armády. Car se mohl vrátit jako konstituční monarcha, kdyby bývali liberálové nepromarnili své příležitosti a Kerenskij se neobětoval v Kornilovově aféře.³⁴ Liberálové jsou tedy téměř stejnými zloduchy jako bolševici. Zvláště kritický je McMeekin vůči Kerenskému; v souvislosti s ním konstatuje, že Lenin měl v roce 1917 neskutečné štěstí na slabé protivníky.³⁵

Ačkoli McMeekinova kniha nese podtitul *Nové dějiny*, mnoho nového na jeho výkladu revoluce nenajdeme. V prvé řadě se jedná o návrat k pravicově konser-

31 Ibidem, s. 345. Sazonov vystupuje jako jeden z hlavních „pletichářů“ manipulujících Rusko do války už v McMeekinově předchozí knize. Ta je značně kontroverzní právě kvůli revisionistickému pokusu svalit odpovědnost za vypuknutí první světové války primárně na Rusko a jeho expanzivní politiku proti Osmanské říši. Srov. Sean McMEEKIN, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, Mass. – London 2011.

32 Ibidem, s. 345–346.

33 Peter GATTRELL, *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I*, Bloomington 1999. Srov. také Idem, *Russia's First World War: A Social and Economic History*, Harlow 2005.

34 S. McMEEKIN, *The Russian Revolution*, s. 346.

35 Ibidem, s. 346.

vativnímu pohledu, jaký byl vlastní Pipesovi. Zdůrazněn je konspirativní charakter revoluce: dlouhodobá cílená příprava bolševiků na převzetí moci za vydatného přispění císařského Německa a jeho financí. Velice silná je kritika ruských liberálů, zatímco Mikuláš II. a „starý režim“ jsou částečně rehabilitováni.

Všechny nové syntézy umísťují revoluci do kontextu války. To samo o sobě není nijak neobvyklé. Tradičně jsou z války vyvozovány bezprostřední příčiny únorové revoluce. Přesto můžeme konstatovat, že jedním z nejvýznamnějších trendů v historiografii 21. století je právě umísťování revolucí roku 1917 do středu vyprávnění začínajícího vypuknutí války v roce 1914 a končícího založením Sovětského svazu roku 1922. Zde zaznamenala anglosaská historiografie obrovský posun během posledních dvaceti let.³⁶ Historici vždycky pokládali vojenskou porážku, obecnou únavu z války a rostoucí neklid v týlu za důležité nebo i hlavní příčiny svržení monarchie i následného selhání Prozatímní vlády. Kausalita války a revoluce však tradičně byla představována v úzce politicko-vojenské rovině. Například Richard Pipes spojoval nevyhnutelnost revoluce s politickými rozhodnutími ze srpna 1915, když Mikuláš II. odmítl jednání s Progresivním blokem a uzavřel cestu případné spolupráci vlády a parlamentní opozice.³⁷ Rovněž britský historik Dominic Lieven ve své poslední knize nachází kořeny revoluce především v nešťastně vedené válce.³⁸ Lieven vždy tendoval k pozitivnějšímu vnímání Mikuláše II. než většina západních historiků,³⁹ přesto značnou část odpovědnosti za špatné vedení války a vehnání země do revoluce klade na jeho bedra, respektive na vládu.⁴⁰ A šance Ruska v roce 1917 vidí značně pesimisticky. Země se ocitla v začarovaném kruhu. Válku a revoluci jednoduše nešlo efektivně skloubit, jenže současně pokračování ve válce i po únorové revoluci mělo svůj smysl, neboť separátním mírem s Německem by Prozatímní vláda a umírnění socialisté v Sovětu riskovali, že osud Evropy a ruské revoluce

36 Peter HOLQUIST, *The Russian Revolution as Continuum and Context and Yes, – As Revolution. Reflections on Recent Anglophone Scholarship of the Russian Revolution*, Cahiers du monde russe, 58, 2017, č. 1–2, s. 79–94.

37 „Mikulášovo rozhodnutí učinilo revoluci prakticky nevyhnutelnou. Rusko mohlo odvrátit revoluční vzednutí pod jednou podmínkou: že nepopulární, ale zkušená byrokracie se svým správním a policejním aparátem, vstoupí do spojenectví s populární, ale nezkušenou liberální a liberálně-konzervativní inteligencí. Na podzim 1915 žádná z těchto skupin nebyla schopna vládnout Rusku sama. Zabráněním takové aliance, dokud ještě byla možná, Mikuláš zajistil, že dříve či později obě síly budou smeteny spolu s ním a Rusko se ponoří do anarchie.“ R. PIPES, *The Russian revolution*, s. 228.

38 Dominic LIEVEN, *Towards the Flame. Empire, War and the End of Tsarist Russia*, London 2015.

39 Viz jeho ve srovnání s ostatními biografiemi značně pozitivní životopis Mikuláše II. Dominic LIEVEN, *Nicholas II. Emperor of All the Russians*, London 1993.

40 D. LIEVEN, *Towards the Flame*, s. 345–347.

se ocitne v rukou německého císaře. Bolševici díky tomu ovšem získali masovou podporu.⁴¹

Spojení války a revoluce existuje rovněž ve smyslu proměny mentality a vzorců chování. Autoři jako Peter Holquist,⁴² Christopher Read,⁴³ Joshua Sanborn⁴⁴ či Robert Gerwath⁴⁵ rozpracovali teze, podle kterých brutalita občanské války v podstatné míře čerpala ze zkušeností frontových bojů první světové války. Válečný způsob myšlení, vyznačující se zvýšenou akceptací násilného jednání, se přenesl do společenských vztahů i v době míru. Seismické síly rozpoutané válkou a kulminující v revoluci přeměnily politickou krajinu Ruska. Instituce a politické praktiky sovětského režimu se zrodily z totální války a intenzivní politické mobilizace, která během ní probíhala. Do určité míry tímto dochází k rozpracování již klasické definice ruské občanské války jako „formativní zkušenosti“ sovětského režimu, s níž vystoupila Sheila Fitzpatricková.⁴⁶ Ústřední roli násilí při bolševickém budování státu jmenuje jako jeden z klíčových fenoménů revoluce i Steve Smith.⁴⁷ Obecně platí, že revoluční násilí představuje jedno z tradičně důležitých témat anglosaského bádání o revoluci. Silným trendem současné historiografie je pojmání násilí jako celospolečenského fenoménu a nikoli pouze jako jednosměrného politického nástroje mocenských struktur používaného ke kontrole obyvatelstva.⁴⁸ Násilí v re-

41 Ibiem., s. 353–355.

42 P. HOLQUIST, *Making War*; Idem, *Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905–1921*, *Kritika* 4, 3, 2003, s. 627–652.

43 Christopher READ, *War and Revolution in Russia, 1914–1922. The Collapse of Tsarism and the Establishment of Soviet Power*, London 2013.

44 Joshua SANBORN, *Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford 2014.

45 Robert GERWATH, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923*, London 2016.

46 Srov. Sheila FITZPATRICK, *The Civil War as a Formative Experience*, in: Abbott Gleason (ed.), *Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution*, Bloomington 1989, s. 57–76.

Na okraji podotýkám, že v podobném duchu koncipovali své studie i němečtí historici Stefan Plaggenborg a Dietrich Beyrau. Srov. Stephan PLAGGENBORG, *Gewalt und Militanz in Sowjetrußland, 1917–1930*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 44, 1996, s. 409–430; Dietrich BEYRAU, *Der Erste Weltkrieg als Bewährungsprobe: Bolschewistische Lernprozesse aus dem ‚imperialistischen‘ Krieg*, *Journal of Modern European History* 1, 2003, s. 96–124; Idem, *The Long Shadow of the Revolution: Violence in War and Peace in the Soviet Union*, in: *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, ed. Jochen Böhrer, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer, München 2014, s. 285–316.

47 S. A. SMITH, *Russian Revolution*, s. 383.

48 Pro aktuální pohledy na bolševické násilí za revoluce a občanské války srov. James RYAN, *The Sacralization of Violence. Bolshevik Justification for Violence and Terror during the Civil War*, *Slavic*

voluci mělo širokou paletu podob. Používaly jej rolnické komunity k ochraně proti „vetřelcům“ nebo k řešení problémů uvnitř komunity,⁴⁹ páchali jej obyčejní lidé proti jinými obyčejným lidem a jednalo se také o formu spontánního projevu třídní nenávisti.⁵⁰

Na rozdíl od Fitzpatrickové, která ruskou revoluci pojímala především jako záležitost ruského národa a velkoruského geografického prostoru, nynější historiografie jednoznačně akcentuje imperiální rozměr revoluce. Joshua Sanborn v souvislosti s dopadem války píše o „dekolonizaci ruského impéria“.⁵¹ Z nových syntéz je reflexe imperiálního přesahu revoluce nejpropracovanější u Engelsteinové a Steinberga. Engelsteinová učinila z imperiálního rozměru jednu z hlavních os svého výkladu a přesvědčivě demonstrovala, že pod pláštěm ruské revoluce se skrývala celá řada národních revolucí. Steinberg vyčlenil čtrnáct stran eseje o odrazu revoluce v islámském reformním politickém myšlení a samostatný esej věnoval Volodymyru Vynnyčenkovi, přednímu propagátorovi ukrajinského nacionalismu a politikovi snažícímu se o nezávislost Ukrajiny. K vztahu nacionalismu, revoluce a impéria se vyjadřují i eseje o Kollontajové, Babelovi, Trockém a Majakovském.

V současných diskuzích je za největší deficit západní historiografie často označován nedostatek srovnávacího přístupu k ruské revoluci.⁵² Když už se k němu historici odhodlají, jedná se o komparaci z evropské perspektivy.⁵³ Jednou ze současných výjimek, kdy se historik pokusí o neevropskou perspektivu, je Steve Smith.⁵⁴ Právě on již v roce 1994 upozorňoval na užitečnost komparativního pří-

---

Review 74, 4, 2015, s. 808–831;

49 Aaron B. RETISH, *Controlling Revolution: Understandings of Violence through the Rural Soviet Courts, 1917–1923*, *Europe-Asia Studies* 65, 9, 2013, s. 1789–1806; Eric D. LANDIS, *Bandits and Partisans. The Antonov Movement in Russian Civil War*, Pittsburgh 2008. Revoluce rozvinula a prohloubila násilné praktiky, které v rolnických komunitách existovaly již dříve. Srov. Stephen P. FRANK, *Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856–1914*, Berkeley 1999.

50 Aktuálně srov. Tsuyoshi Hasegawa, *Crime and Punishment in the Russian Revolution. Mob Justice and Police in Petrograd*, Cambridge, Mass. – London 2017.

51 J. SANBORN, *Imperial Apocalypse*, s. 3–7, 243–247.

52 Michael DAVID-FOX, *Toward a Life Cycle Analysis of the Russian Revolution*, in: *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History* 18, 4, 2017, s. 741–783.

53 Arno J. MAYER, *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton 2000; Martin MALIA, *History's Locomotives. Revolutions and the Making of the Modern World*, New Haven 2007 (česky jako: *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*, Brno 2009).

54 Steve A. SMITH, *Imagining the Communist Future: The Soviet and Chinese Cases Compared*, in: Paul Corner – Jie Hyun-Lim (eds.), *The Palgrave Handbook on Mass Dictatorship*, s. 9–21; Idem, *Revolution and the People in Russia and China. A comparative history*, Cambridge 2008.

stupu a jeho zatím nedostatečné využívání.⁵⁵ Současně tehdy nadhodil otázku, jak dalece historici překračují konvenční způsoby uvažování o ruské revoluci a reagují na metodologické výzvy v podobě knih Perry Andersona a Thedy Skocpolové.⁵⁶ Po více jak dvaceti letech, při pohledu na čtyři nové syntézy, musíme konstatovat, že v mnoha směrech došlo k posunu. Ovšem jména Anderson a Skocpolová bychom v rejstřících a bibliografiích hledali většinou marně. Platí to i u čtyř nových syntéz, včetně Smithovy. Berme to však pouze jako konstatování faktu, nikoli jako výhradu vůči těmto syntézám.

Co s ruskou revolucí po 100 letech?

Sheila Fitzpatricková v esaji o jubileu ruské revoluce napsala, že historikové se tak trochu ocitli v pasti. Nikdo pořádně neví, co k jubileu říci. Bez studené války jako politického a ideologického rámce diskuze západních historiků otupěly a ztratily na relevanci. Rusové jsou v ještě horší situaci, protože by měli k stoletému výročí zaujmout stanovisko a přitom si pořádně nevyjasnili, zda revoluce byla „dobrá“ nebo „špatná“.⁵⁷

Při průzkumu veřejného mínění uskutečněném v roce 2005 (anketa nezávislého Institutu Levanda) 56 % respondentů pokládalo ruskou revoluci za více či méně pozitivní a 31 % za negativní událost.⁵⁸ Pozitivní vnímání se za posledních deset let pravděpodobně zmenšilo, neboť jak průzkumy ukazují, mladší lidé smýšlí více protisovětsky než věková skupina nad 40 let. Nový průzkum v únoru 2016 hodnotil různé epochy ruských dějin a zjistil, že 30 % pokládá pozdně-carské Rusko za „spíše dobré než špatné“, zatímco opačný názor mělo jen 19 %. Oproti tomu „prvních pět let po revoluci 1917“ hodnotilo pozitivně jen 19 % lidí, kdežto 48 % negativně. Současně však téměř jedna třetina respondentů nebyla schopna odpovědět

---

55 S. A. SMITH, *Writing the History of the Russian Revolution after the Fall of Communism*, *Europe-Asia Studies* 46, 1994, č. 4, s. 563–578, zvláště s. 566, 576.

56 Perry ANDERSON, *Lineages of the Absolutist State*, London 1974; Theda SKOCPOL, *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge 1979.

57 Sheila FITZPATRICK, *Celebrating*, s. 817.

58 <https://www.levada.ru/2005/11/02/otnoshenie-rossiyan-k-oktyabrskoj-revoljutsii-1917-goda/>, 4. 8. 2018.

Z pozitivně smýšlející skupiny (56 %), 26 % souhlasilo, že Říjnová revoluce „otevřela novou éru v dějinách národů Ruska“, zatímco 31 % se domnívalo, že „zasáhla sociální a hospodářský vývoj“. Z této „negativní skupiny“ si 16 % myslelo, že revoluce znamenala přerušovaný vývoj a 15 % ji přímo označilo za katastrofu.

na otázku, z čehož by se dalo usuzovat na nízkou povědomost či nezájem o historii.⁵⁹ Jiný průzkum kladl hypotetickou otázku, jak by lidé jednali v Říjnové revoluci, a ukázal, že v společnosti přetrvával jakýsi revoluční romantismus. 22 % lidí ve věku 40 a více let by aktivně podpořilo bolševiky a pouze 6 % by proti nim bojovalo. Ve skupině pod 40 let bylo 8 % aktivně pro bolševiky, 9 % proti a 20 % by raději emigrovalo.⁶⁰

K fenoménu tak komplexnímu jako revoluce, s tolika různými efekty na osud země, těžko může společnost zaujmout jednoznačné stanovisko. Rozptýl názorů a vysoká míra indiferentnosti přesto zaráží. Ze studie Jana Plampera v *Cambridge History of Communism* vyplývá, že v dnešním Rusku z dědictví roku 1917 mnoho nezůstalo.⁶¹ V Sovětském svazu byly oslavy „Velkého října“ konstantou sovětského života a událostí absolutně prvořadého významu. Velkolepostí zastiňovaly i oslavu „Dne vítězství“ 9. května. Slavilo se 7. a 8. listopadu. Po zániku SSSR z původně dvou svátečních dnů (7. a 8. listopadu) zůstal pouze 7. listopad. Prezident Jelcin zrušil tradiční vojenskou přehlídku spojenou se svátkem hned v roce 1992. V letech 1996–2004 se 7. listopad slavil jako „Den shody a smíření“ („Děň soglasi-ja i primirenija“.) Putinovské Rusko se od tradice „Velké října“ odpoutalo zcela. Svátek 7. listopadu byl zrušen v roce 2005 a nahrazen „Dnem jednoty“ slaveným 4. listopadu.⁶² Nicméně v roce 2008 36 % obyvatel Ruska nadále pokládalo 7. listopad za svátek.⁶³ Za konstrukcí nového svátku stála pravděpodobně pravoslavná církev.⁶⁴ „Den jednoty“ připomínající konec smuty a vyhnání polsko-litevských okupantů z Moskvy v roce 1612 se tak stal bratrským svátkem Dne vítězství 9. května. Oba svátky z pohledu oficiální státní politiky dnes představují základní osu moderního ruského národního a historického vědomí. Při první oslavě „Dne jednoty“ 92 % respondentů netušilo, jaký svátek se slaví. Ještě v roce 2011 18 % dotázaných přiznalo, že stále slaví „VŘSR“. Pouze 16 % řeklo, že bude slavit „Den jednoty“. Sou-

59 <http://www.levada.ru/2016/03/01/praviteli-v-otechestvennoj-istorii/>, 4. 8. 2018.

60 <https://www.levada.ru/2005/11/02/otnoshenie-rossiyan-k-oktyabrskoj-revoljutsii-1917-goda/>, 4. 8. 2018.

61 Jan PLAMPER, *State Communism at 100: Remembering and Forgetting the Russian Revolution*, in: Juliane Fürst – Silvio Pons – Mark Selden (eds.), *Cambridge History of Communism*, vol. 3., *Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to Present*, Cambridge 2017, s. 581.

62 Mariya OMELICHEVA, *A New Russian Holiday Has More Behind It Than National Unity: the Political Functions of Historical Commemorations*, *Australian Journal of Politics and History* 63, 2017, č. 3, s. 430–442.

63 <https://ria.ru/society/20081107/154584116.html>, 1. 8. 2018.

64 J. PLAMPER, *State Communism*, s. 583.

časně až polovina dotázaných se negativně vyjádřila o zrušení svátku 7. listopadu.⁶⁵ „Den jednoty“ nebyl nijak zvlášť slaven ani při svém desátém výročí roku 2015 – navzdory masivní státní propagandě a nacionálnímu nadšení po anexi Krymu. Svátek zatím v Rusku nezakořenil, na rozdíl od všeobecně přijímaného a skutečně sjednocujícího „Dne vítězství“ 9. května.

Etatismus (gosudarstvennost') se stal základní hodnotou v Putinově politice historické a národní paměti. Kdykoli bylo Rusko silné, dařilo se mu. Síla státu musí být všestranná. Jde o silnou moc výkonnou, zákonodárnou i soudní, politickou a ekonomickou sílu, a samozřejmě také o vojenskou sílu. S tím se pojí nedůvěra k decentralizaci a ospravedlňování státních intervencí do ekonomiky. Pokud je toto výchozí hodnotou nového Ruska, není divu, že rok 1917 vzbuzuje přinejmenším rozpaky, protože dvě revoluce tehdy ruský stát zásadně oslabily a na nějaký čas fakticky zničily. Takže se zdá jako nejlepší řešení období 1917–1922 z ruské paměti vymazat. Vše se vrátilo do „normálu“ se vznikem SSSR, který znamenal obnovení státu i navázání kontinuity na carské impérium. Že nový stát byl komunistický, ustupuje v současném výkladu dějin do pozadí.⁶⁶ Putinovským Ruskem podvědomě obchází strach z revoluce. Jednak kvůli negativním vzpomínkám na post-sovětský chaos v 90. letech, jednak kvůli situaci v blízkém zahraničí. Barevné revoluce v postsovětských státech (Gruzie 2003, Ukrajina 2004, Kyrgyzstán 2005) obkroužily Rusko, které si nechce revoluci 1917 příliš připomínat. Raději zdůrazňuje, co přišlo po ní – industrializace, vybudování velmoci, vítězství ve druhé světové válce. Strach z revoluce podporuje vznik různých konspiračních teorií, podle kterých Rusko bylo a je pod vytrvalých ohrožením ze strany Západu, s kterým spolupracují různé „páté kolony“. Tradičním terčem jsou liberálové – jako by mohli za všechny problémy v moderních ruských dějinách. Únorová revoluce se stává výsledkem spiknutí prozápadních liberálů a zednářů, za bolševickým uchopením moci stojí Německo a jeho peníze.⁶⁷ Konspirační teorie následně přiživují strach z jakýchkoli politických otřesů, neřku-li přímo revolucí.

Mezi historiky stále převládá souhlas, že ruská revoluce byla milníkem 20. století. Nejen kvůli založení prvního „socialistického státu“ na světě. Globální význam ruské revoluce byl především v šíření ideologie komunismu. Pro levicové

65 Internetový článek historika Michaila Solomatina, 7. 11. 2011. Viz: <https://vz.ru/columns/2011/11/7/536568.html>, 4. 8. 2018.

66 J. PLAMPER, *State Communism*, s. 585–586.

67 V tomto duchu zobrazily revoluci také nové historické seriály *Trockij* (8 dílů, premiéra na stanici *Pěrvyj kanal* 6. listopadu 2017) a *Démon revoluce – Memorandum Parvuse* (6 dílů, premiéra na stanici *Rossija* 5. listopadu 2017).

historiky, jako byl třeba Eric Hobsbawm, měla ruská revoluce ještě hlubší a širší dopad na svět, než francouzská revoluce.⁶⁸ Dějiny komunismu v globálním měřítku jdou dalece nad rámec našich úvah. Jisté je, že v historiografii se stále jedná o živé téma. Minimálně to dokazuje nová ambiciózní syntéza *The Cambridge History of Communism*, vydaná v rámci tradiční prestižní série cambridgeských kompendií.⁶⁹ Začlenění ruské revoluce do globálního kontextu je nejen výzvou, ale i silícím trendem současné historiografie. „Nadnárodní obrat“ („transnational turn“) v historiografii revoluce profituje z dosavadní historiografie i nových objevů v archivech v posledních téměř třech desetiletích. Představuje nový potenciál v tom, že překračuje hranici výlučně politického pohledu na elity a nabízí kulturně a sociálně kontextualizované případové studie o všech účastnících revoluce. Ruská revoluce a následný sovětský model společenského zřízení probudily různorodé pocity a vášně v celém světě, byť svět měl k Rusku a bolševikům velmi rozdílné vazby. Poselství ruské revoluce bylo předáváno mnoha kanály. Světem se šířily různorodé interpretace a obrazy revoluce a formovaly domácí reakce na revoluci.

Vraťme se ještě k našim čtyřem syntézám. Sama jejich existence dokazuje, navzdory mírné skepsi Sheily Fitzpatrickové, že západní historici nemlčí a nejsou až tak bezradní. Je v nich vyřčeno nějaké poselství k současnému čtenáři? Jak autoři vidí vztah dnešní společnosti k sto let staré revoluci a jejímu dědictví? Mark Steinberg odpovídá na otázku, co vůbec dnes znamená pro lidi ruská revoluce, že patrně mnoho ne. Jednak s ohledem na politickou atmosféru v Rusku, v níž vládní reprezentace jasně dává najevo, že rok 1917 není pozitivním vzorem a čas revolucí je pryč. A také proto, že pro většinu lidí není snadné zaujmout stanovisko k události staré sto let, když ani v roce 1917 neexistoval jednotný výklad revoluce.⁷⁰

Podobně vidí situaci Laura Engelsteinová. Sice se spíše vyhýbá moralistním soudům, nicméně je jasné, že chová sympatie pro demokratické poselství únorové revoluce, které říjnová bolševická revoluce potlačila. Rusko snilo svůj „demokratický sen“ příliš krátce. Podobně jako Steinberg i Engelsteinová přiznává za jeden z hlavních problémů tehdejší rozklížení společnosti a rozdílnost představ, co vlastně demokracie představuje. A zdá se, že je to aktuální problém i dnes. „Demokratický sen“ ožil v letech 1989 a 1991 a nyní je opět v ohrožení.⁷¹

---

68 Eric HOBSBAWM, *The age of extremes. A history of the world, 1914–1991*, New York 1994, s. 55.

69 *The Cambridge History of Communism*, 3 vols., Cambridge 2017.

70 M. D. STEINBERG, *The Russian Revolution*, s. 350, 356.

71 L. ENGELSTEIN, *Russia in Flames*, s. 632.

Steve Smith pokračuje v tradici revizionistické historiografie v tom smyslu, že dokáže v procesu ruské revoluce rozlišit pozitivní impulzy pro globální vývoj ve 20. století. Primární význam roku 1917 pro dějiny 20. století nebyl ve výzvě kapitalismu, ale ve skutečnosti, že přivedl na svět stát schopný výrazným způsobem přispět k porážce fašismu a poté být hrozbou geopolitickému prvenství USA.⁷² Pro bolševiky byla na prvním místě emancipace proletariátu; historicky významnější se ovšem ukázaly ty prvky sociální revoluce, které by bolševici označili za vedlejší: antikolonialismus, ženská emancipace, experimenty ve sféře práva, sociálního zabezpečení, vzdělávání a výchovy, nové koncepce městského plánování a architektury. Závěr je tedy takový, že rok 1917 v sobě nesl pozitivní prvky a nelze je zcela odmítnout v zaslepení z výsledků stalinismu a maoismu.⁷³ Dosti to odpovídá hodnocení Rexe Wadea, že ve stínu občanské války a nástupu Stalina jsou přehlíženy nenásilné a progresivní vize spojené s revolucí roku 1917.⁷⁴ Podle Smithe se ovšem svět za sto let od revoluce výrazně změnil. Žijeme v době, která nepřeje revolucím; kapitalismus vítězí a dominuje v globálním měřítku a také pracující třída už není tak mocnou politickou silou jako před sto lety. Tudiž je obtížné pochopit aspirace těch, kteří byli hnací silou tehdejších událostí.

Sean McMeekin chce především varovat. Nachází pochopení pro únorovou i říjnovou revoluci v tom, že Rusové měli v únoru již dost carského režimu, který je nezodpovědně vehnal do války, na kterou Rusko nebylo připraveno. A v říjnu podpořili Lenina, protože ten jako jediný jasně deklaroval záměr ukončit válku. Většina lidí neměla v danou chvíli důvod domnívat se, že nový režim by mohl být výrazně horší, než dosavadní stav. „Nemohli tehdy vědět, co komunismus skutečně znamená.“⁷⁵ Jestliže McMeekin má pochopení pro tehdejší podporu Lenina, nechová nejmenší porozumění pro dnešní zahrávání si Západu s tím, co nazývá „maximalistickým socialismem marxistického typu“ (a zcela otevřeně jmenuje například amerického demokratického politika Bernieho Sanderse jako jeho představitele): „Dnešní západní socialisté snící o světě, kde soukromý majetek a nerovnost stojí mimo zákon, kde vizionářští intelektuálové plánují racionální hospodářský rozvoj, by si měli dát pozor, co si přejí. Mohlo by se jim to vyplnit.“⁷⁶ Hlavním poučením uplynulých sta let od revoluce by mělo být uvědomění si, že je třeba se obrnit proti

72 S. A. SMITH, *Russia in Revolution*, s. 392.

73 Ibidem.

74 Rex WADE, *The Russian Revolution and Civil War*, in: Cambridge History of Communism, vol. 1, s. 90–91.

75 S. McMEEKIN, *The Russian Revolution*, s. 352.

76 Ibidem, s. xiii, 352.

prorokům slibujícím dokonalou společnost. Neboť jedním z hlavních dědictví ruské revoluce je ideologie leninismu: „Je smutnou skutečností leninismu, že jakmile byl leninismus jednou vynalezen, nelze se jej definitivně zbavit. Vždycky se najdou ambiciózní a bezcitní, zvláště v čase krize nebo války, kteří budou volat po radikálních řešeních.“⁷⁷

Nahradí některá z nových syntéz Figesovu *Lidskou tragédii* na pomyslném první místě v čtenářské popularitě? Spíše nikoli. Přeci jen Figesovo pojetí není v roce 2018 nijak zastaralé, abychom se k němu obrátili zády. Současně to neznamená, že nemají vznikat nové syntézy. Steinbergův originální pohled, Smithovy úvahy i detailní a rozmáchlé pojetí Engelsteinové jen dokazují, že ruská revoluce je pestrobarevnou mozaikou, v níž se jednotlivé kamínky skládají v jeden velký a nekonečný příběh, stále fascinující i po sto letech.

---

⁷⁷ Ibidem, s. 351–352.

SUMMARY

In connection with the centenary jubilee of the Russian Revolution (1917–2017), a number of new analytical and synthesizing works on the revolution were issued in Anglophone historiography. In the study, the author deals primarily with the four new syntheses by Laura Engelstein, Mark D. Steinberg, Steve A. Smith and Sean McMeekin. The aim was to include them into the tradition of Anglo-Saxon historical Russian studies, in which the Russian Revolution represents one of the crucial topics already since the 1930s, and to name the new current trends in the view of the Russian Revolution.

The generational sense of belonging of the authors partially manifests itself in the overall impression of the new syntheses. Engelstein, Steinberg and Smith belong to the generation influenced by the rise of social-historically orientated revisionism (1970s and 1980s), whereas the distinctly younger McMeekin in his conception returned to traditionalism and the totalitarian school, which was revived in the 1990s after the collapse of the Soviet empire. He builds significantly on Richard Pipes and like him emphasizes the manipulative character of the Russian Revolution, lying in the clear attempt of the Bolsheviks to obtain political power. McMeekin stresses the role of Germany in the organization of the revolution in Russia and also takes a stance strongly critical of the role of the liberals in the revolution.

The other syntheses are more balanced in argumentation. The contribution of Engelstein's book is predominantly the depiction of the imperial dimension of the revolution (national revolution on the periphery of the empire). Steinberg innovatively interprets the revolution as the revelation of the plurality of opinions and diverging definitions of democracy and revolution by its actors through the daily press and ego-documents. Smith approaches the revolution in the broader timeframe (1890–1928).

All of the syntheses emphasize the importance of the First World War for the revolution, which is one of the main current trends in Anglo-Saxon historiography. And it is not just a purely political causality of war and revolution, but an assessment of the revolution as part of the process of the brutalization of society and changes of the mentality as a result of the war.

STUDIE

Revizionismus a studium ruské říjnové revoluce roku 1917

VÍT KLEPÁRNÍK

Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Praha

Revisionism and the Study of the October Revolution of 1917

The article focuses on the stream of the historical study of Russian and Soviet history labelled as revisionism in Western historiography, where it pays special attention to the research of the October Revolution in 1917. It discusses the circumstances of the rise of revisionism in American historiography from the end of the 1960s to the mid-1980s. In the second part, selected starting points of revision are compared and distinguished in terms of ideal type from the previous totalitarian interpretation. The text points to differences in approaches and interpretations by revisionists, but at the same time emphasizes their unifying interest in the neglected social and economic conflicts in Russian society since the beginning of the 20th century and the interaction of social groups, political parties and state power. It also reminds us of the revisionist thesis that we cannot understand the events of October only through the ideological influence of the Bolsheviks or their allegedly conspiratorial efforts to acquire power. The revisionists, through archival research, have shown that the Bolsheviks gained greater and authentic support from the Petrograd masses before the overthrow of the Provisional Government than has been admitted until now.

Key words: revisionism, American historiography, Russia, October Revolution of 1917, Bolsheviks, political and social history

Tento text je příspěvkem k poznání západní historiografie ruských a sovětských dějin 20. století a zaměřuje se na historiografický proud, který byl v minulosti označen (a je tak označován i dnes) jako „revizionismus“.¹ Původní verze textu vznikla jako příspěvek na konferenci věnované výročí ruské říjnové revoluce roku 1917 a vztahu Západu k ní.² Článek se proto zaměřuje primárně na stěžejní rysy revizionistické interpretace ruské revoluce, resp. revolucí roku 1917.³

Cílem textu není předložit vyčerpávající obraz tohoto historiografického proudu včetně kompletního a úplného výčtu všech autorů, kteří byli k němu v různých fázích řazení, ani souhrnný a komplexní vhled do jejich myšlení a tvorby. Text se zaměřuje na revizionistické výklady událostí roku 1917 především v době rozkvětu revizionismu, zejména v období 70. a první poloviny 80. let. Nevěnuje tedy větší pozornost podstatným a rozsáhlým kritickým metodickým debatám mezi akademickými historiky v průběhu 90. let, které se zaměřovaly na způsoby psaní o ruských či sovětských dějinách a revolucích a zahrnovaly úvahy o roli sociálních a politických dějin, studiu diskurzu či přístupech v rámci tzv. nových kulturních dějin (*new cultural history*). Je třeba připomenout, že revizionismus 70. a zejména 80. let představoval mezinárodní (či spíše nadnárodní) fenomén⁴ spojující americké autory s badateli evropskými (zejména britskými, ale i francouzskými a německými) a například také s autory z Japonska a Austrálie. Tento text se zaměřuje primárně na americké či ve Spojených státech (USA) působící autory, protože ti představují významný, ne-li dominantní proud revizionistického hnutí. Ačkoliv jsou zde zmiňována jména několika desítek autorů, text převážně čerpá z prací tří vý-

---

1 Termín „revizionismus“ v případě studia ruských a sovětských dějin odkazuje na specifický fenomén, který je možné podle mého názoru koncepčně vymezit (naznačuje to druhá část textu). Nelze se však vyhnout obecnému etymologickému významu výrazu ve smyslu „přezkumu“, „přepisování“, „revize“, kvůli čemuž by bylo vhodné termín uvádět v uvozovkách. Kvůli specifickému významu termínu, ale i důvodů textových a jazykových termín v dalším textu uvádím bez uvozovek.

2 Chtěl bych na tomto místě poděkovat Lukáši Kantorovi, Janu Fialovi a zejména doc. Radomíru Vlčkoví, za pozornost, kterou věnovali rukopisu, a za řadu podnětných návrhů na jeho zlepšení.

3 Jednalo se o konferenci „Ruská revoluce a Západ“, kterou pořádaly Ústav historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice a Výzkumné centrum dějin východní Evropy Historického ústavu AV ČR, v. v. i., a která proběhla 10. dubna 2018 v Kutné Hoře.

4 Za upozornění na tuto skutečnost děkuji prof. Michalu Reimanovi, který se účastnil diskusí mezi bloky konference, na které jsem přednesl první verzi tohoto textu. Jedním z reprezentativních sborníků revizionismu jako „mezinárodního hnutí“ je Sheila FITZPATRICK – Richard STITES (eds.), *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, Bloomington 1991 věnovaný tzv. Nové ekonomické politice (NEP) let 1921–1928 a rané fázi sovětského režimu.

znamných postav revizionismu ruských a sovětských dějin (a o nich se také nejčastěji zmiňuje), Sheily S. Fitzpatrickové (* 1941), Alexandera Rabinowitche (* 1934) a Ronalda G. Sunyho (* 1940).

Referuje se zde o přístupech a studiích, z nichž některé jsou více než čtyři desetiletí staré, přesto by tento článek neměl být považován za antikvární příspěvek o minulém studiu revoluce a ruských dějin. Velká většina s revizionismem kdysi (nebo i dnes) spojovaných autorů – jakkoliv se v průběhu doby mohly proměňovat některé jejich přístupy, teze či závěry, dosud publikuje rozsáhlé a z hlediska historiografie rozhodně ne marginální texty. Zejména během 90. let (ale také v pozdějším období) někteří kritikové revizionismu argumentovali, že se představitelé tohoto proudu „stáhli“ a jsou v defenzívě. Na tomto místě se hodí odcitovat Michaela S. Melancona (* 1940), jednoho z předních amerických znalců ruské revoluce a někdejšího studenta výše zmiňovaného Alexandera Rabinowitche. Ten s lehkou ironií odvětil, že tito autoři naopak „byli v nově otevřených archivech a pečlivě procházeli dokumentaci, která až do té doby byla bezpečně uzamčena“.⁵

Text je členěný do pěti částí, které na sebe tak či onak navazují a rozvíjí společné téma, jež ale současně představují tři relativně samostatná témata týkající se historie vzestupu revizionismu, jeho koncepčního odlišení od totalitárních výkladů a vlastního revizionistického výkladu říjnové revoluce. První a zčásti i druhá část textu se zaměřují na představení historického kontextu, v němž se v průběhu 60. let objevily snahy o revizi dosavadních interpretací říjnové revoluce a šířeji ruských a sovětských dějin 20. století. V našem prostředí není dostupný česky psaný přehledový text věnovaný revizionismu na poli ruských a sovětských dějin. Považoval jsem proto za nutné se v určité míře zaměřit nejen na historické a ideové souvislosti, v nichž se proud objevil, ale současně jsem chtěl také pojednat o některých základních metodických a ideových předpokladech sdílených revizionisty či aspoň částí

---

5 Michael S. MELANCON – Donald J. RALEIGH, *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, in: Michael S. Melancon – Donald J. Raleigh (eds.), *Russia's Century of Revolutions: Parties, People, Places. Studies Presented in Honor of Alexander Rabinowitch*, Bloomington 2012, s. 1–15, s. 8. V tomto kontextu o „revizi a stažení“ hovořil také jeden z čelních revizionistických aktérů Ronald G. Suny. Při bližší konfrontaci však zjistíme, že termín „stažení“ Suny vztahoval opačně na kritiky revizionismu: „[...] Richard Pipes vedl útok na sociálně historickou interpretaci a sám provedl rozpačité stažení se do terénu vysoké politiky, osobností a ideologie jakoby uplynulá historiografie posledních několika dekád vůbec nevznikla.“ Ronald G. SUNY, *Revision and Retreat in the Historiography of 1917: Social History and Its Critics*, *The Russian Review* 53, April 1994, No. 2, s. 165–182, s. 171.

z nich.⁶ Zmiňují se zde i o revizionismu politiky 20. let či Stalinovy vlády, jež představují nezbytné souvislosti, které je třeba podat k pochopení tohoto relativně širokého a diferencovaného myšlenkového proudu. Druhá část klade za cíl vymezit revizionismus v opozici vůči třem východiskům tradiční interpretace. Probírá vztah mezi státem a společností, politickou roli sociálních skupin a charakter sociálně-politických procesů a úlohu ideologie. Třetí část představuje ty autory revizionistických prací, kteří v průběhu 70. a 80. let významně přispěli k revidování pohledu na události roku 1917 nebo na období bezprostředně následující. Čtvrtá část je sondou do interpretace říjnové revoluce v díle amerického historika ruského původu Alexandra Rabinowitche, jednoho z nejdůležitějších badatelů zabývajících se ruskou revolucí. Rabinowitch se celoživotně věnuje událostem roku 1917, období občanské války (1917–1922) a rané fáze tzv. Nové ekonomické politiky (NEP) let 1921–1928. Závěrečná část nabízí několik obecných úvah o přispění revizionismu studiu ruských a sovětských dějin 20. století.

Vzestup revizionismu ruských a sovětských dějin

Revizionismus ve studiu ruských a sovětských dějin byl a dosud je nejčastěji spojován se jménem australské historičky Sheily S. Fitzpatrickové. Důvodem je především její rozsáhlá badatelská tvorba čítající dnes přinejmenším šestnáct svazků (včetně svazků editovaných a dvou knih pamětí a vzpomínek) zaměřených zejména na různé aspekty vztahu sovětského státu a společnosti v období tzv. stalinismu. Jak uvádí skoro o generaci mladší americká historička Lynne Violová (* 1955), bádání Fitzpatrickové se pro nesourodou skupinu „mladých revizionistů“ (*Young Revisionists*), jak je označila sama Violová (1987) s odkazem na text své mentorky, stalo zdrojem „velké inspirace pro jejich práci“.⁷

6 Zevrubná a rozsáhlá analýza a kritická diskuse těchto předpokladů a jejich obsáhlá a systematická konfrontace s předešlou tradiční (totalitární) historiografií zachází za možnosti tohoto textu.

7 Violová citována in: Lynne VIOLA, *American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union*, *The Russian Review* 61, January 2002, No. 1, s. 25–34, pozn. 3, s. 26; N. G. O. PEREIRA, *Revisiting the Revisionists and Their Critics*, *The Historian* 72, Spring 2010, No. 1, s. 23–37, s. 30. Termín „mladí revizionisté“ užíla Violová ve svém diskusním článku Lynne VIOLA, *In Search of Young Revisionists*, *The Russian Review* 46, October 1987, No. 4, s. 428–431 v reakci na text Sheila FITZPATRICK, *New Perspectives on Stalinism*, *The Russian Review* 45, October 1986, No. 4, s. 357–373, která pak hovořila o „nové kohortě“, *Ibidem*, s. 358.

Sheila Fitzpatricková, badatelka univerzity v Sydney, která dodnes působí na chicagské univerzitě,⁸ publikovala v periodiku *The Russian Review* v roce 1986 text *Nové pohledy na stalinismus*. V něm, jak název naznačuje, na základě nově uskutečněných výzkumů vymezila několik tematických okruhů pro další bádání o stalinismu. V periodiku na text navazovala hned dvě diskusní čísla, první souběžně s textem, druhé o rok později, která přinesla celou řadu podnětů týkajících se studia stalinismu i samotného revizionismu. Text Fitzpatrickové byl už v té době některými autory ztotožněn s programovou vizí určité skupiny badatelů (revizionistů), což ale jeho autorka vcelku vehementně odmítala.⁹

Ztotožnění textu Sheily Fitzpatrickové s programovým dokumentem nepochybně podnítila skutečnost, že kromě popisu stavu tehdejší politologické i historické produkce na poli studia stalinismu v něm formulovala několik skutečně programových návrhů pro další výzkum. Nás však zajímá, že Fitzpatricková se současně vědomě a cíleně vymezovala (nešlo však o systematickou oponenturu) vůči mnoha dosavadním dílům reprezentujícím takzvanou totalitární perspektivu. Práce, které k ní náležely, chápaly sovětskou vládu jako „totalitární diktaturu“ a nový sovětský „systém“ jako v zásadě trvalý a neměnný. Sice se lišily ve výkladu charakteru „systému“, ale obvykle jej považovaly za historicky nevyhnutelný výsledek říjnové bolševické revoluce.¹⁰

Fitzpatricková až na několik výjimek s konkrétními staršími autory explicitně nepolemizovala.¹¹ Její výhrady a kritika však zjevně mířily na vlivné autory obdo-

---

8 Professor Sheila Fitzpatrick, University of Sydney, Department of History, Faculty of Arts and Social Science. Dostupné na: <http://sydney.edu.au/arts/history/staff/profiles/sheila.fitzpatrick.php>, 11. 4. 2018; Sheila Fitzpatrick, The Department of History, University of Chicago. Dostupné na: <https://history.uchicago.edu/directory/sheila-fitzpatrick>, 11. 4. 2018.

9 Jinak sporný termín „stalinismus“ Fitzpatricková považuje za vhodný k označení „nových politických, ekonomických a sociálních struktur, které se objevily v Sovětském svazu po velkém zvratu spojeném s kolektivizací a prvním pětiletým plánem“. Sheila FITZPATRICK, *New Perspectives on Stalinism*, *The Russian Review* 45, October 1986, No. 4, s. 357–373, pozn. 1 na s. 357. První diskusní číslo srov. *The Russian Review* 45, October 1986, No. 4, s. 375–413, druhé *The Russian Review* 46, October 1987, No. 4, s. 379–431. K tvrzení, že text je programovým manifestem nebo, že tak bude alespoň vnímán, srov. Stephen F. COHEN, *Stalin's Terror As Social History*, *The Russian Review* 44, October 1986, No. 4, s. 375–384, s. 376 a Kevin MORGAN, *The Trouble with Revisionism: or Communist History with History Left In*, *Labour/Le Travail* 63, Spring 2009, s. 131–155, s. 133.

10 S. FITZPATRICK, *New Perspectives on Stalinism*, s. 357.

11 Eadem, *New Perspectives on Stalinism*, s. 359, kde oponuje Ulamově názoru na tzv. Velký teror. Na s. 368–369 připomíná, že důraz na improvizaci, náhodu, neschopnost nebo na neúspěch režimu v plánování, který mířil proti totalitárnímu výkladu, se objevil už ve Fainsodově práci o sovětském Smolensku.

bí 50. a 60. let. Šlo například o politologa Merle Fainsoda (1907–1972), antropologa a sociálního teoretika Clyde Kluckhohna (1905–1960), sociologa Alexe Inkelese (1920–2010) či psychologa Raymonda A. Bauera (1916–1977). Fainsod výzkum sovětského systému definoval na řadu desetiletí vlivnou studií *Jak se vládne v Rusku* (1953), jež vyšla v několika revidovaných vydáních v roce 1963 a znovu v roce 1979 a v mezidobí se objevila v řadě přetisků včetně paperbackových vydání. Tři dále jmenovaní autoři naopak informačně profitovali z takzvaného Harvardského projektu o sovětském sociálním systému. Opíral se o data získaná z velkého množství hloubkových rozhovorů se sovětskými emigranty žijícími ve Spolkové republice Německo a v USA. S jejich využitím vznikla společná kniha těchto autorů *Jak funguje sovětský systém. Kulturní, psychologická a sociologická témata* (1956), studie druhého a třetího jmenovaného *Sovětský občan: Každodenní život v totalitární společnosti* (1959) nebo Bauerova kniha *Nový muž v sovětské psychologii* (1952).¹²

Revizionistická kritika, jak ji vyjadřuje Fitzpatricková, se vyhrazovala i proti zřejmě nejproslulejší práci tradiční americké sovětologie, knize *Totalitární diktatura a autokracie* (1956), která vzešla ze spoluautorství politologa Carla J. Friedricha (1901–1984) a Zbigniewa Brzezinského (1928–2017), jednoho z jeho tehdejších žáků. Tato práce je všeobecně považována za jedno ze zakladatelských děl totalitárního výkladu a současně jednu z nejlivnějších prací tohoto směru.¹³ Tradiční či

---

12 Srov. Merle FAINSDOD, *How Russia is Ruled*, Cambridge 1953 (2. přepracované vydání Cambridge 1963; 3. přepracované vydání za spoluautorství Jerryho F. HOUGHNA pod titulem *How the Soviet Union is Governed*, Cambridge 1979, které již ale vykazovalo některé podstatné rysy revize); Raymond A. BAUER – Alex INKELES – Clyde KLUCKHOHN, *How Soviet System Works: Cultural, Psychological, and Social Themes*, Cambridge 1956; Alex INKELES – Raymond A. BAUER, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge 1959; Raymond A. BAUER, *The New Man in Soviet Psychology*, Cambridge 1952; The Harvard Project on the Soviet Social System Online. Dostupné na: <http://hcl.harvard.edu/collections/hpsss/about.html>, 23. 5. 2018.

13 Carl J. FRIEDRICH – Zbigniew K. BRZEZINSKI, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York – Washington – London 1956. Souhrnně k sovětologii Abbott GLEASON, *Russian and Soviet Studies in the United States*, in: George N. Rhyne – Joseph L. Wiczynski (eds.), *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, Gulf Breeze 1983, Vol. 32, s. 45–52; Idem, 'Totalitarianism' in 1984, *Russian Review* 43, 1984, No. 2, s. 145–159; Stephen F. COHEN, *Scholarly Missions: Sovietology as a Vocation*, in: Idem, *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917*, New York 1985, s. 3–37; Abbott GLEASON, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, Oxford 1997, s. 122–127; David C. ENGERMAN, *The Ironies of the Iron Curtain. The Cold War and the rise of Russian Studies in the United States*, *Cahiers du monde russe* 45, Juillet-Décembre 2004, No. 3–4, s. 465–496; Idem, *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, Oxford – New York 2009.

totalitární přístupy však zahrnovaly ještě několik dalších verzí, ať už je formulovali například Waldemar Gurian, Hannah Arendtová, Stefan Possony, Nathan Leites, Geoffrey Gorer, John Rickman, George F. Kennan nebo ještě jiní autoři. I tyto interpretace vysvětlovaly nástup a přetrvání „systému“ buď ideologickými, psychologickými či sociálními faktory nebo případně jejich kombinací.

Tradiční či totalitární perspektiva byla politicky liberální v tom smyslu, že byla v souladu s dominantním tzv. konsenzem studené války (*Cold War Consensus*) a silně se podřizovala myšlenkám, které převládly v poválečné americké politologii. Totalitární výklad podlehl studenoválečné hysterii a v mnoha případech se podobal studenoválečné propagandě. V jeho amerických verzích byl v nemalé míře současně oslavou amerikanismu, zdůrazněním nadřazenosti amerického politického modelu a způsobu života.¹⁴

Zdroje, z nichž totalitární výklad vzešel, přitom nebyly jen „domácí“, ale výrazně odrážely také zkušenosti a názory emigrantů, zejména prominentních politiků období ruské prozatímní vlády jako byli například Alexandr F. Kerenský, Pavel N. Miljukov, Vasilij A. Maklakov, Michael M. Karpovič a mnozí další. Tyto osobnosti publikovaly knižní práce a podílely se na vydávaných periodících. Kromě toho Karpovič vedl na Harvardově univerzitě po více než tři desetiletí malý seminář, z něhož vzešli Richard Pipes a Martin Malia, patrně nejvýznamnější mladší představitelé totalitární perspektivy.¹⁵

První změny v totalitárních interpretacích sovětských dějin na Západě v období po Stalinově smrti, jak připomíná Fitzpatricková (1986), se týkaly dlouho proklamované neměnnosti sovětského systému. Zejména političtí vědci začali přehodnocovat totalitární výklad kvůli jeho nevhodnosti k popisu tehdejší sovětské reality. Současně však byli mlčky ochotni jej aplikovat na systém stalinský. Paradox-

---

14 Totalitární perspektiva zahrnovala ideologicky liberální i konzervativní autory. Na potřebu vnímat odlišné verze totalitárního výkladu a na spojení totalitarismu se studenoválečnou hysterií upozornil v prvním diskusním čísle k textu Sheily S. Fitzpatrickové Alfred G. MEYER, *Coming to Terms with the Past ... And with One's Older Colleagues*, *The Russian Review* 45, October 1986, No. 4, s. 401–408, s. 402–403. Mayer tvrdil, že mnozí revizionisté i stoupenci totalitárních přístupů se shodují v tom, že v SSSR nepochybně došlo k „hrozným věcem“, avšak se liší v tom, komu připisovat vinu. *Ibidem*, s. 404–405. Mayer tak pomíjel, že řada revizionistů označila úroveň teroru v SSSR připisovanou dosavadními výklady za přehnanou.

15 K emigrantské historiografii srov. např. Ronald G. SUNY, *Reading Russia and the Soviet Union*, in: *Idem* (ed.), *The Cambridge History of Russia. Vol. III: The Twentieth Century*, Cambridge – New York 2006, s. 5–66, s. 21, s. 34; N. G. O. PEREIRA, *Revisiting the Revisionists and Their Critics*, s. 23–24.

ně to zčásti odpovídalo tehdejšími sovětským snahám nalézat autentický „leninistický“ výsledek revoluce proti „excesům“ stalinského období.¹⁶

Revizionistická badatelka ve svém textu zdůrazňuje, že podstatná změna spočívala v nástupu historiků na pole, které během 40. a 50. let a dokonce i po většinu 60. let ovládali političtí vědci. Tito mladší autoři měli silný pocit skupiny, a jak píše Fitzpatricková, „měli touhu zdůraznit svou identitu jako historiků“. Bylo tomu tak proto, že sovětské dějiny považovali za legitimní předmět historického výzkumu (v polovině 80. let došlo k podstatnému zlepšení možnosti studovat sovětské archivy a další primární zdroje). Důvodem byl také odstup od starší generace tzv. americké sovětologie, již dominovali politologové, nebo, jak bylo naznačeno, politologové spolupracující s dalšími sociálními vědci.¹⁷

Druhý moment, který Fitzpatricková v úvodu svého textu zdůrazňuje, bylo to, že mladší historikové na dřívějších pracích implicitně kritizovali zaujetí sovětskou politikou a ideologií, které podle nich bylo vzdáleno skutečné dynamice po-revolučního sovětského vývoje. Jakkoliv se Fitzpatricková v tomto tvrzení tolik nemylí, současně velmi zdůrazňuje (činí tak zčásti dodnes a vedle ní řada dalších autorů i přehledů), že stěžejní oblastí nového se na rozdíl od starších prací staly sociální dějiny. Toto zavádějící tvrzení, jak ukáže druhá část textu, by mohlo být pravdivé, jen pokud bychom značně pozměnili a rozšířili původní význam termínu sociální dějiny.¹⁸

Revizionismu v ruských a sovětských studiích nepředcházela pouze myšlenková produkce období studené války, která zaujímala k sovětskému systému povětšinou velmi negativní postoje. Většina vlád západních států a zřejmě i převážná část badatelů přinejmenším od konce 40. let do 60. let Sovětský svaz (SSSR) a jeho politiky trvale odsuzovala, přesto v ruských a sovětských studiích v této době neexistovala jen tato perspektiva.¹⁹

Odlisný diskurz ztělesňovaly již ve 30. a 40. letech práce vlivných fabiánských socialistů, neskrývaných obhájců a obdivovatelů SSSR, manželů Beatrice a Sidneyho Webbových (1858–1943 a 1859–1947), a předního britského marxis-

---

16 S. FITZPATRICK, *New Perspectives on Stalinism*, s. 357–358.

17 S. FITZPATRICK, *New Perspectives on Stalinism*, s. 358, kurzíva Fitzpatricková; srov. také Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 683.

18 Eadem, *New Perspectives on Stalinism*, s. 358. V textu Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 689, hovoří o nových autorech první poloviny 80. let jako o „nové skupině mladších sociálních a politických historiků“. K tomu druhá část textu.

19 Podobně argumentuje Ronald G. SUNY, *Reading Russia and the Soviet Union*, s. 33 a Lynne VIOLA, *The Cold War in American Soviet Historiography*, s. 25.

tického ekonoma Maurice H. Dobba (1900–1976). Alternativní pohled na sovětské Rusko a jeho vývoj po válce zprostředkovaly především monumentální čtrnáctisvazková *Dějiny sovětského Ruska* (1950–1978) britského historika Edwarda H. Carr (1892–1982), který byl původně kritický k přílišnému pro-sovětskému „entuziasmu“ Dobba i manželů Webbových. Alternativou byla i rozsáhlá tvorba ve Velké Británii žijícího spisovatele a trockistického politického aktivisty polského původu Isaaca Deutschera (1907–1967). Carr i Deutscher se díky kvalitě i rozsahu svých děl po roce 1945 kvalifikovali jako vůdčí znalci nejen ruské revoluce, ale i pozdějších sovětských událostí a politiky.²⁰

Na výklady těchto kritiků totalitární perspektivy navázala v západní historiografii 60. let přímo nebo nepřímo disparátní skupina mladších autorů, politických vědců či historiků, z nichž každý byl více či méně samostatnou individualitou. Byli to například američtí historici Oliver H. Radkey, jr. (1909–2010) a Theodore von Laue (1916–2000); druhý jmenovaný byl imigrantem a synem významného německého fyzika a nositele Nobelovy ceny. Byli to také britský ekonom ruského původu a velký znalec ruské a sovětské ekonomiky Alec (Alexander) Nove (1915–1994), Moshe Lewin (1921–2010), francouzsky píšící badatel polsko-židovského původu a jeden z nejvýznamnějších představitelů (nových) sovětských studií 60. let (někdy označovaný za příslušníka „první generace“ revizionistů). Mezi kritiky tradičního výkladu figuroval i historik a badatel v oblasti mezinárodních vztahů ruského původu Alexander Dallin (1924–2000), který byl potomkem někdejšího předního menševického představitele a náležel k prvním výzkumníkům zmiňovaného „Harvardského projektu“.²¹

---

20 Edward H. CARR, *A History of Soviet Russia*, 14 Vols., London – Basingstoke 1950–1978; Isaac DEUTSCHER, *Stalin: A Political Biography*, Oxford 1949; Idem, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921; The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929; The Prophet Outcast: Trotsky, 1929–1940*, New York – London (Toronto) 1954, 1959 a 1963. Druhotně Michael COX (ed.), *E. H. Carr: A Critical Appraisal*, Houndsmills – Basingstoke 2000; Jonathan HASLAM, *The Vices of Integrity: E. H. Carr 1892–1982*, London 1999 a krátce také Ronald G. SUNY, *Reading Russia and the Soviet Union*, s. 33–36.

21 Zůstávám zde u obecného přehledu. K nejdůležitějším pracím těchto autorů náleží Oliver H. RADKEY, Jr., *The Agrarian Foes of Bolshevism: Promise and Default of the Russian Social Revolutionaries, February to October 1917*, New York 1958; Idem, *The Sickle Under the Hammer: The Russian Socialist Revolutionaries in the Early Months of Soviet Rule*, New York 1963; Theodore VON LAUE, *Why Lenin? Why Stalin? A reappraisal of Russian Revolution*, Philadelphia 1964; Alec NOVE, *Was Stalin Really Necessary*, London 1964; anglické překlady Lewinových prací viz Moshe LEWIN, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*, Evanston 1968; Idem, *Lenin's Last Struggle*, New York 1968 (původní francouzská vydání 1966, resp. 1967);

K volnému uskupení kritiků dominujících poválečných interpretací lze přiřadit také jednoho z vlivných inspirátorů či přímo představitelů revizionismu politologa Roberta C. Tuckera (1918–2010). Tucker propagoval tezi o proměnách sovětského systému a v polovině 60. let se pokusil koncept totalitarismu zkultivovat analýzou osobnosti diktátorů. Kritikem tradičních výkladů byl rovněž americký historik a rusista Robert V. Daniels (1926–2010), který jako jeden z prvních badatelů (ne-li jako první), popsal organizaci bolševické strany jako subjektu s více tendencemi. Je třeba se zmínit také o ekonomovi a znalci sovětských ekonomických studií (a mj. i spoluautorovi dvou svazků Carrových dějin probírajících základy plánované ekonomiky, 1969) Robertu W. Daviesovi (* 1925).²²

Práce uvedených autorů byly tak či onak kritické k totalitárnímu výkladu dějin Sovětského svazu (nevylíká kritiku dosavadních interpretací říjnové revoluce). Radkey a Lewin či Nove a Davies kromě toho začali každý po svém využívat bohatší sociálně-historický a sociálně-ekonomický materiál.²³

Jak plyne z mnoha přehledů a textů, nevylíká texty samotných představitelů revizionismu, nástup i geneze tohoto proudu je mnohohrstevnatý a nikoliv nekomplikovaný. Konkrétně Fitzpatricková v deset let staré vzpomínkové retrospekci (2008) označuje za jednoho z „původců a organizátorů ‘revizionistického’ hnutí v sovětologii“ v USA politologa Stephena F. Cohena (* 1938) – především jako autora politické biografie Nikolaje Bucharina (1973). Uvedená kniha podle ní v té době představovala „jednu z prvních otevřeně revizionistických publikací“. Cohen ve snaze o rozbití jednoho ze stěžejních a společných závěrů totalitárních přístupů, že neexistoval smysluplný rozdíl nebo diskontinuita mezi bolševismem a stalinismem, který stoupenci totalitárního výkladu označovali za „fundamentálně stejné, politicky i ideologicky“, představil jednoho z čelních bolševických vůdců 20. let. Pro Cohena se Bucharin stal „dědičným symbolem současného anti-stali-

---

Alexander DALLIN, *The Soviet Union at the United Nations: An Inquiry into Soviet Motives and Objectives*, New York 1962.

22 Robert C. TUCKER, *The Soviet Political Mind: Stalinism and Post-Stalin Change*, New York 1963; Robert V. DANIELS, *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia*, Cambridge 1960; Idem, *Red October: The Bolshevik Revolution of 1917*, New York 1967; Robert W. DAVIES (with E. H. CARR), *A History of Soviet Russia: Foundations of a Planned Economy, 1926–1929: Volume I. Part One and Two*, London 1969.

23 Toto zobecnění by si žádalo více prostoru a zpřesnění. Pro obdobnou poznámku na adresu Radkeyho a některých mladších autorů, které probírá třetí část, Ronald G. SUNY, *Toward a Social History of the October Revolution*, *American Historical Review* LXXX, February 1983, No. 1, s. 31–52, s. 32 a pozn. 2; také přetištěno in: Ronald G. Suny (ed.), *The Structure of Soviet History: Essays and Documents*, Oxford 2003, s. 6–22.

nismu“. Jeho příběh mu pak byl příběhem „dobrého“ bolševika představujícího demokracičtější a méně krvavou alternativu vůči Stalinovi a jeho režimu. Prostřednictvím Bucharinova politického životopisu chtěl, jak Cohen uvádí, „znovu prozkoumat bolševickou revoluci a formativní desetiletí v sovětských dějinách“. Podle něj takový výzkum mohl rozšířit poznání a vnést nové světlo do otázek formování bolševického radikalismu v předvečer revoluce. Obdobně mohl pomoci k poznání charakteru stranické politiky a vnitrostranických diskusí během klíčových 20. let až k „temným“ politickým dějinám 30. let kulminujícím v tzv. Velké čistce (Velkém teroru) let 1936–1938 a ve zničení staré bolševické strany.²⁴

Dalším badatelem, který spoluformoval názory proslulé badatelky, byl další americký sovětolog a politolog Jerry F. Hough (* 1935). Tento původně Fainsodův student, třebaže produkoval poslední revidovanou verzi ústřední práce svého učitele (1979), také projevoval zájem o revizi předchozích interpretací. Jako znalec amerických sociálních věd se Hough mnohem více zajímal o teoretické otázky, rozvinul silněji teoreticky modelovanou kritiku totalitárních výkladů a využil i srovnávací přístupy a koncepci tzv. byrokratické politiky.²⁵

Třebaže Fitzpatricková nezamýšlela dlouhodobě zůstat ve Spojených státech, začala od podzimu 1972 působit na amerických univerzitách (na texaské univerzitě a univerzitách newyorských). To mohlo na první pohled signalizovat intelektuální posílení nově se formujícího proudu i přístupů, které ztělesňovala. Cohenem byla přizvána k účasti na národním shromáždění Amerického sdružení na podporu slovanských studií (AAASS), které se zaměřovalo na otázku, zda by NEP byl i v dalším období nadále použitelný a funkční. Už zde se Fitzpatricková se svým

---

24 S. FITZPATRICK, *Revisionism in Retrospect*, s. 685. Srov. Stephen F. COHEN, *Bolshevism and Stalinism*, Idem, *Rethinking the Soviet Experience*, s. 38–70, s. 39–40; Idem, *Bukharin, NEP, and the Idea of an Alternative to Stalinism*, in: Idem, *Rethinking the Soviet Experience*, s. 71–92, zejména s. 74; Idem, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938*, New York 1973, s. xv, s. xvi.

25 Fitzpatricková však uvádí, že si Hough dostatečně neuvědomoval, že sociálněvědné pojmy jako např. „zájmové skupiny“ nebo „participace“ nejsou univerzální, ale specifické pro americkou demokracii, a tedy že by jejich přenesení do sovětského kontextu nemuselo usnadnit porozumění sovětské zkušenosti. Výklad z Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 685–686 a Sheila FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, *History and Theory*, Theme Issue 46, December 2007, s. 77–91, pozn. 23 na s. 85. Houghův raný článek *The Soviet Experience and the Measurement of Power*, *Journal of Politics* 37, August 1975, No. 3, s. 685–710, Fitzpatricková dodnes chápe za „jednu z nejlepších věcí kdy napsaných o sovětské politice“. Článek byl přetištěn v knize Jerry F. HOUGH, *The Soviet Union and Social Science Theory*, Cambridge 1977, s. 203–221, která rekapituluje Houghovu kritiku starších totalitárních výkladů.

příspěvkem dostala do rozporu s některými kritickými badateli. V dalším období tyto rozdíly ještě zesílily a dotkly se zejména dvou linií úvah.

První byl Fitzpatrickové dizertační výzkum sovětské kulturní politiky 20. let, konkrétně působení prvního bolševického komisaře pro vzdělání Anatolije Lunačarského. K nevoli některých jiných kritických autorů z něj spíše vyplývalo, že „osvícenská“ kulturní politika, kterou se Lunačarský pokoušel implementovat během NEP (1921–1928), byla neživotaschopná. Důvodem byla opozice ze strany stranické většiny, reprezentované nižšími stranickými skupinami podporujícími Josifa V. Stalina, které vyžadovaly „tvrdou linii“. Později prosazená politika „tvrdé linie“ v kultuře měla jinými slovy Fitzpatrickové větší podporu odspodu než byli mnozí autoři dosud ochotni přiznat. Vzhledem k tomu, že se Cohen a Lewin a někteří další revizionističtí badatelé tzv. první generace snažili zpochybnit dosud dominantní liberální názor, že stalinismus byl nevyhnutelným důsledkem leninismu, uvedený závěr přirozeně vyvolával nelibost.²⁶ Postoj Sheily Fitzpatrickové lze už kvůli její kritice totalitárního výkladu však stěží chápat jako podporu představě kontinuity mezi porevolučním a pozdějším stalinským obdobím. Později si ovšem pro něj získala širší kruhy začínajících mladších autorů.²⁷

Druhou konfliktní oblastí mezi Fitzpatrickovou a jinými autory byla ústřední revizionistická teze nového výkladu politiky 30. let, a to tvrzení o sociálním pohybu dělnické třídy „nahoru“. Kupříkladu Fitzpatricková má za to, že tento pohyb byl důsledkem státních programů a stal se jedním ze zdrojů legitimacy režimu. Její tvrzení nepopuzovalo jen tradičně orientované autory, ale i tzv. marxistické revizionisty (k nim viz třetí část textu), kteří na dělníky nahlíželi jako na třídně uvědo-

26 K výkladu Sheila FITZPATRICK, *Revisionism in Retrospect*, s. 686–687, s. 688, srov. také s. 683–684. Srov. dále Eadem, *The Commissariat of Enlightenment: Soviet organization of education and the arts under Lunacharsky, 1917–1921*, Cambridge 1970; Eadem, *The “Soft” Line on Culture and Its Enemies: Soviet Cultural Policy, 1922–1927*, *Slavic Review* 33, June 1974, No. 2, s. 267–287 (původně jako přednáška pro The American Association for the Advancement of Slavic Studies, AAASS), přetištěno jako *The Soft Line on Culture and Its Enemies*, in: Sheila FITZPATRICK, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca 1992, s. 91–114. Srov. také Eadem, *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*, Bloomington 1978.

27 Zmíněné „nové skupiny“ (*new cohort*). Srov. například úvodní pasáže Sheila FITZPATRICK, *New Perspectives on Stalinism*. Roberta T. Manningová v příspěvku do druhého diskusního čísla k textu Fitzpatrickové uvedla, že „ve snaze ‚rehabilitovat‘ leninismus a bucharinismus ze stínu stalinismu, měla první generace revizionistů sklon portrétovat stalinismus v negativnějším světle, než činili dřívější konzervativnější autoři“. Roberta T. MANNING, *State and Society in Stalinist Russia*, *The Russian Review* 46, October 1987, No. 4, s. 407–411, s. 407.

měle proletáře a ne jako na lidi ochotné opustit svou třídu ve prospěch lepší pozice a výhodnějších sociálních perspektiv.²⁸

Ani sama Fitzpatricková však ve svém koncepčním textu (1986) neformuluje jediný či jednoznačný model výkladu této fáze sovětských dějin. Podle jí vyjádřené první verze měl režim reálně menší kontrolu nad společností, než vyhlášoval, a jeho jednání bylo spíše improvizované, než aby sledovalo nějaký velký plán (to nutně nebylo v rozporu s totalitárním výkladem). Podle druhé verze mohla režimní politika přitahovat určité druhy voličů, reagovala na sociální tlaky a stížnosti a v praxi byla náchylná ke změně prostřednictvím procesu neformálního vyjednávání. Fitzpatrickovou formulovaná třetí verze se s tradiční interpretací rozcházela nejzásadněji a připisovala režimní politiku primárně iniciativám odzdoła. Při pohledu na tento interpretační „rejstřík“ není divu, že někteří současníci si nebyli jisti, zda má jít o skutečnou „revizi“ totalitárního výkladu nebo pouze o jeho korekci.²⁹

Rozpory mezi Fitzpatrickovou a některými autory se projevíly na konferenci v italském Bellagiu v roce 1975, z níž vzešel „revizionistický“ sborník editovaný Robertem C. Tuckerem *Stalinismus: Eseje k historické interpretaci* (1977). Fitzpatricková ve svém příspěvku zpochybnila tezi, že ortodoxní názory v jednotlivých oblastech sovětské kultury diktovalo stranické vedení a opačně argumentovala, že vycházely z jednotlivých profesí, tedy odzdoła. Její výklad se rozcházel s pohledem obou hlavních pořadatelů (Cohena a Tuckera) a účastníci konference jej ostře kritizovali.³⁰ Paralelně Fitzpatricková vystoupila proti Cohenově tezi, že mezi leninismem a stalinismem existuje ostrá diskontinuita, a že původní bolševismus měl demokratický potenciál. Jak Fitzpatricková později sama napsala, zatímco ona se v té době domnívala, že Cohen „přikrášluje ‚původní bolševismus‘, on byl přesvědčen, že já přikrášluji stalinismus“. Rozkol mezi badateli ohledně obou otázek ovlivnil průběh konference a Fitzpatrickovou přivedl k rozhodnutí stáhnout svůj příspěvek z připravovaného souboru.³¹

28 S. FITZPATRICK, *Revisionism in Retrospect*, s. 688.

29 Sheila FITZPATRICK, *New Perspectives on Stalinism*, s. 368, šířeji s. 368–371.

30 Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 687. Srov. zejména Robert C. COHEN, *Bolshevism and Stalinism* a Robert C. TUCKER, *Stalinism as Revolution from Above*, in: Robert C. Tucker (ed.), *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, New Brunswick – London 1999, 2. vydání (1. vydání New York 1977), s. 3–29, s. 77–108. Konference se konala v Rockefeller Foundation's conference center ve Ville Serbelloni v Bellagiu, srov. Robert C. TUCKER, *Introduction to the Transaction Edition*, in: Idem (ed.), *Stalinism*, s. vii.

31 Sheila FITZPATRICK, *Revisionism in Retrospect*, s. 687–688; Stephen F. COHEN, *Scholarly Missions: Sovietology as a Vocation*, s. 33, kde píše s přímým odkazem na práce Fitzpatrickové, že „ne všechny trendy v historickém psaní jsou obdivuhodné, zvláště [ne] ty, které zlehčují odporné

Jakkoliv věcný rozměr mohly mít tyto spory, v důsledku nepřispívaly k předpokládané jednotě revizionismu nejen v rovině interpretační, ale ani v rovině společných předpokladů. Přirozeně také nepřispívaly k rozvoji osobních vztahů.

Ruská revoluce, sovětské dějiny a revizionistická východiska

Tato část textu se zaměřuje na odlišení tří ideálně-typicky východisek totalitární a revizionistické perspektivy. Předtím však chci krátce navázat na problém, který vyplynul z předchozího výkladu, sdílení společných východisek, případě metodologických a koncepčních předpokladů revizionisty ruských a sovětských dějin.

Jazykové a slovníkové příručky „revizi“ definují jako „zkoumání, zjišťování správnosti něčeho [...]“ či „přezkoumávání něčeho za účelem úpravy, změny, zlepšení apod.“ V historii jde o proces důsledného promyšlení a zlepšování toho, co bylo standardní, často nezpochybnovanou interpretací dřívějších událostí, změn nebo osobností. Jak argumentuje americký historik a emeritní badatel Univerzity Marquette v Milwaukee Athan G. Theoharis v obsáhlém přehledu revizionismu amerických zahraničních vztahů 20. století, revizionismus lze odlišit od jiných revidujících prací tím, že jeho aktéři „zachází za běžné přezkoumání konkrétních událostí a rozhodnutí“ a zpochybňují vlastní předpoklady konvenčnějších historiků.³²

Pokud Fitzpatricková v souvislosti s revizionismem hovoří po Kuhnově vzoru o novém „paradigmatu“ pro porozumění sovětským dějinám, činí tak s obsáhlejším zdůvodněním, že v humanitních a společenských vědách není takové vědění kumulativní a objektivně prokazatelné. Jde jí o změnu perspektivy, která je častější než kuhnovský „paradigmatický obrat“ (*paradigmatic turn*) ve vědách přírodních. Přitom předešlé paradigma není vyvráceno, ale je ponecháno stranou. Jakkoliv zní

---

aspekty sovětské zkušenosti. Někteří mladší sociální a institucionální historikové stalinských 30. let mají například sklon zdůrazňovat to, co považují za modernizující či jinak progresivní vývoj [...], zatímco minimalizují nebo zatemňují kolosální lidské tragédie a materiální ztráty zapříčiněné Stalinovou brutální kolektivizací [...], masovým terorem a systémem nucených pracovních táborů“. Text Sheily Fitzpatrickové vyšel v upravené verzi jako *Culture and Politics under Stalin: A Reappraisal*, *Slavic Review* 35, June 1976, No. 2, s. 211–231, posléze jako *Cultural Orthodoxies under Stalin*, in: Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front*, s. 238–257.

32 heslo revize (revise), in: Lumír KLIMEŠ, *Slovník cizích slov*, Praha 1981, s. 612, které však odkazuje na marxistický revizionismus Eduarda Bernsteina či Karla Kautského; Athan G. THEOHARIS, *Revisionism*, in: Alexander DeConde – Richard D. Burns – Fredrik Logevall – Louis B. Katz (eds.), *Encyclopedia of American Foreign Policy*, New York 2002, 2. přepracované vydání, 3 Vols., Vol. 3, s. 407–423, s. 407, s. 408.

její poznámka reflexivně, lze si položit otázku, jak hluboká by měla revize být, aby splňovala podmínky pro paradigmatický obrat. Pokud revizionisté sdílí shodné místo ve společnosti (kde dochází k revizi), mají současně jejich texty obdobnou výstavbu a sdílejí obdobné analytické procedury? Splňují všechny tři předpoklady, které francouzský historik Michel de Certeau označuje za určující determinanty (a překážky) vytyčující aktivity jednotlivých historiků?³³

Větší či menší rozdíly mezi revizionisty ruských a sovětských dějin se projevují už v obecných filosofických otázkách objektivity poznání nebo používání hodnotových soudů, zejména morální kritiky a odsouzení sovětského systému jako takového. Sheila Fitzpatricková opakovaně uvádí, že původně sdílela nevinnou představou, že historikům „je zcela zřejmé, že [jejich] úkolem [...] je rozumět, nikoliv obžalovávat nebo přinášet svědectví proti zlu“. Sama Fitzpatricková byla opakovaně kritizována za snahu vyhnout se explicitním morálním soudům, posléze však uznala, že tato kritika byla správná v tom smyslu, že se jednalo „o osobitou pozici [...], která není víc sympatická většině dalších revizionistů, než je sympatická našim kritikům“.³⁴

Fitzpatricková opakovaně zmiňuje, že sama byla původně přesvědčena o významu „objektivního“ bádání. To je však v rozporu třeba už s epistemologickou pozicí jiného předního revizionistického historika a politologa s arménskými kořeny Ronalda G. Sunyho. Ten tvrdí, že v postoji k důkazům je třeba „být vnímaví a féroví, jak je to jen možné“, přesto ale historie „nebude nikdy zcela oprostěná od ideologických předpokladů a nemůže být naprosto ‘objektivní’“. Cohen přesvědčivě o existenci „nutného spojení“ mezi špatnou historickou analýzou a špatnou analýzou politickou, naopak mladší stoupence Fitzpatrickové nařkl z toho, že „teror [myšleno stalinského období, pozn. autora] tím či oním způsobem ignorují, zatemňují nebo minimalizují“.³⁵

---

33 Pro obdobný závěr o odlišnosti revizionismu na příkladu studia amerických zahraničních vztahů Athan G. THEOHARIS, *Revisionism*, s. 416–417. Dále srov. S. FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, s. 77–78, také srov. s. 79. K přístupu Michela de Certeau Gabrielle M. SPIEGEL, *Revising the Past / Revisiting the Present: How Change Happens in Historiography*, *History and Theory*, Theme Issue 46, December 2007, s. 1–19, s. 3, s. 5–6, která chápe jako příklad skutečné revize v historiografii tzv. lingvistický obrat.

34 S. FITZPATRICK, *Revisionism in Retrospect*, s. 687.

35 Eadem, *New Perspectives on Stalinism*, pozn. 33 na s. 370–371, kde uvádí, že původní „objektivistickou“ pozici opustila kvůli řadě opačných příkladů, a že roli nezaujatého pozorovatele dnes zčásti považuje za důsledek „vrtochů osobnosti a temperamentu“. Ibidem, s. 371; Ronald G. SUNY, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 32, který deklaruje, že historikové jsou „stále zavázáni, aby měli jasno o svých hodnotách a preferencích a svých politikách [...]“. Srov. dále

Ještě více relativizující pozici než Suny zaujal s revizionismem spjatý maďarsko-židovský badatel a tehdejší výzkumník v Centru národního vědeckého výzkumu v Paříži Gábor Tamás Rittersporn. Ve francouzské debatě o odmítání holocaustu v průběhu 90. let hájil nepřilíš populární postoj (vzhledem k označování revizionismu za ekvivalent odmítání holocaustu), že dokonce odmítači holocaustu mají právo na to vyjádřit svůj názor. I když se ztotožňování revizionismu s odmítáním holocaustu stalo systematictější až od 90. let v souvislosti s kontroverzí kolem počtu „Stalinových obětí“, Fitzpatricková se obětí obdobné praxe stala už o desetiletí dříve. Přední britský rusista a jeden z nevlivnějších evropských stoupců totalitárního výkladu Leonard Schapiro (1908–1983) se v recenzi na její známou přehledovou práci o ruské revoluci (1983) tázal pro autorku omračujícím způsobem, zda by i vražda šesti milionů Židů nacisty byla popisována bez odsouzení, jak to (údajně) ona činí v případě obětí tzv. Velkého teroru (sic!).³⁶

Rozdíl v epistemologických a morálních postojích neznamenaají to, že si většina revizionistů neuvědomovala a nevyhrazovala se vůči excesivně hodnotícímu přístupu řady aktérů tradičního (totalitárního) přístupu. Fitzpatricková hovoří o jeho ohromném „hodnotovém zatížení po studenoválečném způsobu“ (*value-laden in a Cold War way*) a otevřeně píše, že snaha prokázat zlo sovětského systému byla jeho „programem“. Alexander Rabinowitch v recenzi souboru dokumentů o osobnosti Lenina od Richarda Pipesa (1998) konstatuje, že jej lze chápat jako „pokračování [...] dlouhotrvající křížové výpravy zaměřené na démonizaci Lenina“. Animosita vůči sovětskému vůdci je podle něj zřejmá už v úvodu knihy, kde se Pipes výlučně zaměřil na jeho „temné stránky“, zatímco několik dokumentů, v nichž se jeví v pozitivním světle, nechal bez poznámky. Ostatně k podobným závěrům dochází i bývalý Pipesův student Peter Kenez, který byl a stále je k revizionismu dosti kritický. V recenzích knih svého někdejšího mentora konstatuje, že přistupuje

---

Stephen F. COHEN, *Scholarly Missions*, s. 26; Stephen F. COHEN, *Stalin's Terror As Social History*, s. 378; S. FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, s. 81.

36 Případ Gabora Rittersporna cituje Fitzpatricková in: *Revisionism in Soviet History*, pozn. 25 na s. 86. Srov. také Michael SHERMER – Alex GROBMAN, *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?*, Berkeley – Los Angeles – London 2009, 2. upravené a rozšířené vydání, s. 10–11. K útoku na Fitzpatrickovou Leonard SCHAPIRO, *Upward Mobility and Its Price. Review of Sheila Fitzpatrick, The Russian Revolution*, Times Literary Supplement, No. 4,172, March 18, 1983, s. 269. Dostupné na: <https://ia801908.us.archive.org/16/items/TheTimesLiterarySupplement1983UKEnglish/Mar%2018%201983%2C%20The%20Times%20Literary%20Supplement%2C%20%234172%2C%20UK%20%28en%29.pdf>, 23. 5. 2018. Srov. též S. FITZPATRICK, *Revisionism in Retrospect*, s. 693; Eadem, *Revisionism in Soviet History*, s. 85–86.

k sovětským dějinám jako žalobce, poněvadž „jeho nenávisť vůči revolucionářům je tak velká, že přestává být historikem“. Pipesovy cíle, jak Kenez dovozuje, se musí nutně lišit od snah historika, který je, či by měl být, primárně veden snahou porozumět.³⁷

Pokud jsme poukázali na někdy podstatné rozdíly mezi revizionisty týkající se východisek a dalších předpokladů, lze si po vzoru jednoho současného historika amerických zahraničních vztahů položit rétorickou otázku, zda poukaz na odlišné předpoklady a koncepční rozdíly mezi nimi nepovede k opomíjení sjednocujícího politického a ideového tématu?³⁸

Není pochyb o tom, jak ostatně přiznává i Fitzpatricková, že kulturně-politická atmosféra konce 60. a začátku 70. let, a konkrétně např. i americký revizionismus zahraničních vztahů a „studené války“, určitým způsobem ovlivnily revizionisty ruských a sovětských dějin. Tento vliv stejně jako politické afilience představitelů revizionismu sovětských dějin však neměly přímo co do činění s jejich orientací, hlavními tezemi a závěry. Jakýkoliv vliv mělo politické klima, je třeba odmítnout jeden z dlouhodobých leitmotivů pravicové kritiky (nedávno vyjádřený či přinejmenším zčásti sdílený např. Pereirou), že revizionismus se „vynořil z velmi politizované atmosféry [...] na elitních amerických univerzitách“.³⁹ Dobová atmosféra nebyla a ani nemohla být „účinnou příčinnou“ nástupu revizionismu ruských a sovětských dějin nejen proto, že nebyla jediným faktorem podmiňujícím jeho rozvoj, ale zejména proto, že první revize sovětských dějin (pomineme-li už myšlenkové

---

37 Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 683, s. 700; Alexander RABINOWITCH, *Richard Pipes' Lenin*. Review, *The Russian Review* 57, January 1998, No. 1, s. 110–113, s. 110; Peter KENEZ, *The Prosecution of Soviet History. A Critique of Richard Pipes' The Russian Revolution*. Review Article, *The Russian Review* 50, July 1991, No. 3, s. 345–351, s. 346, srov. také Idem, *The Prosecution of Soviet History, Volume 2*. Review Essay, *The Russian Review* 54, April 1995, No. 2, s. 265–269. V kontextu výše uvedeného by neměl vznikat dojem, že tvorba revizionistů byla politicky neutrální.

38 Anders STEPHANSON, *The United States*, in: David Reynolds (ed.), *The Origins of the Cold War in Europe: International Perspective*, London – New Haven 1994, pozn. 38 na s. 240.

39 S. FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, s. 82. Fitzpatricková uvádí i případy, v nichž revizionistické argumenty či závěry nebyly v souladu s předpokládanou názorovou předpojatostí těchto autorů. Obsáhleji Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 700–701. Pokud jde o vlastní politické názory otevřeně konstatuje, že „jako skeptické dítě australských rodičů [náležících] ke Staré levici, jsem sama nebyla stoupenkyní Nové levice ani jiného druhu levice, avšak společenské prostředí mi bylo dobře známé a sympatické [...]“.⁴⁰ Ibidem, s. 685. Obsírněji nově S. FITZPATRICK, *My Father's Daughter. Memories of an Australian Childhood*, Carlton 2010, zejm. s. 82–86. Ke zjednodušenému výkladu vztahu mezi nástupem revizionismu a dobovou atmosférou, který místy hraničí s dehonestací, N. G. O. PEREIRA, *Revisiting the Revisionists*, zejm. s. 27–29.

podněty pro ně) tuto atmosféru předcházely. Pro tento pohled hovoří i to, že revizionismus „přežil smrt“ kulturně-politické atmosféry období 60. a 70. let i zeslabení vlivu sociálních hnutí té doby a dosáhl vrcholu svého rozvoje v nepříliš příznivé atmosféře od konce 70. let a během první poloviny 80. let, po nástupu tzv. druhé studené války a za působení konzervativních vlád v USA i Evropě.

Přes značný rozdíl mezi ranými revizionisty a většinou pozdějších revizionistických autorů v otázce hodnocení období Stalinovy vlády, se revizionisté ruských a sovětských dějin obecně shodují na tom, že dosavadní dějiny ruské revoluce měly obecný sklon být „psány zpětně“, tj. projektovat pozdější události do předchůzích. Podle nich takový přístup vylučoval kritický výzkum průběhu a vývoje revoluce roku 1917. Tuto sdílenou pozici vůči totalitárním přístupům dobře shrnuje Ronald G. Suny, když uvádí, že starší výklad obvykle „začínal se znalostí diktatury jedné strany, Stalina, kolektivizace a Velkých čístek, a ustupoval v čase k opojné době roku 1917, aby vypátral, co se stalo špatně“.⁴⁰

Revizionisté však v některých případech stále čelí komentářům, že jejich charakteristika dosavadní tradiční sovětologie obsahuje určité deformace a přílišná zjednodušení, např. v podobě opomíjení konceptu modernizace či ponecháváním stranou vlivného Harvardského projektu. Tato tvrzení mohla být v některých případech oprávněná, neboť nástup nových přístupů s sebou vždy přináší zdůrazňování rysů přinejmenším části starších výkladů, vůči nimž se stoupenci nových hodljají vymezit.⁴¹ Vytyčme nyní revizionistické přístupy k říjnové revoluci a pozdějším sovětským dějinám v protikladu ke třem východiskům tradiční historiografie: vztahu státu a společnosti v Rusku a SSSR po roce 1917, charakteru sociálně-politických procesů a úlohu sociálních skupin a úloze ideologie ve vztahu mezi státem a společností.⁴²

40 Ronald G. SUNY, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 31.

41 Idem, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 81. K jistému zjednodušování tradiční pozice ze strany revizionistů S. FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, s. 79, která argumentuje, že „paradigma, které je zpochybňováno, musí být vždy konstruktem vyzyvatelů, a způsob, jakým je konstruují, podle všeho zdůrazňuje ty rysy současného povědomí, které si přejí zpochybnit“. Srov. také odpověď autorky na diskusi jejího příspěvku (1986) v prvním fóru, Eadem, *Afterword: Revisionism Revisited*, *The Russian Review* 45, October 1986, No. 4, s. 409–413, s. 412, kde přiznává, že se revizionisté „berou příliš vážně, nadhodnocují svá příspěví, podhodnocují podhodnocují ta svých předchůdců, a hovoří tak, jakoby omyl nahrazovali pravdou.“ Ke kritice revizionistů za vytváření mýtů o totalitárních přístupech, srov. Robert CONQUEST, *Revisioning Stalin's Russia*, *Ibid.*, s. 386–390, s. 389; Peter KENEZ, *Stalinism as Humdrum Politics*, *Ibid.*, s. 395–400, s. 397.

42 Tyto tři teze představují výkladovou zkratku, která nevyčerpává problém. Inspirací byla zvláště S. FITZPATRICK, *New Perspectives on Stalinism*, s. 358–368 a Eadem, *Revisionism in Retrospect*,

Revizionisté se vymezují proti přístupu těch autorů, kteří ruské a sovětské dějiny po roce 1917 a zejména období od konce 20. let charakterizovali v podobě opozice bolševického (případně přímo „totalitárního“) státu vůči společnosti. Starší autoři, kteří se zabývali říjnovou revolucí, sice uznávali, že bolševici se moci nechopili jen „kvůli posedlosti mocí pro ni samou“, ale s odkazem na Leninovy texty uváděli, že diktatura proletariátu měla vést ke vnucení disciplíny pracujícím masám. Podle názoru revizionistů se stoupenci totalitárních přístupů shodují v názoru, že cílem sovětského státu bylo řídit společnost, měnit ji a transformovat ve shodě s marxisticko-leninskou ideologií, a to prostřednictvím vlivu strany, která užívala nátlak a teror. Například americký politolog Merle Fainsod píše, že moci, jimiž disponovaly vládnoucí skupiny v SSSR, byly „všeobjímající a bez omezení“, a individuální hodnoty „musely odpovídat systému hodnot předepsaných vrcholným vedením“. Podstatná náplň sovětské indoktrinace byla podle Fainsoda zamýšlena tak, aby „populaci přiměla se identifikovat s režimem a jeho vedením“. Adam B. Ulam (1922–2000), jeden z mladších představitelů americké sovětologie, nazval jednu z kapitol své práce o Stalinovi (1973) věnované kolektivizaci a čistkám ve straně otevřeně Válka proti společnosti. Carl J. Friedrich ve své studii pak uváděl, že pro totalitární režimy, nevyjímaje sovětský, je typické, že „se s pomocí moderních technických prostředků sloužících ideologicky motivovanému hnutí snažily vdechnout život takové totální kontrole společnosti, která byla zasvěcena [její] úplné destrukci a rekonstrukci“.⁴³

Jak předchůdci revizionismu, tak i jeho pozdější představitelé zpochybňují uvedený vztah mezi státem a společností. „Nové“ Rusko (a záhy SSSR) podle nich není možné chápat jen jako entitu zcela řízenou shora (*top-down*). Obdobně revizionisté oponují představě, že režim (aktéři totalitárního výkladu často používali jako synonyma výrazy „strana“ nebo „Stalin“) byl monolitem řízeným ideologií (to ostatně vyjadřovali i sami klasikové marxismu-leninismu, jimž revizionisté do značné míry také oponují). Revizionisté taktéž zpochybňují představu liberálních autorů, že v sovětském Rusku došlo ke zničení autonomních sdružení, a že kvůli atomizaci společnosti vznikla bezmocná pasivní entita, která byla pouze předmětem režimní kontroly a manipulace. Bauer, Inkeles a Kluckhohn v již zmiňované práci (1956) uvádějí, že podřízení jednotlivce státu „pramení z principu statismu [...]

---

s. 698–704.

43 Eadem, *New Perspectives on Stalinism*, s. 358–359; Srov. dále Merle FAINSDOD, *How Russia is Ruled*, s. 87–89, s. 291, s. 479; Adam B. ULAM, *Stalin: The Man and His Era*, New York 1973, název osmé kapitoly s. 289–357 (pozornost si zaslouží konkrétní argumenty, ale i charakter výkladu a ladění textu); Carl J. FRIEDRICH (et al.), *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, s. 17.

a v Sovětském svazu proniklo do každé oblasti chování“. Podle těchto autorů není vyjadřování hodnot a politických přesvědčení v komunistické společnosti srovnatelné s vyjadřováním hodnot a přesvědčení na Západě, neboť sovětský občan je „vyslovují nikoli na základě hlubokého přesvědčení, ale proto, aby se vyhnuli veřejnému nesouhlasu a právním postihům nekonformního jednání [...]“. V textu, který byl méně vyhraněný a v některých ohledech se rozcházel s vizí totalitární kontroly všech aspektů života občanů obsaženou např. ve Friedrichově práci, současně tito autoři uvádějí, že „podřízenost jednotlivce státu lidé v režimu obecně přijímají, ač neschvalují tempo požadavků, jež jsou na ně kladeny“.⁴⁴

Revizionisté nejen odmítají mnohdy zjednodušenou představu řízení a ovládání společnosti státem, ale ve srovnání s řadou svých předchůdců také přinejmenším zčásti pozměňují předmět svého studia. Až do začátku 70. let se západní historiografie, která se zaměřovala na události roku 1917, podle revizionistů primárně zabývala politickou interpretací, zdůrazňovala roli vládních forem a idejí, ale podhodnocovala zásadnější sociální a ekonomické konflikty v rámci ruské společnosti. Totalitární výklad či výklady podle revizionistů představují „druh teoretického konstruktů, který začíná a končí s politickou [dimenzí], s všezahrnující mocí státu, přičemž opomíjí úvahy o zvláště politických prvcích systému“. Ronald G. Suny konstatuje, že ruské dějiny „byly velmi dlouho popisovány jako řízené shora (*from the top down*), ale byly též zcela opomíjeny vespod (*with the bottom left out completely*)“.⁴⁵

V říjnové revoluci a v období bezprostředně navazujícím se vítězní bolševici podle Sunyho jeví „méně jako machiavelističtí manipulátoři nebo svévolní konspirátoři a více jako pozorní politici s pronikavou vnímavostí vůči lidovým náladám a tužbám“. Pokud budeme při rozboru revolučních změn zdůrazňovat konspirační jednání a politickou podvratnou činnost, shrnuje tento argument William G. Rosenberg v Kaiserem editovaném sborníku (1987), ukáže se jejich pojmová i faktická chatrnost, protože jejich prostřednictvím nelze adekvátně porozumět komplexním

---

44 S. FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, s. 80; Raymond A. BAUER (et al.), *How Soviet System Works*, s. 33, s. 27. Bauer et al., zřejmě v rozporu se svou tezí o nekomparabilitě chování lidí v komunistických společnostech a ve společnostech na Západě, současně tvrdili, že vyjadřování hodnot v SSSR „sehrává mnohem větší roli, jež je v souladu s [úlohou], jakou sehrává zvyklost ve středních třídách svobodné společnosti“, Ibidem, s. 33. Pro krátkou poznámku o odlišnostech Fainsodovy práce a práce Bauera, Inkelese a Kluckhohna, David C. ENGERMAN, *Know Your Enemy*, s. 66–68.

45 Ronald G. SUNY, *Revising the old story: the 1917 revolution in the light of new sources*, in: Daniel H. Kaiser (ed.), *The Workers Revolution in Russia: The View From Below*, Cambridge 1987, s. 1–19, s. 3; Idem, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 32.

vazbám mezi politickou a sociální změnou.⁴⁶ Obdobně Alexandr Rabinowitch na adresu studia říjnové revoluce uvádí, že v předešlých pracích bylo „relativně příliš mnoho pozornosti věnováno Leninovi a politice vysoké úrovně [...], téměř až k vyloučení zájmu o nezávislé chování nižších stranických těles a úlohy petrohradských mas v politických událostech doby“.⁴⁷

Revizionisté zabývající se rokem 1917 přitom nechápou bolševiky jako jediné architekty říjnové revoluce. Interpretaci zaměřují mnohem více strukturalisticky a daleko více si všímají pohybů sociálních skupin. Jednotlivé skupiny nepojímají jako „důvěřivé oběti“ radikálních intelektuálů, ale jako uskupení, která artikulovala vlastní představy, ať už šlo o představy autonomie a vlády práva na úrovni továren v případě dělníků nebo představu v jaké válce a za jaký režim jsou ochotni bojovat v případě vojáků pocházejících z řad rolnictva. Existující podpora pro vládu sovětu podle nich bolševiky vynesla k moci se značnou podporou klíčových městských center ruského impéria, ačkoliv, jak poznamenává Ronald G. Suny, „lze nicméně diskutovat míru, důslednost, trvání a význam této podpory“.⁴⁸ Studium zmíněných sociálních procesů, které se přímo nevztahovaly k intervenci státu, je pochopitelně možné vnímat nejen jako revizionistickou reakci na totalitární přístupy, ale také jako rozšíření záběru a hloubky dosavadního studia ruských pozdně imperiálních a sovětských dějin.

Suny správně poznamenává (ač namísto revizionismu hovoří ne zcela korektně o sociálních dějinách), že v případě revizionismu nikdy nešlo o jednotnou praxi ani z hlediska jejich metodologií nebo zájmů, ale spíše o „škálu přístupů sahajících od sociální ‘vědecké’ kvantifikace po kulturní antropologii, zabývající se rozšiřováním pole historického zkoumání“.⁴⁹ V budoucnu by si tato škála zasloužila být podstatně přesněji vymezena a zřejmě i klasifikována.

Kromě termínu „revizionismus“ se v rámci nového studia ruských a sovětských dějin od 70. let v západní historiografii velmi frekventovaně objevují právě

---

46 Ronald G. SUNY, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 32; William G. ROSENBERG, *Conclusion: understanding the Russian Revolution*, in Daniel H. Kaiser (ed.), *The Workers Revolution in Russia*, s. 132–141, s. 133, s. 132.

47 Alexander RABINOWITCH, Martha G. KROW-LUCAL and Michael H. SCRIVENER, reply by Leonard SCHAPIRO, *An Exchange on the Russian Revolution*, The New York Review of Books, June 9, 1977, <http://www.nybooks.com/articles/1977/06/09/an-exchange-on-the-russian-revolution/>, 1. 4. 2018.

48 R. G. SUNY, *Reading Russia and the Soviet Union*, s. 45; Idem, *Revision and Retreat in the Historiography of 1917*, s. 175.

49 Srov. R. G. SUNY, *Revision and Retreat in the Historiography of 1917*, s. 177; Idem, *Reading Russia and the Soviet Union*, s. 47.

spojení „(nové) sociální dějiny“ (*(new) social history*) nebo „dějiny odzdoła“ (*history from below*).⁵⁰ Tyto termíny získaly popularitu v řadě vlivných textů samotných revizionistů, nevylučuje Ronald G. Sunyho, Stephena F. Cohena, ale zejména početných textů Sheily Fitzpatrickové, a posléze v řadě přehledů historiografie a specificky i revizionismu. Jejich někdy nekritické používání, kdy byly dokonce pojímány jako synonyma (čímž došlo k paušálnímu ztotožnění všech proudů revizionismu se studiem sociálních dějin)⁵¹ nejen zastíralo někdy výrazné rozdíly v revizionistické produkci, ale zatemnilo i význam samotných sociálních dějin (a z úvah vytěsnilo dějiny politické). Jak zcela nepokrytě konstatoval v roce 1986 v diskusním čísle k textu Sheily Fitzpatrickové William Chase „je smutným faktem, že neexistují žádné publikované práce o Sovětském svazu 30. let [20. století], které by splňovaly kritéria sociálních dějin“.⁵² Sociální dějiny se totiž staly mnohem více věcí děl o říjnové revoluci a bezprostředně následujících událostech než studií o období „stalinismu“.

Než se na přelomu 60. a 70. let stala ze sociálních dějin módní záležitost a začaly být dávány do vazby s ekonomickými dějinami, byly pojímány buď jako dosud přehlížené dějiny chudých či nižších tříd (resp. dějiny hnutí chudých, jak je začala těsně po 2. světové válce praktikovat skupina britských marxistických historiků), nebo šlo o práce zabývající se zvyky, chováním a každodenním životem lidí.⁵³

V případě revizionismu a sociálních dějin bychom měli po vzoru Kevina Morgana rozlišovat mezi žánrem, metodou a argumentem. Revizionistický přístup,

---

50 V českém prostředí, nevylučuje český překlad Iggersovy historie dějepisectví ve 20. století (srov. George G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století: od vědecké objektivity k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 83), se spojení „history from below“ nejčastěji překládá jako „historie zdola“. V tomto textu se však používá spojení „historie odzdoła“, které podle mého názoru lépe vyjadřuje charakter daného přístupu. Termín „history from above“ je pak analogicky překládán jako „historie shora“.

51 Tato kritika se silně odrážela i v obou diskusních číslech k textu Fitzpatrickové (1986, 1987), viz zejména William CHASE, *Social History and Revisionism of the Stalinist Era*, *The Russian Review* 46, October 1987, No. 4, s. 382–385, s. 382–384 a Roberta T. MANNING, *State and Society in Stalinist Russia*, s. 407–408.

52 William CHASE, *Social History and Revisionism of the Stalinist Era*, s. 383.

53 K sociálním dějinám Eric HOBBSAWM, *From Social History to the History of Society*, *Daedalus* 100, Winter 1971, No. 1 (*Historical Studies Today*), s. 20–45, s. 20–22; Sabyasachi BHATTACHARYA, *'History from Below'*, *Social Scientist* 11, April 1983, No. 119, s. 3–20, s. 4–5; George G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století*, s. 81–82; Kevin MORGAN, *The Trouble with Revisionism*, s. 133–134. O revizionismu a sociálních dějinách jako o „dvou nových historiografických tendencích“, přičemž první se vůči druhé „zčásti vztahovala“, hovoří Michael S. Melancon s Donaldem J. Raleighem, srov. Michael S. MELANCON et al., *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 8.

jak tento autor připomíná, se nikdy neopíral o filosofii dějin, v níž všechna určující spojení směřují odzdola nahoru (*from the bottom-up*). Pohled „odzdola vzhůru“ se v případě revoluce stejně jako později v případě teroru „stalinského“ období, zaměřuje na napětí, které vycházelo z širokých vrstev nebo z periferie. Jak připomněl v roce 1986 v diskusním čísle k textu Fitzpatrickové Geoff Eley, předmětem revizionismu nemá být ani tak deklarovaná „historie odzdola“ jako rozsáhlé strukturálně-relační pole mezi „dole“ (*below*) a „nahore“ (*above*), a to ve všech jeho dimenzích: ideologické, politické a sociálně-ekonomické. Fitzpatricková ostatně nedávno sama přiznala, že revizionistická dichotomie „seshora/odzdola“ byla ve srovnání s totalitárním přístupem sice pokrokem vpřed, ale že svým binárním charakterem byla také zjednodušením. V úvahách o moci je podle ní třeba postupovat komplexněji, přistupovat k ní jako k něčemu, co má situační a vztahovou povahu, tedy co obvykle tematizují strukturalistické přístupy.⁵⁴ Odvodíme-li význam revizionismu z raných Haimsonových prací (viz třetí část textu), lze jej nejspíše chápat jako snahu vnímat a vyvozovat politické události ze sociálních a ekonomických realit, v případě říjnové revoluce tedy realit, které byly typické pro pozdně carský systém.

Revizionisté odmítají tvrzení, že charakter nového režimu byl zcela diktován bolševickou ideologií. Tato teze byla východiskem tradiční historiografie a mnozí historikové ji po zániku Sovětského svazu „znovuobjevili“. Jde například o Martina Malia, Marka Sandleho, Petera Keneze, ale i další autory.⁵⁵

Vedle ideologie ale tradiční historiografie v případě říjnové revoluce zdůrazňovala také mocenské pohnutky a touhy bolševických vůdců. Nástup bolševiků měl být současně důsledkem jejich ideologického vlivu a jejich osobních a politických intrik. Podle tradičního výkladu šlo o „konspirační puč“ emigrantských intelektuálů organizovaným stranou, která neměla skutečnou lidovou podporu a byla schopna se udržet u moci jen prostřednictvím represe a teroru. Schapiro ve své prv-

---

54 Pro argument Kevin MORGAN, *The Trouble with Revisionism*, s. 134–135; Geoff ELEY, *History With the Politics Left Out – Again?* *The Russian Review* 45, October 1986, No. 4, s. 385–394, s. 392–393; Sheila FITZPATRICK, *Revisionism in Retrospect*, s. 699. Jinde uvádí, že termín „historie odzdola“ je zavádějící, neboť „dole“ v daném kontextu je „spíše relativní než absolutní (spíše pod vrcholem než přímo vespod)“. *Ibidem*, s. 684. Srov. také Lynn VIOLA, *The Question of the Perpetrator in Soviet History*, *Slavic Review* 72, Spring 2013, No. 1, s. 1–23, s. 5–6.

55 K „návratu“ či „znovuobjevení“ ideologie po roce 1991 např. Steve SMITH, *Two Cheers for the 'Return of Ideology'*. Review Article, *Revolutionary Russia* 17, December 2004, No. 2, s. 119–135, k pozadí nového vzestupu ideologie jako (hlavního) interpretačního faktoru, s. 120–123. K obsáhlé kritice Maliova ideologicky orientovaného výkladu, Michael DAVID-FOX, *On The Primacy of Ideology, Soviet Revisionists and Holocaust Deniers* (In response to Martin Malia), *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 5, Winter 2004, No. 1, s. 81–105.

ní knize *Původ komunistické autokracie* (1955) „bolševický puč“ označoval za aktivitu „odhodlaných mužů, kteří uchvátili moc pro sebe [...] a bránili ostatním, aby se na ní podíleli“. Vojenské vzpourě, argumentoval Schapiro, poskytl „pečeť zákonosti“ ujednání 2. sjezdu sovětů ze začátku listopadu 1917, které bolševikům „umožnilo, aby si sami nárokovali právo používat veřejnou moc [...]“.⁵⁶

Tento výklad studenoválečných liberálů vycházel z jejich přesvědčení, že říjnové události ukončily potenciálně liberalizační trend, jímž by se carský režim transformoval do podoby parlamentního systému západního typu. Richard Pipes (1923–2018), vlivný harvardský autor, který po celý život vyjadřoval silně anti-komunistické názory, na počátku 70. let minulého století napsal, že „Lenin, Trocký a jejich společníci uzurpovali moc silou, svrhávající neúčinnou, ale demokratickou vládu. Vládu, jíž založili, [...] pocházela z násilného aktu provedeného drobnou menšinou. [...] Puč z října 1917 byl proveden nikoliv jménem bolševické strany, ale jménem sovětů [...]; ve skutečnosti je od počátku využili jako fasádu, za níž konsolidovali svou vlastní autoritu“.⁵⁷

Sofistikovanější revizionisté tvrdí, že se historiografie dosud dostatečně nezabývala původem, funkcí ani významem ideologie v sovětských dějinách. I když tito autoři odmítají ideologii jako jediný či ústřední interpretační faktor, nevyklučují ji zcela a zdůrazňují její úlohu v interakci s realitou, v případě říjnové revoluce s možností vojenské porážky Ruska a vnitřním ekonomickým rozvratem země. Alec Nove v *Ekonomických dějinách Sovětského svazu* (1992) argumentuje, že jednání určité skupiny lidí, k němuž dochází za ne zcela běžných okolností, je vždy oděno do ideologického hávu a odkazuje na vyšší princip, z čehož „lze velmi snadno dojít k závěru, že k jednání dochází kvůli tomuto principu“. Ve snaze zpochybnit představu, že ideologie je v těchto situacích jediným příčinným faktorem, zmiňuje příklad prvního sovětského vůdce. Jak uvádí, Lenin a jeho přátelé se řídili řadou pevných idejí, které na ně měly vliv, ale jejich jednání ovlivňovala také situace, slovy Aleca Noveho „existoval proces vzájemné interakce mezi okolnostmi a idejemi“.

56 K obecnému výkladu Ronald G. SUNY, *Reading Russia and the Soviet Union*, s. 44; Idem, *Writing Russia: The Work of Sheila Fitzpatrick*, in: Golfo Alexopoulos – Julie Hessler – Kiril Tomoff (eds.), *Writing the Stalin Era: Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography*, New York 2011, s. 1–20, s. 4. Srov. dále Leonard SCHAPIRO, *The Origins of Communist Autocracy: Political Opposition in the Soviet State, First Phase, 1917–1922*, Cambridge 1955, s. v, s. xxiii, s. 66–68.

57 Idem, *Reading Russia and the Soviet Union*, s. 44; Richard PIPES, *Why the Russians Act Like Russians*, *Air Force Magazine* 53, June 1970, No. 6, s. 51–55, citován in: Louis MENASCHE, *Demystifying the Russian Revolution*, *Radical History Review*, Fall 1978, Issue 18, s. 142–154, s. 153. Pipes zemřel v polovině května 2018, během přípravy tohoto textu.

Steve A. Smith v nedávných *Stručných dějinách revoluce* (2002) reaguje na ideologický výklad obdobně, když píše, že ideologie bolševikům zjevně nemohla sdělovat, zda například mají podepsat brestlitevskou smlouvu. Politika byla podle Smitha „mnohdy výsledkem improvizace a pragmatismu stejně jako uctívaných dogmat ideologie“.⁵⁸

Revizionistické výklady roku 1917

V přehledu západní historiografie dějin Ruska a SSSR ve 20. století člení Ronald G. Suny revizionismus z tematického hlediska na „první“ (*first revisionism*), a „následující“ (*next revisionism*). První se podle něj zabývá reinterpetací událostí roku 1917, zatímco následující se zaměřuje na sociální dějiny období „stalinismu“. Už z tohoto pohledu je však Sunyho dělení reduktivní, neboť je založeno na posloupnosti revizí, která zcela nevystihuje někdy souběžný zájem autorů o odlišná témata. Pomíjí také revizionistické výklady jiných období, jako byla například etapa NEP, v níž došlo ke zmírnění přísných marxistických přístupů předešlé fáze tzv. válečného komunismu (nebo i na válečný komunismus samotný). Suny přesto poukazuje na koncepční a interpretační rozdíly mezi revizionisty. Nalézají je v odlišnosti přístupu k otázce přechodu od sociálního ke kulturnímu rozměru působení dělnictva (*labor history*) nebo v možných rozdílech mezi studiem sociálních procesů „odzdo-la“ a zájmem o skupiny sovětského obyvatelstva nalézající se na periferii země.⁵⁹

---

58 Oním sofistikovanějším autorem je Steve SMITH, *Two Cheers for the 'Return of Ideology'*, s. 132. Další citace z Alec NOVE, *An Economic History of the USSR 1917–1991*, London 1992, 3. vydání, s. 40–41. Alec Nove však současně s objektivistickým a materialistickým důrazem poznamenával, že jednání inspirované myšlenkami „by mohlo ovlivnit události dalším zhoršením objektivní situace, a tudíž by mohlo učinit další jednání nutné na empirickém základě“. Ibidem, s. 41. Dále srov. Steve SMITH, *The Russian Revolution: A Very Short Introduction*, Oxford – New York 2002, s. 159. Svou korekci Smith rozvíjí takto: „(p)okud byla ideologie byla rozhodující ve formování institucí a praxe sovětského státu, byla tak shodně i geografie, geopolitika, ekonomické a politické struktury, specifické shody okolností vržené revolucí, občanská válka a zničená ekonomika, a v neposlední řadě události, které nikdo nepředvídal“. Ibidem.

59 R. G. SUNY, *Reading Russia and the Soviet Union*, ke klasifikaci s. 43–46, s. 49–54, s. 47–49, s. 54–56; k revizím NEP a roku 1917 také S. FITZPATRICK, *Revisionism in Retrospect*, s. 682, s. 686–689; Eadem, *Revisionism in Soviet History*, s. 83. Připomeňme, že v revizi NEP sehrál významnou roli americký politolog Stephen F. Cohen. K současné interpretaci „válečného komunismu“ Mark HARRISON, *War Communism*, in: James R. Millar (ed.), *The Encyclopedia of Russian History*, New York 2003, Vol. 4, s. 1658–1660.

Lze-li z diskusí a konfrontací mezi revizionisty odvodit určité konfliktní linie, pak jsou zčásti analogické rozporu mezi badateli zabývajícími se revolučním událostmi roku 1917 a událostmi raných 20. let, a těmi, kteří sledovali pozdější (stalinské) období. Zároveň lze odlišit revizionisty, řekněme, „hlavního proudu“ a menšinová seskupení marxistických (resp. také trockistických) revizionistů, jako byl ve své době např. právě Suny a někteří badatelé zabývající se rokem 1917. Vliv Marxe a jeho myšlení nutně nespočíval v recepci všech jeho tezí, ale v inspiraci například idejí sociální solidarity v rámci tržních vztahů, kritikou odměňování vlastníků výrobních prostředků, analýzou dynamiky akumulace kapitálu či třídní analýzou.⁶⁰

Revizionismus čerpá z podnětů kritiků totalitárního výkladu, které zmiňuje první část tohoto článku. Jako proud ovlivněný studiem sociálních dějin jej pak výrazně spolufirmoval historik Leopold Haimson (1927–2010). Tento autor byl původně studentem v semináři, který na Harvardově univerzitě organizoval ruský emigrant a představitel tradiční historiografie Michael Karpovich. Haimson však v semináři vystupoval jako svého druhu enfant terrible. Po ukončení studia byl jmenován na pozici odborného asistenta na Chicagské univerzitě. Tam vedl od roku 1956 doktorský seminář k ruským dějinám. Od roku 1965 jej vedl i na Kolumbijské univerzitě v New Yorku, přičemž v obou seminářích velmi silně ovlivnil řadu svých studentů. Haimson projevoval od počátku zájem o vzájemný vztah a interakci mezi sociálními skupinami a politickými činiteli, čímž zpochybňoval dosavadní důraz na ideologii a konspirační aktivity opozičních skupin, bolševiky nevyjímaje.⁶¹

Haimson vydal pozoruhodné texty, jako byly rané knižní studie *Ruští marxisté a vznik bolševismu* (1955) a editovaná *Menševici: Od revoluce v roce 1917 do 2. světové války* (1974). Zdaleka největší pozornost si však získal dvoudílným článkem *Problém sociální stability v prostředí ruských měst 1905–1917*, jenž vyšel v letech 1964–1965 v časopise *Slavic Review*. Dodnes je označován za „kanonický“ (Perei-

---

60 K marxistickým revizionistům Eadem, *Revisionism in Soviet History*, s. 82, s. 84; Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 684, s. 688–689. K marxismu v historiografii R. G. SUNY, *Fifteen Years après le Déluge: What's Left of Marx?* Presidential Address to American Association for the Advancement of Slavic Studies (AASS), Washington, D.C., November 2006, Newsnet (AAAS Bulletin) 47, January 2007, s. 1–7, zejména s. 3–4, s. 6. Dostupné na: <https://pitt.app.box.com/s/v7rft9stg73ov3pysol0yntkoyf116a>, 22. 4. 2018

61 Srov. Jochen HELLBECK – Peter HOLQUIST, *In Memoriam Leopold Haimson (1927–2010)*, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, Summer 2011, No. 3, s. 755–765, zejm. s. 759–760; N. G. O. PEREIRA, *Revisiting the Revisionists*, s. 24–25; S. FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, s. 82; Michael S. MELANCON (et al.), *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, pozn. 14 na s. 8.

ra) či jako „interpretační zeměřesení“ (Melancon), neboť zahájil dlouhotrvající a stále trvající historickou debatu o možnostech pokračování starého carského režimu. Haimson mj. argumentoval, že k polarizaci mezi státem a společností, resp. mezi vyššími a nižšími třídami, docházelo v Rusku už v letech bezprostředně před první světovou válkou. Sílicí radikalizace městské populace, zejména v Petrohradě a Moskvě, vedla k posilování pozice radikálně-levicových stran, včetně bolševiků.⁶²

Po Haimsonových průlomových studiích následovaly během 70. a 80. let knižní monografie (obvykle vzešlé z dizertačních prací) a řada článků mladších badatelů věnovaných revizionistickým reinterpetacím událostí roku 1917 a říjnové revoluce. Ačkoliv ne všichni jejich autoři studovali pod Haimsonovým vedením, bezpochyby všechny z nich zjevně a vědomě ovlivnily jeho myšlenky. Jak konstatoval britský historik Edward Acton, tito autoři „zdůraznili sociální polarizaci carského Ruska a podíl objektivních procesů na radikalizaci mas a zpětném zničení carismu, ruského liberalismu i umírněných socialistických stran“.⁶³

Allan K. Wildman (1927–1996), který po většinu života působil na „domovské“ Státní univerzitě v Ohiu, byl prvním Haimsonovým doktorandem na Chicagské univerzitě. Wildmanovy výzkumy se opíraly – obdobně jako u jiných revizionistů – o sovětské (ruské) archiválie z řady různých regionálních zdrojů. Z jeho bádání vzešla jako první, mezi rusisty velmi ceněná tematicky orientovaná práce *Utváření dělnické revoluce: Ruská sociální demokracie 1891–1903* (1967). Kladla si za cíl pojednat o ruské sociální demokracii jako o „skutečném sociálním hnutí“, třebaže, jak Wildman připustil, jednosvazková kniha mohla tento komplex

---

62 Leopold H. HAIMSON, *Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Cambridge 1966; Idem (ed.), *The Mensheviks: From the Revolution of 1917 to the Second World War*, Chicago 1974; Idem, *The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905–1917 (Part One)*, *Slavic Review* 23, December 1964, No. 4, s. 619–642 a *Part Two*, *Slavic Review* 24, March 1965, No. 1, s. 1–22; srov. také N. G. O. PEREIRA, *Revisiting the Revisionists*, pozn. 7 na s. 26. Pouze zmiňme, že Haimson se k tématu „sociální stability“ v předválečném Rusku vrátil v roce 2000 v textu *The Problem of Political and Social Stability in Urban Russia on the Eve of War and Revolution Revisited*, *Slavic Review* 59, Winter 2000, No. 4, s. 848–875.

63 Edward ACTON, *The Revolution and Its Historians. The Critical Companion in Context*, in: Edward Acton – Vladimir Iu. Cherniaev – William G. Rosenberg (eds.), *Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921*, London – Sydney – Auckland 1997, s. 3–17, s. 8–9. Mladšími autory zde mám na mysli autory narozené nejdříve na konci 20. let, avšak většinou spíše během 30. a 40. let, tj. autory mladší než Haimson a „předchůdci“ revizionismu zmíněni v první části. S určitými výjimkami postupují chronologicky dle data publikování prvních prací a nereflktují věkové rozdíly mezi autory. Nejobsáhlejší přehledy jsou Ronald G. SUNY, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 33 a pozn. 4; Idem, *Revision and Retreat in the Historiography of 1917*, zejm. s. 174–175.

ní úkol stěží zcela naplnit. Ještě většího ocenění se dočkaly jeho dvousvazkové dějiny carské ruské armády *Konec ruské imperiální armády* (1980, 1987). Oba díly poprvé důkladně a vcelku analyzovaly proces dezintegrace carské armády a poukázovaly na její zranitelnost v důsledku nových překotných politických změn v období před převzetím moci bolševiky.⁶⁴

Načasováním i obsahem byly nepochybně průlomové dvě knihy Alexandra Rabinowitche vydané v rozmezí osmi let – *Předehra k revoluci: Petrohradští bolševici a vzpoura v červenci 1917* (1968) a *Bolševici nastupují k moci: Revoluce roku 1917 v Petrohradě* (1976). Rabinowitch je dodnes emeritním historikem na univerzitě v Indianě a současně, od roku 2013, působí také na prestižní pozici v Petrohradském historickém ústavu Ruské akademie věd. Oba uvedené svazky dohromady pokrývají období říjnové revoluce i předcházející jarní a letní události roku 1917,⁶⁵ a širěji se jim věnuje následující část tohoto textu.

Mezi nejvlivnější revizionistické interprety událostí roku 1917 patří zde opakovaně zmiňovaný historik a politolog Ronald G. Suny. Proslavil se jako někdejší zástupce marxistické odnože revizionismu a autor významných přehledů revizionismu. V roce 1972 publikoval studii *Komuna v Baku 1917–1918: Třída a národnost v ruské revoluci*, v níž mj. argumentoval, že říjnová revoluce přišla po plynulém odlivu lidové podpory vládám Kerenského a že přinejmenším během prvního roku po říjnu 1917 se události v Baku podobaly petrohradskému vzoru. Bolševici se přihlásili o moc „jen po dlouhé a postupné radikalizaci dělníků“. Obecně jsou Sunyho výzkumy obdivuhodné širokým záběrem časovým i prostorovým.

---

64 Srov. James P. SCANLAN, Obituary. *Allan Kenyon Wildman, 1927–1996*. *Slavic Review* 55, Winter 1996, No. 4, s. 956–957. Srov. Allan K. WILDMAN, *The Making of Workers' Revolution: Russian Social Democracy, 1891–1903*, Chicago – London 1967, s. xvii, kde konstatuje, že je potřebná ještě jedna monografie, která by se zaměřila na vnitřní struktury hnutí, navázané participující sociální skupiny, jejich postoje a motivace, jejich interakci, napětí a konflikty mezi nimi. Idem, *The End of Russia Imperial Army: The Old Army and Soldiers' Revolt (March–April 1917)*, Princeton 1980; Idem, *The End of Russia Imperial Army: The Road to Soviet Power and Peace*. Volume II, Princeton 1987.

65 *IU historian Rabinowitch elected to respected Russian institute*, Indiana University Bloomington Newsroom, October 23, 2013. Dostupné na: <http://archive.news.indiana.edu/releases/iu/university-wide/2013/10/rabinowitch-russian-academy.shtml>, 8. 5. 2018. Srov. Alexander RABINOWITCH, *Prelude to Revolution: The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising*. Bloomington – Indianapolis 1968 (2. vydání Ibid. 1991); Idem, *The Bolsheviks Come To Power: The Revolution of 1917 in Petrograd*, New York 1976 (2. vydání Chicago – London – Ann Arbor 2004).

V roce 1981 se Suny stal prvním nositelem programu moderních arménských dějin na Michiganské univerzitě, kde působí dodnes.⁶⁶

William G. Rosenberg (* 1938), který je jako Suny nadále emeritním historikem Michiganské univerzity a zástupcem předsedy správní rady Evropské univerzity v Petrohradě, publikoval studii o liberálně-demokratické straně (kadetech) *Liberálové v ruské revoluci: Konstitučně-demokratická strana 1917–1921* (1974). V této práci, která byla zjevně politickou, a nikoliv sociální analýzou, si kladl za cíl poukázat na silné i slabé strany, které podle něj ovlivnily běh událostí v Rusku více než jiné, vyjma strany bolševické. Rosenberg mimo jiné poukázal na problematičnost pojmu „liberální“, který byl podle něj zvlášť sporný vzhledem k aktivitám kadetů v době revoluce a následující občanské válce.⁶⁷

První kniha Rexe A. Wadea (nar. 1936) *Ruská snaha o mír: Od února po říjen 1917* (1969) se pohybovala v mezích tradičního zájmu o nejvyšší politiku. Avšak už Wadeovy texty z první poloviny 70. let, které završila kniha *Ruské gardy a dělnické milice: Spontaneita a vůdcovství v ruské revoluci* (1983), zapadaly do sílícího revizionistického proudu. Badatelsky stále aktivní Wade působil na univerzitě ve Wisconsinu a až do svého emeritování v roce 2006 pak na Univerzitě George Masona ve Virginii.⁶⁸

Následovníkem studia ruské revoluce v provinciích, které zahájil Suny prací o Baku, je současný badatel Univerzity Chapel Hill v Severní Karolíně Donald J. Raleigh (nar. 1949). Ten vydal v roce 1986 pod názvem *Revoluce na Volze: Rok*

---

66 Ronald G. Suny, William H. Sewell, Jr. Distinguished University Professor of History, LSA College of Literature, Science, and the Arts, University of Michigan. Dostupné na: <https://lsa.umich.edu/History/people/faculty/rgsuny>, 10. 5. 2018; Ronald G. SUNY, Professor Emeritus of Political Science and Russian History. Dostupné na: <https://history.uchicago.edu/directory/ronald-g-suny>, 10. 5. 2018; Suny Named Winner of Distinguished Contributions Award. The Armenian Weekly, October 1, 2013, <https://armenianweekly.com/2013/10/01/suny-named-winner-of-distinguished-contributions-award/>, 11. 6. 2018. Srov. R. G. SUNY, *The Baku Commune, 1917–1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, Princeton 1972, s. xi.

67 William G. Rosenberg, Professor Emeritus, LSA College of Literature, Science, and the Arts, University of Michigan. Dostupné na: <https://lsa.umich.edu/history/people/emeritus/wgr.html>, 10. 5. 2018. Srov. William G. ROSENBERG, *Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917–1921*, Princeton 1974, s. 4, s. 5–6.

68 Rex A. WADE, *The Russian Search for Peace: February to October 1917*, Stanford 1969; Idem, *Red Guards and Workers' Militias: Spontaneity and Leadership in the Russian Revolution*, Stanford 1983; k hodnocení Ronald G. SUNY, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 32 a pozn. 1. Srov. Rex A. Wade, University Professor, Emeritus, George Mason University, College of Humanities and Social Sciences. Dostupné na <https://historyarthistory.gmu.edu/people/rwade>, 18. 5. 2018.

1917 v Saratově (1986) svou dizertační práci o revolučních událostech v tomto významném provinčním povolžském městě. Kniha je pozoruhodná nejen tím, že probírá velké množství sociálních tříd, skupin a politických uskupení, ale i širokým geografickým záběrem, neboť Raleigh sleduje také malá oblastní města v saratovské provincii.⁶⁹

Často zmiňovaná, ale mnohdy nepřesná a zavádějící nálepka „sociální dějiny“ má větší oprávnění v případě revizionistických interpretací roku 1917 a rané fáze bolševické vlády, než pro výklady stalinského období. Ztělesňují ji některé Rosenbergovy práce (zejména pozdější) nebo texty o něco mladších autorů, zvláště Diane P. Koenkerové, Marka-Davida Mandela, Stevea A. Smithe a Zivy Galiliové, které Ronald G. Suny nazývá „historiky dělnické třídy“ nebo „historiky dělnického hnutí“ (*labor historians*).⁷⁰

Diane P. Koenkerová (* 1947), dodnes emeritní historička univerzity v Illinois, publikovala v roce 1981 svou dizertační práci *Moskevští dělníci a revoluce roku 1917*. V ní statisticky podpořila a rozvedla starší interpretace týkající se postojů moskevských dělníků v průběhu roku 1917 k otázkám řízení státu i ekonomiky, roli sovětů, politických stran či např. i stávek. Mark-David Mandel (nar. 1947) je kanadským zástupcem v revizionistickém táboře. Působí jako politolog na univerzitě UQAM v Montrealu. V letech 1983 a 1984 vydal ve dvou dílech svoji dizertační práci pod názvy *Petrohradští dělníci a pád starého režimu*, resp. *Petrohradští dělníci a uchvácení moci sověty*. V nich, jak názvy napovídají, se detailně věnoval proměnám radikalizaci petrohradských dělníků v období od února 1917 až do července 1918.⁷¹

---

69 Donald J. Raleigh, College of Arts & Sciences, The University of North Carolina at Chapel Hill. Dostupné na: <http://history.unc.edu/people/faculty/donald-j-raleigh/>, 22. 6. 2018; Donald J. RALEIGH, *Revolution on the Volga: 1917 in Saratov*, Ithaca 1986.

70 R. G. SUNY, *Revision and Retreat in the Historiography of 1917*, s. 174, s. 177. Pokud pomineme revizionistické badatele zabývající se rokem 1917 a působících mimo Spojené státy, z amerických autorů zmiňme alespoň jména Roberta Devlina, Andrewa Ezergailise či Normana E. Saula.

71 Diane P. Koenker, Department of History, College of Liberal Arts & Science, The University of Illinois at Urbana-Champaign, <https://history.illinois.edu/directory/profile/dkoenker>, 11. 5. 2018; Diane P. KOENKER, *Moscow Workers and the 1917 Revolution*, Princeton 1981; Mark-David Mandel, Université di Québec à Montreal (UQAM). Dostupné na: <https://professeurs.uqam.ca/professeur?c=mandel.mark-david>, 22. 6. 2018; Mark-David MANDEL, *The Petrograd Workers and The Fall of the Old Regime: from the February revolution to the July days, 1917*, New York – London 1983; Idem, *The Petrograd Workers and the Soviet seizure of power: from the July Days 1917 to July 1918*, New York – London 1984.

Na obdobné téma jako Mandel, se zájmem o jednotlivé petrohradské průmyslové závody v letech 1917–1918, se zaměřil Steve A. Smith (* 1952). Tento historik vydal v roce 1983 práci *Rudý Petrohrad: revoluce v továrnách 1917–1918*. Smith působí zejména na britských univerzitách a je tedy primárně představitelem ostrovního revizionismu. Je vhodné se zmínit také o současné emeritní historičce univerzity Rutgers v New Jersey Zivě Galiliové. Ta ve své dizertaci vydané knižně pod názvem *Menševičtí vůdci v ruské revoluci: Sociální reality a politické strategie* (1989) navázala na Haimsonův výzkum úlohy menševických socialistů v ruské revoluci. Galiliová mj. prokázala, že cíle menševiků sice byly uvážlivé, ale že katastrofou pro jejich politiku byla koaliční vláda od května 1917, v níž se socialističtí ministři stali menšinou, a tudíž nebyli schopni naplnit ty naděje, které vzbudili ve svých dělnických voličích.⁷²

Do výše probírané skupiny revizionistů je třeba nakonec započítat i již opakovaně zmiňovanou australsko-americkou historičku Sheilu Fitzpatrickovou. Ta svou doktorskou práci, vztahující se k období roku 1917, vydala knižně v roce 1970. Obhájila ji o rok dříve na britské oxfordské univerzitě pod názvem *Komisariát vzdělávání za Lunačarského (1917–1921)*.⁷³

Říjnová revoluce v pojetí Alexandra Rabinowitche

Za jednoho z prvních revizionistických badatelů lze nepochybně označit historika ruského původu Alexandra Rabinowitche. Stále aktivní Rabinowitch dodnes náleží spolu s ruskými či východoevropskými historiky, jakými byli či stále jsou například Eduard N. Burdžalov, Nikolaj Suchanov, Boris Kolonitskij nebo Vladimír Černajev, a některými západními autory zmiňovanými v předešlé části, k celosvětovo-

---

72 Professor Stephen Smith, All Souls College, University of Oxford. Dostupné na: <https://www.asc.ox.ac.uk/person/2157>, 22. 6. 2018; Steve A. SMITH, *Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917–1918*, Cambridge – New York 1983; Ziva Galili, Rutgers School of Arts and Sciences. Dostupné na: <http://history.rutgers.edu/faculty-directory/professors/156-galili-ziva>, 22. 6. 2018; Ziva GALILI, *The Menshevik Leaders in the Russian Revolution: Social Realities and Political Strategies*, Princeton 1989.

73 S. FITZPATRICK, *The Commissariat of Education Under Lunacharsky (1917–1921)*, Thesis submitted for D.Phil., Oxford, St. Anthony's College, January 1969. Dostupné na: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:bd51b71a-3f9b-4498-91b1-ded6a08d66e8/download_file?file_format=pdf&safe_filename=602326182.pdf&type_of_work=Thesis, 21. 4. 2018; Eadem, *The Commissariat of Enlightenment*, 1970.

vě největším znalcům rané fáze bolševické vlády. Následující část se zaměřuje na úvodní obecné představení Rabinowitchovy interpretace událostí let 1917–1918.⁷⁴

Alexander Rabinowitch pochází z rodiny významného ruského chemika Eugena I. Rabinowitche, který uprchl z Ruska v roce 1918. V meziválečném období působil na několika prominentních evropských univerzitách, později však odešel před nacistickou hrozbou na východ Spojených států, kde získal pozici na Massachusettském technologickém institutu (MIT) v Bostonu. Mladý Alexander začal studovat ruské dějiny na Chicagské univerzitě, kde studoval spolu s Haimsonem. Po jeho odchodu na Kolumbijskou univerzitu se přesunul na univerzitu v Indianě v Bloomingtonu, kde začal spolupracovat s Johnem M. Thompsonem, a kde strávil většinu profesní kariéry.⁷⁵

Editoři sborníku vydaného před pěti lety na Rabinowitchovu počest zdůrazňují, že právě on učinil pro přepsání dějin ruské revoluce „více než kterýkoliv jiný historik“. Tomuto závěru dá jistě za pravdu každý, kdo blíže nahlédne do třech přímočaře pojmenovaných svazků o působení bolševiků v Petrohradě v letech 1917–1918, které Rabinowitch publikoval v průběhu téměř 40 let – už zmíněné *Předebrý k revoluci* (1968), *Bolševici nastupují k moci* (1976) a navazující třetí a (zatím) poslední *Bolševici u moci: První rok sovětské moci v Petrohradě* (2007).⁷⁶

Triptych, jehož celkový rozsah je 1040 stran (tj. 290, 340 a 410 stran), pokrývá události v Petrohradě přibližně od února 1917 do listopadu 1918, tj. celkem 19 měsíců před i po nástupu bolševiků k moci. Jde zřejmě o nejrozsáhlejší textový soubor věnovaný událostem v tehdejší hlavním městě Ruska. Jak z těchto důvodů, ale i pro způsob jejich zpracování, jsou tato tři díla jako celek mnohými považovány za definitivní historická pojednání o ruské revoluci.⁷⁷

---

74 Rabinowitch se editorsky podílel na vzniku přinejmenším dvou knižních textů k jiným tématům, spolu se Stephenem F. COHENEM a Robertem SHARLETEM na souboru *The Soviet Union since Stalin*, Bloomington 1980 a se Sheilou FITZPATRICK a Richardem STITESEM na již zmiňovaném souboru *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*. Seznam Rabinowitchových prací (do roku 2012), srov. *Bibliography of Works by Alexander Rabinowitch*, in: Michael S. Melancon – Donald J. Raleigh (eds.), *Russia's Century of Revolutions*, s. 243–246.

75 Před emigrací Eugene I. Rabinowitch působil na Humboldt University v Berlíně, kde studoval např. s Albertem Einsteinem, Maxem Planckem či Maxem von Laue. Michael S. MELANCON (et al.), *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 1–2.

76 Eosdem, *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 1; Alexander RABINOWITCH, *Prelude to Revolution*; Idem, *The Bolsheviks Come To Power*; Idem, *The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd*. Bloomington 2007.

77 Jde o rozsah textu včetně poznámkového aparátu, bez seznamů literatury, indexů, případně chronologií událostí i někdy i dodatečných předmluv. K tezi o „definitivním historickém pojednání“

První dva svazky vycházejí výlučně z publikovaných zdrojů, s nimiž Rabinowitch pracoval v sovětských knihovnách poprvé už v roce 1963 a poté znovu na přelomu 60. a 70. let. Teprve však po roce 1991 mohl svá opakovaná bádání rozšířit o dosud nedostupné archivy vlády a komunistické strany a záhy také o někdejší archivy Výboru státní bezpečnosti (KGB). Jejich výzkum mu umožnil zpracovat dlouho odkládaný a opakovaně přepracovávaný třetí svazek.⁷⁸

Pro všechny Rabinowitchovy texty a zcela jistě tři zmíněné hlavní studie je typické velmi široké a důkladné využití publikovaných primárních i sekundárních zdrojů, zejména denního tisku. Recenzenti, a to i ti kritičtí, byť v průběhu desetiletí vyslovovali různé výhrady, se obvykle vzácně shodovali (v referencích zůstaňme jen u prvního svazku), že jde o „obdivuhodně skutečnou“ (Katkov), „úzkostlivě pečlivou detailní studii“ (Melancon), která je postavená na „poměrně impozantním výzkumu“ (Weeks) a „hodinu po hodině pečlivě rekonstrukci těchto událostí“ (Keep), jenž využívá „brilantní a přímé metody“ (Katkov) a „s představivostí sonduje do stranické politiky petrohradských bolševiků“ (Getzler).⁷⁹

Vzhledem k tomu, že autorova první kniha až o několik let předcházela obdobným pracím jiných revizionistů coby sociálních historiků, někteří Rabinowitche označují za historika ryze politických dějin,⁸⁰ což však vyžaduje další upřesně-

---

Alex STEINBERG, *Myths of the October Revolution: An Interview with Alexander Rabinowitch*, Verso, February 13, 2018, <https://www.versobooks.com/blogs/3615-myths-of-the-october-revolution-an-interview-with-alexander-rabinowitch>, 11. 5. 2018. Petrohrad byl hlavním městem země do 5. března 1918, kdy vedení (Lenin) v obavě ze zahraniční intervence ustanovil jako hlavní město Moskvu, kam se přesunuly hlavní vládní instituce.

78 Zřejmě poprvé měl Rabinowitch možnost studovat sovětské zdroje (na univerzitě a v knihovnách) na podzim roku 1963, když na základě zahraniční výměny badatelů získal možnost pobývat devět měsíců v Moskvě. Srov. Michael S. MELANCON (et al.), *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 3. K pramennému a archivnímu studiu v SSSR a Rusku a jeho omezením Alexander RABINOWITCH, *The Bolsheviks Come To Power*; s. xi; Idem, *The Bolsheviks in Power*, s. x–xi a M. S. MELANCON (et al.), *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 8, s. 9.

79 Srov. hodnocení George KATKOV, *Review of Alexander Rabinowitch, Prelude to Revolution*, *Slavic Review* 31, December 1972, No. 4, s. 896–897 (recenze dále jen zkráceně); Eosdem, *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 3; Albert L. WEEKS, *Review*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 378, July 1968 (*The Changing American People: We Are Deteriorating or Improving?*), s. 151–152; John KEEP, *Review*, *The Slavonic and East European Review* 48, July 1970, No. 112, s. 464–466; Israel GETZLER, *Review*, *Soviet Studies* 21, October 1969, No. 2, s. 255–257. Von Laue hovořil o „zdravém badatelském zkoumání klíčových momentů a problémů v roce 1917“. Theodore H. VON LAUE, *Review*, *The American Historical Review* 74, October 1968, Issue 1, s. 234–235.

80 R. G. SUNY, *Writing Russia: The Work of Sheila Fitzpatrick*, s. 4.

ní. Rabinowitch se sice přednostně zabývá politickou dynamikou, ale ve všech třech hlavních studiích se nepohybuje primárně na úrovni státu, ale zkoumá střední stranicko-politické organizace s vazbou na jednotlivé sociální skupiny, resp. (nižší) třídy. I když nižší sociální skupiny, resp. dělnická třída zde nejsou v centru zájmu, jako se to stalo záhy v řadě prací o něco mladších badatelů od konce 70. let a zejména během 80. let,⁸¹ koncepčně všechna Rabinowitchova díla mapují interakci politických orgánů a politických činitelů s danými sociálními skupinami. Pokud Melancon na adresu knihy *Bolševici nastupují k moci* (1976) uvedl, že její autor „své politické dějiny zjemňuje podstatnými průniky do sociálních dějin“,⁸² není nepatřičné tento výrok zobecnit na všechny tři svazky.

Zaměřím se nyní na představení Rabinowitchových těchto studií a jejich zařazení do kontextu historického studia ruské říjnové revoluce. Soustředím se přitom na zmínky o použitých konceptech a hlavních liniích výkladu, nikoli na vymezování méně závažných interpretačních rozdílů mezi nimi.⁸³ Jednotlivé svazky budu vnímat jako více či méně koherentní celek, jehož části na sebe navazují a v menší míře se i překrývají a doplňují.⁸⁴

Předehra k revoluci: Petrohradští bolševici a vzpoura v červenci 1917 (1968), od jejíhož vydání letos uplynulo půlstoletí (!), vzešla obdobně jako v případech jiných začínajících badatelů z dizertace. Rabinowitch se v ní soustřeďuje na období od února do července roku 1917, především na červnové a červencové události, kdy v Petrohradě došlo k spontánním ozbrojeným demonstracím proti prozatímní vládě. Podle většiny ne-sovětských autorů tyto události představovaly „předěl ve vývoji revoluce“, přesto ale v západní historiografii té doby podle Rabinowitche zůstávaly stále „jednou z nejvíce matoucích kapitol [...] o období prozatímní vlády“, a to

---

81 Jedná se především o badatele zmíněné ve třetí části, konkrétně Diane P. Koenkerovou, Marka Davida Mandela, Steva A. Smithe či Zivu Galiliovou ad., kteří vedle knižních velkých monografií publikovali i řadu dílčích studií a článků.

82 R. G. SUNY, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 42; Michael S. MELANCON (et al.), *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 9.

83 Pomijím kratší, cca 50 stránkovou, soubornou studii autora *Politics and Society in Petrograd, 1917–1920: The Bolsheviks, the Lower Classes, and Soviet Power, Petrograd, February 1917–July 1918*, Washington, D.C. 1993, která představuje mezistupeň mezi druhou a třetí jmenovanou knihou.

84 Druhá i třetí kniha v úvodu či prvních kapitolách vždy určitým způsobem rekapituluji předešlé události, o nichž obsáhleji pojednává dřívější svazek. V pojednání o obsahu konkrétního svazku budu v několika případech odkazovat na pasáže svazku mladšího, případně na novější kratší texty autora. Obsáhlejší rozbor zaměřený jen na Rabinowitchovu tvorbu by musel více zohledňovat korekce a odlišné interpretační akcenty v jednotlivých svazcích, byt' jde v řadě případů o akcenty spíše zanedbatelné.

zejména ve vztahu k aktivitám bolševické strany, jejichž objasnění si ve studii klade za hlavní cíl.⁸⁵

Význam průkopnické práce ve zpětném pohledu spočívá přinejmenším ve dvou momentech, a sice v hloubce pojednání a ve zpochybnění výkladu, že události října 1917 byly údajně skvěle naplánovaným převzetím moci. Za prvé, Rabinowitch přenesl výzkum období v měsících před říjnem na diametrálně odlišnou úroveň, neboť *Předehra k revoluci* nabízela velmi detailní výklad dění v Petrohradě. Do té doby zůstávala nepokryta řada důležitých procesů ruské politiky v roce 1917. Jedinou široce založenou západní studií o říjnových událostech ve městě opřenou o rozsáhlý výzkum primárních zdrojů byl první díl dvousvazkové práce *Ruská revoluce 1917–1921* od Williama H. Chamberlina (1935). Ta však vyšla před tím, než západní badatelé získali přístup k velkému množství dalších důležitých zdrojů. Ani líčení událostí v té době vydanými specializovanými pracemi, jakými byla překládává Melgunovova nebo také Danielsova, jejichž výklad Suny označuje za „konzervativně-akcidentalistický“, není podle Rabinowitche důvěryhodné. Obě se omezovaly na období těsně před pádem prozatímní vlády (v případě první i po něm) a rozhodujícím událostem léta a raného podzimu věnovaly jen malou pozornost.⁸⁶

Druhý průlomový moment je ten, že práce zpochybňuje dominantní názor, že bolševici neměli dostatečnou sociální (lidovou) podporu. Snahou události „rekonstruovat, kompletně a přesně, jak je to jen možné“ Rabinowitch formuluje novou perspektivu, kterou explicitně nazval „revolucí odzdoła“ (*revolution from below*). Přesto se však současně vymezuje vůči výkladovému stereotypu a klíše, které jiní autoři vyvozovali z Leninova spisku *Co dělat* (1902), v němž bolševický vůdce formuloval koncept centralizované disciplinované strany opřené o profesionální revolucionáře. Rabinowitch zpochybňuje právě výklad akcentující ústřední tezi Leninova spisku, podle níž bylo klíčem k úspěchu a k nastolení „řádu“ v domnělých podmínkách anarchie kvalitní řízení a organizace celé bolševické strany.

Jako začínající badatel se Rabinowitch inspiroval konceptem „rozdělené politické strany“, který byl vcelku běžným analytickým nástrojem v rámci politikologie

85 A. RABINOWITCH, *Prelude to Revolution*, s. 3; Theodore H. VON LAUE, *Review*, s. 234.

86 Srov. k tomuto a následujícímu odstavci A. RABINOWITCH, *The Bolsheviki Come To Power*; s. xvi– xvii; srov. také R. G. SUNY, *Toward a Social History of the October Revolution*, s. 41–43, s. 39–41 a M. S. MELANCON (et al.), *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 3. Z citovaných zdrojů srov. William Henry CHAMBERLIN, *The Russian Revolution, 1917–1921*, New York 1935, 2 Vols; Sergei P. MELGUNOV, *The Bolshevik Seizure of Power*, Santa Barbara 1972 (původní sovětské vydání 1953); Robert Vincent DANIELS, *Red October*, New York 1967.

na Západě, ale nebyl vůbec samozřejmý pro sovětské autory. Jak Rabinowitch uvádí v předmluvě k novému vydání z roku 1991, jeho knize někteří sovětsí recenzenti brežněvovské éry Nikolaj V. Romanovský a Gennadij L. Sobolev vyčetli, že je údajně příliš „kreativní“. Podle těchto kritiků názorové rozdíly nikdy nenarušily programatickou a organizační jednotu bolševické strany.⁸⁷

Rabinowitch přitom přesvědčivě ukazuje, že na úrovni Petrohradu bylo vedení strany rozděleno mezi tři hlavní tělesa, a sice Ústřední výbor (navíc rozpolcený mezi umírněné a radikály), Petrohradský městský výbor a Vojenskou organizaci. Názorový rozkol těchto tří mocenských center se naplno projevil v organizaci původní demonstrace proti prozatímní vládě (10. června). Poté, co Všeruský sjezd sovětů tuto demonstraci zrušil, Ústřední výbor bolševické strany rozhodl proti svému původnímu usnesení (a proti stanovisku Vojenské organizace i městského výboru) a podporu demonstraci odvolal. Lenin spolu s dalšími činiteli Ústředního výboru si byli vědomi možné hrozby plynoucí z předčasného povstání ve městě a odklad demonstrace využili jako prostředek nátlaku na sjezd sovětů. Masová demonstrace, která nakonec proběhla 18. června, prokázala úspěšnost této taktiky i velkou přitažlivost bolševického programu, pod jehož hesly šla velká část protestujících.⁸⁸

Jádrem a vrcholem knihy je líčení červencového povstání v Petrohradě, spontánního vojenského vystoupení proti prozatímní vládě, na němž se podíleli převážně podporovatelé a stoupenci bolševiků. Vládě se po převelení části loajálních jednotek z fronty v období po 5. červenci podařilo obnovit kontrolu nad situací. Bezprostředně poté zahájila pronásledování čelných bolševických představitelů, z nichž některé uvěznila. Uzavřela některé tiskové orgány strany, která se v důsledku událostí dostala na určitou dobu do defenzívy, neboť animozita vůči bolševikům opanovala nejen konzervativní síly, ale i liberální demokraty a umírněné socialisty (menševiky a další strany).⁸⁹

---

87 Preface to the Midland Edition, in: A. RABINOWITCH, *Prelude to Revolution* (1991), s. viii, s. vii. Ani jedna z pěti recenzí knihy od západních autorů (George Katkov, Theodore von Laue, John Keep, Israel Getzler, Albert L. Weeks), které jsem procházel, principiálně nezpochybňovala hlavní osu výkladu knihy, tj. politický nesoulad a názorové rozpory mezi mocenskými orgány strany ohledně budoucí strategie a taktiky.

88 A. RABINOWITCH, *Prelude to Revolution*, s. 72–78, s. 94–96, s. 102–106.

89 Ibidem, s. 206–207, s. 224, k popisu průběhu a selhání povstání, s. 135–176, s. 177–205. Oslabování pozice prozatímní vlády před červencovými událostmi měla mj. podpořit i zpočátku úspěšná ofenzíva ruských vojsk na východní frontě, která se s protesty v Petrohradě částečně překrývala. Konečný nezdar ofenzívy však nakonec přispěl k dalšímu oslabení prestiže vlády. Ibidem, s. 108–109, s. 110–111.

Ústřední Rabinowitchovou snahou je však rekonstruovat postoj, jaký k těmto událostem zaujala strana, její orgány, vůdcové a skupiny na různých úrovních. I v tomto případě je podle něj zjevný rozkol mezi petrohradským výborem a Vojenskou organizací, které většinou ozbrojené vystoupení podporovaly, a většinou Ústředního výboru, včetně Lenina, kteří vytrvale vyslovovali obavy z předčasného povstání, v němž spatřovali hrozbu pro budoucí snahy.⁹⁰

Bolševická strana byla podle Rabinowitche názorově diferencovaná a rozdělená nejen v období po únorové revoluci, jak přiznávaly už i tehdejší oficiální sovětské výklady, ale také během celého předříjnového období. Kontrola a řízení strany se stávaly stále obtížnějšími, a to mimo jiné i kvůli rapidnímu nárůstu počtu členů strany, který se jen mezi dubnem a červnem zdvojnásobil. Podstatně radikálnější členové petrohradského výboru, Vojenské organizace, ale i kronšadtského výboru odsouhlasili účast v červencových událostech (Ústřední výbor to udělal proti vůli Lenina později a neochotně). A navzdory neúspěchu si do dalšího období odnesli jednoznačné poučení o nutnosti ozbrojeného povstání proti vládě.⁹¹

Koncept „rozdělené strany“ je hlavním nástrojem analýzy také ve druhém autorově svazku *Bolševici nastupují k moci* (1976), který pokrývá období od nezdáreného červencového povstání po období krátce po převzetí moci bolševiky. V úvodu Rabinowitch označuje tuto stranu za nepochybně sjednocenější politickou sílu, než byl kterýkoliv jejich hlavní soupeř o moc, což byl podle jeho názoru klíčový faktor v jejich efektivitě. Přesto však v Petrohradě působila vedle Lenina řada jiných nezávisle smýšlejících vůdců, kteří se od něj odkláněli v taktických otázkách. Rabinowitch argumentuje, že relativní flexibilita strany, stejně jako schopnost reagovat na převládající nálady mas, „měla co do činění s konečným vítězstvím bolševiků přinejmenším tolik, jako měla revoluční disciplína, organizační jednotu nebo poslušnost vůči Leninovi“.⁹²

---

90 Ibidem, s. 125–130, s. 120–125.

91 Ibidem, s. 229–230, s. 231, s. 234–235.

92 A. RABINOWITCH, *The Bolsheviks Come To Power*; s. xxi, s. xx. Jinde píše, že „[...] fenomenální úspěch Bolševiků lze v nemenší míře přičíst charakteru strany v roce 1917, [...] [především] vnitřní relativně demokratické, tolerantní a decentralizované struktuře strany a způsobu fungování, stejně jako jejímu v podstatě otevřenému a masovému charakteru – v pozoruhodném kontrastu k tradičnímu leninistickému modelu“. Ibidem, s. 311; A. RABINOWITCH (et al.), *An Exchange on the Russian Revolution*, Ibidem. Srov. také Kevin J. MURPHY, *Review of Alexander Rabinowitch, The Bolsheviks Come to Power*, H-Net Reviews, H-Russia, October 2004, <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=9856>, 12. 4. 2018.

Knihy byla znovu vydána v roce 2004 a u příležitosti 100. výročí revoluce vyšla v aktualizovaných nových amerických, francouzských a italských reediciích.⁹³ Rabinowitch se v nich opětovně zaměřuje na interakci tří zmiňovaných orgánů bolševické moci – Ústředního výboru, Městského výboru a Vojenské organizace – v Petrohradě během tří předrevolučních měsíců, a to v době krátce po červencovém povstání nebo v období silící podpory bolševické straně během srpna a září. Rabinowitchovým zájmem však současně je také vztah mezi vůdci politických stran (Lenina nevyjímaje) a stranickými činiteli na střední úrovni a paralelně i to, jak se tito představitelé navzájem ovlivňovali s dělníky a vojáky.⁹⁴

Pozornost Rabinowitch věnuje jak postavení bolševiků a jejich stranických protivníků, tak vzájemnému působení a vztahům bolševiků a jejich socialistických spojenců, zejména levicových socialistických revolucionářů (PSR) čili levých eserů a protiválečných tzv. internacionalistických menševiků. Toto brzy vlivné menševické křídlo po několik let reprezentovalo ideologické pozice mezi oběma hlavními frakcemi Ruské sociálně demokratické dělnické strany (RSDDS) a stalo se součástí už před válkou utvořené nezávislé frakce RSDDS – Internacionalisté, tzv. Mežrajonců. Rabinowitch se zde zaměřuje například na názorové neshody mezi městským sovětem a vedením sovětů v jednotlivých čtvrtích, na přestupy některých menševiků a eserů k bolševikům nebo na už naznačené posilování menševické a eserské levice atp. Uvedený přístup je v současnosti vcelku běžnou součástí pojednání o revoluci, ale ve své době představoval inovativní pohled.⁹⁵

Po nezdaru červencového povstání prozatímní vláda přijala rozhodné kroky k obnovení řádu, přičemž podle názoru některých pozorovatelů bolševici utrpěli téměř osudovou porážku. Přesto však prozatímní vláda, a zejména některá její ministerstva, jak Rabinowitch argumentuje, fungovala v dalších týdnech velmi dezorganizovaně. Tento stav přispíval k tomu, že snahy vlády a jejích činitelů o provádění represe a diskreditace bolševiků nebyly ve druhé polovině července a na začátku

---

93 A. RABINOWITCH, *The Bolsheviks Come to Power: The Revolution of 1917 in Petrograd*, Chicago, 2017; Idem, *Les bolcheviks prennent le pouvoir: La révolution de 1917 a Petrograd*, Paris 2016; Idem, *1917. I bolscevichi al potere*, Milan 2017.

94 Například Idem, *The Bolsheviks Come To Power*; s. 72–76.

95 Ibidem; k posilování menševické a eserské levice, s. 76–82, k přestupu některých menševiků a eserů k bolševikům, s. 84, s. 90. Srov. také M. S. MELANCON (et al.), *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 6. Tzv. Mežrajonka existovala jako oficiální frakce Ruské sociálně demokratické dělnické strany v letech 1913–1917.

srpna příliš efektivní.⁹⁶ Naznačuje to alespoň fungování základních orgánů strany (vyjma Vojenské organizace).

V rozporu s názorem mnoha současníků i řady pozdějších historiků Rabinowitch dokládá, že ani po událostech ze začátku července neztratili bolševici podporu, zejména ne u dělníků. Zatímco „hořkost a nepřátelství vůči bolševikům ze strany petrohradských pracujících a vojáků vyprchaly během několika týdnů po červencovém povstání“, na začátku srpna se podle Rabinowitche „objevovala řada neklamných signálů, že bolševická strana s nedotčeným aparátem nastoupila do nového období růstu“.⁹⁷

Dokladem obnovy sil bolševiků byly nejen volby do petrohradské městské dумы z 20. srpna, ale také posilování jejich pozici v rozptýlených volbách do petrohradského sovětu, ve kterém bolševici získali většinu na začátku září. Téměř souběžně s tímto oživením se do politických obtíží dostávali naopak menševici a eseri. Jejich místní představitelé hlásili přeběhnutí řady členů k radikálnějším subjektům a jejich zástupci byli kvůli nespokojenosti dělníků v řadě petrohradských průmyslových podniků nahrazováni zástupci bolševickými.⁹⁸

Pouličních protestů proti prozatímní vládě na konci srpna a začátku září, v období snah o mocenský nástup a porážky generála Lavra G. Kornilova, se již znovu účastnily masy dělníků a vojáků. Jejich odpor vůči Kornilovovi a pravici získal podobu spontánní a sjednocené masové politické akce. Požadavkem těchto skupin byl jak odchod ministrů zastupujících majetné třídy, tak i to, aby moc převzaly sověty. Ačkoliv se jednotlivé masové organizace ve svých rezolucích zcela názorově nepřekrývaly v detailech týkajících se složení budoucí vlády a vládního programu, shodovaly se na tom, že je třeba ustavit více stranickou koaliční vládu, která by především ukončila válku. Na konci srpna bolševici v petrohradském sovětu historicky (a pro mnohé překvapivě) poprvé získali jasnou většinu zástupců podporujících jejich politická stanoviska.⁹⁹

Postoj bolševiků k otázce převzetí moci či další existence vlády přesto nebyl zdaleka jednotný a během září 1917 se v závislosti na okolnostech několikrát změnil. Jak plyne z Rabinowitchova líčení, v rozporu s tradičním sovětským výkladem se i sám Lenin opakovaně ocital ve straně v menšinovém postavení. V protikladu

96 A. RABINOWITCH, *The Bolsheviks Come To Power*; s. 51–55, s. 57–70.

97 Ibidem; s. 90.

98 Ibidem; s. 91, s. 90.

99 Ibidem; s. 154–155, s. 139, s. 162–164; srov. také A. RABINOWITCH, *The Bolsheviks Come to Power in Petrograd. Centennial Reflections*, *Economic & Political Weekly* 52, November 4, 2017, Issue No. 44, s. 43–48, s. 45.

vůči své předchozí pozici (z počátku srpna) na přelomu srpna a září znovu zdůraznil roli sovětu a potřebu pokojného průběhu revoluce. Před polovinou září se však pod vlivem probíhajících sociálních otřesů opětovně radikálně přiklonil k nutnosti převzít státní moc. Přesto, že bolševici na Všeruské demokratické konferenci (Lenin účast na ní považoval zpětně za chybu) na konci září ještě neuspěli, Leninovy další texty burcující k povstání se navzdory odporu Ústředního výboru strany dostávaly k nižším stranickým článkům a členské základně, nevyjímaje radikálnější petrohradský výbor.¹⁰⁰

V důsledku postupně sílícího tlaku na převzetí moci mezi bolševiky na vnitrostranickém poli pozvolna slábly oponentní hlasy a kolem 10. října se diskuse v rámci strany až na několik výjimek vedly spíše jen o tom, jak brzy a jakým způsobem moc převzít, a zda do uchopení moci zapojit sjezd sovětu.¹⁰¹

Pokud jde o ústřední otázku příčin vítězství bolševiků v Petrohradě, odpověď na ni není podle Rabinowitche ani zdaleka jednoduchá. Přesto je možné ji shrnout do dvou hlavních důvodů. Prvním je základní slabost liberálních a umírněných socialistických uskupení, kterou lze pozorovat v politickém, sociálním a ekonomickém dění v průběhu celého 19. století (a ještě dříve) a kterou dále zesílila ztráta důvěryhodnosti těchto sil v rámci vládního angažmá po únoru 1917. Druhým je podle Rabinowitche velká přitažlivost politického programu bolševiků vyjádřeného hesly „Mír, půda a chléb“ či „Všechnu moc sovětu“. S tím souvisí i vynalézavá a energická kampaň na získání podpory petrohradských dělníků, vojáků a kronštadtských námořníků – bolševici si velmi dobře uvědomili klíčový význam vojenských sil v boji o moc. Říjnová revoluce v Petrohradě byla podle Rabinowitche z podstatné části „skutečným projevem lidových sil stejně jako komplexním politickým bojem a vojenským střetem, v němž byl osud prozatímní vlády, byt' ne přesně složení a charakter nového sovětského režimu, zpečetěn před opožděným pučem z 24. na 25. října“.¹⁰²

---

100 Idem, *The Bolsheviks Come To Power*; s. 169–172, s. 178, s. 179–181, s. 195. V těchto pasážích Rabinowitchova textu se mj. znovu vynořuje ideový a politický rozpor mezi Petrohradským výborem a Ústředním výborem, který bez vědomí předchozího nejen odmítl Leninovy návrhy na organizaci ozbrojeného povstání, ale také je v druhé polovině září mylně prezentoval před členy bolševické strany a veřejností. Ibidem, s. 195–196.

101 Ibidem; s. 202–206.

102 Ibidem; s. 310–311, také s. xvii; A. RABINOWITCH (et al.), *An Exchange on the Russian Revolution*, Ibidem, kurzíva Rabinowitch. Srov. také Samuel A. OPPENHEIM, *Review of Alexander Rabinowitch, The Bolsheviks Come to Power*, *Slavic Review* 37, December 1978, Issue 4, s. 669–670.

Vylíčení revolučních událostí a dnů bezprostředně po nich otevřelo řadu dalších otázek souvisejících s následujícími procesy a děním. Patří mezi ně stěžejní otázka, jak se mohla původně otevřená a relativně demokratická politická strana tak rychle proměnit ve vysoce centralizovanou autoritářskou politickou organizaci a proč brzy podkopala ideály, o něž se původně opírala. Tyto otázky se staly hlavním námětem třetího Rabinowitchova svazku *Bolševici u moci: První rok sovětské moci v Petrohradě*. Vyšel v roce 2007 více než tři desetiletí po svazku druhém, a také přibližně čtvrtstoletí poté, co autor na počátku 80. let ukončil první fázi výzkumu publikovaných zdrojů.¹⁰³

Není důvod pochybovat o tvrzení editorů sborníku na Rabinowitchovu počest, že jde o dosud nejobsáhlejší studii o prvním roce sovětské moci v kterémkoliv jazyce. Význam knihy nespočívá ani tak v rozsahu (přes 400 stran), jako spíše v již příznačné důkladnosti, s níž je napsána, ve využití bohatých publikovaných zdrojů i pramenů a nově ve využití dosud málo probádaných a přístupných archivních fondů a zdrojů. Ty se vztahují zejména k činnosti Petrohradského výboru strany, dalších stranických fór ve městě včetně oblastních výborů, petrohradského sovětu a Rady lidových komisařů. Přínos knihy spočívá i ve využití interních memorand, nepublikovaných pamětí, záznamů z činnosti dalších stran, sovětské vlády a jiných institucí. Kniha je chronologicky členěná do čtyř hlavních částí. Sleduje lokální konsolidaci bolševické vlády v někdejší hlavním městě v období od převzetí moci na konci října, přes vášnivé diskuse a střety kolem rozpuštění Ústavodárného shromáždění v lednu 1918, kontroverze spjaté s uzavřením Brestlitevského míru na jaře 1918, zánik koalice s levými esery během léta, nástup „Rudého teroru“ až k oslavám prvního výročí revoluce v závěru roku.¹⁰⁴

Studie přináší řadu nových a zásadních, ale i velmi konkrétních méně závažných zjištění o prvním roce vlády bolševiků. Shrňme-li ta nejdůležitější, nabízí, za prvé, mnohem podrobnější výklad vnitřních stranických debat nejen na nejvyšší úrovni, ale i v rámci Petrohradského výboru, na úrovni lokálních oblastních organizací a organizací sovětu. Přitom kniha poukazuje na relativní umírněnost postoje velké části Petrohradského výboru, např. ve srovnání s mnohem vyostřenějším postojem vůči „nepřátelům revoluce“ v Moskvě či jinde. Jak Rabinowitch argumentu-

103 Alexander RABINOWITCH, *The Bolsheviks in Power*, s. x. Téměř paralelně s anglickým vydáním kniha vyšla v ruském jazyce, Idem, *Bol'sheviki u vlasti: Pervyj god Sovetskoi epokhi v Petrograde*, Moskva 2007.

104 Omezím se jen na základní a stručné informace o obsahu a hlavní tezi svazku. Idem, *The Bolsheviks in Power*, ke zdrojům knihy podrobněji s. xi, dále s. xii; Michael S. MELANCON et al., *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 9–10.

je, řada zkušených představitelů strany v Petrohradě neměla dlouhou dobu potřebu všemocné centralizované strany. Prosazení autoritářského přístupu, včetně eliminace nezávislých organizací, bylo postupným procesem, který doprovázely odpor i urputné diskuse.¹⁰⁵

Druhým výrazným rysem studie je důraz na úlohu, již sehráli leví eseri v udržení bolševické moci a uskutečňování vládních politik (zvláště přínosné je pozdější líčení jejich podpory bolševikům přímo na petrohradské půdě). Leví eseri se v polovině listopadu 1917 stali druhou významnou složkou nové vlády, byť zjevně v roli menšinového „mladšího“ partnera. Podle Rabinowitche sehráli v mnoha případech zásadní roli ve zmírnění bolševických postojů a až do vypuzení ze společné vlády v červenci 1918 formulovali potenciální alternativy k autoritářskému systému opírajícímu se o nátlak a donucení. Rabinowitch však současně na mnoha příkladech opakovaně demonstruje, že bolševická spolupráce s levými esery v politické, ale i osobní rovině, byla z hlediska výsledků i způsobu jejich dosažení podstatně produktivnější než se obvykle předpokládá.¹⁰⁶

Systém vybudovaný v prvním roce vlády bolševiků označuje Rabinowitch primárně za důsledek kritických vnitřních i vnějších procesů, jakými byla německá hrozba, rychlý nástup občanské války, katastrofální situace v zásobování potravinami a sílící opozice vůči nové moci. Jeho argument shrnuje název poslední kapitoly „Cena za přežití“, v níž mimo jiné odpovídá na svou stěžejní otázku: „ani revoluční ideologie ani etablovaný model diktátorského chování nejsou příliš nápomocny k vysvětlení základní změny v charakteru a politické roli bolševické strany nebo sovětů v Petrohradě mezi listopadem 1917 a listopadem 1918, ačkoliv dopad obou z nich nelze zcela nebrat v potaz. Je skutečností, že se petrohradští bolševici proměnili z rebelů ve vládců bez pomoci předem připraveného plánu nebo dokonce představy.“¹⁰⁷

---

105 A. RABINOWITCH, *The Bolsheviks in Power*, souhrnně zejména s. 390–391; také Tsuyoshi HASEGAWA, *Review of Alexander Rabinowitch, The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd*, *The Journal of Modern History* 82, March 2010, No. 1, s. 247–249. K opozici umírněných bolševiků, *Ibidem*, s. 33–38, s. 88–91, s. 162–164; k chaosu v prvních týdnech po převzetí moci, s. 59–62; k relativně otevřenému přístupu petrohradského vedení např. s. 213–223.

106 A. RABINOWITCH, *The Bolsheviks in Power*, k formování vlády, s. 38–42 a zejm. s. 45–52, k moderaci represivních či radikálních kroků levými esery, s. 52, s. 77–79, s. 81–84, s. 87, s. 103, s. 119–121, s. 187; k podpoře bolševických nebo společných návrhů levými esery, s. 88, s. 92–95, s. 99, s. 112–113, s. 247–251, s. 259–282; k odlišné pozici levých eserů nevyjímaje postoj k válce, s. 145–146, s. 160–168, s. 175–180, s. 196–199, s. 204–208.

107 A. RABINOWITCH, *The Bolsheviks in Power*, s. 394, s. 391, citace s. 390. Srov. také Rex A. WADE, *Review of Alexander Rabinowitch, The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd*, *The American Historical Review* 113, June 2008, Issue 3, s. 944–945; Matthew

V prosinci 2010 na závěr svého vystoupení na Humboldtově univerzitě v Berlíně u příležitosti německého vydání této knihy Rabinowitch připomněl, že proces transformace struktury a fungování bolševické strany rokem 1918 „nebyl zdaleka ukončen“, a podle jeho názoru, „[nebyl] nevratný“, což jsou hlavní důvody, proč ve výzkumu pokračuje. Výsledkem má být kniha zachycující Petrohrad v období občanské války v letech 1919–1920.¹⁰⁸

Závěr

Revizionismus na poli studia ruských a sovětských dějin představoval v průběhu 70. a 80. let ústřední progresivní fenomén západní historiografie o ruské revoluci i pozdější komunistické vládě v Sovětském svazu. Jedná se o soubor tak či onak spřízněných přístupů vymezujících se vůči dosavadní tradiční (totalitární) interpretaci, která byla podle revizionistů hodnotově silně zatížena a „sovětskou zkušenost“ chápala obvykle veskrze negativně. Revizionismus ruských a sovětských dějin se soustředil na oblast na pomezí sociálně-ekonomických a politických dějin, čímž odrážel širší tendence v historiografii 60. a 70. let, nevyjímaje z toho rozvoj a proměnu takzvaných sociálních dějin (rozšiřování jeho výzkumného pole).

Ačkoliv revizionistická výzva, jak připomíná Sheila Fitzpatricková, zpočátku předcházela archivním výzkumům, lze říci, že stěžejní přínos revizionismu spočívá v tom, že sovětské dějiny otevřel historickému studiu. Podíl revizionismu na rozvinutí archivního výzkumu je nepochybný, ačkoliv konkrétní výzkumy ovlivnila dostupnost a charakter zkoumaných pramenů. Obdobně sporné se přirozeně mohou jevit i významy, které revizionisté připisují svým zjištěním (obojí ovšem platí pro historiky obecně). Dnes sice revizionismus dávno postrádá dřívější koherenci, jeho někdejší představitel a stoupenci se však nadále podílejí na rozšiřování znalostí i perspektiv historického výzkumu.

Platí to nadále i pro Alexandra Rabinowitche, jednoho z nejstarších představitelů tohoto proudu, jehož interpretaci událostí let 1917–1918 se věnovala jedna část tohoto textu. Rabinowitch provedl řadu významných výzkumů publikova-

---

RENDLE, *Post-Revisionism: The Continuing Debate on Stalinism*. Review Article, *Intelligence and National Security* 25, June 2010, No. 3, s. 370–388, s. 372–373.

108 Srov. A. RABINOWITCH, *Reflections on the Bolsheviks, the October Revolution, and early Soviet state building in Petrograd*, World Socialist Web Site, December 2, 2010, <https://www.wsws.org/en/articles/2010/12/rabi-d02.html>, 11. 5. 2018; také Alex STEINBERG, *Myths of the October Revolution*, *Ibidem*.

ných i dosud nevydaných pramenů k danému období a zpochybnil některé výklady, zejména týkající se působení bolševiků v Petrohradě, převládající v tehdejší sovětské i západní historiografii. Jeho práce jsou založené nejen na důkladném čtení pramenů, ale i na invenci v jejich interpretaci, v níž se uplatňují některé koncepty už dříve používané v západní politické vědě či historiografii.

Revizionismus ruských a sovětských dějin získal převahu na akademické půdě přibližně v polovině 80. let, kdy se liberální i konzervativní autoři dostali do defenzívy a mnohdy pocítovali i marginalizaci. Úspěch revisionismu souvisel i s tím, že se jeho stoupenci na západních univerzitách významně zasadili o to, aby se sovětské dějiny staly právoplatnou součástí dějin ruských. I díky nim začali být historikové sovětské éry vnímáni jako běžný a mnohdy žádaný prvek kateder ruských a východoevropských dějin. Současně je však třeba zdůraznit, že v zemích evropsko-amerického okruhu (nevyjímaje země středovýchodní Evropy) dnes ve veřejném prostoru, ať už jde o mainstreamová média, veřejné diskuse, učebnice nebo populární texty, nadále dominuje totalitární perspektiva.¹⁰⁹

Souběžně se zánikem SSSR v roce 1991 nastoupil v historiografii ruské revoluce a sovětských dějin nový podstatně konzervativnější trend, který odráží přinejmenším některé aspekty starší liberální totalitární perspektivy. Důsledkem nového směřování se na jednu stranu stala opětovná obliba politických dějin nejvyšší úrovně (patrná v nových dílech starších autorů, jako byli a jsou Richard Pipes, Martin Malia nebo Robert Conquest). Na druhou stranu se projevil nový zájem o kulturní a jazykový rozměr historické zkušenosti. Tuto tendenci inspirovaly zejména práce princetonského historika Stephena Kotkina, pod jehož vlivem ji rozvíjí autoři střední generace jako například izraelský historik Igal Halfin nebo německý historik působící v USA Jochen Hellbeck.

Nový přístup někteří badatelé označují po vzoru historiografie amerických zahraničních vztahů jako „postrevizionismus“. Činí tak ale kupříkladu i Sheila Fitzpatricková, která však zdůrazňuje inspiraci a kontinuitu směru s revizionismem. Někteří další autoři se snaží reflexivně vyhnout úvaze, že revizionis-

---

109 Sheila FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, s. 79. Jinde však Fitzpatricková konstatuje, že ač se během první poloviny 80. let objevila nová skupina mladých sociálních a politických historiků, revizionisté byli stále „obleženou menšinou“. Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 689. K přijetí „sovětských dějin“ jako součásti ruských dějin, Eadem, *Revisionism in Soviet History*, s. 86. K vlivu tradiční perspektivy ve veřejné sféře a na půdě americké vlády, R. G. SUNY, *Reading Russia and the Soviet Union*, s. 54.

mus jako pokračující proces již skončil, a hovoří proto o „integrováných přístupech“.¹¹⁰

Mladší generace autorů se ve svých dílech často (ne vždy) zaměřuje na individuální dimenzi sovětské zkušenosti a opětovně zdůrazňuje úlohu ideologie, jak jsme o ní hovořili ve druhé části. Uvedme však, že v případě předpokládaného „postrevizionismu“ nejde zdaleka o jednotný proud, ale spíše o soubor více odlišných integrováných analytických přístupů, které nabízejí odlišnou směs sociálních, politických a kulturních dějin. Jejich stoupcenci obvykle odmítají monokauzální výklad, ale jejich práce jsou charakterově spíše syntetické, což může být doklad koncepčního deficitu i slabé heuristiky. Snahy o syntetizující pojednání zřejmě odráží skepsi mnoha mladších historiků k využití archivních zdrojů.¹¹¹ Tato skepse se může jevit v něčem paradoxní, zvláště, srovnáme-li ji s optimismem spojovaným s očekávaným otevřením archivů na počátku 90. let 20. století.

Revizionismus není výjimkou neustálého procesu změn ve způsobech psaní o dějinách, neboť ty obvykle alespoň zčásti odrážejí myšlení doby a současně mají i generační rozměr. Je však třeba zdůraznit, že revizionisté ruských a sovětských dějin nebyli a nejsou imunní ke změnám v přístupech k historické tvorbě. Obrat k jazyku a ke kulturní dimenzi dějin se výrazně odrazil v novějších dílech badatelů, jakým byli někdejší průkopníci revizionismu jako Ronald G. Suny, Steve A. Smith, Rex Wade, Diane Koenkerová, Sheila S. Fitzpatricková, Michael Melancon a jiní autoři. Podobné závěry bychom mohli dovodit také z rozboru děl těch starších historiků (některých z nich dosud stále velmi aktivních), kteří reprezentovali revizionismus ruských a sovětských dějin, ale nepocházeli ze Spojených států anebo působili mimo americkou půdu. Práce Gábora T. Rittesporna, Evana Mawdsleyho, Marca Ferra nebo Tsuyoshiho Hasegawy obdobně jako práce amerických revizionistů významně přispěly k rozšíření poznání o roli sociálních a politických sil v obou ruských revolucích.

---

110 Kritické revizionismu píší termín postrevizionismus s rozdělovníkem („post-revizionismus“), aby zdůraznili, že revizionismus má (údajně) *překonávat*. Srov. např. N. G. O. PEREIRA, *Revisiting the Revisionists and Their Critics*, s. 34, který uvádí, že „post-revizionisté na sebe pohlížejí jako na syntézu dvou dřívějších tradic, integrující a překonávající obě dvě“. K postrevizionismu S. FITZPATRICK, *Revisionism in Soviet History*, s. 87–89; Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 698, s. 704; Matthew RENDLE, *Post-Revisionism*, s. 371–372, s. 387.

111 Viz krátké shrnutí in: Eadem, *Revisionism in Retrospect*, s. 702–703.

SUMMARY

Academic and public research in the Czech Republic has not been restricted for more than a quarter of a century now, yet there is still a rather weak and unclear awareness of some critical streams in the Western historiography of the last half-century in the study of contemporary history. This article attempts to cover the gap dealing with the revisionism of Russian and Soviet history, primarily in the case of the research of the Russian October Revolution of 1917. It sets two main aims. The emergence of revisionism of Soviet history is depicted on the background of the already ongoing retreat of traditional (totalitarian) interpretations and the background of the changes in historiography from the second half of the 1960s to the mid-1980s. The transformations of the concepts and interpretations of Russian and Soviet history are demonstrated in the second part of the text by a comparison of three ideal-typically conceived starting points of the totalitarian and revisionist perspectives: the relation between state and society, the role of social groups, or the character of the social-political processes, and the roles of ideology. The revisionists reject the currently almost exclusive interest in politics of the highest level and replaced the original research or at least complemented it with the study of the social-political processes and the associated relations between the state and society. However, it is not by far possible in all cases to characterise their texts as social history in the meaning, which was attributed to them by Western historians to the end of the 1960s. In the text, it also points out that the phenomenon of the revisionism of Soviet history has represented (and still does) the relative plurality of different approaches. The fourth part is an introductory summary view of the interpretation of the October Revolution and of the events that preceded and followed it in the work of American historian Alexander Rabinowitch. This author is one of the most important scholars who deal with events in revolutionary Russia and the early phase of the Bolshevik government.

STUDIE

Reflexe ruské revoluce v memoárech ruských filosofů – emigrantů

HANUŠ NYKL

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha – Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., Praha

Reflection of the Russian Revolution in the Memoirs of Russian Philosophers – Emigrants

Russian intelligentsia was a socially engaged group with a clearly specified attitude to the Czarist regime. As such, it fought for a radical change in the social order ideologically and often even with concrete steps. Russian philosophers were an integral part of the Russian intelligentsia and shared its group, mainly pro-revolution setting. At the same time, their conviction went through major transformations crowned in emigration from the beginning of the 20th century. With the philosophers, these metamorphoses are associated also with the overall change of the philosophical-religious beliefs. The paper deals with the relation to the Russian Revolution of 1917, as it is reflected in the memorial texts of three famous Russian philosophers, Sergei N. Bulgakov, Nikolai A. Berdyaev and N. O. Lossky. Whereas Bulgakov presents a series of memoir essays, three of which concern the revolutionary period, Berdyaev and Lossky are the authors of complete memoirs, where special chapters are reserved for 1917. The changes of the attitudes of the individual thinkers towards the Russian Revolution are mainly analysed in the article.

Key words: Russian Revolution 1917, Russian philosophers, memories, S. N. Bulgakov, N. A. Berdyaev, N. O. Lossky

Vzpomínky ruských emigrantů jsou důležitým zdrojem faktografie událostí ruských revolucí roku 1917. Mezi nimi tvoří zvláštní vrstvu memoáry ruských filosofů, kteří se v hojném počtu ocitli ve vynuceném exilu. Jejich vzpomínky jsou cenné jak pro pochopení jejich filosofických názorů, tak pro dokreslení celkové společensko-politické situace v průběhu ruských revolucí. Ruští filosofové jakožto příslušníci ruské inteligence zaujímalí občansky aktivní pozici a v revolučních událostech se vesměs angažovali. Do značné míry svou předrevoluční činností připravovali pád carského režimu, ačkoli jejich postoje po revoluci se již vyznačovaly značnými názorovými posuny. Při studiu memoárů je potřeba brát v potaz všechna úskalí vzpomínkového textu: nepřesnosti dané časovým odstupem, neúmyslné i úmyslné výpadky paměti, snahu zahladit z hlediska vypravěče kontroverzní momenty. Výhodou memoáru psaného filosofem je naopak snaha postihnout duchovní a filosofické pozadí historických událostí, povědomí o širším kontextu a vysoká kulturní a vzdělanostní úroveň autora. V neposlední řadě musíme brát v potaz literární stránku memoárového textu, který má kromě své faktografické a myšlenkové stránky také nepominutelnou hodnotu uměleckou: autoři byli nedílnou součástí kulturního rozmachu takzvaného stříbrného věku ruské kultury, pro nějž byla příznačná stylová vytříbenost psaného textu. Memoáry jsou z podstaty svého žánru selektivní a historikovi mohou sloužit pouze jako pomocný zdroj faktografie historických událostí. Specifickým rysem vzpomínek ruských filosofů je důraz na filosoficko-duchovní obsah historických událostí, a nikoli na faktografii. Z tohoto hlediska nemohou mít stejný význam pro studium ruské revoluce jako například memoáry politických aktérů. O to důležitější jsou však pro pochopení duchovního pozadí epochy, pro vývoj ruské společnosti, pro pochopení dějin ruské inteligence a vědeckého prostředí.

Tento příspěvek se zabývá memoáry tří představitelů vyhoštěných ze sovětského Ruska v rámci akce nazvané filosofický parník. Během ní byly k exilu přinuceny víc než dvě stovky politicky aktivních intelektuálů, z nichž jedenáct bylo profesionálními filosofy.¹ Z tohoto okruhu se zaměříme na vzpomínky S. N. Bulgakova, N. O. Losského a N. A. Berďajeva.

---

1 Jednalo se o N. A. Berďajeva, S. N. Bulgakova, S. L. Franka, I. A. Iljina, L. P. Karsavina, I. I. Lapšina, N. O. Losského, P. A. Sorokina, F. A. Stěpuna, B. P. Vyšeslavceva a J. I. Ajchenvalda. Vladimir G. MAKAROV – Vasilij S. Christoforov, *Passažiry «filosofskogo parochoda»* (sud 'by intelligencii, represirovannoj letom-osen'ju 1922 g.), *Voprosy filosofii* 47, 2003, č. 7, s. 113–137; viz též Lesley CHAMBERLAINOVÁ, *Parník filozofů. Lenin a vyhnání inteligence*, Praha 2009.

S. N. Bulgakov

Sergej Nikolajevič Bulgakov (1871–1944) se již v předrevolučním období stal známou osobností nejen v oblasti filosofie, ale také v oblasti politiky a občanského života. Byl známým představitelem takzvaného legálního marxismu a odborníkem na politickou ekonomii. Poté prošel názorovým přerodem, který odráží například jeho sborník *Ot marsizma k idealizmu (Od marxismu k idealismu, 1903)*.² Začal inklinovat k náboženské filosofii i umírněnému neoslavjanofilství (projekt nakladatelství Puť)³. Zůstal však aktivní i v politickém a společenském životě. V roce 1907 byl zvolen poslancem druhé Státní dumy a v letech 1917–1918 byl delegátem místního sněmu Ruské pravoslavné církve. V roce 1918 byl Bulgakov vysvěcen na kněze, léta 1918–1922 nuceně trávil na Krymu, odkud musel v prosinci 1922 odejít do exilu.⁴ Nejprve působil v Konstantinopoli, od května 1923 do června 1925 pak v Praze.⁵ Poté se přestěhoval do Paříže, kde působil jako první děkan Pravoslavného teologického institutu svatého Sergije.

Bulgakov je autorem série vzpomínkových próz reflektujících různá období jeho života. Dětství a mládí je zachyceno v textu *Moja rodina (Má domovina)*, jeho marxistické období v práci *Moje bezbožije (Má bezbožnost)*, okolnosti kněžského svěcení v roce 1918 v próze *Moje rukopoloženije (24 goda) (Mé svěcení [24 let])*, další období pak v textech *Moja žizn' v Pravoslavii i svjaščenstve (Můj život v pravoslaví a kněžství)* a *Pjat' let (1917–1922) (Pět let [1917–1922])*. Tyto memoaristické prózy doplňují Bulgakovovy deníky, především *Jaltský deník (Jaltinskij dněvnik)*, *Konstantinopolský deník (Konstantinopolskij dněvnik)* a v Praze psaný *Duchovní de-*

---

2 Hanuš NYKL, *S. N. Bulgakov: od ateistické inteligence k inteligentnímu křesťanství*, in: Věra Lendělová – Michal Routil (eds.), „Rýžoviště zlata a doly drahokamů...“ Sborník pro Václava Huňáčka, Praha – Červený Kostelec 2006, s. 283–293.

3 Jevgenij A. GOLLERBACH, *K nězřimomu gradu: religiozno filosofskaja grupa „Puť“ (1910–1919) v poiskach novoj ruskaj identičnosti*, Sankt-Peterburg 2000, s. 85–89.

4 Modest KOLEROV, *S. N. Bulgakov v 1923 godu: iz Konstantinopolja v Pragu*, in: Issledovanija po istorii ruskaj mysli. Ježegodnik za 2003 god. Moskva 2004, s. 598–604.

5 Dmitrij A. Krylov, *Sergej Bulgakov*, Sankt-Petěrburg 2016, s. 132–150.

ník (*Dněvnik duchovnyj*). Bulgakovovy memoárové a deníkové prózy jsou známé a čtené, o čemž svědčí jejich početné reedice⁶ i překlady⁷.

Ruské revoluce 1917 se týkají jen některé z Bulgakovových textů, konkrétně *Má bezbožnost*, *Mé svěcení (24 let)* a *Pět let (1917–1922)*. Jedná se o specifický typ memoárů zdůrazňující duchovně-retrospektivní rovinu, autor se zaměřuje na vlastní duchovní evoluci a křesťanskou reflexi událostí. Takzvané velké dějiny jsou pozadím ústředního tématu memoárů, proto se o nich dozvídáme spíše kontextuálně.

V textu *Má bezbožnost* Bulgakov reflektuje události související s první ruskou revolucí. Sám přiznává, že v tomto období teprve překonával rutinní odpor vůči carismu, jenž byl vlastní ruské inteligenci a v němž sdílel osud některých svých kolegů-seminaristů, jako Nikolaj G. Černyševskij či Nikolaj A. Dobroljubov.⁸ Memoarista vzpomíná na události 18. října 1905, kdy se zúčastnil demonstrace spolu se studenty kyjevské polytechniky, kde v té době jako pedagog působil. Na znamení podpory revolučních ideálů si vložil do klopky rudou stužku. Posléze však pochopil „nečistotu“ davových revolučních akcí a též večer stužku odhodil do toalety. Nejednalo se však ještě o celkový obrat ve vztahu ke státnímu zřízení a podporu monarchie, jednalo se o jeden z kroků dlouhodobého procesu. Dále memoarista vzpomíná na nespécifikované osobní setkání s carem, kdy se mu krátce odhalil mystický význam jeho vlády. Skutečné pochopení carského charizmatu mělo podle jeho slov proběhnout až po pádu monarchie, kdy toužil po „bílém carovi“, ale bylo již pozdě.⁹

V dalším vzpomínkovém textu *Mé svěcení* Bulgakov reflektuje svůj návrat k víře v letech 1901–1902. Spolu s ním se u něj objevila touha po kněžství, které měl ve svém rodu i výchově. O kněžské svěcení však v této době nežádá. První příčinou byly společenské důvody, protože v postavení doktora politické ekonomie a profesora moskevské univerzity by přijetí kněžského svěcení bylo vnímáno jako skandál, bláznovství či vyloučení ze vzdělané společnosti.¹⁰ Dále existovaly překáž-

---

6 Ruskojazyčná vydání Bulgakovových memoárů: Protoijerej Sergij N. BULGAKOV, *Autobiografičeskije zametki*, Paris 1991; Idem, *Autobiografičeskije zametki. Dnevniky. Stat'i*, Orel 1998; Idem, *Dela i Dni: Stati 1903–1944. Memuarnaja i dněvnikovaja proza*, Moskva 2008; viz též Idem, *Tichije dumy*, Moskva 1996, s. 308–419; S. N. Bulgakov: *pro et contra. Ličnost' i tvorčestvo Bulgakova v ocenke russkich myslitelej i issledovatelej: antologija*, Sankt-Petěrburg 2003, s. 63–158.

7 Sergej N. BULGAKOV, *Zápisky a duchovní deník teologa*, Olomouc 2006; Idem, *Jaltský a konstantinopolský deník*, Olomouc 2011. V této stati budou z důvodu přesnosti užívány některé české názvy Bulgakovových memoárů v odlišné podobě, než uvádějí citované překlady.

8 protoijerej Sergij N. BULGAKOV, *Dela i Dni: Stat'i 1903–1944. Memuarnaja i dněvnikovaja proza*, Moskva 2008, s. 347.

9 Ibidem, s. 346–347.

10 Ibidem, s. 360.

ky ideově-politického rázu: Bulgakovovi vadilo spojení trůnu a oltáře v tehdejšímu Rusku.¹¹ Tato pasáž zajímavě ilustruje sekulární založení ruské inteligence v před-revolučním Rusku. Zároveň dokládá stále formálnější založení pravoslavné konfesní ruské monarchie, jehož opora – duchovenstvo pravoslavné církve – se stále více odcizovalo ostatním vrstvám (stavům) ruské společnosti.

Výše zmíněné příčiny podle memoaristy odpadly v důsledku únorové revoluce a zvolením důvěryhodné osobnosti patriarchy Tichona na místním sněmu Ruské pravoslavné církve v roce 1917. Rychlý běh událostí v revolučním roce však přinesl další nebezpečí; Bulgakov se stává *personou non grata* pro nově nastolený bolševický režim, a dokonce mu hrozí zatčení, před nímž ho telefonicky varuje filosof Jevgenij N. Trubeckoj.¹² Nicméně v této době má již Bulgakov svou rodinu v bezpečí na Krymu (s výjimkou syna, který je s ním v Moskvě), a proto se rozhoduje o svěcení zažádat i s vědomím rizika perzekucí vůči své osobě. Při svěcení společensky i politicky známé osobnosti se předpokládala široká publicita, které se Bulgakov snažil vyhnout. Z tohoto důvodu si nepřál, aby byl svěcen samotným patriarchou (bohoslužby hlavy RPC jsou tradičně mediálně i politicky sledované), nýbrž jeho vikářem arcibiskupem volokalamským Fjodorem Pozdějevským.¹³ Z týchž důvodů bylo rozhodnuto, že kněžské svěcení se uskuteční den po svěcení diakonském, ačkoli bývá zvykem před svátostnou instalací do těchto duchovních hodností ponechávat minimálně několikaměsíční prodlevu (nicméně stejně tak urychleně byl svěcen i Bulgakovův přítel Pavel A. Florenskij, jehož svěcení probíhalo v relativně poklidném roce 1911; také Florenského světil arcibiskup Fjodor¹⁴).

Za den diakonského a následného kněžského svěcení byly vybrány Letnice a svatodušní pondělí roku 1918. Bulgakov vzpomíná, jak se poprvé vracel domů ve stavovském duchovním oděvu (takzvané rjase), což v době proticírkevních výpadů bolševické vlády bylo již určitým aktem osobní statečnosti. Na kněžském svěcení se shromáždil intelektuální výkvět tehdejší Moskvy. Bohoslužbu s biskupem sloužil kromě jiných Pavel A. Florenskij, dále byli přítomni myslitel Michail A. Novosjlov, básník Vjačeslav I. Ivanov, filosofové Nikolaj A. Berďajev, Pjotr B. Struve, Jevgenij N. Trubeckoj, Michail O. Geršenzon, Lev I. Šestov či publicista Alexandr S. Glinka-Volžskij.¹⁵

---

11 Ibidem, s. 361.

12 Ibidem, s. 361.

13 Ibidem.

14 *Russkaja filosofija. Malij enciklopedičeskij slovar'*, Moskva 1995, s. 555.

15 Sergij N. BULGAKOV, *Dela i Dni*, s. 365.

Svěcení se vždy koná pro službu v určitém chrámu. Bulgakov své první bohoslužby absolvoval pod vedením P. A. Florenského v domovní kapli v dětském útulku na Zubovském bulváru, ale v budoucnu měl sloužit v chrámu sv. Eliáše (tzv. Eliáše Jednodenního) na ulici Obyděnnij pereulok nedaleko chrámu Krista Spasitele (tento chrám dodnes v Moskvě existuje). Nicméně historické okolnosti tuto realizaci kněžské služby znemožnily a Bulgakov dva týdny po svém svěcení odjel na Krym a do Moskvy se již nikdy nevrátil.

Poslední Bulgakovův vzpomínkový text *Pět let* byl psán během pobytu v Konstantinopoli (Istanbulu) v březnu 1923. Jedná se o torzo, z nějž vznikla pouze první kapitola. Memoarista se opět vrací ke svému vztahu k monarchii. Opakuje, že v politickém smyslu monarchistou nikdy nebyl, ale miloval cara a Rusko si uměl přestavit pouze s ním. Řada závažných historických událostí a projektů bez cara v čele Ruska podle Bulgakova ztratila smysl. Například válka s osmanskou říší: podle memoaristy je dobytí Cařihradu Prozatímní vládou vedenou Kerenským či Miljukovem absurdní představou.¹⁶ Nicméně k vládě Mikuláše II. Bulgakov zaujímal nesmlouvavě kritický postoj, považoval ji za agónii či pomalou sebevraždu ruského samoděržaví.¹⁷ Přiznává, že v mládí dokonce snil o carovraždě, ale tyto postoje definitivně opustil během první ruské revoluce. Sám se jejího průběhu účastnil, a to jako aktér Svazu osvobození (Sojuz osvobožděnija). Prorevoluční postoje zaujímal i během svého profesorského působení na Kyjevské univerzitě v letech 1901–1905.¹⁸ Vyhlášení manifestu 17. října 1905 přivítal exaltovanou řečí před studenty, s nimiž se vyzdoben rudou stužkou vydal na demonstraci na náměstí. Zde však z radikálních vystoupení řečníků cítí „ducha antikrista“, je svědkem ničení symbolů monarchie a večer odhazuje rudý revoluční symbol do WC (s touto epizodou jsme se již setkali výše). Démonická povaha revoluce se mu potvrzuje, když večer otevírá Evangelium na náhodné straně (dobový způsob zjišťování budoucnosti) a nachází text Matoušova evangelia (17,21).¹⁹

V období mezi ruskými revolucemi se Bulgakov necítí být blízký k žádné politické straně, nepřiklání se ani k revoluční ani ke kontrarevoluční straně, za radikalismus podrobuje kritice i kadety. Ve snaze vyhnout se vlivu politických stran se rozhoduje kandidovat do druhé Státní dumy nikoli z Kyjeva, kde tehdy působil, nýbrž z rodné orelské gubernie, a to jako „bezpartijní křesťanský socialista“. Atmo-

---

16 Ibidem, s. 382.

17 Ibidem, s. 383.

18 Ibidem, s. 385.

19 Ibidem, s. 385.

sféru v prvním ruském parlamentu označuje nejhorsšími slovy: „Seberte na ulici první náhodné chodce, přidejte k nim hrstku neschopných, ale ušlechtilých lidí, namluvte jim, že jsou spasitelé Ruska, jejichž každému slovu, okamžitě zveřejňovanému, naslouchá celé Rusko, a dostanete druhou Státní dumu.“²⁰ Kladného hodnocení se dostává pouze osobnosti Pjotra A. Stolypina. Bohužel konkrétnější analýzu politické atmosféry v Dumě autor nenabízí. Z výše zmíněných důvodů odmítá kandidaturu do třetí Dumy.

Teprve po tomto politickém angažmá se mění jeho postoj k carské moci. V roce 1909 potkává poprvé a naposled cara, na nábřeží v Jaltě (zjevně se jedná o totéž setkání, o němž Bulgakov hovořil v textu *Má bezbožnost*). Cítí z jeho pohledu tíhu těžkého kříže, který samovládcé na svých bedrech nese.²¹ Sílí i jeho monarchismus, ale zároveň nepatří mezi jeho klasické zastánce, za ideové partnery považuje pouze několik výjimek mezi ruskými intelektuály jako je Pavel A. Florenskij či myslitel a kněz Iosif I. Fuděl. Za labutí píseň obliby ruské monarchie považuje počátek války, kdy je car přijat svým lidem, ale brzy následuje definitivní úpadek. Únorovou revoluci zažívá na pouti v Trojicko-Sergijevské lávře. Po návratu do Moskvy popisuje chaos, demonstrace a absenci policie na ulicích. Přes deklarované znechucení touto epochou zároveň přiznává účast na lidovém procesí na Ostožeňce na den přehlídky.²² Během půl hodiny však pocituje znechucení a hovoří o tom, že po zkušenostech z první ruské revoluce již více iluzím nepropadl.

N. A. Berdajev

Nikolaj Alexandrovič Berdajev (1874–1948) patří mezi nejznámější ruské myslitele, je dobře znám i v našem prostředí. Ani Berdajeva neminula revoluční epizoda v mládí, kdy byl za účast v marxistickém kroužku vyloučen z kyjevské univerzity. Během vyhnanství ve Vologdě se seznámil s řadou známých osobností ruského revolučního hnutí. Jeho příklon k idealismu a později k náboženské filosofii je datován o pouhých pět let později přelomovým sborníkem *Problemy idealizma (Problémy idealismu, 1902)*.²³

---

20 Ibidem, s. 390.

21 Ibidem, s. 391.

22 Ibidem, s. 401.

23 Srov. Modest A. KOLEROV, *Sborník Problemy idealizma [1902]: istorija i kontekst*, Moskva 2002.

Berďajevovy memoáry *Sebepoznání. Pokus o filosofickou autobiografii* (*Samopoznaniije. Opyt filosofskoj autobiografii*) byly psány během druhé světové války a poprvé vydány po myslitelově smrti v roce 1949.²⁴ První kompletní vydání je však datováno až rokem 1991 a od té doby byly několikrát reeditovány. Tato Berďajeva práce je žánrově pozoruhodná, jak píše sám autor, jedná se o svérázné pojetí „filosofické autobiografie“, kdy je hlavním tématem nikoli faktografie osobního života, nýbrž cesty nalézání klíčových filosofických motivů.²⁵ Práce byla také přeložena do řady jazyků včetně češtiny a slovenštiny.²⁶ V práci tak de facto nacházíme výklad Berďajevovy filosofie na pozadí biografických okolností. To však nebrání tomu, abychom se o autorově životě nedozvěděli vše, co se v běžných memoárech zpravidla dozvídáme.

Berďajev nepatřil k žádné politické straně, svobodná a mysticky zabarvená povaha jeho filosofie vylučovala přimknutí k institucím a jasně definovaným proudům. Zároveň byl společensky velice aktivní a účastnil se celé řady dobových shromáždění, diskusí i spolků, včetně těch politicky zabarvených. Ve své filosofické autobiografii zdůrazňuje kritický postoj k revolucím, zároveň však neodmítá jejich tvůrčí potenciál. V předvečer Únorové revoluce se v roce 1916 účastnil blíže nespecifikovaných společenských setkání vedených Jekatěrinou D. Kuskovovou a jejím manželem ekonomem Sergejem N. Prokopovičem (oba v meziválečném období žili v Československu), kde byli přítomni sociální demokraté, eseci a levicoví kadeti. Mezi účastníky jsou jmenováni také revolucionářka Věra I. Zasuličová, menševik Alexandr N. Potresov či budoucí sovětský lidový komisař Ivan I. Skvorcov-Stěpanov. Těmto setkáním Berďajev někdy dokonce předsedal, ale zároveň se necítil být jejich součástí (což je typicky berďajevovský postoj).²⁷ Tento postoj si zachoval i v okamžiku Únorové revoluce. V období Prozatímní vlády nadále navštěvuje různá zasedání a mítinky, tuto dobu však považuje za „noční můru“. Vadí mu dezertérství z armády (sám si vážil vojenské přísahy, protože pocházel z vojen-

24 Nikolaj A. BERDJAJEV, *Samopoznaniije (Opyt filosofskoj autobiografii)*, Paris 1949.

25 Idem, *Samopoznaniije (Opyt filosofskoj autobiografii)*, Moskva 1991, s. 7. Viz též Hanuš NYKL, *Nikolaj Berďajev – filosofická autobiografie nebo autobiografická filosofie?*, in: Marek PŘÍHODA – Hana VAŇKOVÁ (edd.), *Slavistika dnes: vlivy a kontexty*, Praha 2008, s. 349–360.

26 Nikolaj BERDJAJEV, *Vlastní životopis*, Olomouc 2005; Nikolaj A. BERDJAJEV, *Sebapoznanie. Pokus o filosofickú autobiografiiu*, Bratislava 2005. Český překlad bohužel specifické rysy autorského žánru již v názvu setřel; srov. též posudek tohoto překladu: Michal ŘOUTIL, *Utrpení na skřipci překladatelském. Ruský filosof v pážeci škole (Posudek pro Obec překladatelů na překlad knihy Vlastní životopis N. Berďajeva)*, A2, 2006, č. 19, s. 1, 16. Naopak zachován byl v překladu slovenském.

27 Nikolaj A. BERDJAJEV, *Samopoznaniije (opyt filosofskoj autobiografii)*, Moskva 1991, s. 227.

ského rodu), proměny ve společnosti a v kultuře, agresivita a neestetičnost porevolučních poměrů. Říjnovou revoluci sice nepřijímá, ale pocituje z jejího příchodu úlevu, protože končí nevyhraněné provizorní období.²⁸

V této době se stává („počemu-to“) členem Rady republiky, čili takzvaného Předparlamentu. Tam působil svým negativistickým postojem pramenícím z odporu k vládě jako takové a ke kariérismu.²⁹ Zároveň hovoří o přeměně svého celkového postoje k historickým událostem z emocionálního na duchovní. Jeho postoj k bolševické vládě lze charakterizovat jako opoziční; odmítá se kupříkladu setkat se svým dávným známým Anatolijem V. Lunačarským, který byl jakožto lidový komisař osvěty v rámci nové bolševické garnitury považován za ochránce umělců a příslušníků svobodných povolání, a dokonce zpřetrhává své vztahy se svými někdejšími přáteli básníkem Vjačeslavem I. Ivanovem a filosofem Michailem O. Geršenzonem, které obviňuje z přizpůsobování novým poměrům.³⁰ Na druhou stranu tyto ideově laděné postoje Berdajevovi nebránily, aby se stal adresátem potravinové pomoci („pajčk“, která byla podle jeho slov sovětskou vládou poskytována dvanácti nejvýznamnějším spisovatelům; teprve později byla tato pomoc poskytnuta i dalším osobnostem akademické sféry.³¹ Zároveň však byl v té době zatčen Čekou a kratší dobu pobýval ve vězení.

Doba bezprostředně po bolševické revoluci byla ještě relativně tolerantní, jak příznačně komentuje sám Berdajev: „V té době působili v Kremlu ještě představitelé staré ruské inteligence jako Kameněv, Lunačarskij, Bucharin a Rjazanov a jejich postoj k představitelům inteligence, ke spisovatelům a vědcům, kteří nepřimknuli ke komunismu, byl jiný než u čekistů“³². Berdajev tuto přízeň doby také využíval k různorodým aktivitám především kulturně-osvětového typu. Založil Volnou akademii duchovní kultury (Vol'naja akademija duchovnoj kul'tury), stal se profesorem Moskevské univerzity (poznamenejme, že neměl žádné formální vysokoškolské vzdělání) a ve svém domě pořádal známé diskusní úterky. V rámci všech těchto fór byl svobodně kritizován marxismus a hovořilo se o širokém spektru duchovních a filosofických témat. Zároveň však na nich byli inkognito přítomni i spolupracovníci sovětských tajných služeb; patrně jejich prostřednictvím se kritič-

---

28 Ibidem, s. 228.

29 Ibidem, s. 239.

30 Ibidem, s. 232.

31 Ibidem, s. 232.

32 Ibidem, s. 232–233.

ky-výsměšná zpráva o Berďajevových útercích dostala dokonce na stránky bolševického deníku *Pravda*.³³

Docházelo i k četným střetům s bolševickými orgány. V části z nich Berďajev vystupoval jako přímluvce. Jezdil se přimlouvat za perzekucemi ohrožené členy Svazu spisovatelů ke Lvu B. Kameněvovi, tehdy předsedovi moskevského sovětu, který se snažil podobným prosbám vyhovovat. Naopak negativní zkušenost měl s „hlavou státu“ Michaiilem I. Kalininem, u něž se přimlouval za zatčeného spisovatele a žurnalistu Michaila A. Osorgina, přičemž se snažil argumentovat přízní Lunačarského. Zde však nepochodil, protože Kalinin považoval Lunačarského hlas za slabý, stejně jako svůj vlastní (sic!), a za relevantní by považoval pouze doporučení Stalina.³⁴ Toto Berďajevovo svědectví můžeme považovat za doklad vzrůstajícího vlivu budoucího sovětského diktátora.

Nicméně i pro Berďajeva nastává soumrak jeho pobytu v rodné zemi. Poprvé je zatčen v roce 1920 v kauze takzvaného Taktického centra.³⁵ Nicméně s jeho činnostmi Berďajev nesouvisel, a proto byl propuštěn. Berďajev až s beletristickým smyslem pro detail popisuje okolnosti svého výsledku vedeného Felixem E. Dzeržinským na Lubjance. Výslech probíhal o půlnoci v jasně osvětlené kanceláři s kožichem ledního medvěda na podlaze. Dzeržinského popisuje jako blondýna s řídkou, ostře zastřiženou bradkou, s šedýma matnýma a melancholickýma očima, v jehož vystupování bylo podle jeho slov cosi měkkého, bylo cítit dobré vychování a slušnost. Výslechu se účastnil také Kameněv a tehdejší zástupce Čeky Vjačeslav R. Menžinskij, kterého Berďajev znal z dřívějšíka jako neúspěšného spisovatele. Berďajev dle svých slov vedl tříčtvrtěhodinový monolog, kde zdůraznil momenty, v nichž nesouhlasí s bolševismem, ale zároveň proč považuje svůj postoj za zcela apolitický. Na základě této řeči (spíše než výsledku) bylo Berďajevovi Dzeržinským oznámeno, že je propuštěn a vzhledem k bezpečnostní situaci („banditizm“) na nočních moskevských ulicích mu byl navržen odvoz v automobilu; protože však žádný momentálně nebyl k dispozici, byl odvezen na motocyklu.³⁶

Druhé zatčení zmiňované Berďajevem již souviselo s akcí filosofický parník v létě 1922. Po týdenní vazbě ve vězení GPU bylo mysliteli oznámeno, že musí opustit SSSR. Jako u všech vyhnanců následovaly týdny shánění různých povolení a víz, během nichž bylo nutné opět GPU navštěvovat, mimo jiné proto, že Berďajev

33 V diskusi se údajně měla řešit otázka, je-li Lenin antikrist či jeho předchůdce. *Ibidem*, s. 234–235.

34 *Ibidem*, s. 234.

35 *Ibidem*, s. 239. Není jasné, jedná-li se o stejné zatčení jako výše zmíněné.

36 *Ibidem*, s. 239–240.

se přimlouval za urychlení odjezdu některých vyhnanců.³⁷ Zajímavé je jeho svědectví o přítomnosti členů takzvané Živé církve, sovětskými tajnými službami řízeného rozkolu Ruské pravoslavné církve, na chodbách sovětské tajné policie.

N. O. Losskij

Nikolaj Onufrijevič Losskij (1870–1965) bývá považován za jednoho z nejvýznamnějších ruských filosofů 20. století. Je autorem filosofického systému nazvaného intuitivismus založeného na originálním pojetí gnoseologie.³⁸ Losskij měl také nezanedbatelný vliv v českém a slovenském prostředí.³⁹ Losskij byl jako mnozí příslušníci jeho generace v mládí ovlivněn revolučním proticarským hnutím. Se socialistickými myšlenkami se seznámil na gymnáziu ve Vitěbsku a pro své názory byl odtud vyloučen.⁴⁰ V období první ruské revoluce své revoluční přesvědčení překonává a politicky přimyká ke kadetské straně. Právě politické angažmá v této straně jej nakonec zařazuje na seznam nepohodlných intelektuálů určených k nucenému exilu. Tak se v prosinci 1922 ocitl v Praze, kde působil po celé meziválečné období, aby se v roce 1942 přesunul na sedmismestrové profesorské angažmá v Bratislavě. Po druhé světové válce odešel na Západ, strávil řadu let v USA a nakonec zemřel v Paříži.

Losského vzpomínky tvoří kontinuální, avšak nedokončený celek zachycující období od narození filosofa do roku 1958. Autor své memoáry psal průběžně od roku 1933.⁴¹ Pro českého a slovenského čtenáře jsou cenné zvláště kapitoly věnované myslitelovu pobytu v Praze a Bratislavě.⁴² Zvláštní kapitola je věnována událostem roku 1917. V Losského vzpomínkách se prolínají pasáže věnované osobním

---

37 Ibidem, s. 231.

38 Stručný přehled filosofického systému Losského srov. Matouš HAICL, *Filosofické dílo Nikolaje Losského*, in: Hanuš Nykl (ed.), *Vybrané kapitoly z ruského myšlení 20. století*. N. O. Losskij, I. A. Iljin, S. I. Gessen, L. N. Gumiljov, Praha 2018, s. 23–64.

39 Karel SLÁDEK, *Nikolaj Losskij: obhájce mystické intuice. Život a dílo Nikolaje Losského v prvorepublikovém i válečném (rozděleném) Československu*, Červený Kostelec 2011; Lubor MATEJKO, *N.O.Losskij a jeho filozofické dielo na Slovensku*, in: Acta Facultatis Philosophicae universitatis Šafarikanae. Rossica Slovaca I., 1992, s. 265–273; Lubor MATEJKO, *Bratislavské roky ruského filozofa N. O. Losského*, Verbum. Časopis pre kresťanskú kultúru 3, 1992, č. 3, s. 158–164.

40 Nikolaj O. LOSSKIJ, *Vospominanija: žizn' i filozofskij put'*, Moskva 2008, s. 46.

41 Boris N. LOSSKIJ, *Predislovije*, in: Nikolaj O. LOSSKIJ, *Vospominanija*, s. 13.

42 K působení Losského na Slovensku srov. např. sborník Miroslav DANÍŠ – Lukáš RYBÁR (eds.), *N. O. Losskij a podiel ruskej inteligencie v emigrácii na rozvoji slovenskej vedy*, Bratislava 2015.

a rodinným událostem, vědecké kariéře, jeho vlastní filosofické evoluci a konečně politické situaci v Rusku.

Přestože politika nebyla pro Losského hlavní životní náplní, občanské aktivity se nestránil. V souvislosti s rokem 1905 se například zmiňuje, že se stal předsedou Svazu soukromých docentů (Sojuz privat-docentov), který byl součástí známého Svazu svazů (Sojuz sojuzov) vedeného Pavlem N. Miljukovem. Tento post podle vzpomínek zastával půldruhého roku a zpětně přiznává jistou míru radikality této organizace (způsobenou nespokojeností níže postavených akademických pracovníků) a politickou razantnost přinejmenším jednoho ze svých veřejných vystoupení v této funkci.⁴³ Sdružení tohoto typu vznikalo v době první ruské revoluce více. Losskij se angažoval také v Akademickém svazu (Akademičeskij sojuz), kde se stal tajemníkem sekce pro vytvoření normativních pravidel fungování univerzit. Svou další činnost během první ruské revoluce Losskij vnímá spíše na pozadí rodinných událostí; zmiňuje například, že na letním sídle, které si s rodinou ve Finsku pronajal, hostil v létě 1905 sjezd Svazu učitelů základní a střední školy (Sojuz učitelů nižší i střední školy), na němž zaznívaly i politické požadavky, jako například volání po konstituci.⁴⁴

Losskij se dále zúčastnil zákládající schůze Kadetské strany konané v bytě Augusta Isaakoviče Kaminky. Členem strany byl podle vlastních slov od jejího založení až do zákazu politických stran v sovětském Rusku. Losskij se řadil k levicovému křídlu strany, aniž by však přimyká k socialistům.⁴⁵ Jeho kritický vztah k socialistickým radikálům podtrhuje příhoda související s volbami do druhé Státní dumy. Losskij se stal jedním ze 120 volitelů za Petrohrad, jejichž úkolem bylo zvolit šest poslanců za tento obvod. Ačkoli Kadetská strana získala 90 % celkového počtu hlasů, volitelé se rozhodli zvolit pouze pět poslanců za tuto stranu a jedno místo nabídnout sociálním demokratům. Poslancem za tuto stranu se stal Grigorij Alexejevič Alexinskij, ten se však nehledě na kadetské ústupky odmítl s ostatními kandidáty fotografovat pro jejich „buržoaznost“.⁴⁶

Kapitolu věnovanou revolučním událostem roku 1917 otevírá Losského prohlášení o nepřijetí únorové revoluce: „Mystický jsem prožíval zánik organizující síly státu, sociální prázdnoty místo ní.“⁴⁷ První aktivitu, o níž se v revolučním roce zmiňuje, byl jeho návrh založit kadetskou obdobu socialistických škol pro propagá-

43 N. O. LOSSKIJ, *Vospominanija*, s. 125.

44 Ibidem, s. 129.

45 Ibidem, s. 131.

46 Ibidem, s. 131–132.

47 Ibidem, s. 179.

tory. Tuto ideu předložil tajemníku ústředního výboru kadetské strany Alexandru A. Kornilovovi a na základě rozhodnutí ústředního výboru strany byl Losskij spolu s manželkou profesora Alexandra A. Žižilenka pověřen jejím vybudováním. Zároveň začal filosof v této škole také vyučovat. Pro přílišné pracovní zatížení však byl nucen se svého angažmá ve stranické škole po šesti týdnech vzdát.⁴⁸ Stranické práce se však nezřítal; napsal brožuru s populárním výkladem kadetského programu pod názvem *Čego chočet Partija narodnoj svobody?* (*Co chce Strana lidové svobody?*) a několik statí propagujících stanoviska strany.⁴⁹ Dále Losskij konstatuje slabost Prozatímní vlády a vyjadřuje svou podporu povstání generála Lavra G. Kornilova, které si podle jeho slov kladlo za cíl „očistit město od bolševiků.“⁵⁰

Po bolševickém převratu se spolu s ostatní profesurou petrohradské univerzity účastnil protestní protibolševické stávkou, ta však byla po třech týdnech ukončena. Losskij se také s manželkou účastnil demonstrace na podporu Ústavodárného shromáždění. Následuje líčení obecně těžké situace v bolševickém Rusku, kdy Losskij v nevytápěných posluchárnách pokračoval ve své pedagogické činnosti na petrohradské univerzitě. Explicitně vyjadřuje podporu bílému hnutí, v jehož vítězství doufal.⁵¹ Přívýdělkem byla také Losského pedagogická činnost pro Lidovou univerzitu (*Narodnyj universitet*). Epizodický ráz měla jeho spolupráce s Volnou filosofickou asociací (*Vol'naja filosofskaja asociacija*, zkráceně *Vol'fila*), kterou v té době vedl A. Bělyj.⁵² Losskij se odmítl stát jejím členem, protože nesouhlasil s prosocialistickým programem této organizace.⁵³ Losskij také zmiňuje, že mu od roku 1921 byla poskytována potravinová pomoc od americké humanitární organizace ARA (*American Relief Administration*).⁵⁴

Po období relativní svobody na univerzitách, kde Losskij vyučoval stejně jako před revolucí a kritizoval ve svých přednáškách materialismus, začala bolševická vláda věnovat pozornost složení pedagogického sboru. Na zasedání Státní vědecké rady (*Gusudarstvennyj učěnyj sovet*) na podzim 1921, jemuž předsedal Michail N. Pokrovskij, bylo rozhodnuto, že Losskij dále vyučovat na univerzitě nemůže.

---

48 Ibidem, s. 179–180.

49 Ibidem, s. 180.

50 Ibidem, s. 181.

51 Ibidem, s. 183.

52 O *Volfile* viz Jevgenija V. IVANOVA, *Vol'naja filosofskaja asociacija*, Moskva 2010; Vladimir G. BELOUS, *VOLFILA (Petrogradskaja Vol'naja Filosofskaja Asociacija): 1919–1924*, 2 T., Moskva 2005.

53 N. LOSSKIJ, *Vospominanija*, s. 186.

54 Ibidem, s. 187.

Zároveň byla ukončena činnost také filosofu Ivanu I. Lapšinovi (který bude od roku 1922 až do své smrti působit v Československu) a všem soukromým docentům.⁵⁵ Tato událost zhoršila Losského zdravotní stav; problémy se žlučníkem jej vedly ke snaze odjet na léčení do Karlových Varů. Je známo, že za jeho pozvání do ČSR za účelem léčby se u T. G. Masaryka přimlouval např. Pjotr B. Struve.⁵⁶ Tato okolnost je pochopitelná vzhledem k tomu, že Masaryk se s Losským osobně znal ještě z předrevolučních časů.⁵⁷ Odjezd do Československa se nakonec uskutečnil, ale o rok později a za zcela jiných okolností. Losskij se octl na věhlasném seznamu nepohodlných intelektuálů. 16. srpna byl předvolán do petrohradského sídla ČEKA, kde byl zatčen a spolu s dalšími osobnostmi, konkrétně filosofy Lvem P. Karsavinem, Ivanem I. Lapšinem, matematikem Dmitrijem F. Selivanovem (jenž podobně jako Lapšin měl strávit zbytek svého života v Praze) vyslýchán. Při výsleších se Losskij snažil argumentovat svou apolitičností, což však vzhledem k jeho nedávnému kadetskému angažmá nemohlo vyznít přesvědčivě. Po sdělení podmínek nuceného exilu byl Losskij propuštěn a nastaly přípravy k odjezdu. Po krátkém zastavení v Berlíně přijíždí 13. prosince 1922 do Prahy.⁵⁸

Závěr

Revoluce přinesla u vzdělané části ruské společnosti zásadní změny v chápání smyslu státu a politického zřízení. Ruští filosofové byli jakožto představitelé inteligence aktivními účastníky všech důležitých procesů v ruské společnosti. Před revolucí se zapojovali do aktivit usilujících o liberalizaci společenského a politického uspořádání Ruska. Řada z nich se účastnila i revolučních aktivit a byla stoupenci radikálně levicového hnutí.

Zároveň však došlo také k širšímu rozvrstvení politických postojů. V tomto ohledu nacházíme mezi analyzovanými memoáry jak shody, tak zásadní rozdíly. Série vzpomínkových próz S. N. Bulgakova se soustřeďuje na niterně-duchovní evoluci autora. Zachycují se změny v náboženské oblasti, kdy se syn z kněžské rodiny stává marxistickým teoretikem, aby postupně své postoje revidoval nejprve ve prospěch idealistické filosofie, poté náboženské filosofie a nakonec přijal kněžské

55 Ibidem, s. 188–189.

56 Dopis P. B. Struve T. G. Masarykovi z 21. května 1921. In: *Korespondence T. G. Masaryk – Slované. Poláci, Rusové a Ukrajinci*, svazek 2, Praha 2015, s. 160, 179

57 Korespondence T. G. Masaryk – Slované, 1, s. 416.

58 N. LOSSKIJ, *Vospominanija*, s. 196.

svěcení a angažmá v oblasti teologie a církevní pastorace. Evoluce jeho politických názorů pak zachycuje cestu od revolučního marxismu, přes marxismus legální, křesťanský socialismus po ekumenicky orientované pravoslaví. Tato cesta jej vedla k opuštění mladického revolučního a proticarského přesvědčení k nazření náboženského smyslu monarchie. Jeho monarchismus byl však již pozdní reflexí navazující na definitivní pád carského zřízení v Rusku. Z politického života otevřeného říjnovým manifestem roku 1905 si odnáší znechucení a skepsi.

Také Berďajev v mládí patřil k revolučně laděné mládeži a krátkou dobu působil také jako marxista, byť neklasického typu. S revolučními idejemi se rozchází v souvislosti s přechodem na duchovně-eschatologické vidění světa. Berďajevovo myšlení není kompatibilní s žádnou institucí ani politickým směrem. Přesto je nedílnou součástí předrevolučního myšlenkového kvasu, kdy přichází do styku s různými revolučními proudy. Z tohoto důvodu také může v době po bolševickém převratu relativně svobodně působit v rámci několika institucí, protože ze starých dob se zná s celou řadou představitelů sovětské vlády.

Losského vzpomínky mají klasičtější ráz a sám autor má z analyzovaných myslitelů nejbližší standardní akademické pozici filosofa. Po mladickém koketování se socialistickým idejemi se Losskij stal odpůrcem levicového radikalismu. Losskij byl zakladatelským členem kadetské strany, v níž patřil k levicovému křídlu. Pro tuto stranu také vytvořil koncept školy pro propagátory, kterou poté založil a přednášel na ní. Vzhledem ke svému teoreticky-filosofickému založení po říjnové revoluci z aktivní politické činnosti odchází. Ani jeho působení v oblasti teoretické filosofie však není záchranou před nuceným vystěhováním ze země. Zároveň jako jediný z memoaristů zastával v průběhu roku 1917 zcela konkrétní politické názory.

Ačkoli jsou vzpomínky tří ruských myslitelů na ruskou revoluci a jejich politické postoje v roce 1917 rozdílné, spojují je některé společné prvky. Události první ruské revoluce vedly u některých z nich k posunu v jejich postojích a k odstupu od radikálně levicových postojů. Tento trend dále posílily události únorové a zejména pak říjnové revoluce roku 1917. Dověšení této evoluce přinesla nucená emigrace a ztráta možnosti ovlivňovat události v sovětském Rusku. To přineslo další posun v chápání smyslu státu a politického zřízení.

SUMMARY

The study focuses on the reflection of the Russian Revolution of 1917 in the memorial texts of the Russian philosophers S. N. Bulgakov, N. A. Berdyaev and N. O. Lossky. The memoirs of Russian philosophers capture the historical events themselves relatively laconically, and from this point of view, they have less prominent value than the memoirs of the political actors, but they are the more significant for understanding the shifts of opinion that took place among the Russian intelligentsia. Moreover, memoirs written by philosophers have the advantage that they can name and articulate very subtle changes of the social moods. It arises from the analysed material that the originally pro-revolutionary positions gradually changed with all of the thinkers. We can record the first change already after the revolution of 1905, further shifts took place after the February Revolution, then after the October Revolution and finally after forced emigration in 1922. It is noteworthy that all three memoirists actively participated in political life, were critics of the situation in pre-revolutionary Russia, but according to their words they already rejected the February Revolution, were not satisfied with epoch of the Provisional Government and fundamentally opposed the establishment of the Bolshevik regime. Regardless of the various political attitudes during the Russian Revolution, they not only succeeded in rejecting radical paths to changes in Russia but also in a conciliatory attitude towards the monarchy. These opinions predetermined their future forced exile within the action of the philosophy steamer.

STUDIE

Rok 1917 a ruská diplomácia. (Z memoárov ruského diplomata Georgija Nikolajeviča Garina-Michajlovského)

LUBICA HARBULOVÁ

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, Slovensko

1917 and Russian Diplomacy (From the Memoirs of the Russian Diplomat Georgy Nikolayevich Garin-Mikhailovsky)

The February Revolution in Russia in 1917 sparked a broad international response and was also a breakthrough in Russia's internal development. The main question of Russian foreign policy during the Provisional Government was the question of Russia's further participation in the war. The paper focuses on approaching the main directions of Russian foreign policy in the period from February to October 1917 and analyzing the situation at the Russian Ministry of Foreign Affairs as it was captured in the memoirs of the Russian diplomat Georgy Nikolayevich Mikhailovsky.

Key words: Russia, 1917, Provisional Government, foreign policy, diplomacy, G. N. Mikhailovsky

Prvá svetová vojna prehĺbila vnútropolitickú a spoločenskú krízu v Rusku a prispe-la k eskalácii napätia v krajine. Výsledkom radikalizácie všetkých spoločenských vrstiev boli hromadné vystúpenia a demonštrácie, ktoré vyvrcholili na prelome februára - marca roku 1917 a priviedli Rusko k pádu cárizmu.

Výsledkom Februárovej revolúcie v roku 1917 bolo víťazstvo revolučných síl reprezentovaných Dočasnou vládou a Sovietmi. Dočasná vláda prijala 6. marca 1917 programové vyhlásenie K občanom Ruska, ktoré obsahovalo okrem iných bodov aj vyhlásenie občianskych slobôd, amnestiu, zvolanie ústavodarného zhromaždenia, odstránenie všetkej národnej a náboženskej diskriminácie a sľub autonómie národnostným menšinám. V najdôležitejšej politickej otázke tohto obdobia – otázke ukončenia vojny – sa vo vyhlásení uvádzalo, že Rusko bude bojovať až do víťazného konca. S týmto postojom Dočasnej vlády nesúhlasila druhá hlavná politická sila pofebruárového Ruska – Sovietsi, ktoré sa v Manifeste k národom celého sveta prijatom 17. marca 1917 dištancovali od politiky Dočasnej vlády a vyzývali k ukončeniu vojny. Rozdielnosť politických pozícií Dočasnej vlády a Sovietov bola stále zjavnejšia. Postoj vládnucich zložiek k zásadným otázkam ruského vnútropolitického života – otázka roľníctva a ruského vidieka, situácia v armáde a hlavne v prioritnej otázke ukončenia vojny – pôsobil ako hlavný diferenciačný faktor na vnútro politickej scéne. Ukázal smerovanie existujúcich politických prúdov a súčasne naznačoval na možnú alternatívnosť politického vývoja.¹ Obdobie od marca do októbra 1917 sa stalo v Rusku obdobím, keď pri moci bola Dočasná vláda, no súčasne to bolo obdobie boja o politickú moc v krajine.

Februárová revolúcia v Rusku v roku 1917 bola predelom vo vnútro politickej vývoji, no vyvolala aj široký medzinárodný ohlas. Správu o zvrhnutí ruského samoderžavia svetová verejnosť zaregistrovala, no reakcie jednotlivých krajín a politikov boli diferencované.

Politickí predstavitelia dohodových krajín vnímali zmeny v Rusku pozitívne, no najviac diskutovanou sa v dohodových krajinách stala otázka ďalšej účasti Ruska vo vojne. Dohodoví politici verili, že „hnutie za víťazstvo vo vojne získa skutočný rozmach len v novom slobodnom Rusku.“² Vyslanec USA v Petrohradu 18. marca 1917 telegrafoval do Washingtonu o vývoji udalosti v Rusku a význam revolúcie hodnotil takto: „200 miliónový národ, ktorý sa viac ako tisíc rokov nachádzal pod vládou absolutistickej monarchie, teraz vtiahnutý do jednej z najväčších vojen v svojej histórii, prinútil cára zrieknuť sa trónu.“³ V podobnom duchu o udalostiach, ku ktorým došlo v Rusku, informovali aj oficiálne kruhy a médiá vo Veľkej Británii, Francúzsku, Taliansku či Japonsku.

---

1 Gennadij GERASIMENKO, *Transformacija vlasti v Rossiji v 1917 godu*, Otečestvénajaja istorija, 1997, č. 1, s. 60.

2 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, občestvo, kultura*. Tom. 1, Moskva 2017, s. 82.

3 Ibidem.

Ruská Dočasná vláda sa od začiatku snažila rozptýliť obavy spojencov ohľadne splnenia ruských záväzkov. Pavel Nikolajevič Mil'ukov (1859–1943) v deň prebratia zahraničnopolitického rezortu 4. marca 1917 informoval ruské diplomatické misie v zahraničí o úmysle novej vlády plne splniť medzinárodné záväzky predchádzajúceho režimu a bojovať vo vojne do víťazného konca ako člen Dohody. Nasledujúci deň, 5. marca 1917 bol text tohto vyhlásenia odovzdaný aj vyslancom spojeneckých krajín v Petrohrade.⁴ Identicky odpovedali na otázky spojeneckých vojenských misií aj ruskí vojenský predstavitelia.⁵ Potom čo Dočasná vláda potvrdila svoju pripravenosť dodržiavať dohody a zmluvy podpísané predchádzajúcim režimom a pokračovať vo vojne na strane Dohody do víťazného konca začali spojenecké krajiny postupne uznávať ruskú Dočasnú vládu. Dňa 9. marca 1917 uznali Dočasnú vládu USA a o dva dni neskôr, 11. marca 1917, ju uznala Veľká Británia, Francúzsko, Taliansko, neskôr Belgicko, Japonsko, Srbsko, Rumunsko a ďalšie krajiny.

Reakcia na vnútropolitické zmeny v Rusku bola v Nemecku a v krajinách patriacich do nemeckého bloku odlišná ako v spojeneckých štátoch. V Nemecku prevládlo presvedčenie, že nová ruská vláda, ktorá sa dostala k moci, bude chcieť viesť vojnu až do víťazného konca. Berúc do úvahy nárast protivojnových nálad v Rusku sa preto Nemecko rozhodlo rozložiť svojho protivníka na východe zvnútra, a to aj napriek tomu, že rakúsky minister zahraničných vecí gróf Otakar Czernin vyhlasoval, že „národy ruského impéria môžu každý deň podpísať čestný mier s ústrednými veľmocami.“⁶ Nemecko plánovalo vo svojom protiruskom ťažení využiť ruských politických emigrantov – revolucionárov žijúcich v zahraničí a pomohlo pri ich návrate do vlasti. Ešte pred ich návratom do Ruska gróf Ulrich von Brockdorf – Ranzau vypracoval predpokladaný scenár vývoja udalostí v Rusku, ku ktorému malo dôjsť po návrate týchto politických predstaviteľov. V dokumente, ktorý zaslal do Berlína 2. apríla 1917 sa uvádzalo: „Nemecko musí z politického i ekonomického hľadiska vydržať bojovať do jesene a pritom sa vynasnažiť vyvolať v Rusku čo najväčší chaos. Musíme sa vyvarovať otvoreného zasahovania do vývoja ruskej revolúcie, no na druhej strane musíme urobiť všetko preto, aby sme prehĺbili

4 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, obščestvo, kultura*. Tom. 1, s. 83.

5 Na otázku britského vojenského ataše o ďalšej účasti Ruska vo vojne M. V. Rodzianko bývalý predseda Štátnej dumy odpovedal: „Rusko je veľká krajina a je schopná súčasne bojovať aj viesťrobiť revolúciu.“ In: *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, obščestvo, kultura*, s. 83.

6 P. N. Milukov, minister zahraničných vecí Dočasnej vlády v reakcii na toto vyhlásenie uviedol: „Rakúsko-Uhorsko už tuho rozmýšľa o separátnom mieri.“ In: *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, obščestvo, kultura*, s. 75.

rozpory medzi umiernenými a radikálnymi stranami. V našom životnom záujme je víťazstvo radikálov, pretože oni urobia také zmeny a príjmu také opatrenia, ktoré otrasú základmi i samotnou existenciou ruského impéria.“⁷ V závere dokumentu sa zdôrazňovalo: „S najväčšou pravdepodobnosťou v priebehu najbližších troch mesiacov budeme pozorovať v Rusku rozpad takého rozsahu, že potlačíme Rusko vojenskými prostriedkami.“⁸

Tieto plány Nemecka potvrdil aj britský veľvyslanec v Berne, ktorý 3. apríla 1917 oznámil do Londýna, že informoval svojho ruského kolegu o tom, že hlavnou úlohou ruských politických emigrantov vracajúcich sa s pomocou Nemecka do Ruska je uskutočnenie masívnej propagandy medzi robotníkmi a vojakmi s cieľom urýchleného podpísania mieru s Nemeckom. 5. apríla 1917 ministerstvo zahraničných vecí Veľkej Británie poslalo depešu obsahujúcu uvedené informácie svojmu vyslancovi do Ruska s tým, aby urýchlene oboznámil s jej obsahom ruské ministerstvo zahraničných vecí.⁹ Ministerstvo zahraničných vecí ruskej Dočasnej vlády na čele s P. N. Mil'ukovom však zobralo tieto informácie len na vedomie a ďalšie kroky nepodniklo.¹⁰

Krajina ako celok, ale aj celý štátny aparát a jednotlivé ministerstvá vo veľkej väčšine prijali Februárovú revolúciu v roku 1917 pozitívne. Výnimkou nebolo ani ministerstvo zahraničných vecí Ruska, ktoré v monarchii počas predchádzajúceho obdobia malo povest' privilegovaného, vysoko profesionálneho úradu. Väčšina ruských diplomatov i pracovníkov rezortu zahraničných vecí po páde monarchie plynulo prešla do služieb ruskej Dočasnej vlády.¹¹ Jedným z nich bol aj Georgij Nikolajevič Garin-Michajlovskij,¹² ktorý pracoval na ministerstve zahraničných vecí

---

7 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, obščestvo, kultura*, s. 78.

8 *Ibidem*

9 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, obščestvo, kultura*, s. 80.

10 *Ibidem*.

11 O zmenách a činnosti samotného rezortu ministerstva zahraničných vecí v roku 1917 pozri bližšie: Jelena Michajlovna MIRONOVA, *Rossijskoje ministěrstvo inostrannyh děl v 1917 godu*, *Anales Historici Presovienses* 17, 2017, č. 2, s. 7–23.

12 Georgij Nikolajevič Garin-Michajlovskij sa narodil 13. 4. 1890 v Ust'-Katove, Uralská oblasť. Pochádzal zo šľachtickej rodiny. Jeho matka Nadežda Valerievna rod. Čarykova bola dcérou minského gubernátora a sestrou N. V. Čarykova, ruského diplomata. Otec Nikolaj Georgijevič Garin-Michajlovskij, krstný syn cára Mikuláša I. bol známym inžinierom staviteľom železníc a spisovateľom. Detsvo prežil Georgij Nikolajevič Garin-Michajlovskij v Carskom Sele alebo na rodinnom statku v Samarskej gubernii. V roku 1911 ukončil s vyznamenaním Právnickú fakultu Peterburskej univerzity a ostal pracovať na univerzite, na katedre medzinárodného práva. V rokoch 1914–1917 pracoval na ministerstve zahraničných vecí. Od roku 1918 – do roku 1920 bol v službách ministerstva zahraničných vecí Denikinovej vlády. Od roku 1921 žil v emigrácii v Českosloven-

od roku 1914. Jeho odborná špecializácia – medzinárodné právo – mu dávala široké možnosti uplatnenia sa. Začal pracovať ako referent na právno-poradenskom oddelení ministerstva a postupne sa stal tajomníkom tohto oddelenia. V čase nástupu Dočasnej vlády bol G. N. Michajlovskij tajomníkom medzinárodno-právneho oddelenia a súčasne plnil úlohu oficiálneho právneho poradcu ministerstva zahraničných vecí. Z titulu funkčného zaradenia pripravoval materiály pre ministrov zahraničných vecí Dočasnej vlády, najskôr pre P. N. Mil'ukov a neskôr aj pre Michaila Ivanoviča Tereščenka (1866–1956), no súčasne plnil tiež povinnosti súvisiace s prípravou rezortných podkladových materiálov na zasadnutia Dočasnej vlády a bol členom niekoľkých medzirezortných komisií.¹³ Svoje pôsobenie na ministerstve zahraničných vecí Dočasnej vlády Georgij Nikolajevič Michajlovskij podrobne opísal v memoároch, ktoré vznikli v období, keď žil v emigrácii v Československu.¹⁴ Dodnes jeho memoáre predstavujú významný prameň pre poznávanie zahraničnej politiky nielen ruskej Dočasnej vlády, ale aj celého obdobia rokov 1914–1920.

Nástup Dočasnej vlády k moci a vytváranie jej mocenského aparátu sa dotýkalo aj rezortu ministerstva zahraničných vecí, ktoré naďalej patrilo k kľúčovým rezortom. Od prvých dní Februárovej revolúcie, podľa slov G. N. Michajlovského, sa politické zmeny, ku ktorým v krajine dochádzalo, prejavovali v ministerstve napríklad tým, že pracovníci ministerstva necítili tvrdú ruku vedenia a boli odkázaní na istú samočinnosť, čo predtým bolo v tomto ministerstve nevídané. Napriek tomu nakoniec v činnosti rezortu prevládla rokmi zažitá služobná disciplína a po celé obdobie vlády Dočasnej vlády do októbra 1917 ministerstvo nevyšlo za rámec slu-

---

sku., najskôr v Prahe a od roku. 1932 až do roku 1945 v Bratislave. V apríli 1945 bol v Bratislave uväznený jednotkami SMERŠ. Pravdepodobne zomrel v roku 1946 vo Vorkute. Bližšie o živote G. N. Garina- Michajlovského pozri: Tatiana ŠPOREROVÁ, *Georgij Michajlovskij*, VMESTE. Žurnal občestva Sojuza ruských v Slovákii, 2003, č. 6, s. 12; Lubica HARBULOVÁ, *Ruský diplomat Georgij Nikolajevič Garin-Michajlovskij a jeho pôsobenie na Slovensku*, Historický časopis 53, 2005, č. 2, s.355–364.

- 13 Georgij Nikolajevič Garin-Michajlovskij ako zástupca ministerstva zahraničných vecí Dočasnej vlády bol členom týchto medzirezortných komisií: Hlavného pôdneho výboru V. N. Černova, Rusko-poľskej komisie A. P. Lednického, Komisie o otázkach vierovyznania S. A. Kotlarevského, Komisie o otázkach vojnových zajatcov slovanského pôvodu F. A. Livdiva.
- 14 Spomienky na pôsobenie v ruskom ministerstve zahraničných vecí napísal G. N. Garin-Michajlovskij počas života v emigrácii v Československu. Po jeho zatknutí v apríli 1945 jednotkami SMERŠ bol rukopis pamäti zabavený spolu s ostatnými písomnými materiálmi. Rukopis Michajlovského pamäti bol nájdený v Archíve zahraničnej politiky Ruskej federácie na začiatku 90. rokov 20. storočia a následne aj knižne vydaný: Georgij Nikolajevič MICHAJLOVKIJ, *Zapiski. Iz istoriji rossijskogo vněšněpolitičeskogo vjedomstva 1914–1920*, V dvoch knihach. Kniga 1. Avgust 1914 – okťabr' 1917. Kniga 2. Okťabr' 1917 – nojabr' 1920, Moskva 1993.

žobnej disciplíny, hoci jeho pracovníci de facto prostredníctvom ministrov zahraničných vecí zásadných spôsobom modifikovali realizáciu zahraničnej politiky Dočasnej vlády.¹⁵ G. N. Michajlovskij v memoároch konštatoval, že nehľadiac na novinky, ktoré priniesla Februárová revolúcia aj do rezortu zahraničia, hlavné línie zahraničnej politiky Ruska ostali nezmenené a všetkému novému čo prišlo, ľudia, ktorí ostali na svojich miestach, vedeli pridávať vedome i nevedome charakter predchádzajúcej politiky.¹⁶

Prvý minister zahraničných vecí Dočasnej vlády Pavel Nikolajevič Mil'ukov, nebol pre väčšinu starších zamestnancov ministerstva neznámou postavou. Všetci vyšší úradníci ministerstva, osobitne zástupca ministra zahraničných vecí Anatol Anatolievič Neratov (1863–1938), sa s ním stretávali hlavne pokiaľ išlo o konzultovanie balkánskych otázok. Bývalí ministri zahraničných vecí Alexander Petrovič Izvoľskij (1856–1919) a Sergej Dmitrijevič Sazonov (1860–1927) prijímali Mil'ukova predovšetkým po jeho balkánskych cestách a snažili sa využiť jeho vplyv v Štátnej dume, aby získali jej podporu pre realizovanie cieľov ruskej zahraničnej politiky v uvedenej oblasti.¹⁷

P. N. Mil'ukov po príchode na ministerstvo oznámil, že v zahraničnej politike, v personálnom zložení ministerstva aj v aktivitách diplomatického aparátu je jeho hlavnou úlohou zachovať všetky diplomatické nedotknuteľnosti, aby sa v ničom nenarušila dôvera spojencov, pretože „dovedenie vojny do víťazného konca je najdôležitejšia úloha tejto chvíle“.¹⁸ Viacerí súčasníci potvrdzovali, že takmer denne zdôrazňoval: „Revolúcia nič nezmenila na našej zahraničnej politike.“¹⁹ Heslom P. N. Mil'ukova bola zachovanie ministerstva i politiky ministerstva. Je treba podotknúť, že ani Mil'ukov, ale ani jeho nástupca na poste ministra zahraničných vecí M. I. Tereščenko, nepodrobili ministerstvo zahraničných vecí čistkám, ani podstatnej reorganizácii. Zo všetkých ruských ústredných vládnych ustanovizní a ministerstiev bolo ministerstvo zahraničných vecí jediným úradom v pofebruárovom období, ktoré sa zachovalo v najväčšej miere. P. N. Mil'ukov bol jediným ministrom Dočasnej vlády, ktorý neprepustil nikoho z úradníkov svojho ministerstva, pretože ako sám hovoril, „cenil si zabehnutý stroj z pohľadu techniky aj tradície“.²⁰

---

15 Georgij Nikolajevič MICHAJLOVSKIJ, *Zapiski. Iz istoriji Rossijskogo vněšpolitičeskogo vjedomstva. 1914–1920*, Kniha 1. Avgust 1914 – okťabr' 1917, Moskva 1993, s. 247.

16 Ibidem, s. 260.

17 Ibidem, s. 250.

18 Ibidem, s. 261.

19 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast', obščestvo, kultura*, s. 92

20 Ibidem.

Jedinou zmenou v obsahovej náplni zahraničnej politiky oproti cárskemu obdobiu bolo jej rozšírenie o problematiku malých a porobených národov. Zaradenie tejto problematiky do agendy ministerstva zahraničných vecí vyplývalo aj z programového vyhlásenia Dočasnej vlády, v ktorom sa uvádzalo, že ciele slobodného Ruska v prebiehajúcej vojne nie sú v panstve nad inými národmi, ani v potlačení ich národnej dôstojnosti alebo v násilnom zaberaní cudzích území, ale sú zamerané na potvrdenie pevného mieru vychádzajúceho z práva národov na samourčenie. Konkretizáciou týchto vyhlásení bolo oznámenie ruskej Dočasnej vlády, že vo fínskej i v poľskej otázke je pripravená ísť oveľa ďalej ako cárska vláda. Následne na to 7. marca 1917 Dočasná vláda uvoľnila ohraničenie fínskej autonómie, ktoré bolo zavedené v roku 1899 a o týždeň na to, 13. marca 1917, vznikla samostatná fínska vláda.

Zo slovanskej problematiky, ktorej sa na ministerstve zahraničia po februári 1917 začala venovať zvýšená pozornosť, sa Dočasná vláda sústredila predovšetkým na riešenie poľskej otázky. Dňa 16. marca 1917 bola vytvorená rusko-poľská komisia na paritnom systéme pod vedením Alexandra Robertoviča Lednického (1866–1934), ktorej oficiálny názov bol Likvidačná komisia v otázke cárstva poľského a ktorá sa mala venovať riešeniu poľskej otázky v celom je komplexe a zložitosti.²¹ G. N. Michajlovskij, ktorý bol členom tejto komisie za ministerstvo zahraničných vecí, v svojich spomienkach poznamenal, že Dočasná vláda v dôsledku vojny nechcela dráždiť Poliakov svojou neústupčivosťou, mysliac si, že niektoré veci sa upravia pri následnom prerokovaní v Ústavodarnom zhromaždení. Vďaka tomuto postoj, podľa jeho názoru „Poliaci krok za krokom dosahovali jednotlivé ústupky, ktoré v súhrne dosahovali celkom pozoruhodný rozmer.“²²

Pokiaľ išlo o politiku a postoje Ruska a jeho spojencov na Balkáne alebo v otázke Konštantínopolu P. N. Mil'ukov ako minister zahraničných vecí mal už pred príchodom na ministerstvo vyhranené názory, ktoré bránil do poslednej minúty svojho pôsobenia na ministerstve.²³ Mil'ukov bol považovaný za špecialistu na Balkán a názory jeho spolupracovníkov na ministerstve mu neimponovali. Naopak už v cárskom období si zvykol, že v balkánskych otázkach sa radili s ním a nie jemu radili. A toho sa pridržal aj ako minister zahraničných vecí.²⁴

---

21 G. N. MIHAJLOVSKIJ, *Zapiski*, s. 282.

22 *Ibidem*, s. 341.

23 *Ibidem*, s. 306.

24 *Ibidem*, s. 309.

G. N. Michajlovskij pomerne kriticky konštatoval, že P. N. Miľukov v čase svojho pôsobenia na poste ministra zahraničných vecí nedocenil alebo precenil význam a dôležitosť niektorých zahraničnopolitických alebo vnútropolitických faktorov.²⁵ Veľmi jednoznačne Michajlovskij tvrdil, že Miľukov ako minister zahraničných vecí Dočasnej vlády nesie plnú zodpovednosť za to, že v apríli 1917 povolili vstup Lenina a jeho skupiny do Ruska, pretože on, ale aj väčšina členov Dočasnej vlády sa v tom čase k tomu postavili ľahostajne a neprikladali tomu väčší význam, čo sa ukázalo ako fatálne pre ďalší vývoj Ruska.²⁶ Na druhej strane však G. N. Michajlovskij hodnotiac Miľukovove vedenie rezortu zahraničia oceňoval, že: „Miľukov viedol ministerstvo ako za starého režimu a v tom bola jeho sila, pretože bez najmenšieho odporu velil celému diplomatickému aparátu, no súčasne niesol plnú zodpovednosť za svoju zahraničnú politiku.“²⁷

Osudnou sa P. N. Miľukovove na poste ministra zahraničných vecí stala nóta z 18. apríla 1917, v ktorej potvrdil spojencom, že Rusko a jeho Dočasná vláda berie na seba záväzky cárskej vlády vo vedení a účasti vo vojne. Správy o Miľukovovej nóte sa rozšírili po Petrohrade a vyvolali veľký ohlas. Dňa 21. apríla 1917 sa začali demonštrácie. Na Palácovom námestí pred budovou ministerstva zahraničných vecí protestovali celé zástupy ľudí. Zástupca ministra zahraničných vecí A. A. Neratov musel vyjsť a upokojoval protestujúcich. To malo síce veľký ohlas medzi jeho kolegami na ministerstve, ale pád P. N. Miľukova v kresle ministra to neodvrátilo. Už počas demonštrácií sa hlavnou témou rozhovorov na ministerstve zahraničných vecí stal odchod ministra. Najbližší Miľukovi spolupracovníci s výnimkou Piotra Berngaroviča Struveho (1870–1944) mlčali. Struve s priamosťou a otvorenosťou jemu vlastnou hovoril o tom, že „Rusko smeruje plnou parou k separátnemu mieru s Nemeckom.“²⁸

Na základe okolností, ktoré sa vytvorili, boli názory na odchod P. N. Miľukova na ministerstve rozdielne. Pre vyšších úradníkov, ktorí s ním prichádzali priamo do kontaktu a mali s ním spoločné stretnutia alebo rokovania, bol Miľukov osobnosťou a tí jeho odchod ľutovali. Celá ostatná masa úradníkov sa obávala hlavne toho, že s odchodom Miľukova, ktorý bol pre nich garantom ich reálnych záujmov, sa začne zmena zahraničnej politiky Ruska a obávali sa aj zmien či likvidácie

---

25 Ibidem, s. 348.

26 Ibidem, s. 305.

27 Ibidem, s. 292.

28 Ibidem, s. 356.

ministerstva. V zmysle rôznych nálad, ktoré vládli v ministerstve v týchto dňoch, bolo možné celkovú situáciu charakterizovať ako panickú.²⁹

Novým ministrom zahraničných vecí Dočasnej vlády, ktorý nahradil P. N. Mil'ukova, sa stal M. I. Tereščenko. Bol to mladý úspešný biznismen, liberál a polyglot, ktorý sa málo vyznal v zahraničnej politike. Do každodennej činnosti ministerstva nezasahoval, najviac sa staral o to, aby v texte verejných vyhlásení ministerstva a predovšetkým tých, ktoré boli určené pre zahraničie, bola zachovaná „demokratická“ lexika.³⁰ Príchod M. I. Tereščenka na ministerstvo nenarušil jeho tradičný byrokratický mechanizmus. Od prvých slov, ktorými sa Tereščenko obrátil k svojim podriadeným, im bolo jasné, že nový minister nemá žiadny svoj program a naopak je pripravený ochotne nasledovať program, ktorý jeho zamestnanci v podmienkach vojny považovali za jediný možný pre Rusko. G. N. Michajlovkij si na tieto dni takto spomínal: „Tereščenko bol celkom neznámym mladým človekom, možno práve preto v komunikácii s ním prevládal jednoduchší ton. Skúsení pracovníci ministerstva zahraničných vecí veľmi rýchlo pochopili, že nový minister nemá vlastné názory, nehovoriac už o vlastnom programe zahraničnej politiky.“³¹ Po niekoľkých týždňoch pôsobenia M. I. Tereščenka v rezorte ho G. N. Michajlovskij s istou dávkou rozčarovania hodnotil takto: „Tereščenko nemal nijakú oduševnenú ideu, nijaký program, nijaký plán zahraničnej politiky, plával po prúde a bol riadený svojím ministerstvom, ale vôbec ho neriadil.“³²

Situácia, ktorá sa vytvorila na ministerstve zahraničia po príchode nového ministra, umožnila vzrast vplyvu vyšších úradníkov, ktorí si z neho urobili poslušnú zbraň v rukách úradu.³³ Po celý čas Tereščenkovo ministrovania bol de facto neoficiálnou hlavou ministerstva zahraničných vecí a jeho „skutočným vládcom“ dlhoročný zástupca ministra zahraničných vecí (od roku 1910) kariérny diplomat A. A. Neratov, ktorý na tomto poste vydržal až do októbra 1917.³⁴

Hlavné smery a otázky zahraničnej politiky Dočasnej vlády sa nezmenili ani po výmene ministra zahraničných vecí. M. I. Tereščenko ponechal v agende minis-

---

29 Ibidem, s. 359.

30 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast', obščestvo, kultura*, s. 93.

31 G. N. MICHAJLOVSKIJ, *Zapiski.*, s. 368.

32 Ibidem, s. 419.

33 Ibidem, s. 373.

34 G. N. Michajlovskij v memoároch však poznamenal, že v období revolúcie sa narušila aj vnútorná hierarchia ministerstva a v posledných mesiacoch existencie ruského ministerstva zahraničných vecí aktuálne zahraničnopolitické problémy riešili úradníci ministerstva prevažne samostatne, s čím boli veľmi spokojní. In. G. N. MICHAJLOVSKIJ, *Zapiski*, s. 258.

terstva v mnohom identické otázky ako jeho predchodca. V pozornosti ministerstva bola naďalej slovanská problematika, pričom dôraz sa stále kládol na riešenie poľskej otázky. Súčasne s poľskou otázkou po príchode Tereščenka bola otvorená aj litovská otázka.³⁵ Ukrajinská otázka sa naďalej považovala za „vnútro ruský problém“. Hoci Nemecko a Rakúsko-Uhorsko chceli z ukrajinskej otázky urobiť jednu z veľkých otázok svetovej politiky, Rusko to nepripúšťalo. M. I. Tereščenko rozposlal diplomatickým predstaviteľom Ruska v zahraničí cirkulár, v ktorom Dočasná vláda vyhlasovala pred celým svetom, že ukrajinská otázka v medzinárodno-politickom zmysle neexistuje.³⁶ Vzhľadom na politický vývoj, ku ktorému došlo na území Ukrajiny v priebehu roka 1917, ale aj aktivity ukrajinských organizácií v zahraničí bolo i ruské ministerstvo zahraničných vecí nútené venovať tejto problematike väčšiu pozornosť a preto vyčlenilo jedného pracovníka, ktorý sa zaoberal ukrajinskou otázkou z medzinárodnopolitického aspektu.³⁷ Z východných otázok, ktoré prešli základnými zmenami počas Tereščenkovho vedenia rezortu zahraničia, to bola predovšetkým otázka Turkestanu, Buchary a Chivy, kde Rusko uvažovalo o tom, že z nich vytvoria jeden ekonomický a neskôr aj politický celok. Tieto plány však ostali len v rovine návrhov.³⁸

Hlavnou otázkou ruskej zahraničnej politiky v období Dočasnej vlády, ale aj lakmusovým papierom vnútropolitického vývoja bola otázka ďalšej účasti Ruska vo vojne a koordinovanie spolupráce a spoločného postupu so spojencami. Každá zmena ministra zahraničných vecí od odvolania S. D. Sazonova v roku 1916 bola na ruskej vnútro politickej scéne, ale aj v samotnom ministerstve zahraničných vecí sprevádzaná obavami z toho, že nové vedenie zahraničnopolitického rezortu má za úlohu podpísať separátny mier s Nemeckom.³⁹ Dočasná vláda po svojom nástupe proklamovala, že zmena režimu bola zmenou len vnútropolitickou a v zahraničnej politike nechala predchádzajúce priority a základné podmienky účasti Ruska v svetovej vojne. Prvý minister zahraničných vecí Dočasnej vlády P. N. Mil'ukov videl svoju základnú úlohu „v zachovaní spoločnej zahraničnej politiky so spojencami“ a zdôrazňoval, že „revolúcia nič nezmenila v našej zahraničnej politike.“

Druhý minister zahraničných vecí Dočasnej vlády M. I. Tereščenko musel vniesť do vzťahu so spojencami nový tón, inak by výmena P. N. Mil'ukova nemala význam. Tereščenko sa preto snažil ukázať spojencom ako predstaviteľ revolučnej

---

35 Ibidem, s. 405.

36 Ibidem, s. 407.

37 Ibidem, s. 408.

38 Ibidem, s. 492.

39 J. M. MIRONOVA, *Rossijskoje ministěrstvo inostrannyh děl v 1917 godu*, s. 8.

a demokratickej vlády, ktorá hovorí iným jazykom ako cárska vláda, pričom však nevychádzal za hlavné rámce ruskej predrevolučnej zahraničnej politiky.⁴⁰ Prvým aktom M. I. Tereščenka ako ministra zahraničných vecí bolo zaslanie tej istej nóty, ktorá stála P. N. Miľukova kreslo ministra, len do nej včlenil slová o vedení vojny „bez anexii a kontribúcií a dodržiavanie práva národov na sebaurčenie.“ Nóta neobsahovala žiadne formulácie o to, že Rusko sa zrieka svojich práv založených na dohodách medzi spojencami a budúcich výdobytkov a ziskov pre Rusko.⁴¹

Po príchode M. I. Tereščenka na post ministra zahraničných vecí sa zahraničnopolitická platforma nového zloženia koalíciej Dočasnej vlády priblížila k umiernennej pozícií reprezentovanej Sovietmi. Bolo to výsledkom taktiky ministrov, ktorí boli zástancami „pružného“ zahraničnopolitického kurzu (k ním patrili aj M. I. Tereščenko) a keďže nemali vo vláde väčšinu, začali celkom úspešne lavírovať medzi pravou (kadetskou) a ľavou (umiernenou socialistickou) stranou kabinetu. Samotný diplomatický zbor a pracovníci ministerstva zahraničných vecí s neskrývanom nevôľou pozerali na pokusy o zasahovanie predstaviteľov Sovietov do zahraničnej politiky.⁴²

Prvým prejavom tohto zasahovania, ktoré však zvestovalo aj radikálne čistky v zložení ministerstva sa stalo vystúpenie komisára Dočasnej vlády S. Svatikova, ktorý v priebehu leta 1917 navštívil niekoľko ruských zastupiteľstiev v zahraničí. Závery, ktoré predstavil v správe pre Dočasnú vládu sa mohli stať pre ministerstvo zahraničných vecí smrteľným rozsudkom. Svatikov bol toho názoru, že vláda urobila veľkú politickú chybu tým, že ponechala na ústredných postoch na zastupiteľstvách i v ústredí ministerstva zahraničných vecí všetkých ľudí, ktorí boli vymenovaní starým režimom. V správe sa uvádzalo, že predstavitelia starej cárskej diplomacie sú rodinne aj spoločensky naviazaní na monarchiu, čo je dôvodom ich otvorenej alebo skrytej nenávisti k revolúcii a jej podstate. Svatikov preto navrhoval vytvoriť komisiu pre poskytnutie pomoci ministerstvu zahraničných vecí pri obnove ich kádrov. Realizovanie jeho odporúčaní mohlo úplne rozložiť zahraničnopolitický rezort, no približovali sa turbulentné udalosti jesene 1917 a členovia Dočasnej vláde už mali celkom iné starosti.⁴³

V lete 1917 sa situácia na rusko-nemeckom fronte opäť vyhrotila. 18. júna 1917 ruský juhozápadný front prešiel do útoku v smere na Lvov. Spočiatku sa tento

---

40 G. N. MIČAJLOVSKIĽ, *Zapiski*, s. 376.

41 *Ibidem*, s. 377.

42 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast', obščestvo, kultura*, s. 94.

43 J. M. MIRONOVA, *Rossijskoje ministěrstvo inostrannykh děl v 1917 godu*, s. 10.

nástup vyvíjal úspešne, ale 6. júla 1917 Nemci prešli do protiútok, pretrhli front pri Tarnopoli a ruské vojsko začalo ustupovať. Letný útok ruskej armády, ktorý sa realizoval aj v súlade s požiadavkami spojencov, bol fatálnou chybou, ktorá len nahrávala na vnútropolitickú scénu ďalšej diskreditácii stúpencov pokračovania vojny, prispela k ďalšiemu prehĺbeniu demoralizácie armády a de facto k jej rozpadu.

Koncom júla 1917 Petrohradom otriasla nová vlna nepokojov, začalo masové dezertovanie z armády, nekonečné mítingy, v ktorých začali zaznievať stále silnejšie hlasy bolševikov, ktorí stále razantnejšie nastolovali požiadavku separátneho mieru s Nemeckom.

Napriek napätej vnútro politickej situácii v krajine i vývoju udalostí na fronte, kde došlo fakticky k rozpadu ruskej armády Dočasná vláda poslala koncom júla 1917 do Londýna a Paríža ďalšie potvrdenia svojej vernosti spojeneckým povinnostiam a sľubovala, že v priebehu dvoch – troch mesiacov prekoná vnútro politické problémy, obnoví disciplínu v armáde a doplnia jej stavy, tak aby sa pripravili na zimnú ofenzívu.⁴⁴ V konečnom dôsledku však výsledkom snáh Dočasnej vlády pokračovať v ofenzíve i v účasti Ruska vo vojne bol definitívny rozpad armády a prehĺbenie revolúcie. Britskí pozorovatelia konštatovali, že Dočasná vláda sa ocitla medzi požiadavkami Sovietov a požiadavkami spojencov. Za tejto situácie Rusko ostávalo podľa nich len jedinú – odísť z vojny za prijateľných a čestných podmienok. To, že zrejme o tom uvažoval aj samotný predseda vlády Alexander Fiodorovič Kerenskij (1881–1970), potvrdzuje jeho vyjadrenie o mnoho rokov neskôr, keď v jednom súkromnom rozhovore na otázku, či mohla Dočasná vláda predbehnúť bolševikov a podpísať sama separátne mier s Nemeckom, odpovedal: „Samozrejme mohla a teraz by sme boli v Moskve my.“⁴⁵

Vývoj udalostí na ruskom fronte v júli 1917 donútil spojenecké krajiny k razantnejším krokom. Rozhodli sa posúdiť ruskú otázku na osobitnej konferencii, ktorá sa konala v Paríži 25.–26. júla 1917, no bez účasti Ruska, pretože M. I. Tereščenko do Paríža odmietol cestovať. V záverečnom vyhlásení z konferencie sa hovorilo o tom, že spojenci sa budú naďalej snažiť udržať Rusko v koalícii.⁴⁶ Britský premiér Lloyd George (1863–1945) 4. augusta 1917 poslal predsedovi ruskej Dočasnej vlády A. F. Kerenskému telegram, v ktorom vyjadril svoje presvedčenie, že

---

44 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, občestvo, kultura*, s. 116.

45 *Ibidem*, s. 117.

46 *Ibidem*.

slobodné Rusko prekonaná súčasné problémy a ruka v ruke so spojencami zabezpečí slobodu a demokraciu v svojej krajine i na celom svete.⁴⁷

Rusko potrebovalo v tom čase silnú osobnosť, ktorá by nastolila v krajine poriadok. V auguste 1917 mnohí v Rusku považovali za takúto osobnosť generála Lavra Georgijeviča Kornilova (1870–1918). To si uvedomoval aj premiér A. F. Kerenskij a Kornilova skôr ako mohol nastoliť poriadok odstránil z velenia vojska. Spojenci, ktorí podľa ruských historikov po tomto otvorenom konflikte medzi Kerenským a Kornilovom sympatizovali s Kornilovom, zaslali ruskému premiérovi rozhodujúci protest proti narastaniu anarchie a naliehali na Rusko, aby zabezpečilo jednotu svojich síl a pokračovalo vo vojne do víťazného konca. V skutočnosti bol vývoj v Rusku pre spojencov veľkým sklamaním. Potvrdzujú to aj slová Kerenského, že po Kornilovových udalostiach zavládla medzi spojencami nepriateľská atmosféra.⁴⁸

Augustové udalosti i osud generála Kornilova sa veľmi živo preberali aj medzi pracovníkmi ministerstva zahraničných vecí, pretože sympatie väčšiny z nich, ako uvádzal G. N. Michajlovskij, boli v tom čase nie na strane Dočasnej vlády, ale generála Kornilova.⁴⁹ Vyšší úradníci ministerstva jednohlasne vyslovovali nádej, že Kornilov zvíťazí.⁵⁰ Jeho porážka v konečnom dôsledku prehĺbila priepasť medzi vládou a ministerstvom.⁵¹ G. N. Michajlovskij identicky so súčasnými ruskými historikmi konštatoval, že vývoj udalostí okolo generála Kornilova mal vplyv aj na politiku spojencov, ktorí síce ministra M. I. Tereščenka prijímali vcelku priateľsky a potvrdzovali, že prijali jeho nótu, no vo skutočnosti nútili plniť ruskú Dočasnú vládu jej pôvodný program.⁵²

V poznámkach G. N. Michajlovského z tohto obdobia sa prejavuje aj isté rozčarovanie nad osobou ministra zahraničných vecí M. I. Tereščenka. Napriek tomu, že situácia v jeseni 1917 bola v Rusku zložitá, Tereščenko bol optimistom a neveril v možný zásadný zvrät na vnútropolitickú scénu. Na margo tohto správania sa ministra G. N. Michajlovskij napísal: „Tereščenko nechápe význam situácie a nepochopí, že on v svojom postavení môže urobiť rozhodujúci obrat. No neurobí ho, pretože on je človek náhodný, ktorý nezačína novú etapu, ale ukončuje ju.“⁵³

---

47 Ibidem.

48 Ibidem, s. 122.

49 G. N. MIHAJLOVSKIJ, *Zapiski*, s. 458.

50 Ibidem, s. 461.

51 Ibidem, s. 462.

52 Ibidem, s. 469.

53 Ibidem, s. 420.

V jeseni 1917, napriek zložitej situácii v Rusku spojenci pokračovali v rituálnej výmene nót. M. I. Tereščenko v septembri 1917 poslal spojeneckým vládam nótu, v ktorej ich ubezpečoval o pripravenosti Ruska pokračovať vo vojne za každú cenu.⁵⁴ Spojenci ešte 10. októbra 1917 poslali ruskej vláde a jej premiérovi A. F. Kerenskému spoločné vyhlásenie prostredníctvom svojich vyslancov v Rusku s požiadavkou obnovenia disciplíny v armáde a poriadku v tyle. Napriek pomerne ostrému tónu vyhlásenie malo už skôr formálny ako reálny význam.⁵⁵

Rozpory vo vzťahoch so spojencami, nástup Nemecka, naďalej sa zhoršujúca vnútropolitická situácia, to všetko vyvolávalo napätú situáciu aj na ministerstve zahraničia, kde sa diskutovalo o rôznych možných scenároch ďalšieho vývoja. V diskusiách sa neobchádzala ani možnosť separátneho mieru s Nemeckom. G. N. Michajlovskij však uvádza, že kým nemecká vláda vypúšťala rôzne návrhy na separátne mier počas cárskej vlády, v období Dočasnej vlády – ani pri ministrovi P. N. Mil'ukovi ani pri ministrovi M. I. Tereščenkovi – neprišlo Nemecko so serióznou a otvorenou ponukou na separátne mier vediac, že ani jeden z nich by na podobné kroky nepristúpil.⁵⁶ Od konca septembra 1917 sa na ministerstve hovorilo aj o separátne miere s Rakúsko-Uhorskom, no ako podotýka G. N. Michajlovskij vystúpenie Rakúsko-Uhorska z vojny bolo natoľko vážnym krokom, že bolo potrebné to dôsledne zvážiť skôr, ako sa prijme zamietavé stanovisko. K Rakúsko-Uhorsku sa pristupovalo na ruskom ministerstve zahraničných vecí celkom inak ako k Nemecku.⁵⁷

Rozhovory o separátne miere na ministerstve zahraničných vecí odrážali aj situáciu v ruskej spoločnosti, kde začiatkom októbra 1917 sa začala stále silnejšie objavovať požiadavka separátneho mieru, ktorú spoločnosti a politikom podsúvali Sovietsi. Nastolovanie tejto požiadavky však bolo aj znakom narastania moci bolševikov, ktorých antivojnová rétorika naberala na sile a uberala o podporu a dôveru Dočasnú vládu, ktorej dni už boli spočítané.

---

54 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, obščestvo, kultura*, s. 122.

55 *Rossijskaja revoljucija 1917 goda: vlast, obščestvo, kultura*, s. 123.

56 G. N. MICHAJLOVSKIJ, *Zapiski*, s. 475.

57 *Ibidem*, s. 476.

SUMMARY

The February Revolution in 1917 brought the crash of czarism in Russia and the citory of the revolutionary forces represented by the Provisional Government and the Soviets. The February Revolution sparked a broad international response and was also a breakthrough in Russia's internal development. The country as a whole, as well as the entire state apparatus and individual ministries, took the February Revolution positively in the vast majority. The Russian Ministry of Foreign Affairs was not an exception, which was one of the central ministries. The main question of Russian foreign policy during the Provisional Government was the question of Russia's further participation in the war and coordinated cooperation with its allies. The paper focuses on approaching the main directions of Russian foreign policy at the time when P. N. Milyukov and M. I. Tereshchenko were at the head of the Ministry of Foreign Affairs, but also on an analysis of the situation at the ministry itself in the period from February to October 1917. One of the fundamental sources for learning about Russian foreign policy in 1914–1920 and thus also the mentioned period are the memoirs of the Russian diplomat Georgy Nikolayevich Mikhailovsky and they were also the basis of this paper.

STUDIE

Od encykliky *Qui pluribus*
k encyklice *Ad beatissimi apostolorum*.
Vztah Svatého stolce ke komunismu v období
před bolševickou revolucí v roce 1917.¹

MAREK ŠMÍD

Historický ústav, Filozofická fakulta, Jihočeské univerzita České Budějovice

From the Encyclical *Qui pluribus* to the Encyclical *Ad beatissimi apostolorum*: The Relationship of the Holy See to Communism in the Period before the Bolshevik Revolution in 1917

The study presented deals with the relationship of the Catholic Church to the ideology of Communism. It is a relatively long and complex “story” of clashes, which has several levels – political, religious, economic, social and societal. It is possible to date its beginning to the middle of the 19th century, when the two sides confronted each other for the first time and openly, and when unsustainable difficulties for mutual good relations arose, because relations very soon moved from the political-religious plane to the economic and social sphere, considering the numerous working classes, when both sides tried to solve the social question on the basis of their own principles and beliefs. The ascension of Communism to power in Russia in 1917 deepened these conflicts, because the radical left-wing regime acted openly against the

1 Studie vznikla za podpory grantu GAČR 17-14076S *Svatý stolec a české země v letech 1914–1918*.

Church and severely restricted religious life in Russia. The popes of the first half of the 20th century thus firmly and repeatedly rejected Communist ideology, as evidenced by numerous encyclicals, most notably in 1937 when Pope Pius XI described communism as a dangerous, godless system that seeks a complete disruption of the social order and completely defies the Christian way of life.

Key words: Vatican, communism, socialism, social question, 19th century

Předkládaná studie *Od encykliky Qui pluribus k encyklice Ad beatissimi apostolorum. Vztah Svatého stolce ke komunismu v období před bolševickou revolucí v roce 1917* se zabývá vztahem katolické církve a komunismu, jenž je charakterizován především konfrontací jednoho s druhým. Jedná se o poměrně dlouhý a komplexní „příběh“, který má několik rovin – politickou, náboženskou, hospodářskou, sociální a společenskou. Třebaže již byly ke vztahu Svatého stolce a jednotlivých komunistických zemí po nástupu komunismu k moci v Rusku v roce 1917 publikovány mnohé odborné studie, v našem případě zejména ke stykům Vatikánu a komunistického Československa po roce 1948, postrádáme dosud souhrnný pohled na vztah katolicismu a komunismu před nástupem posledně zmiňované ideologie k moci, k němuž došlo během bolševické revoluce v Rusku v listopadu 1917.

Poněvadž byly kritiky komunismu ze strany Svatého stolce tak staré jako komunismus samotný, neboť papežové vystupovali proti jeho mylným představám a nekřesťanským hodnotám již od poloviny 19. století, situace po roce 1917 tento vztah ještě prohloubila a vyhrotila. Doba po roce 1917 byl tak jednoznačnou negací této ideologie ze strany Svatého stolce, který komunismus na jedné straně tvrdě odsuzuje, na druhé však vyvíjí maximální úsilí, aby do Ruska/Sovětského svazu pronikl, navázal s jeho představiteli diplomatické styky a podporoval tamní katolíky.

Jádrem této studie je období 19. století, především pontifikáty papežů Pia IX. (1792–1878, pontifikát 1846–1878) a Lva XIII. (1810–1903, pontifikát 1878–1903), kdy se poprvé a otevřeně obě strany konfrontovaly a kdy se prohloubily nepřekonatelné těžkosti pro vzájemné dobré vztahy – ty se totiž velmi záhy posunuly z politicko-náboženské roviny do oblasti hospodářské a sociální, s důrazem na početné dělnické vrstvy, kdy se obě strany pokusily o řešení sociální otázky na základě vlastních hodnotových principů a ideologických přesvědčení.

Prvním oficiálním dokumentem katolické církve o komunismu se stala papežská encyklika Pia IX. *Qui pluribus* z listopadu 1846. Třebaže se primárně zabý-

vala teologickým tématem, a to vztahem mezi rozumem a vírou, papež se v ní současně vyslovil k současným politickým poměrům, které se neshodovaly s principy křesťanské církevní nauky. Stalo se tak při zmínce o posvátném celibátu kněží, kdy papež odmítl ideologii komunismu jako „doktrínu, která nejvíce ze všech odporuje přirozenému zákonu. Neboť kdyby byla tato doktrína přijata, následovalo by úplné zničení všech zákonů, vlády, majetku a dokonce i samotné lidské společnosti“. Papež na adresu nové politické ideologie komunismu otevřeně poznamenal, že „za pomoci pokrytectví a podvodu [...] šíří zhoubnou doktrínu, korumpuje mysl věřících a jejich ducha, zejména těch neopatrných, a páchá obrovské škody na náboženství.“² *Qui pluribus*, jež nepředstavovala pouze otevřenou obranu soukromého vlastnictví ze strany katolické církve, ale především odsouzení revoluční ideje rozvratu evropské společnosti, se tak stala ideovým základem pro pozdější precizované sociální učení církve a jeho významný dokument *Rerum novarum* (1891).³

Komunismus, vůči němuž se papežství 19. století vymezovalo, se zrodil jako reakce na liberální kapitalismus průmyslové revoluce. S rozvojem nové třídy silícího dělnictva, jehož životní podmínky byly často bezútešné, vznikly nejprve ideje utopického a později vědeckého socialismu. V roce 1846 založili v Bruselu Karel Marx (1818–1883) a Friedrich Engels (1820–1895) Komunistický korespondenční výbor, později přejmenovaný na Komunistický svaz, jenž položil základy organizace mezinárodního dělnického hnutí. O dva roky později vydali oba útlý, ale úderný a radikální *Manifest komunistické strany*. Ten vycházel z myšlenky třídního boje, který v dějinách nastolil a prohluboval sociální protiklady, které moderní doba ještě zhoršila. Z programu komunismu, který radikálně útočil na soudobou liberálně-konzervativní Evropu, zdůrazňovali jeho autoři především otázku vlastnictví, kterou radikálně v nové podobě (vyvlastnění pozemkového majetku, zrušení dědického práva, soustředění dopravy v rukou státu) nastolí revoluce, k níž dojde v průmyslově nejvyspělejších zemích světa, jak se domnívali K. Marx s F. Engelsem. Na základě jejich myšlenek byla v roce 1864 v Londýně ustavena tzv. První internacionála, nadnárodní organizace socialistických stran a dělnických svazů, v roce 1889 Druhá internacionála.⁴

2 Erminio LORA – Rita SIMIONATI (eds.), *Enchiridion delle Encicliche*, II (Gregorio XVI, Pio IX) 1831–1878, s. 167.

3 Giovanni BARBERINI, *Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso*, Bologna 2007, s. 3.

4 Giacomo MARTINA, *Storia della Chiesa. Da Lutero ai nostri giorni*, IV, Brescia 1995, s. 36–37. Literatura k politické ideologii komunismu je dnes značně rozsáhlá, proto vybíráme jen ty nejnovější studie dostupné v češtině: Adam DRDA, *Komunismus v srdci Evropy. Mýty a realita*, Praha

Závěry encykliky *Qui pluribus* zopakoval Pius IX. v alokuci *Quibus quantisque* v dubnu 1849, kdy se papež zařadil po boku konzervativních sil v Evropě, jak konstatovali v úvodu autoři *Manifestu*, mezi strážce předrevolučních poměrů.⁵ Komunismus se tak Svatému stolci jevil jako nová obsahově nejasná doktrína, která stojí v protikladu k přirozenému zákonu a přirozenému řádu.⁶

K tématu komunismu se papež vrátil o půl roku později, kdy se v prosinci 1849 v encyklice *Nostis et nobiscum* věnoval tématu náboženství v Papežském státě.⁷ V této souvislosti odmítl rovněž socialismus a komunismus – oba směry ostatně papežovi splývaly v jeden radikální celek – a obvinil je ze spiknutí, vytvoření nové doktríny a pokusu o svržení pozemské vlády katolické církve. Pius IX. vyčetl socialistům a komunistům, že chápou a interpretují pojmy svoboda a rovnost zcela nespřímně, čímž obelhávají nižší třídy, jimž nereálně slibují zlepšení jejich sociálních podmínek.⁸ Chudoba, kterou sama církev považovala za srdce evangelia, neboť s ní kráčela po stopách chudého Ježíše Krista, se v očích socialistů stávala příčinou radikalizace a nesmiřitelným argumentem za zlepšení práv dělnických vrstev bez evangelia. Sociální požadavky komunistů, kteří se při prosazování společného vlastnictví připravovali na krádež cizího majetku, nejprve církevního a potom všech ostatních, byly z církevního pohledu nepřijatelné, neboť „církev chápe soukromý majetek jako předpoklad svobody jednotlivce a rodiny vůči státu a považuje ho za posvátný, i když nadměrné bohatství je zatíženo ‚sociální hypotékou‘“.⁹ Po jeho uzurpaci následně komunisté znesvětili veškeré zákony, a to lidské i Božské, prohlásil téměř v apokalyptické perspektivě papež, zničí víru v Boha a rozvrátí veškeré uspořádání občanské společnosti.¹⁰

2016; Rolf HOSFELD, *Karel Marx. Životopis intelektuála*, Praha 2013; Jan KALOUS – Jiří KOCIAN (eds.), *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*, Praha 2013; Robert GELLATELY, *Lenin, Stalin a Hitler. Věk sociální katastrofy*, Praha 2012; Anchie BROWN, *Vzestup a pád komunismu*, Praha 2011; Robert SERVICE, *Soudruzi. Světové dějiny komunismu*, Praha 2009; Marcello FLORES, *Komunismus*, Praha 2008.

5 Jolanta BABIUCHOVÁ – Jonathan LUXMOORE, *Vatikán a rudý prapor. Boj o duši východní Evropy*, Praha 2003, s. 16; Zachary R. CALO, *Catholic Social Thought and Human Rights*, *American Journal of Economics and Sociology* 74, 2015, č. 1, s. 96.

6 Stefano SOLARI, *The corporative third way in Social Catholicism (1830 to 1918)*, *History of Economic Thought*, 17, 2010, č. 1, s. 92.

7 Jedná se o státní útvar, který existoval ve střední části Apeninského poloostrova od 8. století do roku 1870. V jeho čele stál papež.

8 E. LORA – R. SIMIONATI, *Enchiridion delle Encicliche*, II, s. 219, 235.

9 *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha 1996, s. 13.

10 E. LORA – R. SIMIONATI, *Enchiridion delle Encicliche*, II, s. 219.

Zatímco tedy první dokument Svatého stolce *Qui pluribus* z roku 1846 refletoval především v Evropě a ve Spojených státech amerických šířící se komunistickou ideologii, encyklika *Nostis et nobiscum* z roku 1849 reagovala bezprostředně na vydání *Manifestu komunistické strany* a zveřejnění programu komunistů (třídní boj, zrušení soukromého vlastnictví, omezení náboženského života atd.).

Budiž zde současně řečeno, že rodící se střet s komunismem nutil katolickou církev precizovat svůj vztah k tzv. sociální otázce. Sociální učení církve bylo v centru pozornosti římskokatolické církve již dříve, než jej poprvé formulovala encyklika *Rerum novarum*, ale nebylo takto systematizováno. Už od první poloviny 19. století reagovali jednotliví kněží na problémy a těžkosti své doby: německý katolický kněz Adolf Kolping (1813–1865) rozvinul sociální pomoc pro nejnižší společenské vrstvy v podobě dobrovolných tovaryšských společenstev, italský salesián Giovanni Bosco (1815–1888) stavěl pro opuštěnou mládež útulky-oratoria a anglický kardinál Henry Edward Manning (1808–1892) podporoval chudé sociální skupiny. K dalšímu rozpracování sociálního učení církve přispěli mohučský biskup a sociální reformátor Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877) a jeho spolupracovník Karel Jindřich z Löwensteinu (1834–1921), jehož řešení tehdejších sociálních problémů ovlivnilo i budoucí sociální encykliku *Rerum novarum*.¹¹

Tvrdé odsudky komunismu pokračovaly rovněž v 60. letech 19. století, kdy tato ideologie ještě zesílila. V prosinci 1864 opět odmítl papež Pius IX. učení socialismu a komunismu, přičemž uvedl, že „zdrojem současných omylů je odmítnutí správné příčiny a přirozeného zákona ‚vyrytého Bojem do srdcí lidí‘“.¹² Na adresu levicové ideologie poznamenal: „Ve skutečnosti se všichni, kteří se snažili narušit náboženské a veřejné soužití, ohrozit pořádek společnosti a zničit všechna božská a lidská práva, vždy, jak jsme již dříve uvedli, snažili oklamávat nezkušenou mládež a ty, kteří do této mládeže vkládali naději.“¹³ Stalo se tak v encyklice *Quanta cura* a v její součásti, v tzv. *Sylabu omylů moderní doby*, kdy je společně s naturalizmem, ateizmem, racionalizmem, liberalismem a odlukou církve od státu Pius IX. odsoudil jako mylné bludy moderní doby. Kompromis církve s republikánskými, demokratickými a pokrokovými tendencemi byl prozatím nemyslitelný.¹⁴ Papež v nich

11 Owen CHADWICK, *A History of the Popes 1830–1914*, Oxford 2003, s. 314; Stefano SOLARI, *The corporative third way in Social Catholicism (1830 to 1918)*, History of Economic Thought 17, 2010, č. 1, s. 92.

12 Sheridan GILLEY, *The Cambridge History of Christianity 1815–1914*, Cambridge 2008, s. 143.

13 E. LORA – R. SIMIONATI, *Enchiridion delle Encicliche*, II, s. 509.

14 Z. R. CALO, *Catholic Social Thought and Human Rights*, s. 95; E. LORA – R. SIMIONATI, *Enchiridion delle Encicliche*, II, s. 509.

spatřoval jedny z největších nepřátel církve, jež útočí na její tisícileté základy – podporují samotnou existenci Boha, usilují o vyvlastnění soukromého majetku, kazí mládež a podporují revoluci. Za základní omyl 19. století označil Pius IX. naturalismus, za jehož součást komunismus ostatně považoval, který požaduje, aby „společnost byla ustavena a spravována beze všeho zřetele k náboženství tak, jako by ho ani nebylo, anebo alespoň jako by nebylo rozdílu mezi pravým náboženstvím a mezi křivými.“¹⁵

Byla to jistě rovněž osobní negativní zkušenost Pia IX. z radikality levicového tábora, jehož program odrážel jak ateistické požadavky, tak revoluční nálady doby. Komunismus byl nepřijatelný zejména proto, že vycházel z filozofického materialismu, který se projevoval v ateismu i boji proti zjevenému náboženství. Původně liberální papež Pius IX., který poznal nálady radikalizovaného davu v revolučním roce 1848, kdy si útekem z Říma stěží zachránil svůj život, byl od 50. let 19. století odpůrcem moderních filozofických a politických idejí, neboť se obracely proti církvi i náboženství. Odpor k liberalismu zesílil u papeže na přelomu 60. a 70. let, kdy italská armáda sjednocující se země obsadila dne 20. září 1870 Řím a završila *risorgimento*, sjednocovací proces Apeninského poloostrova, likvidací Papežského státu. Radikální podobu měla i Pařížská komuna, která od března do května 1871 dočasně spravovala Francii. Její obětí se stali pařížský arcibiskup Georges Darboy (1813–1871), zastřelený ve vězení Roquette, a padesát dalších kněží. Napjaté vztahy vykazoval Svätý stolec rovněž ve vztahu k Německu, Švýcarsku či Francii, přičemž se postupně prohlubovala jeho mezinárodní izolace.¹⁶

Komunismus mezitím sílil. V Německu vznikla první sociálně demokratická strana v roce 1869 a ve Francii o deset let později. V Itálii se v roce 1882 zrodila Italská dělnická strana, která se o deset let později transformovala na Italskou socialistickou stranu.¹⁷ *Manifést komunistické strany* z poloviny 40. let 19. století se svým radikálním a přímočarým programem dával dělníkům naději na lepší svět a určoval směr jejich snah, jak ukazovalo sílící hnutí. Jen pro zajímavost, v roce 1906 se ke katolickým dělnickým organizacím v Itálii hlásilo 70 000 členů, zatímco k dělnickým odborům již 570 000 osob. Před první světovou válkou tak představovaly katolické skupiny pouhých 12,5 % organizovaného dělnictva v zemi.¹⁸

---

15 Roger GARAUDY, *Církev, komunismus a křesťané*, Praha 1951, s. 42.

16 Tomáš PETRÁČEK, *Církev, tradice, reforma. Odkaz Druhého vatikánského koncilu*, Praha 2016, s. 17; Hubert JEDIN, *Malé dějiny koncilů*, Praha 1990, s. 80.

17 G. MARTINA, *Storia della Chiesa*, s. 37.

18 J. BABIUCHOVÁ – J. LUXMOORE, *Vatikán a rudý prapor*, s. 24.

Podobně se aktivovaly i první křesťanské strany, jež rovněž usilovaly o vyřešení soudobých problémů společnosti. Vznikly jako protiváha sociálnímu hnutí levice a liberálnímu pojetí řízení státu podle pravice nejprve v Německu, kde se snažily získávat dělnictvo pro církve, a krátce nato v Rakousko-Uhersku, kde se křesťansko-sociální strana profilovala jako strana středního stavu, se silným antisemitským nádechem a s hlavní voličskou základnou ve Vídni a v alpských zemích. V předválečné říšské radě byla tato strana jednou z nejpočetnějších, zejména díky popularitě a charismatu svého vůdce a zakladatele vídeňského starosty Karla Luegra (1844–1910).¹⁹ V roce 1895 získala polovinu mandátů do vídeňské obecní rady, o rok později většinu do zemského sněmu a o další rok téměř čtvrtinu ze všech mandátů říšské rady. Po Luegrově smrti ztrácela strana popularitu, takže v roce 1911 disponovala v říšské radě jen 67 mandátů. V Předlitavsku však křesťanské strany, navzdory jejich katolickému univerzalizmu a ideové spřízněnosti, společný parlamentní klub ani blok nevytvořily. Důvodem této nejednoty může být národní charakter jednotlivých zemských křesťanských stran, který nepřekonala ani nadnárodní myšlenka katolického univerzalizmu.²⁰

Třebaže se První vatikánský koncil v letech 1869–1870 pro své předčasné rozpuštění otázce socialismu věnovat nestihl, zdůraznil nicméně důležitost sociální otázky i povinnost katolíků se jí zabývat.²¹

Piův nástupce Lev XIII. pokračoval v protikomunistické linii předchozího papeže. V prosinci 1878 proto označil v encyklice *Quod apostolici muneris* komunismus za „ničivý mor, který chce pronikat do mozku lidské společnosti, a tak ji přivádět ke zkáze“²² a jeho stoupence za „onu sektu lidí, kteří vystupují pod různými, téměř barbarskými jmény a jsou nazýváni socialisty, komunisty nebo nihilisty, jejichž zlovolné společenství se zrodilo díky učením vyzývajícím k nesmiřitelnému boji proti katolické církvi ve jménu rozumu.“²³ Jeho stoupence označil za ty, kteří „podle Písma svatého ‚první své tělo, nedbají na Pánovu vládu a vysmívají se nebeským mocnostem.‘ (List Judův 8). Nectí přirozenou jednotu muže a ženy, kterou respektovali i barbaři, a oslabují nebo dokonce opouštějí manželské svazky pro

19 Kurt BAUER, *Nationalsozialismus. Ursprünge, Anfänge, Aufstieg und Fall*, Wien 2008, s. 44–45; O. CHADWICK, *A History of the Popes*, s. 317.

20 Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 239.

21 Josef KRLÍN, *Papežská politika*, Praha 1946, s. 163.

22 Pius XI., *Antitotalitní encyklika*, Praha 2015, s. 81.

23 J. BABIUCHOVÁ – J. LUXMOORE, *Vatikán a rudý prapor*, s. 20; E. LORA – R. SIMIONATI (eds.), *Enchiridion delle Encicliche*, III (Leone XIII) 1878–1903, s. 33.

chtíč žádostivosti, pro niž se podle nich udržuje společnost domácností.²⁴ Hlava katolické církve označila socialismus, komunismus a nihilismus za tři aspekty téže ideologie, jež stojí proti morálním hodnotám, přirozeným institucím a zásadám autority a vlastnictví.

Papež Lev XIII. se domníval, že jsou zmíněné doktríny v rozporu nejen s přirozeným řádem, ale rovněž s křesťanstvím. Na adresu soukromého vlastnictví, které církev respektovala, prohlásil: „Ve skutečnosti si socialisté myslí, že právo na vlastnictví je lidský vynález, který stojí v protikladu k přirozené rovnosti lidí, toužících po společném vlastnictví. Domnívají se, že chudoba bude opuštěna a oni získají majetek a práva těch nejbohatších. Církev mnohem moudřejší a užitečnější ve vztahu k vlastnictví uznává nerovnost mezi lidmi, pro jejich fyzické síly a přirozeně odlišné postoje, a chce pro všechny zachovat neporušené a nedotknutelné právo na vlastnictví i nebeskou vládu, která vychází z téže povahy.“²⁵ Na druhé straně pozice katolické církve oslabovaly její útoky proti liberalismu, který si podle katolické tradice nevážil náboženské autority a tradice a příliš se poddával individuálnímu svědomí, které je obětí ducha doby a nespolehlivé protikladnosti.²⁶ Proti liberalismu jako sobeckému individualizmu ostře vystoupil papež Lev XIII. v encyklice *Immortale Dei* v listopadu 1885, kde jej opakovaně napomenul, že umožnil ziskuchtivým jedincům vykořisťovat své bližní a vyzvedl lidskou důstojnost dělníka, který nemá být oceňován jen podle pracovních schopností a dovedností, ale rovněž podle vlastních duchovních potřeb.²⁷

Skutečně revoluční se stala teprve sociální encyklika *Rerum novarum* z roku 1891, v níž papež Lev XIII. vycházel ze své osobní zkušenosti apoštolského nuncia v Belgii, kde strávil období 40. let 19. století jako diplomatický zástupce Svatého stolce a poznal bídný život nižších sociálních vrstev.²⁸ Tato první sociální encyklika v dějinách katolické církve byla vydána v květnu 1891 a přinášela proměnu katolického akcentu v novotomistickém duchu při pohledu na sociální otázku směrem od odsudku k pozitivnímu řešení.²⁹ Její celkový charakter naznačovala již její první věta: „Dychtění po novotách již dlouho zneklidňuje státy; bylo proto přirozené a ne-

---

24 Ibidem, s. 34–35.

25 Ibidem, s. 47.

26 Michael NOVAK, *Katolické sociální myšlení a liberální instituce. Vývoj a perspektivy katolického sociálního myšlení*, Praha 1999, s. 50.

27 Elio GURRIERO – Annibale ZAMBARBIERI, *La Chiesa e la società industriale*, I (1878–1922), Milano 1990, s. 211.

28 J. BABIUCHOVÁ – J. LUXMOORE, *Vatikán a rudý prapor*, s. 21.

29 E. GURRIERO – A. ZAMBARBIERI, *La Chiesa e la società industriale*, s. 209.

zbytné, že se snaha o změny přesunula z oblasti politiky na příbuzné pole hospodářské.³⁰ Papežovo rozhodnutí iniciovat katolické sociální hnutí lze chápat jako pokus obnovit přítomnost církve v dobovém dění, a to tak, že se církev přiblíží oprávněným moderním potřebám a zájmům. *Rerum novarum* projevila porozumění pro nové sociální problémy, přičemž kritizovala kapitalistický systém a nedůstojné postavení dělnictva, třebaže ve jménu křesťanské solidarity odmítala násilí a třídní boj. Do určité míry představovala protiváhu řešení sociální otázky tak, jak si ji uzurpovala radikální levice – ostatně její druhá kapitola je příznačně nazvaná *Socialismus problémy dělníků neřeší*.³¹

Na třiceti dvou stranách představila encyklika sociální nauku církve, jež vycházela z křesťanského solidarizmu a podněcovala zájem o další řešení sociální otázky. V pěti kapitolách papež vysvětlil vztah církve k problematickým otázkám, načrtl jejich řešení a zaujal nové stanovisko k sociálním problémům tehdejší průmyslové společnosti. Vyjádřil též názor, že dělnickou krizi a třídní nevráživost nevyřeší ani socialismus, ani liberalismus, ale především solidarita (charita) a vhodný zásah státu s pomocí církve. S marxismem se papež sice shodoval v přesvědčení, že se právě liberalismus svou nevázanou konkurencí, bezohledným, nelidským vykořisťováním pracovních sil, nerespektováním náboženských zásad atd., dopustil na dělnictvu do nebe volajících hříchů,³² nicméně odmítal jeho cestu za spravedlivější společností skrze vynucovanou rovnost lidí, nepřirozený třídní boj, zespolečenštění výrobních prostředků, přílišný materialismus, degradaci rodiny, přičemž mu vyčítal zejména jeho nekřesťanský základ, zášť proti Bohu a bezohledné přivlastňování si soukromého vlastnictví.³³

Hlavní výtky Lva XIII. vůči socialistickému hnutí byly dvojí. Socialismus usiloval o úplnou rovnost lidí, která byla podle papeže nemožná, a prosazoval třídní boj, který byl zhoubný. Lev XIII. proto vyzýval ke zřízení dělnických organizací, založených na bratrství pod ochranou katolické církve, které se měly stát účinným prostředkem k překonání sociální propasti. V době, kdy liberalismus svým systémem umožňoval ziskuchtivým jedincům vykořisťovat své bližní, připomínal papež, že i dělník má svou lidskou důstojnost, korunovanou důstojností křesťana. Člověk nesmí být oceňován jen podle svých pracovních schopností, ale musí na něj být

30 *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha 1996, s. 25.

31 M. NOVAK, *Katolické sociální myšlení a liberální instituce*, s. 157.

32 Myšleno útisk chudých lidí, lidí bezmocných a ocitajících se v sociální nouzi, zejména vdov a sirotků a zadržování mzdy.

33 Bedřich VAŠEK, *Cesty k sociální spravedlnosti. Základní křesťanské zásady hospodářsko-sociální*, Praha 1936, s. 14–15.

brán ohled také jako na mravní osobu s jistými duchovními potřebami.³⁴ Základním principem byla pro Lva XIII. skutečnost, že společenské vrstvy nejsou buď od přírody, nebo historickým vývojem vůči sobě navzájem nepřátelské, ale tvoří harmonický celek jako údy jednoho (Kristova) těla. Bohatí a chudí se navzájem potřebují: kapitál se nemůže obejít bez práce a práce bez kapitálu. Řešení proto podle církevní nauky nepředstavuje likvidace soukromého vlastnictví, ale naopak majetková emancipace nejhudších vrstev, které by se i drobným jměním zbavily své závislosti na kapitalistovi.³⁵

Encyklika *Rerum novarum* současně odrážela změny v nahlížení na ekonomiku ze strany Svatého stolce, a to v linii od lokální ke globální úrovni. Předchůdci Lva XIII. měli osobní zkušenosti převážně s agrární ekonomikou střední Itálie, která dlouho fungovala na feudálním modelu. Proto pro ně představovaly socialismus a komunismus daleko více abstraktní ideologie, než hnutí, která byla přitažlivá pro dělnické vrstvy, s nimiž měl Papežský stát malé zkušenosti. Lev XIII. však se svojí zkušeností ze západní Evropy pochopil, že jak liberální filozofie a ekonomika volného trhu, tak kolektivistický a nespravedlivý socialismus nejen málo soucítí s těžkým životním údělem dělníků, ale především připravují cestu sekularizaci a dělnické vrstvy odcizují církvi. Rozhodl se proto jednat a vystoupit proti oběma ateistickým ideologiím.³⁶

Dělnická otázka měla být řešena na třech úrovních: na úrovni státu, svěpomocných organizací a církve. Stát měl podle křesťanské encykliky hájit zájmy celku, tedy zájmy všech pracujících, jež považuje za blaho všech svých občanů. Encyklika mluvila o zákonné ochraně vlastníků majetku, o ochraně dělníků, o úloze mzdy, která musí stačit na obživu dělníků i jejich rodin. Proti nesmiřitelnému protikladu práce a kapitálu, jak o něm mluvili v *Manifestu komunistické strany* K. Marx a F. Engels, postavil papež požadavek vyrovnanosti a harmonie.³⁷ Zákony měly podle katolické nauky chránit majetek, zbytečně ho nezatěžovat vysokými daněmi. V další části církev pojednávala o nutnosti zřízení na státu nezávislých spolků, s cílem zabezpečit materiální potřeby dělníků v případě nemoci, úmrtí apod. Sociální život upravovala encyklika se zřetelem na zlepšení náboženského a mravního života a posílení rodiny jako základní jednotky společnosti. Samotná encyklika byla vý-

34 Jiří BAHOUNEK, *Sociální učení církve*, Brno 1991, s. 15–16.

35 Robert P. KOWNACKI, *Catholic Social Thought. From Rerum Novarum to Centesimus Annus*, *The Ecumenical Review* 43, 1991, č. 4, s. 431.

36 John W. O'MALLEY, *A History of the Popes. From Peter to the Present*, New York – Toronto 2010, s. 257; G. BARBERINI, *Ostpolitik della Santa Sede*, s. 7.

37 August FRANZEN, *Malé dějiny církve*, Kostelní Vydří 2006, s. 331.

zvou papeže kněžím k boji za naplnění sociálních práv utlačovaných: vytvořte spolky, budujte církevní organizace, založte časopisy, vedte odbory, aktivujte charitativní hnutí a zakládejte křesťanské politické strany. Mladí ji proto pochopili jako aktivní výzvu, jako živou účast na politickém a sociálním životě v zemi, a proto k ní i tak přistupovali.

Naléhavá žádost Lva XIII. se však setkala s různými ohlasy. Katolická hierarchie přijala encykliku velmi rozpačitě; biskupové byli v mnoha zemích politicky silně spjati s tradičními monarchiemi a nevyvinuli iniciativu k realizaci nové encykliky, protože se domnívali, že sociální problémy a dělnická otázka nepatří do kompetence církve.³⁸ Pokud se přesto někteří mladí nadšení kněží do rozvíjení sociálně-politické oblasti pustili, neboť znali poměry a bídu nižších vrstev, vyšší klérus jim bránil;³⁹ jejich řešení se omezilo na podporu aktivit v charitativní sféře. Byla to právě tato encyklika, která připravila podmínky pro rozvoj křesťansko-sociálního hnutí a výrazně přispěla k politické angažovanosti církve, jež už nemohla stát stranou jejich řešení. Na druhé straně se encyklika objevila se zpožděním dvou generací, téměř padesát let po vydání *Manifestu komunistické strany*, takže nebyl její dopad na členy nespravedlivého světového řádu již tolik očekávaný a účinný, neboť dělníci mezitím uvěřili v revoluční kompenzaci dosažitelnou již v tomto světě. Je zřejmé, že těžké rány osudu, nezaměstnanost, špatné bydlení, nízká životní úroveň atd., odvedly postupně mnohé lidi od víry.⁴⁰

Pokud pro kapitalisty nebyl přijatelný zejména požadavek, aby podporovali zajištění dělníků, pro dělníky byly umírněné, pozvolné kroky církve chabé. Nejvíce ze všech zuřili komunisté, kteří v činnosti církve spatřovali otevřenou intervenci do jimi monopolizované sociální otázky. Jak uvedl K. Marx ve svém listu F. Engelsovi ze září 1869: „Na této potulce Belgií, při pobytu v Cáchách a na cestě zpět po Rýně, jsem se přesvědčil, že je nutno potírat kněze, zvláště v katolických krajinách. Pomoci Internacionály budu jednati v tomto smyslu. Tito psi, jako biskup Ketteler v Mohuči, faráři na Düsseldorfském kongresu a jiní koketují s dělnickou otázkou, jen když se jim zdá, že se jim hodí.“⁴¹ Nekatolická veřejnost chápala *Rerum novarum* jako podporu církve směrem ke stávajícím sociálním pořádkům. Chudí se proto přikláněli k socialistickým stranám, které jim přímo a rychle slibovaly zlepšení

38 J. W. O'MALLEY, *A History of the Popes*, s. 258; Cyril MARTINEK, *Cesta k solidaritě*, Svitavy 1998, s. 69.

39 Pavel MAREK, *Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického tábora na přelomu 19. a 20. století*, Olomouc 2003, s. 360.

40 Hugh McLEOD, *Náboženství a lidé západní Evropy 1789–1989*, Brno 2007, s. 157.

41 J. KRLÍN, *Papežská politika*, s. 167.

životních podmínek, a oslabovali své vazby ke katolické církvi. Jak velmi trefně poznamenal církevní historik August Franzen (1912–1972), „Zatím ovládli dělnické masy, které se stále více vzdalovaly od církve, Marx a Engels. Sociální encyklika Lva XIII. přišla pozdě [...] Zatímco církev ustrnula v měšťáckém prostředí, propadl proletariát ateistickému marxismu.“⁴²

Když se v lednu 1901 Lev XIII. ve své encyklice *Graves de communi re* vyslovil o křesťanské demokracii, hovořil současně proti mylné teorii socialismu.⁴³ Proti nenávisti třídního boje postavil papež evangelijní přikázání o lásce k bližnímu (Jan 13, 34–35; Mt 11, 5), které je staré jako samo křesťanství. Třebaže činnost lásky k bližnímu byla v církvi praktikována již od dob apoštolů, socialisté se ji snaží zbavit přirozeného duchovního základu.⁴⁴ Proti levicové ideologii vystoupil rovněž Lvův nástupce Pius X. (1835–1914, pontifikát 1903–1914) ve své encyklice *Il fermo proposito* z června 1905, papežskému dokumentu, jenž se primárně zabýval Katolickou akcí v Itálii, jež byla úzce spjata s encyklikou *Rerum novarum*.⁴⁵ Pokud totiž poslední zmíněný dokument určoval směr církevního myšlení o sociálních problémech, dokument z roku 1905 určoval normy pro jednání katolíků.⁴⁶ Ke studiu sociální otázky v Itálii, podobně jako v jiných zemích, přistoupili rovněž katoličtí kněží, kteří odmítali monopol socialistického hnutí na (vy)řešení sociální otázky. Cílem Katolické akce se stala zásada Piova pontifikátu – *Vše obnovit v Kristu!*⁴⁷

Když byla Piem X. v roce 1904 rozpuštěna organizace katolické církve *Opera dei Congressi*, jež od 70. let 19. století jako nepolitická organizace podporovala ideje papežství a věnovala se řešení sociální otázky ve prospěch těch nejbídnějších vrstev, vyrostla na jejích základech Katolická akce. Zrod nové organizace byl ohlášen papežem Piem X. v jeho encyklice *Il fermo proposito* z června 1905. Jeho předpoklad počítal s vytvořením tří velkých unií, které by sjednotily všechny italské katolické asociace – lidové, ekonomické a volební. Poněvadž se ze tří zmíněných asociací rozvíjela pouze ta první, ostatní během času ztrácely na významu a prakticky zanikly. Kdyby nebyl Benedikt XV. (1854–1922, pontifikát 1914–1922) v roce 1918 Katolickou akci reformoval a Pius XI. o čtyři roky později oživil, pravděpo-

42 A. FRANZEN, *Malé církevní dějiny*, s. 276.

43 E. GURRIERO – A. ZAMBARBIERI, *La Chiesa e la società industriale*, s. 212; E. LORA – R. SIMIONATI, *Enchiridion delle Encicliche*, III, s. 1213.

44 *Ibidem*, s. 1223–1225.

45 E. LORA – R. SIMIONATI (eds.), *Enchiridion delle Encicliche*, IV (Pio X, Benedetto XV) 1903–1922, s. 141.

46 E. GURRIERO – A. ZAMBARBIERI, *La Chiesa e la società industriale*, s. 213.

47 E. LORA – R. SIMIONATI (eds.), *Enchiridion delle Encicliche*, IV, s. 136.

dobně by jako celek nepřežila turbulentní změny a krizi církve po první světové válce.⁴⁸ Katolická akce se stala autonomní nepolitickou aktivitou a nástrojem k přiblížení se moderní sekulární společnosti, jakousi moderní obnovou katolického života v sekularizující se Evropě. Členové hnutí se zavazovali ke čtyřem povinnostem: k poslušnosti papeži, studiu náboženství, životu podle křesťanských zásad a spolupráci s charitou. Po první světové válce sdružovala Katolická akce laiky i církevní hodnostáře.⁴⁹

První encyklika Piova nástupce papeže Benedikta XV. *Ad beatissimi apostolorum* vyšla půl roku po vypuknutí první světové války dne 1. listopadu 1914. Přestože je ve většině případů považována za encykliku vyzývající válečné strany k ukončení bojů,⁵⁰ kdy se papež s ohledem na univerzální plán Boží spásy jasnými, srozumitelnými a tvrdými slovy vyslovil proti nesmyslnému vraždění, římský pontifik v ní opět odmítl třídní boj a bludy socialismu. Doslova zde Benedikt XV. uvedl: „Nechceme se bavit opakovaním důvodů, které zřejmě dokazují nesprávnost socialismu a jiných podobných bludů. Náš předchůdce Lev XIII. pojednal o tom nad míru mistrně v pamětihodných oběžnicích; a vy, ctihodní bratři, snažte se, aby ony osvědčené nauky v zapomenutí neupadly. [...] Nicméně však přece dosáhne toho, aby nejvyšší skláněli se k nejnižším a s nimi nejen spravedlivě jednali, jak jest potřeba, nýbrž prokazovali jim i blahovůli, přívětivost a shovívavost.“⁵¹

Svatý stolec tak na prahu 20. století považoval komunismus za ideu falešného vykoupení, lživý ideál spravedlnosti, rovnosti a bratrství v hmotě a práci i falešný mysticismus, který svým přímočarým materializmem, bezbožností, popíráním lidské svobody, odmítáním individuality, negací kvalitativní hierarchie a mravního řádu ustanoveného Bohem, znevažoval základní autoritu, soukromý majetek, rodinu, manželství atd. Odmítnutí pramenilo především z reflexe politické ideologie jako humanity bez lidství a bez Boha, a proto nepřijatelné.

Socialismus měl podle Benedikta XV. rovněž podíl na vypuknutí konfliktu. Když papež rekonstruoval příčiny světové války, neviděl v nich primárně pouze mocensko-politické ambice každé z velmocí, ale domníval se, že válka je důsledkem těžkých provinění, jako byly nedostatek vzájemné lásky mezi lidmi, pohrdání auto-

48 Giovanni SALE, *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, Milano 2007, s. 92.

49 Marek ŠMÍD, *Vatikán a italský fašismus 1922–1945*, Praha 2018, s. 40.

50 E. LORA – R. SIMIONATI (eds.), *Enchiridion delle Encicliche*, IV, s. 464–495; *Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale*, annus VI, volumen VI, Roma 1914, s. 565–582. Do češtiny encykliku přeložil Karel Dostál-Lutinov, podrobněji: *I. okružní list „Ad beatissimi apostolorum principis cathedram arcano“ Jeho Svatosti papeže Benedikta XV.*, Olomouc 1914.

51 *Ibidem*, s. 15–16.

ritou představených, nespravedlivé vztahy jednotlivých společenských tříd a hon za pomíjivým blahobytem jako jediným cílem člověka,⁵² kdy se z lidského jednání vytratily křesťanské zásady. Byl přesvědčen, že hybatelem války je rovněž ekonomická situace, kdy se Velká Británie cítila ohrožována sílícím německým obchodem v Evropě.⁵³ Viníkem byl podle papeže vzepjatý nacionalismus vojáků každé z válečných stran, který je přesvědčoval o správnosti jejich boje proti nepřátelské agresi. I katolíci tak věřili, že bojují za obranu práva, spravedlnosti, pravdy a křesťanství, přičemž válečné strany neváhaly poukazovat na paralelu s křížovými výpravami ve středověku.⁵⁴

Kritiky komunismu, který již netrápil Svatý stolec pouze jako opoziční proud, ale stal se státní ideologií v největší zemi světa, po bolševické revoluci v listopadu 1917 zesílily. Během prvních měsíců vlády přijal bolševický režim sérii legislativních aktů, jež omezovaly náboženský život v Rusku. Dne 11. listopadu 1917 zakázali výuku náboženství ve školách a zestátnili všechny vzdělávací instituce církve, o měsíc později byl za jedinou platnou formu manželství prohlášen občanský sňatek. Přítomnost duchovních v armádě a námořnictvu byla zrušena dekretem z ledna 1918. O týden později, dne 23. ledna 1918, vydala Leninova vláda dekret o odluce církve od státu, což ve skutečnosti – pod zástěrkou prosazení svobody svědomí – označovalo zlověstnou kampaň za konfiskaci církevního majetku „ve prospěch lidu“. Vydaný dekret přispěl k pronásledování církve, která byla nyní vystavena přímé perzekuci. Vraždy duchovních včetně biskupů, ozbrojené útoky na procesí, zavírání klášterů či kampaně proti ostatkům svatých se staly každodenností revolučního života v Rusku. V červenci téhož roku byli duchovní a řeholníci zbaveni volebního práva.⁵⁵

Vatikánské kruhy považovaly, ostatně jako mnohé evropské vlády, diktaturu bolševiků v Rusku za dočasnou a věřily v její brzký pád.⁵⁶ Dobře znaly její materialistickou a ateistickou povahu, přičemž postřehly značné množství židů v bolševických řídicích orgánech, což v nich vzbuzovalo obavy ze židobolševického spiknutí proti katolické církvi. Třebaže papež Benedikt XV. tuto teorii odmítal, považoval

---

52 Ibidem, s. 8–9.

53 Antonio SCOTTÀ, *Papa Benedetto XV. La chiesa, la grande guerra, la pace (1914–1922)*, Roma 2009, s. 47.

54 Gabriele PAOLINI, *Offensive di pace. La Santa Sede e la prima guerra mondiale*, Firenze 2008, s. 41.

55 Andrej ZUBOV, *Dějiny Ruska 20. století, I. (1894–1939)*, Praha 2014, s. 510–511.

56 Roberto MOROZZO DELLA ROCCA, *Santa Sede e Russia rivoluzionaria*, in: Giorgio Rumi (ed.), *Benedetto XV e la pace – 1918*, Brescia 1990, s. 158.

bolševický puč za dílo satanovo. Přesto papež na dění na východě nerezignoval a hledal všechny možnosti, jak by mohl vstoupit do diplomatických styků se sovětskou vládou v Moskvě, zejména ve prospěch místních katolíků. Pontifikáty Pia XI. (1857–1939, pontifikát 1922–1939) a Pia XII. (1876–1958, pontifikát 1939–1958) se tak vyznačovaly trvalým odmítáním komunistické ideologie, např. v encyklikách *Miserentissimus Redemptor* (1928), *Quadragesimo anno* (1931), *Caritate Christi* (1932), *Acerba animi* (1932), *Dilectissima nobis* (1933) či *Divini Redemptoris* (1937), takže možné možnosti jednat s komunistickými zeměmi ve střední a východní Evropě nastaly až po nástupu Jana XXIII. (1881–1963, pontifikát 1958–1963) na svatopetrský stolec v roce 1958. Když tento papež rezignoval na kritické vymezování se vůči komunismu, ukončil Svatý stolec více než stoletou nevraživost jeho předchůdců vůči této politické ideologii. Definitivním opuštěním tvrdé protikomunistické politiky se tak stal teprve papež Pavel VI. (1897–1978, pontifikát 1963–1978) a Druhý vatikánský koncil v letech 1962–1965, který po zkušenosti s předchozí konfrontací odmítl v oficiálních koncilních dokumentech – po předchozí vzrušené debatě církevních hodnostářů – komunismus odsoudit.

SUMMARY

The study submitted, the core of which is the period of the 19th century, deals with the relation of the Catholic Church to the ideology of communism. It observes in detail the individual reactions of the Holy See to the political ideology, which from the beginning did not agree with the principles of Christian church doctrine, while it contradicted natural law from the Roman view. It is precisely the confrontation with left-wing ideology that forced the Church to clarify its social teachings and to shift its accent to the social sphere where the Pope refused his way for a fairer society through forced equality of people, an unnatural class struggle, communization of the means of production, excessive materialism and degradation of the family, in which he criticised especially the non-Christian basis, hatred of God, and indiscriminate appropriation of private property. At a time when liberalism by its system allowed profitable individuals to exploit their neighbours, the pope reminded that the labourer also had his human dignity crowned with the dignity of a Christian. In the political sphere, communism was condemned in the second half of the 19th century as a mistaken fallacy of modern times. Communism, however, was unacceptable to the Holy See because it was based on philosophical materialism that manifested itself in atheism and the struggle against the revealed religion. The ascension of Communism to power in Russia in 1917 deepened these conflicts, because the radical left-wing regime acted openly against the Church and severely restricted religious life in Russia. The popes of the first half of the 20th century thus firmly and repeatedly rejected Communist ideology, which seeks a complete disruption of the social order and completely defies the Christian way of life. A relaxation of the situation and relative responsiveness first came with the pontificate of Pope Paul VI and the Second Vatican Council, which after its experience with previous confrontation refused to denounce communism in the official council documents.

III.
Česká historická rusistika

STUDIE

Kulturní dějiny šlechty v pozdní éře carského Ruska – opomíjené téma historiografie?¹

ZBYNĚK VYDRA

Filozofická fakulta, Univerzita Pardubice

The Cultural History of the Nobility in Late Imperial Russia – a Forgotten Topic of Historiography?

The study deals with the topic of the cultural history of the nobility in Late Imperial Russia (1861–1917). In the first part, the author draws attention to the different definitions of nobility in the context of the estates' organization of Russian society and in particular addresses the suitability of the term aristocracy in Russia. The second part of the study presents an overview of existing historiography on the nobility, especially in the field of cultural history. The main research directions and trends are shown here and the problem of the long-dominating orientation of the historians on the period of the 18th century and the first half of the 19th century are also presented. The third part is a critical overview of the sources of the cultural history

---

1 Studie je rozšířenou a upravenou verzí referátu předneseného na 11. sjezdu českých historiků v Olomouci 13.–15. 9. 2017 v rámci panelu P77 Východiska, současný stav a výhledy českého výzkumu dějin východní Evropy do roku 1918. Sepsání studie bylo podpořeno z projektu SGS 2017/008 Fakulty filozofické Univerzity Pardubice. Jelikož studie byla dokončena v době mého půlročního výzkumného pobytu na Aleksanteri Institute v Helsinkách, děkuji kolegyním a kolegům z Aleksanteri Institute a především zaměstnancům Slovanské knihovny v Helsinkách za podporu.

of the nobility, and especially the sources of a personal nature. In the final, fourth section, the author discusses the possibilities of further research.

Key words: Russia, cultural history, nobility, 19th century, 1861–1917

Každý, kdo se být jen letmo seznámil s ruskou literaturou 19. století, si nepochybně povšiml jedno charakteristického znaku – většina autorů se v próze více či méně dotkla šlechtického prostředí. Nejen proto, že šlechta byla privilegovanou a dominantní sociální skupinou, nýbrž i proto, že valná část literátů byla šlechtického původu. Šlechtická stopa se táhne celým 19. stoletím, od Puškina a Lermontova přes Turgeněva a Tolstého až k Čechovovi a Nabokovovi. Fakt, že šlechta byla tématem literatury i jejím důležitým tvůrcem odrážel reálný život. V literárním obrazu šlechty se pohybovalo nepřeborné množství různých typů: petrohradští kosmopolité hovořící více francouzsky než rusky (dvorská aristokracie ve *Vojně a míru*), moskevští patrioti dávající najevo odstup od petrohradských „odrodilců“ (opět *Vojna a mír*, rodina Rostovů), pracovití idealisté aktivně se věnující správě venkovského panství (Levin v *Anně Kareninové*), od reality odtržené šlechtičny nostalgicky vzpomínající na minulé časy a neschopné praktického uvažování o přítomnosti a budoucnosti (Raněvská ve *Višňovém sadu* nebo Gurmyžská v *Lese*), případně šlechtici zahnívající nudou jako Oblomov, a v neposlední řadě zkrachovalci, аванturisté a podvoničci, jejichž jedinou a pochybnou devízou byl šlechtický původ skutečný (Chlestakov v *Revizorovi*) či vymyšlený (Čičikov v *Mrtvých duších*). Na jedné straně tyto typy odrážely realitu, současně ovšem literatura vytvářela mýty, v nichž se realita mísila s fikcí. Vznikaly stereotypy a auto-stereotypy, které později sami šlechtici používali při reflexích a sebereflexích. Tak jako skutečné osoby byly inspirací literárním postavám, tak se literární postavy s odstupem času zhmotňovaly v realitu.

Historický obraz šlechty se tím poněkud zamlžuje. Mým záměrem je v následujícím studii ukázat, jak se v zamlžené krajině pohybovali a pohybují historici. Je totiž třeba uznat, že zatímco téma šlechtického života silně rezonovalo v beletrii, v historiografii byla jeho ozvěna slabší. Chci se proto zamyslet nad tím, čím je to způsobeno a jaké jsou aktuální možnosti výzkumu s ohledem na pramennou základnu. Nejde mi o totální analýzu všech aspektů dějin šlechty, pouze o naznačení možných cest na poli kulturní historie s využitím inspirací ze starší historiografie či historiografie šlechty mimo Rusko.

Šlechtici, statkáři, aristokraté?

Šlechta v Rusku byla velice heterogenní a rozhodně se nejednalo o jednolitou skupinu. Sčítání lidu z roku 1897 uvádělo zhruba 1,2 milionu dědičných šlechticů v ruském impériu,² takže u takto početné skupiny byla jistá míra vnitřní diverzifikace a stratifikace očekávatelná. Historik je tudíž prakticky okamžitě postaven před první klíčovou otázkou: kým fakticky šlechta v Rusku byla?

Ruská společnost 18. a 19. století byla společností stavovskou. Každý stav (*soslovije*) měl přiřčenu specifickou společenskou funkci a práva a povinnosti jednotlivce závisely na tom, k jakému stavu patřil. Stavovská příslušnost byla obvykle dědičná.³ Tento model společenského uspořádání Rusko přijalo na počátku 18. století a jednalo se v zásadě o západoevropský model. V Rusku zůstal zachován oficiálně až do revoluce roku 1917, zatímco západní Evropa jej začala postupně opouštět od druhé poloviny 18. století. V stavovském systému šlechta byla pomyslným prvním stavem, s nejčtenějšími privilegii. Její nadřazenost nad ostatními stavy byla ještě posílena zrušením služebné povinnosti carem–imperátorem Petrem III. v roce 1762 a potvrzením stavovských privilegií Šlechtickou chartou vydanou roku 1785 carevnou-imperátorkou Kateřinou II.

Šlechta se dělila do dvou základních skupin: na šlechtu dědičnou (potomstvennoje dvorjanstvo; hereditary nobility) a šlechtu osobní (ličnoje dvorjanstvo; personal nobility). Pro nás je relevantní první skupina, neboť pouze u dědičné

---

2 *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 goda*, vol. 1, Sankt Petěrburg 1905, s. 160–163. Dále srov. Sergej Dmitrijevič MOROZOV, *Naselenije Rossii na ruběže XIX–XX vjeka*, Otčečstvennaja istorija, 1999, č. 4, s. 32–46.

3 Historiografická diskuze o původu stavů a jejich fungování v ruském impériu je dlouhá (začíná už u Vasilije Ključevského, dost možná ještě dřív) s řadou protikladných názorů, včetně pohledu, že stavovský systém západoevropského typu v Rusku fakticky nikdy neexistoval (Confino), případně se o něm dá hovořit až od 1785 v souvislosti s Šlechtickou chartou. Srov. Vasilij KLJUČEVSKIJ, *Istorija soslovija v Rossii*, in: Sočiněníja, 8 vols., Moskva 1956–1959, vol. 6, s. 276–466 (poprvé publikováno v roce 1887); Michael CONFINO, *The „Soslovie“ (Estate) Paradigm: Reflections on Some Open Questions*, in: Cahiers du Monde russe 49, 2005, č. 4, s. 681–699; Gregory L. FREEZE, *The Soslovie (Estate) Paradigm in Russian Social History*, American Historical Review 91, February 1986, č. 1, s. 11–36; Alfred RIEBER, *The Sedimentary Society*, Russian History 16, 1989, č. 2–4, s. 353–376; Simon DIXON, *Russia's Soslovie (Estate) Paradigm Revisited*, Slavonic and East European Review 93, 2015, č. 4, s. 732–740. V širších souvislostech sociálního vývoje Ruska píše o *soslovijích* Elise Kimerling WIRTSCHAFTER, *Social Identity in Imperial Russia*, DeKalb 1997. Z nové ruské literatury především: Natalja Anatoljevna IVANOVA – Valentina Pavlovna ŽELTOVA, *Soslovnoje občestvo Rossijskoj imperii (XVIII – načalo XX veka)*, Moskva 2009 (o šlechtě viz s. 85–152).

šlechty se mohlo kontinuálně vyvíjet stavovské uvědomění. Šlechtická charta z roku 1785 rozdělila dědičnou šlechtu do šesti kategorií, víceméně z praktických důvodů zapisování šlechticů do guberniálních genealogických seznamů. Kategorie neměly právní význam a ani nijak nerefletovaly rozdíly v bohatství, vzdělání nebo služebném postavení. Rozdělení bylo následující: 1) rodiny osob povýšených do šlechtického stavu zvláštním carským patentem po roce 1685; 2) rodiny osob povýšených po roce 1721 díky službě v armádě; 3) rodiny osob povýšených po roce 1721 díky civilní službě; 4) rodiny naturalizovaných ruských poddaných, kteří byli šlechtici ve svých rodných zemích; 5) rodiny titulovaných šlechticů; 6) rodiny netitulovaných šlechticů, kteří šlechtictví získali před rokem 1685.⁴ Na přelomu 19. a 20. století většina šlechtických rodin náležela do 2. a 3. kategorie (33,7 %, respektive 28,2 %).⁵ Tuto část šlechty bychom mohli označit jako služebnou šlechtu (služebnoje dvorjanstvo; service nobility). A byť služebná povinnost byla zrušena již v roce 1762, až do roku 1917 bylo možné za službu státu (civilní či vojenskou) získat dědičné šlechtictví. S modernizací státu, rostoucí státní správou a zvyšujícím se počtem úředníků v centrálních i provinčních úřadech se počet šlechticů v 2. a 3. kategorii stále zvyšoval. Naproti tomu „stará šlechta“ představovala necelou jednu čtvrtinu celého prvního stavu a byla výrazně svázána s pozemkovou držbou. I proto bývá běžně označována jako statkářská šlechta (pomestnoje dvorjanstvo; landed nobility). Obě skupiny v praxi byly propojeny, protože titulovaní šlechtici a statkáři/poměšiči běžně zastávali pozice ve státní správě a na druhé straně nic nebránilo osobě získavší dědičné šlechtictví v koupi statku. Lze předpokládat, že základní rozdíl mezi těmito skupinami byl ve stavovském uvědomění, neboť u statkářské šlechty byla přináležitost k půdě, děděná po generaci, případně k titulu, úhelným kamenem rodové identity. Chci však na tomto místě předeslat, že otázka stavovské identity a její proměna patří právě k těm problémům v studiu ruské šlechty, které zatím byly relativně málo prozkoumány. V odborné literatuře se mimo jiné objevuje názor, že statkářská šlechta se pokládala za „jedinou opravdovou šlechtu“

4 Alexandr Vasiljevič ROMANoviČ-SLAVATINSKIJ, *Dvorjanstvo v Rossii ot načala XVIII vjeka do otmeny krepostnogo prava*, Sankt-Petěrburg 1870, s. 46. Romanovič-Slavatinskij (1832–1910) právníkem a právním historikem. Působil na Kyjevské univerzitě Sv. Vladimíra a jeho o vývoji šlechty v Rusku byla jeho doktorskou prací. Viz heslo: Romanovič-Slavatinskij in: Enciklopedičeskij Slovar, vol. 27, Sankt-Petěrburg 1899, s. 46.

5 Seymour BECKER, *Nobility and privilege in Late Imperial Russia*, DeKalb 1985, s. 179–180; Avenir Pavlovič KORELIN, *Dvorjanstvo v poreformennoj Rossii 1861–1904 gg.*, Moskva 1979, s. 32–33.

a na šlechtice z prvních tří kategorií se dívala „zpatra“.⁶ Tato teze by jistě snesla další analýzu a kritiku. Je totiž otevřenou otázkou, zda to platilo i na přelomu 19. a 20. století. Proč, k tomu se vrátíme později.

V rámci statkářské šlechty vynikala *titulovaná šlechta* (titulovannoje dvorjanstvo; titled nobility). V celém ruském impériu žilo na konci 19. století zhruba 800 titulovaných rodin – knížecích, hraběcích, baronských.⁷ Titulované rodiny, navzdory nízkému počtu, majetkově dominovaly celé statkářské šlechtě. Přes 50 % největších vlastníků půdy disponovalo šlechtickým titulem a co do rozsahu pozemkové držby, rodiny s titulem vlastnily zhruba 65 % půdy.⁸ Titul jako jeden z hlavních distinktivních znaků šlechtictví je tedy jedním z definičních znaků nové skupiny, kterou můžeme nazvat *aristokracií*. Zatímco v západoevropském a středoevropském prostředí se termín aristokracie používá standardně pro označení vyšší a dvorské šlechty, v Rusku se příliš neujal. Před rokem 1917 se používal zřídka a z úst určitých šlechticů vyznívalo slovo aristokrat až pejorativně.⁹ Sovět-

6 S. BECKER, *Nobility and Privilege*, s. 179.

7 Pouze výjimečně se objevovaly i další tituly přejímané ze zahraničí (např. markýz). Srov. A. V. ROMANOVIC-SLAVATINSKIJ, *Dvorjanstvo*, s. 37–43. Genealogické přehledy titulovaných rodin vycházely tiskem již v 19. století. Srov. Petr DOLGORUKOV, *Ruskaja rodoslovnaja kniga*, 4. vols., Sankt-Petěrburg 1857–1859; V. V. RUMMEL – V. V. GOLUBCOV, *Rodoslovnij sbornik ruskich dvorjanskich familij*, 2 vols., Sankt-Petěrburg 1886, 1887; Petr Nikolajevič PETROV, *Istorija rodov rossijskogo dvorjanstva*, 2 vols., Sankt-Petěrburg 1887 (reprint Moskva 1991); Sergej VASILJEVIČ, *Titulovanyje rody Rossijskoj imperii*, 2 vols., Sankt-Petěrburg 1910. V Rusku jsou nové encyklopedické příručky jsou vydávány od 90. let 20. století. Srov. *Dvorjanskije rody Rossijskoj imperii*, P. K. Grebelskij (ed.), 4 vols., Sankt Petěrburg 1993–1997. Mimo ruskou produkci především: Jacques FERRAND, *Les Familles Princières de L'Ancien Empire de Russie*, 3 vols, Paris 1979-1982. Jean-Marie THIÉBAUD, *Armorial et nobiliaire de l'Empire de Russie*, 2 vols., Paris 2014.

8 Ljudmila P. MINARIK, *Ekonomičeskaja charakteristika krupnějšich zemelnych sobstvennikov Rossii konca XIX–načala XX veka. Zemlevladienje, zemlepolzovanije, sistema chozjajstva*, Moskva 1971, s. 13–19. Minariková do skupiny „největších vlastníků“ zařadila rodiny vlastníci více jak 50 tisíc desjatín půdy (1 desjatina = 1,0925 hektaru). Těchto rodin bylo na konci 19. století 102.

9 Například šlechtici vyznávající slavjanofilské myšlenky brali za aristokraty petrohradské kosmopolity pohybující se u dvora, členy Anglického klubu a Imperiálního jachtklubu, kteří se odcizili právě ruské šlechtě. Takový byl například postoj hraběte Sergeje Dmitrijeviče Šeremetěva, který přitom objektivně vzato svým majetkem, titulem, rodovými vazbami a funkcemi u carského dvora byl ukázkovým aristokratem. O složitosti vztahu k označení části šlechty za aristokracii svědčí i kategoričné prohlášení kněžny Lidije Vasilčikové, že „slovo aristokracie se v Rusku nikdy nepoužívalo“, zatímco o generaci starší kníže Georgij Lvov se bez odporu přihlásil k tomu, že „naše rodina patřila k vyšší aristokracii“. Jak dokazují dobové encyklopedie a etymologické slovníky, ruský jazyk rozhodně výraz *aristokracie* (aristokratija) registroval. Srov. Sergej Dmitrijevič ŠEREMETEV, *Memuary grafa S. D. Šeremetěva*, Moskva 2001, s. 330; Lidija Leonidovna VASILČIKOVA, *Isčeznuščaja Rossija*, Moskva 1995, s. 75; Georgij Jevgenjevič LVOV, *Vospominanija*,

ská historiografie si výraz aristokracie také neosvojila a dědičnou šlechtu posuzovala jako jednu skupinu (dvorjanstvo). Teprve v posledních letech se začíná termín aristokracie více používat, a to pod vlivem západní historiografie¹⁰ i domácí ruské tvorby.¹¹ Britský historik Dominic Lieven aristokracii definoval jako úzkou elitní skupinu tvořenou titulovanými, starobylými a bohatými rodinami s těsnou vazbou na carský dvůr, mající hlavní rezidence v Petrohradě nebo Moskvě, a vyznačující se vysokým stupněm kosmopolitismu. Tím se odlišovala od venkovské šlechty, jejíž život se odehrával primárně v provincii.¹² Lievenovu definici pokládáme za zcela přijatelnou, ovšem s poznámkou, že ruský stavovský systém a rozdělení šlechty do kategorií podle Šlechtické charty neznaly „vyšší šlechtu“ nebo „nižší šlechtu“. Zužovat aristokracii na výlučně rodiny s titulem určitě nelze; řada rodin nepochybně splňovala veškerá kritéria pro zařazení do této kategorie, pouze nedisponovala titulem – například Naryškinové, Polovcové, Rodzjanko či Durnovo. Podobně nám vzniká problém s případným užíváním termínu *venkovská šlechta*. V Rusku se neužíval a jedná se o záležitost anglicky píšících historiků, kteří užívají termín „gentry“ jako ekvivalent k anglické venkovské šlechtě.¹³ Ruská historička Natalija Jakovkina pro rozlišení používá pojmenování dvorská aristokracie a provinční statkáři. Opět pokládáme za důležité podotknout, že jedním z velkých témat výzkumu by se měla stát míra propojenosti světů aristokracie a venkovské šlechty. Byla aristokracie onou pomyslnou „příliš uzavřenou společností“? To je další otázka, ke které se ještě vrátíme.

Moskva 2002, s. 25; Vladimir DAL, *Tolkovyj slovar živogo velikoruskogo jazyka*, vol. 1, Moskva 1994, s. 58; *Enciklopedičeskij slovar Brokgaus – Jefron*, „Aristokratija“, vol. 2, Sankt-Petěrburg 1890, s. 83–84.

- 10 Srov. Igor Anatoljevič CHRISTOFOROV, „*Aristokratičeskaja*“ *oppozicija Velikim reformam (koněc 1850 – seredina 1870-ch godov)*, Moskva 2002; Jevgenij Jevgenjevič JUDIN, *Knjazja Jusupovy: aristokratičeskaja semja v pozdneimperskoj Rossii, 1890–1916*, Moskva 2012; Natalija Ivanovna JAKOVKINA, *Russkoje dvorjanstvo pjervoj poloviny XIX veka. Byt i tradicii*, Sankt-Petěrburg 2002. Jakovkina používá termín „dvorská aristokracie“.
- 11 Ačkoli s ním přímo nepracuje, fakticky jeho oprávněnost přiznává historik sociálních dějin Boris Mironov, podle kterého se po garanci stavovských privilegií v letech 1762–1785 ruská šlechta, respektive aristokracie, v zásadě nelišila od svého západoevropoského protějšku. Srov. Boris Nikolajevič MIRONOV, *Socialnaja istorija Rossii perioda imperii*, vol. 2, Sankt-Petěrburg 1999, s. 135–136, 299.
- 12 Dominic LIEVEN, *The Elites*, in: *Cambridge History of Russia*, vol. 2, Imperial Russia 1689–1917, Cambridge 2006. Dále srov. Idem, *The Aristocracy in Europe 1815–1914*, Basingstoke – London 1992; ruské vydání *Aristokratija v Jevrope, 1815–1914*, Sankt-Petěrburg 2000.
- 13 Roberta T. MANNING, *The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government*, Princeton 1982; Mary W. CAVENDER, *Nests of the Gentry. Family, Estate, and Local Loyalties in Provincial Russia*, Newark 2007.

V stávajících definicích šlechty/aristokracie nehrají zásadní roli etnická kritéria. Píší-li historici o ruské šlechtě, obvykle tím mají na mysli veškerou šlechtu žijící na území ruského impéria. Teprve druhotně se uvádí národní specifikace – pobaltská německá šlechta, polská šlechta apod. Vychází to ze stavovského charakteru společnosti a způsobu organizace ruského státu. Ruské impérium v 18. a 19. století neustále rozšiřovalo své hranice a s tím rostl i počet neruského obyvatelstva, včetně neruské šlechty. O inkorporaci šlechty do ruského stavovského systému a uznání dědičných šlechtických práv rozhodoval stát. V případě titulované aristokracie s uznáním nebyl větší problém, takže baltští šlechtici s tradičními (většinou) baronskými tituly, organizovaní do lokálních stavovských šlechtických korporací (Ritterschaften), gruzínská knížata nebo polští magnáti (např. Braničtí, Lubomirští, Potočtí nebo Czartoryští) získali plnoprávné postavení v rámci ruské šlechty. V případě netitulované šlechty, což byla záležitost především velice početné polské šlechty, vznikal problém s dokazováním šlechtického původu; navíc situaci komplikoval odpor Poláků vůči carskému režimu. Neuznávání šlechtického původu se stalo standardní zbraní ruského státu proti odbojné polské šlechtě, zejména po Listopadovém povstání (1830).¹⁴ Je třeba dodat, že jestliže stát nepřístupoval k titulované šlechtě primárně nacionálně, pro její identitu národní uvědomění roli jistě hrálo. Zejména v případě polské aristokracie, která zůstala v ruském prostředí výrazně uzavřená do své „národní ulity“. Za vlády Alexandra I. to ještě nebylo tolik výrazné, avšak po porážce Listopadového povstání se již sňatky mezi velkoruskými a polskými rodinami prakticky vůbec neobjevují. Polská aristokracie si vytvářela vlastní rodovou a majetkovou síť.¹⁵ Baltské německé rody si rovněž uchovávaly své stavovské korporace a dbaly na udržení své „kasty“, což jim ale nebránilo být součástí širší imperiální elity a pracovat ve státní správě. Nacionální motivy se do šlechtického stavovského uvědomění dostávaly postupně v 19. století a průběžně posilovaly, typicky v odpověď na rusifikační a centralizační politiku ruského státu.

Jestliže máme za sebou zcela základní rozčlenění skupiny, je zřejmé, že výzkum dědičné šlechty jako celku úkolem jen obtížně proveditelným. Proto se naše úvahy budou týkat především aristokracie. Pokud budu následujícím textu používat vedle výrazu aristokracie i výraz šlechta, budu mít na mysli stále především aristokratickou část šlechty, nebude-li explicitně uvedeno jinak.

---

14 Andreas KAPPELER, *The Russian Empire. A Multi-Ethnic History*, s. 249–250.

15 Majetkové propojení rodin Potockých, Branických, Lubomirských, Radziwiłłů, Sanguszků a Tyszkiewiczů srov. L. P. MINARIK, s. 23–24.

Aristokracii pokládám za nejvhodnější skupinu pro výzkum z několika základních důvodů. Zaprvé se jedná o skupinu relativně malou a koncentrovanou na úzkém prostoru hlavních měst Petrohradu a Moskvy. Byť si jednotlivé rody udržovaly vazby na venkov, některé velmi těsné, přeci jen se pohybovaly primárně v aristokratickém mikrokosmu velkoměsta, případně carského dvora. Zadruhé, k aristokracii se dochovalo nejvíce pramenů, navíc pramenů osobní povahy, nejlépe použitelných pro výzkum kulturních dějin. Do třetice aristokracie svým vzděláním, životním stylem a značně kosmopolitní mentalitou se nejvíce přibližuje ostatní evropské aristokracii, tudíž lze provádět jejich vzájemnou komparaci. O ni se konekců pokusil již Dominic Lieven. Ačkoli předložil řadu podnětných závěrů, důležitých pro další bádání, nelze se ubránit dojmu, že jeho srovnání ruské aristokracie s německou a britskou přišlo příliš brzy (rok 1992), kdy výzkum o ruské šlechtě se teprve rozvíjel.¹⁶ A konečně začtvrté, na menší a jasně definovanou skupinu lze dobře aplikovat kulturně-historický přístup. Kulturní dějiny přitom chápu relativně široce jako primárně dějiny každodennosti spojené s dějinami mentalit, využívající sociálně-antropologické, kulturně-antropologické a mikrohistorické pohledy na minulost. Velmi vhodná je v této souvislosti aplikace „teorie habitu“ definované Pierrem Bourdieu.¹⁷ Nejedná se nám totiž pouze o rozkrytí „vnitřního světa“ aristokracie, ale i o zjištění, jakým způsobem se prezentovala vůči okolí, jak uvažování o sobě samé komunikovala v rámci své sociální skupiny i mimo ni, a také jak využívala svůj sociální kapitál pro prosazení svých zájmů a představ.¹⁸

Soustředění se na aristokracii přirozeně neznamená naprostou rezignaci na ostatní skupiny šlechty. Jak jsme ukázali výše, tyto skupiny byly více či méně propojeny a rozhodně je spojoval sociální, politický a kulturní kontext. Šlechta jako *stav* musela čelit obecným výzvám, které s sebou přinášely společenské a politické změny v druhé polovině 19. století. Jakýkoli výzkum aristokracie, nebo jen třeba určitých rodin, musí brát v úvahu širší kontext celé sociální skupiny (šlechtický stav/dvorjanskoje soslovije) či profesní a zájmové skupiny (statkáři/poměščíci).

---

16 LIEVEN, *The Aristocracy in Europe 1815–1914*. Lieven vůbec nepracoval s archivními prameny. Rovněž řadu pramenů osobní povahy nevezal v úvahu. Od vydání jeho knihy ovšem počet vydaných šlechtických deníků a memoárů obrovsky narostl.

17 Pierre BOURDIEU, *Teorie jednatí*, Praha 1998.

18 Srov. S. REICHHARDT, *Bourdieu für Historiker? Ein kultursoziologisches Angebot an die Sozialgeschichte*, in: T. Mergel – T. Welskop (eds.), *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*, München 1997, s. 71–93.

V zajištění zlatého věku?

Ačkoli šlechta představovala v carském Rusku privilegovanou společenskou skupinu, historiografie se jejímu životu věnovala dlouho spíše okrajově. O relevantním výzkumu lze vážně hovořit až od 60. let 20. století, přičemž sovětská historiografie byla zásadně determinována marxisticko-leninskou ideologií. Vedlo to k značným zjednodušením a také jednostranné orientaci na analýzu šlechtické ekonomiky, šlechtických statků a vývoj pozemkové držby v kontextu ruského přechodu ke kapitalismu po zrušení nevolnictví v roce 1861.¹⁹ Šlechta jako celek byla vnímána jako sociální třída odsouzená k úpadku a zániku. Sovětská historiografie, pokud se šlechtou vůbec zajímala, nevěnovala téměř žádnou pozornost dějinám každodenního života nebo dějinám mentalit.

Západní historiografie si ruskou šlechtu jaké téma našla rovněž přibližně v 60. letech 20. století. V anglosaské historiografii převažovala díla orientovaná na ruskou šlechtu 18. století a první polovinu 19. století, respektive na šlechtickou ekonomiku.²⁰ Velmi podobné zaměření (18. století, případně ještě první čtvrtina 19. století) měla též francouzská historiografie.²¹ Částečně to jistě lze vysvětlit silným frankofilstvím ruské aristokracie té doby. Pokud se západní historici zabývali

-
- 19 Andrej Matvejevič ANFIMOV, *Krupnoje pomeščičeske chozjajstvo Jevropejskoj Rossiji*, Moskva 1969; Valentin Semjonovič DJAKIN, *Buržuazija, dvorjanstvo i carizm v 1907–1911 gg.*, Leningrad 1978; Idem, *Buržuazija, dvorjanstvo i carizm v 1911–1914 gg. Razloženie tretiejunskoj sistemy*, Leningrad 1988; L. P. MINARIK, 1971; N. A. PROSKURJAKOVA, *Razmeščenie i struktura dvorjanskogo zemlevladienija Jevropejskoj Rossiji v konce XIX – načale XX veka*, Istorija SSSR 1 (1973), s. 55–75; A. P. KORELIN, *Dvorjanstvo*, 1979; Jurij Borisovič SOLOVJEV, *Samoděržavije i dvorjanstvo v konce XIX veka*, Leningrad 1973; Idem, *Samoděržavije i dvorjanstvo v 1902–1907 godach*, Leningrad 1981; Idem, *Samoderžavije i dvorjantvo v 1907–1914 godach*, Leningrad 1990.
- 20 W. R. AUGUSTINE, *Notes towards a Portrait of the Eighteenth-Century Russian Nobility*, Canadian Slavic Studies 4 (1970), pp. 373–425; Jerome BLUM, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton 1961; Jerome BLUM, *The End of the Old Order in Rural Europe*, Princeton 1978; Simon DIXON, *Practice and Performance in the History of Russian Nobility*, Kritika 11, 2010, č. 4, s. 763–770; Stephen L. HOCH, *Serfdom and Social Control in Russia. Petrovskoje, a village in Tambov*, Chicago 1986; Michelle Lamarche MARRESE, *A Woman's Kingdom. Noblewoman and the Control of Property in Russia, 1700–1861*, Ithaca – New York 2002.
- 21 Marc RAEFF, *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York 1966; Michael CONFINO, *Domaines et Seigneurs en Russie vers la fin du XVIIIe siècle. Etude de structures agraires et de mentalités économiques*, Paris 1963; Idem, *Histoire et psychologie. À propos de la noblesse russe au XVIIIe siècle*, Annales, E.S.C. 22, 1967, č. 6, s. 1163–1205. Dále srov. monotematické číslo *Noblesse, État et Société en Russie: XVII-début du XIXe siècle* časopisu Cahiers du Monde russe 34, 1993, č. 1–2.

pozdním 19. stoletím, dlouhou dobu se jednalo o polemické reakce na sovětskou historiografii. Soustředili se tudíž na otázku pozemkového vlastnictví šlechty, ekonomiku šlechtických velkostatků a politický kontext transformace šlechtické agrární ekonomiky po zrušení nevolnictví.²² V případě přesahu do sféry politického života byla pozornost směřována na šlechtické stavovské korporace a jejich vztah se státní politikou.²³

Přístup ruských historiků se začal měnit s pádem Sovětského svazu a marxistický pohled na šlechtu jako „úpadkovou třídu“ byl postupně revidován. Nicméně v 90. letech i později se výzkum orientovaný na kulturní dějiny převážně zaměřoval na období před zrušením nevolnictví. Bez rozdílu, zda autoři byli ruští nebo „západní“ historici. Především práce o šlechtickém vzdělávání²⁴ a každodenních rituálech a slavnostech²⁵ byly dominantně orientovány na 18. století a první polovinu 19. století. Byť se z názvů někdy zdá, že se týkají i pozdějšího období. Platí to i v případě fenoménu duelantství,²⁶ jež bylo záležitostí primárně šlechtickou, nebo gamblersství.²⁷

V čem tkví výrazná dlouhodobá, výrazná převaha v zájmu historiků o šlechtický život v 18. století a první polovině 19. století nad obdobím po roce 1861? Důvodů může být několik. Zaprvé nepochybně fascinace kulturou „zlatého věku šlechty“, odstartovanějšího zrušením služebné povinnosti šlechty Petrem III. v roce 1762. Na to navázalo vydání Šlechtické charty (1785) potvrzující a rozšiřující

---

22 R. T. MANNING, *The Crisis*; S. BECKER, *Nobility and privilege*; Andreas GRENZER, *Adel und Landbesitz im ausgehenden Zarenreich. Der russische Landadel zwischen Selbstbehauptung und Anpassung nach Aufhebung der Leibeigenschaft*, Stuttgart 1995.

23 Lepold H. HAIMSON, *Introduction: The Russian Landed Nobility and the System of the Third June*, in: Leopold H. Haimson (ed.), *The Politics of Rural Russia, 1905–1914*, Bloomington 1979, s. 1–29; Geoffrey A. HOSKING – Roberta T. MANNING, „What Was the United Nobility?“, in: L. H. Haimson (ed.), *The Politics of Rural Russia*, s. 142–183.

24 Olga Sergejevna MURAVJEVA, *Kak vospityvali russkogo dvorjanina*, Moskva 1999; Marina Vladimirovna KOROTKOVA, *Semja, dětstvo i obrazovanie v povsedněvnoj kulture moskovskogo dvorjanstva v XVIII – pervoj polovine XIX vv.*, Moskva 2009; Alina ŠOKAREVA, *Dvorjanskaja semja: kultura obščeniija. Russkoje stoličnoje dvorjanstvo pervoj poloviny XIX veka*, Moskva 2017..

25 Oksana Jurjevna ZACHAROVA, *Svjetskije ceremonialy v Rossii XVIII – načala XX vjeka*, Moskva 2001; Jurij Michajlovič LOTMAN – Jelena Andrejevna POGOSJAN, *Velikoveskijje obedy. Panorama stoličnoj žizni*, Sankt-Petěrburg 1996.

26 Irina REYFMAN, *Ritualized Violence Russian Style. The Duel in Russian Culture and Literature*, Stanford 1999; Jakov Arkadjevič GORDIN, *Duel i duelianty. Panorama stoličnoj žizni*, Sankt-Petěrburg 1996.

27 Ian M. HELFANT, *The High Stakes of Identity. Gambling in the life and literature of nineteenth-century Russia*, Evanston 2002; Georgij Fomič PARČEVSKIJ, *Karty i kartežniki. Panorama stoličnoj žizni*, Sankt-Petěrburg 1998.

šlechtická privilegia a zavádějící šlechtickou samosprávu.²⁸ V kombinaci se přetrvávajícím nevolnictvím se mohla nerušeně rozvíjet šlechtická kultura. A s rozkvětem šlechtické kultury zásadně souviselo vytváření ruské národní kultury. Zlatý věk ruské literatury začíná s Puškinem v druhé dekádě 19. století a hlavními tvůrci literatury tehdy byli šlechtici. Podobně tomu bylo v hudbě (kde to platilo i v druhé polovině 19. století).

Konec zlatého věku šlechty symbolicky končí zrušením nevolnictví v roce 1861. Zlatý věk literární pokračoval až do počátku 80. let. Šlechta při formování národní kultury a určování jejího směru v té době již nehrála vedoucí roli. V politickém a sociálním životě země šlechta stále dominovala, ovšem ztráta exkluzivity se jí dotýkala i zde. Přicházela o pozice ve společnosti, což ji dost možná připravilo i o pozornost historiků. Navíc na počátku postsovětské éry vyšla pozoruhodná práce literárního a kulturního historika Jurije Lotmana.²⁹ Zakladatel tartursko-moskevské sémiotické školy se dlouhodobě zabýval ruskou literaturou 18. století a první poloviny 19. století a jejím prostřednictvím analyzoval každodenní kulturu ruské šlechty. Kniha *Besedy o ruské kultuře* vyšla krátce po jeho smrti a ovlivnila řadu autorů píšících o šlechtě a posílila výsadní postavení zlatého věku.³⁰ Lotmanova metoda rozboru literárních děl, obrazů, znaků byla dobře aplikovatelná na dobu, kdy pro literaturu byla šlechta jedním z prvořadých témat. Lotman ve službách Puškina uhranul jednu generaci badatelů a pozdně-carské Rusko bylo odsunuto do stínu.

Lotmanův vliv je evidentní například na knihách Iriny Reyfmanové o duellantství a Iana Helfanta o hráčství (viz poznámky 24 a 25). Reyfmanová píše o soubojích především v kontextu romantické literatury první poloviny 19. století. Rozebírá literární díla Puškina, Lermontova a ukazuje na prorůstání literatury do reálného života. Jednotlivá díla se inspirovala skutečnými lidmi a jejich příběhy a li-

---

28 K právnímu zakotvení stavovské výlučnosti šlechty srov. Sergej V. POLSKOJ, „*Na raznyje činy razděljaja svoj narod*“: *Zakonodatělnoje zakreplenije soslovnogo statusa ruskogo dvorjanstva v sereďine XVIII vjeka*, Cahiers du monde russe 51, 2010, č. 2–3, s. 303–328.

29 Jurij Michajlovič LOTMAN, *Besedy o russkoj kultuře. Byt i tradicii ruskogo dvorjanstva (XVIII – načalo XIX veka)*, Sankt-Petěrburg 1994. Srov. kritický pohled na některé Lotmanovy teze: Michelle Lamarche MARRESE, „*The poetics of everyday behavior*” revisited: Lotman, gender, and the evolution of Russian noble identity, Kritika 11, 2010, č. 4, s. 701–739.

30 N. A. JAKOVKINA, *Russkoje dvorjanstvo*; Jelena Nigmatovna MARASINOVA, *Psichologija elity rossijskogo dvorjanstva poslednej treti XVIII veka. (Po materialam perepiski)*, Moskva 1999. Marasinová analyzovala šlechtickou mentalitu na základě vzorku 1800 dopisů od 45 autorů poslední třetiny 18. století. Za určitou slabinu analýzy lze pokládat pouze výběr mužské korespondence.

dě se zase stylizovali do literárních postav a přebírali jejich vzorce chování. Úsměvný je v tomto kontextu případ Čechovovy povídky *Souboj* z roku 1891, kde dochází k duelu mezi von Korrenem a Lajevským a ani jeden z akterů, sekundanty nevyjímaje, nezná přesná pravidla pořádání souboje. Vypomáhají si tedy znalostmi ruské literatury a vzpomínají na detaily soubojů u Lermontova a Turgeněva.³¹ Reyfmanová se sice vydává až do konce 19. století, ale jen zřídka překračuje hranici vymezenou literárním světem. Skutečnému souboji knížete Nikolaje Felixoviče Jusupova v roce 1908 věnuje jen jednovětnou zmínku v poznámce pod čarou a ještě se špatnou datací (souboj byl v roce 1908, nikoli 1912).³² Byl souboj mladého aristokrata, absolventa právnické fakulty Petrohradské univerzity, jen výjimkou potvrzující pravidlo, nebo dokazoval, že vyhraněný smysl pro stavovskou čest přetrvával u aristokracie i na počátku 20. století a nejednalo se pouze o záležitost vojáků? Pokud šlechta skutečně nahrazovala svou stavovskou identitu novým občanským uvědoměním, jak do toho zapadá duelantsví, jednoznačně přežitek stavovských šlechtických privilegií postavený na premise, že existuje šlechtická stavovská čest, kterou je třeba bránit i za cenu smrti?

Rovněž Helfantova kniha je výrazně orientována na analýzu literárních textů a netají se inspirací u Lotmana. Ian Helfant zkoumá hranici mezi mýtem a realitou v představách 19. století o hráčství. Řeší vztah těchto představ k obecnějším otázkám národních stereotypů a kulturní sebe-mýtizace. Helfant se při práci s literárními díly pohybuje hlavně v první polovině 19. století. Nejdál zachází do 60. let při rozboru Dostojevského *Hráče* a Dostojevského-hráče. Stejně jako Reyfmanová pracuje s literárními typy, postavami a hledá jejich reálné protějšky. Nutno podotknout, že oba autoři našli archetyp duelanta i gamblera v osobě hraběte Fjodora Ivanoviče Tolstého (1782–1846), přezdívaného Američan, notorického rváče a skandalisty.³³

Ne všichni historikové zůstávají zajatci zlatého věku. Dokonce lze s potěšením konstatovat, že stále více historiků v posledních letech překračuje „mýtickou“ hranici roku 1861. Některé výsledky jsou vskutku mimořádné. Kniha Matthewa Rendlea o elitách a jejich chování během první světové války a revolučního roku 1917, založená na extenzivním archivním výzkumu, je v mnoha detailech objevná a jako celek velmi inspirující. Pouze je soustředěna více na politické a ekonomické

31 Srov. I. REYFMAN, *Ritualized Violence*, s. 34.

32 Ibidem, s. 313, poznámka 157.

33 Ibidem, s. 76–77, 84; I. M. HELFANT, *The High Stake*, s. 31–37, 45–47, 116.

otázky.³⁴ Další britský historik Douglas Smith napsal nesmírně užitečnou knihu o „bývalých lidech“, šlechticích a zejména aristokratech žijících za bolševického režimu; úvodní kapitoly popisují situaci ještě v carském Rusku, nicméně těžiště knihy leží v období po roce 1917.³⁵ Často citovaná je již zmíněná komparativní studie Dominica Lievena, byť je poněkud staršího data. Co se týče kulturně-historické problematiky, Lieven se krátce dotkl šlechtického vzdělávání v kontextu budování služebních kariér šlechticů a také aristokratického životního stylu.³⁶ Tématu šlechtické kariéry se věnoval ještě v monografii o fungování Státní rady.³⁷ Různé modely šlechtické kariéry byly analyzovány dílčím způsobem historiky zabývajícími se carskou armádou³⁸, guberniální správou³⁹ nebo šlechtickou stavovskou samosprávou.⁴⁰

Na období přelomu 19. a 20. století se výrazně zaměřila Jekatěrina Barinová. Její dvě knihy, obsahově velmi podobné, progresivně akcentují sociálně-historickou a kulturně-historickou dimenzi existence šlechty.⁴¹ Barinova jednu z kapitol věnovala „sociální psychologii šlechty“ (píše o „základním systému šlechtických třídních hodnot“), kterou analyzovala na základě ego-dokumentů. Tímto jsou práce Barinové jedny z nejinspirativnějších současných ruských textů, a to i přesto, že v nich stále převažují politická a hospodářská témata. Podobně zaměřena na politicko-ekonomické otázky a vztah mezi provinčními šlechtickými korporacemi

---

34 Matthew RENDLE, *Defenders of the Motherland. The Tsarist Elite in Revolutionary Russia*, New York – Oxford 2010.

35 Douglas SMITH, *Former People. The Final Days of the Russian Aristocracy*, New York 2012.

36 Dominic LIEVEN, *Aristocracy*, kapitoly *Education and Career building* (s. 161–180, zejména s. 172–180); *Life, Manners, Morals* (s. 134–160, zejména s. 134, 138–141, 148–150, 154–155, 157–160).

37 Idem, *Russia's Rulers under the Old Regime*, New Haven – London 1989.

38 Peter KENEZ, *A Profile of the Pre-revolutionary Officer Corps*, *California Slavic Studies* 7, 1973, s. 121–158; Idem, *Changes in the Social Composition of the Officer Corps during World War I*, *Russian Review*, 31, October 1972, č. 4, s. 369–375; M. MAYZEL, *The formation of the Russian General Staff 1800–1917*, *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 16, 1975, č. 3–4, s. 297–322; D. LIEVEN, *Aristocracy*, kapitola *Noble as a Warrior* (s. 181–203, zejména s. 182–183, 185–187); Valerij N. SURJAJEV, *Struktura ruského oficerského korpusu nakanuně Pjervoj mirovoj vojny*, *Rossijskaja istorija*, 2017, č. 6, s. 114–128.

39 Richard G. ROBBINS Jr., *The Tsar's Viceroys. Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire*, Ithaca 1987.

40 Gary M. HAMBURG, *The Politics of the Russian Nobility 1881–1905*, Rutgers 1985; Idem, *Portrait of an Elite: Russian Marshals of the Nobility 1881–1917*, *Slavic Review* 40, Winter 1981, č. 4, s. 585–602.

41 Jekatěrina Petrovna BARINOVA, *Vlast i pomestnoje dvorjanstvo Rossii v načale XX veka*, Samara 2002; Eadem, *Rossijskoje dvorjanstvo v načale XX veka. Ekonomičeskij status i sociokulturnyj oblik*, Moskva 2008.

a státními strukturami je také kniha Jekatěрины Kabytové, čerpající hodně z regionálních archivů (Vladimir, Orel, Kursk).⁴²

Navzdory rostoucí publikační činnosti je třeba konstatovat, že stále chybí souhrnný pohled na šlechtu „poreformního období“. Témata zařaditelná do rámce kulturních dějin jsou v mnoha případech zpracovávána velmi nenápaditě a v konečné podobě představují spíše suché faktografické přehledy. Tak je tomu třeba u jedné z mála knih věnovaných šlechtickému cestování do západoevropských lázní, konkrétně do Bad Ems.⁴³ Právě cestování do střední a západní Evropy, aktivita tolik typická pro ruskou aristokracii, je zpracována minimálně. Většinou se mu autoři věnují pouze v rámci pojednání o konkrétním šlechtici nebo rodě.

Je to právě výzkum jednotlivých rodů, který se úspěšně rozvíjí. „Rodové historie“ jsou vydávány poměrně často. Odborná úroveň těchto publikací je kolísavá. Některé (Buturlinové) přitom zůstávají na úrovni popularizační literatury, bez vědeckého aparátu a hlubší analýzy.⁴⁴ Další mají podobu primárně genealogických encyklopedií, sestavených z desítek portrétů představitelů rodu (Voroncov-Daškovové, Naryškinové).⁴⁵ Informační hodnotu jim nicméně upřít nelze. Velmi solidní úroveň mají monografie vydané v edici *U istokov ural'skogo predprinimatel'stva (Kořeny ural'ského podnikání)*, zaměřené na aristokratické rody podnikající v regionu Uralu: Děmidovy, Šuvalovy, Abamelek-Lazarevy, Jakovlevy.⁴⁶ Jedná se o tradiční vyprávění o dějinách rodu napříč jednotlivými generacemi. Všechny uvedené knihy spojuje značná popisnost a, v dobrém slova smyslu, jednoduchost výkladu. Podobným způsobem byla zpracována také historie rodu Stroganovů.⁴⁷

---

42 Jekatěrina Petrovna KABYTOVA, *Krizis ruského dvorjanstva*, Samara 1997.

43 Sergej Ottovič MILLER, *Ems i dvorjaně Rossii*, Moskva 2008.

44 Grigorij Solomonovič ŠENKMAN, *Buturliny. Žizň meždu Rossijej i Italijej*, Sankt-Petěrburg 2004.

45 Vladimir Nikolajevič ALEKSEJEV, *Grafy Voroncovy i Voroncovy-Daškovy v istorii Rossii*, Moskva 2002; Alexandr Kirillovič NARYŠKIN, *V rodstve s Petrom Velikim. Naryškiny v istorii Rossii*, Moskva 2005.

46 Alexej Gennadjevič MOSIN, *Rod Děmidovych*, Jekatěrinburg 2012; Georgij N. ČAGIN, *Rod Šuvalovych*, Jekatěrinburg 2013; Jevgenij N. NĚKLJUDOV – Andrej N. TOROPOV, *Rod Jakovlevych*, Jekatěrinburg 2013; Jevgenij N. NĚKLJUDOV – Jelena G. POPOVA-JANKOVYČ, *Rod Lazarevych*, Jekatěrinburg 2014; Jevgenij N. NĚKLJUDOV – Andrej N. TOROPOV, *Rod Jakovlevych*, Jekatěrinburg 2013.

47 Sergej Olegovič KUZNĚCOV, *Stroganovy. 500 let roda. Vysše tolko cari*, Moskva – Sankt-Petěrburg 2012.

Ze stále rostoucího počtu publikací věnovaných jednotlivých rodům vyčnívá kniha Jevgenije Judina o knížatech Jusupových.⁴⁸ Rozčlenění práce je výrazně progresivnější; umožňuje to nesporně i fakt, že autor se zaměřil pouze na dvě generace rodu v relativně krátkém období přibližně pětadvaceti až třiceti let. S ohledem na jednotlivá témata (život příslušníků sledované generace, fungování rodinného hospodářství, výchova a vzdělávání synů, každodenní fungování rodových sídel, cestování mezi metropolí a provincií a cestování mimo Rusko) může Judinova kniha posloužit jako určitý vzor pro psaní rodových dějin.

Dějiny každodennosti patří k hlavním součástem kulturních dějin a v jejich rámci je jedním z klíčových témat rodina, její fungování, manželské vztahy a samozřejmě výchova dětí. Zde je třeba jmenovat objevené práce Valentiny Veremenkové o rodinné politice státu v 19. století a vytváření právního prostředí, které determinovalo fungování rodin. Veremenková se mimo jiné zaměřila i na otázku rozvodů a zásahů pravoslavné církve do rodinných záležitostí a sporů.⁴⁹ Její druhá kniha pojednává o dětství a dospívání v šlechtických rodinách v druhé polovině 19. století. Soustředí se především na netitulovanou šlechtu, s několika málo exkurzy do prostředí titulovaných rodin. Veremenková dnes patří k hlavním autorkám zabývajícím se dějinami šlechtického dětství. Přínos jejích publikací je i v tom, že problematiku dětství vnímá komplexně nikoli pouze jako záležitost výchovy, ale detailně analyzuje i vývoj sociálně-právního prostředí, v němž se šlechtické děti pohybovaly. Zabývá se i otázkou postavení nemanželských dětí a uznávání jejich šlechtictví.

Nelze nezmínit několik obdobně orientovaných prací v současné neruské historiografii. Americká historička Barbara Alpern Engelová je autorkou v mnoha ohledech průkopnické knihy o rozvodech v pozdně-carském Rusku. Soustředila se však mnohem víc na střední třídu a v menší míře na netitulovanou šlechtu. Rozvody v aristokratických rodinách ponechala stranou.⁵⁰ Důležitá monografie Williama Wagnera je zaměřena především na majetková práva žen, takže i když se zabývá i rozvody, činí tak s ohledem na otázky majetkového vyrovnání. Wagner rozebírá

---

48 Jevgenij Jevgeňjevič JUDIN, *Knjazja Jusupovy. Aristokratičeskaja semja v pozdněimperskoj Rossii 1890–1916*, Moskva 2012.

49 Valentina Alexandrovna VEREMENKO, *Dvorjanskaja semja i gosudarstvennaja politika Rossii (vtoraja polovina XIX-načalo XX v.)*, St. Petersburg 2007; Katherine Pickering ANTONOVA, *An Ordinary Marriage: The World of a Gentry Family in Provincial Russia*, New York – Oxford 2012.

50 Barbara Alpern ENGEL, *Breaking the Ties That Bound. The Politics of Marital Strife in Late Imperial Russia*, Ithaca – London 2011.

i řadu konkrétních soudních majetkových sporů, žádný z nich se však netýká titulované šlechty.⁵¹

Pokud se západní historiografie věnovala v posledních letech dějinám ruské každodennosti v druhé polovině 19. století, šlechtu zmiňovala víceméně okrajově a zaměřovala se na mnohem více na středostavovskou společnost (fenomén formování občanské společnosti). Příkladem může být jinak skvělá kniha Louise McReynoldsové.⁵² Pouze Priscilla Rooseveltová se zaměřila cíleně na kulturní dějiny šlechty. Její monografie o šlechtickém životě na venkově je ovšem orientována převážně na poslední čtvrtinu 18. století a první polovinu 19. století a výhradně na venkovská šlechtická sídla.⁵³

Literatura o šlechtických sídlech představuje důležitou kapitolu ve výzkumu o šlechtě. Sílicí pozornost je věnována petrohradským palácům a šlechtickým domům.⁵⁴ Fenomémem je ovšem především ruská šlechtická usadba (jinými slovy venkovské sídlo). I s ohledem na zmiňovaný vliv ruské literatury nelze pominout místo usadby v ruské kultuře 18. a 19. století. Ještě za carského Ruska vznikaly texty o fenoménu usadby, koncipované kulturně-historicky či kunsthistoricky.⁵⁵ V roce 1922 byl dokonce založen spolek na její studium a ochranu – Obščestvo izučeniija ruskkoj usadby. Neexistoval dlouho, neboť nástup stalinismu podobným občanským iniciativám, navíc zaměřeným na ochranu kulturního dědictví po šlechtě, rozhodně nepřál. *Obščestvo* obnovilo svou činnost v roce 1992 a od roku 1994 začalo vydávat sborník *Russkaja usadba*. Do této chvíle (léto 2018) vyšlo dvaadvacet rozsáhlých svazků se studii zaměřenými na architekturu usaděb (včetně stavebně-historických průzkumů), zahradní architekturu, umělecké sbírky a v menší míře též na každodenní život majitelů usaděb. Obščestvo izučeniija ruskkoj usadby věnuje značné úsilí mapování současného stavu bývalých šlechtických sídel po celém teritoriu carského impéria a snaží se (s velmi kolísavým úspěchem) zabránit jejich devastaci. Sympatické a povzbuzující je, že spolek má mnoho nezištných podporovatelů, kterým není osud této části kulturního dědictví lhostejný.

51 William G. WAGNER, *Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia*, Oxford 1994.

52 Louise McREYNOLDS, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, Ithaca 2002.

53 Priscilla ROOSEVELT, *Life on the Russian Country Estate. A Social and Cultural History*, New Haven 1995.

54 Jelena Vladimirovna PĚRVUŠINA, *Petěrbugskije dvorcy*, Sankt-Petěrburg 2015; Jelena Igorevna ŽERICHIINA, *Častnyje dvorcy Sankt-Petěrburga*, Sankt-Petěrburg 2016; Jelena Igorevna ŽERICHIINA, *Aristokratičeskije osobnjaki Sankt-Petěrburga*, Sankt-Petěrburg 2016.

55 Nikolaj Nikolajevič VRANGEL, *Staryje usadby Očerki ruskogo isskustva i byta*, Sankt-Petěrburg 1910 (reprint Moskva, 2000).

Prameny, prameny a zase prameny

Čtenáře detailně neseznámeného s problematikou ruské šlechty možná napadne, že převažující zájem historiků o éru zlatého věku vychází ze stavu pramenné základny. Zatímco pro dané období je pramenů všeho druhu dostatek, se zdroji pro pozdněcarskou éru je to již horší. Nikoli. V tomto případě otázka nezní, zda existuje relevantní množství pramenů. Jelikož se nejedná o žádné supertajné materiály tajných služeb, není problém s přístupem k archivním fondům a potencionální badatel bude spíš stát před dilematem, co vybrat z takřka nepřehledného množství zdrojů. Slabší povahy může snadno přepadnout pocit zmaru. Především, že v následujícím přehledu se omezují pouze na prameny písemné s plným vědomím, že se jedná pouze o jednu skupinu pramenů použitelných v rámci kulturně-historického výzkumu.⁵⁶

Nejvýznamnější fondy jsou v Ruském státním archivu starých dokumentů (RGADA). Zde se totiž nachází rodinné archivy hlavních aristokratických rodin. Namátkou vybíráme: Abamelek-Lazarevové (f. 1252), Barjatinští (f. 1255), Voroncovové (f. 1261), Gagarinové (f. 1262), Golicynové (f. 1263), Děmidové (f. 1267), Musin-Puškinové (f. 1270), Naryškinové (f. 1272), Orlov-Davydové (f. 1273), Stroganové (f. 1278), Šeremetěvové (f. 1287), Šuvalovové (f. 1288), Ščerbatovové (f. 1289), Jusupové (f. 1290), Volkonští (f. 1366), Dolgorukové (f. 1373), Kurakinové (f. 1375), Meščerští (f. 1378), Bobrinští (f. 1412). A u posledně jmenovaných se krátce zastavím, abych představil jeden konkrétní pramen jako vzorový příklad obrovského a zatím značně skrytého potenciálu ego-dokumentů pro výzkum kulturních dějin šlechty.

V rodinném archivu Bobrinských, v materiálech hraběte Alexeje Alexandroviče Bobrinského (1852–1927), se nachází jeho deníky z let 1862–1917,⁵⁷ dosud nepublikované, až na drobný časový úsek let 1910–1911⁵⁸ a samostatný deník ze dnů únorové revoluce.⁵⁹ Bobrinského deníky pokládáme za skvělý pramen

56 V neposlední řadě jsou zde také prameny hmotné, představující samostatnou kategorii. Šlechtická sídla ve městech, venkovské usadby, umělecká díla v nich uchovaná spolu s řadou memorabiil, šlechtické knihovny, zahradní architektura – to vše spoluvytváří komplexní obraz života aristokracie. Současně se v mnoha případech jedná o prameny vystavené nebezpečí definitivní zkázy. Dokazuje to řada studií v již zmíněném časopise *Russkaja usadba*.

57 RGADA, fond 1412, Bobrinskije, opis 8, dělo 268–300.

58 Tato část publikované v sovětské éře je zkrácená, editoři vybrali pouze zápisy vztahující se k politice. Srov. Alexej Alexandrovič BOBRINSKIJ, *Dnevnik A. A. Bobrinskogo (1910–1911)*, Krasnyj archiv 26, 1928, č. 1, s. 127–150.

59 Zbyněk VYDRA, *Únorová revoluce v Petrohradě v deníku hraběte Alexeje Bobrinského*, Slovanický přehled 101, 2015, č. 2, s. 387–414.

z mnoha důvodů. Zahrnují období pětapadesáti let, od zrušení nevolnictví až do revoluce, tedy víceméně přesně dobu „pozdně-imperiálního Ruska“. V několika desítkách knih se ukrývá téměř celý život aristokrata, od dětských deseti let až po příchod stáří. V denících z dětských let a z doby dospívání lze velice dobře rekonstruovat způsob výchovy a vzdělávání, nebo bouřlivé pubertální a postpubertální citové projevy (kolikrát byl Bobrinskij bezhlavě zamilován!). Dobře vidíme sociální síť obklopující hraběte v Petrohradě, můžeme sledovat jeho cesty do zahraničí nebo každoroční letní pobyty na venkovském sídle v Smele v kyjevské gubernii. S postupem let a rozvíjející se veřejnou kariérou je více a více reflektována politika, což dodává deníkům na komplexnosti. Nejsou pouze intimní zpovědi a zrcadlem vnitřního světa, nýbrž reflektují i širší společenské dění a politické události. Vzhledem k tomu, že Alexej Bobrinskij náležel k jednomu z nejbohatších rodů v Rusku, zastával různé vysoké pozice v šlechtické samosprávě, státní službě (za první světové války byl krátce i ministrem zemědělství), byl zvolen do Státní dumy a zasedal v Státní radě, a současně byl uznávaným archeologem (publikoval několik knih a dlouhá léta předsedal Carské archeologické komisi), představuje v mnoha směrech „ideálního aristokrata“ pro výzkum. Pohyboval se u carského dvora, a v petrohradské vyšší společnosti, aktivně se účastnil politiky, aniž by ho zcela pohltila. Navíc i jeho soukromý život nebyl prost turbulencí: smrt dcery Naděždy ve věku dvanácti let (1896), rozvod manželství po třidvaceti letech v roce 1906).

Deníky jednoho muže, byť v počtu několika desítek svazků, nemohou být jediným pramenem. Skutečnost je taková, že obdobných pramenů je mnohem více – i v rámci jednoho rodinného fondu. Navíc RGADA není rozhodně jediným archívem, který uchovává prameny tohoto typu. Nepublikované deníky, paměti a především korespondence jsou součástí prakticky každého rodového archivu a nacházejí se také v Státním archivu ruské federace (GARF)⁶⁰, Oddělení rukopisů Ruské národní knihovny v Moskvě⁶¹ nebo v petrohradském Ruském státním histo-

60 Jedná se zejména o tzv. osobní fondy (fondy ličnogo proischoždenija), kterých je v GARF několik desítek, počítáme-li pouze titulované šlechtické rody. Uvádím pouze jeden příklad: v osobním fondu hraběnky Varvary Bobrinské (1864–1940), rozené kněžny Lvovy, jsou uloženy její nepublikované paměti, původně věnované Ruskému historickému archivu v Praze (v rukopisu je mj. razítko s Ruského historického archivu s pořadovým číslem 8635). Srov. GARF, fond 5819, Bobrinskaja Varvara Nikolajevna, opis 1, dělo 5, Chronika mojej žizni. Vospominanija (1864–1930).

61 Například: archiv knížat Vasilčikovů (f. 45), kde jsou deníky knížete Petra Alexejeviče Vasilčikova z 50.–70. let 19. století; osobní archiv knížete Vladimira Michajloviče Golicina (1847–1931) s jeho deníky z let 1867–1919; archiv hrabat Voroncov-Daškovů (f. 53), archiv knížat Vjazemských (f. 58); osobní fond knížete Sergeje Dmitrijeviče Urusova (1862–1937; f. 550).

rickém archivu (RGIA).⁶² Některé rodové fondy jsem děleny mezi archivy, což se týká třeba Bobrinských. V případě zmíněného Alexeje A. Bobrinského je část jeho osobních materiálů uchována v RGIA.⁶³

Vzhledem k diaspoře ruské šlechty po revoluci a občanské válce lze vystopovat prameny v řadě zemí světa. Nejbohatšími kolekcemi disponují archivy v Spojených státech amerických, především Hooverův institut ve Stanfordu⁶⁴ a Archiv Kolumbijské university v New Yorku, obecně známý jako Bachmetěvův archiv.⁶⁵ Na jedné straně se tím otevírají další možnosti, na druhé se straně se výzkum určitým způsobem komplikuje. Zejména při zaměření na přelomové období konce 19. století a počátku 20. století a ruské revoluce dochází často k rozdělení rodinných fondů mezi archivy v Rusku a mimo Rusko. Například rodinný archiv knížat Vasilčikových je sice v RGADA v Moskvě (f. 1260), ale osobní fond knížete Illariona Sergejeviče Vasilčikova (1881–1969) je v Bachmetěvově archivu.⁶⁶ Stejně je to s hraběcím rodem Paninů, jejichž rodinný archiv je v RGADA (f. 1274), nicméně osobní fond hraběnky Sofie Paninové (1870–1956) skončil rovněž v Bachmetěvově archivu.⁶⁷

Psaní deníků a paměti neoddělitelně patřilo do šlechtického světa. Význam korespondence jako tradičního a základního prostředku písemné komunikace s okolním světem netřeba zdůrazňovat.⁶⁸ Revoluce a následný exodus šlechty z Rus-

62 Zde například archiv hrabat Apraksinů (f. 887); archivy knížat Obolenských (f. 1004, 1010, 1107, 1650).

63 RGIA, f. 899, Bobrinskije. Dokument označený v inventáři jako „Paměti hraběte A. A. Bobrinského z let 1880–1881“ (opis 1., dělo 2) jsou ve skutečnosti deníky: konkrétně se jedná o francouzsky psané záznamy, v nichž nechybí velmi plastický popis atmosféry šoku, smutku a nejistoty po atentátu na cara Alexandra II. 1. března 1881. Tento deník byl publikován, viz Alexej Alexandrovič BOBRINSKIJ, *Dnevnik*, Katorga i ssylka, 1931, č. 3, s. 73-129.

64 Například rodinné fondy knížat Čerkasských; knížat Golicynů; knížat Obolenských; baronů Vrangelů, hrabat Voroncov-Daškovů.

65 Zde například francouzsky psané vzpomínky hraběnky Mariny Alexandrovny Gejděnové (1889–1974) barvitě popisující život aristokracie v Petrohradě před první světovou válkou; memoáry knížete Fjodora Nikolajeviče Kasatkina-Rostovského (1875–1940), zachycující prvních třicet let jeho života; paměti knížete Petra Petroviče Išejeva (1882–1974); paměti barona Konstantina Nikolajeviče Rozena (1883–1955), převážně o jeho službě v gardovém kyrysnickém jízdním pluku.

66 Bakhmeteff Archive. Rare Book and Manuscript Library. Columbia University. Illarion Sergeevich Vasil'chikov Papers, 1909–1969.

67 Ibidem. Sofija Vladimirovna Panina Papers, ca. 1900–1956.

68 Využití toho typu osobního pramene pro dějiny každodennosti a dějiny mentalit je mimo jakoukoli pochybnost a historici k nim takto přistupují již mnoho let. V českém prostředí zejména Milena Lenderová přispěla k většímu uznání deníků – a specificky ženských deníků – jako plnohodnotného pramene. Srov. Milena LENDEROVÁ, *Chvála deníků a dopisů*, in: M. Lenderová

ka sebou přinesly vydávání šlechtických memoárů na Západě.⁶⁹ Mnoho aristokratů a aristokratek zveřejnilo svůj životní příběh, aby se vyrovnalos prudkou změnou, kterou pro ně ztráta vlasti znamenala. Větší intenzitu vydávání memoárové literatury vidíme v meziválečné době, nicméně v zásadě se jednalo o záležitost kontinuální i v době po druhé světové válce. Znovu začaly být paměti a deníky vydávány záhy po rozpadu Sovětského svazu, a sice především v Rusku, které začalo znovuobjevovat svoji ztracenou minulost a rehabilitovat šlechtu a šlechtickou kulturu. Tento zájem stále trvá, dokonce se mi v novém tisíciletí jeví ještě intenzivnější. Od 90. let bylo publikováno nepřeberné množství pamětí a deníků mužských⁷⁰ i ženských.⁷¹

– J. Kubeš (eds.), *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto) literární vyjádření?*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 9, Pardubice 2004, s. 21–27; Eadem, *Ženské deníky jako pramen k poznání mentality elit*, Studie k sociálním dějinám 3 (10), 1999, s. 39–54; Eadem, *Deníky aristokratek: pramen k dějinám každodennosti*, Cour d'honneur 3, 1999, s. 63–69.

- 69 Marie BARIATINSKY, *My Russian Life*, London 1923; Marie KLEINMICHEL, *Bilder aus einer versunkener Welt*, Berlin 1922; Andrei LOBANOV-ROSTOVSKY, *The Grinding Mill. Reminiscences of War and Revolution in Russia, 1913–1920*, New York 1935; Alexej Vasiljevič BOLENSKIJ, *Moji vospominanija*, Stockholm 1961; Jevgenij Nikolajevič TRUBECKOJ, *Vospominanija*, Sofija 1921; Sergej Michajlovič VOLKONSKIJ, *Moji vospominanija*, 2 vols., Berlin 1923; Nikolaj Jegorovič VRANGEL, *Ot krepostnogo prava do bolshevikov. Vospominanija*, Berlin 1923 (reprint Moskva 2003). Z deníků vydaných v emigraci především: Jekatěrina Nikolajevna SAJN-VITGENŠTEJN, *Dněvník 1914–1918*, Paris 1986. Pro komplexní přehled pramenů vydaných v emigraci srov. *Rossija i rossijskaja emigracija v vospominanijach i dnevnikach: annotirovannyj ukazatel knig, žurnalnych i gazetnych publikacij, izdannyh za rubežom v 1917–1991 gg.*, 4 vols., Sankt Petěrburg 2003–2006.
- 70 Vladimir A. DRUCKOJ-SOKOLINSKIJ, *Na službe otečestvu: zapiski ruskogo gubernatora (1914–1918 gg.)*, Orel 1994; Vladimir A. DRUCKOJ-SOKOLINSKIJ, *Da blagoslavlenna pamjat: zapiski ruskogo dvorjanina (1880–1914 gg.)*, Orel 1996; Alexandr Dmitrijevič GOLICYN, *Vospominanija*, Moskva 2008; Michail Vladimirovič GOLICYN, *Moji vospominanija (1873–1917)*, Moskva 2007; Feliks Feliksovič JUSUPOV, *Memuary v dvuch knigach. Pjered izgnanijem (1887–1919). V izgnaniji*, Moskva 1998, 2003; LVOV, 2002; Alexandr A. ŠČERBATOV, *Na službe Moskvje i otečestvu*, Moskva 2009; Sergej Dmitrijevič ŠEREMETĚV, *Memuary grafa S. D. Šeremetěva*, 2 vols., Moskva 2001–2005; Illarion Sergejevič VASILČIKOV, *To, čto mne vspomnilos... Memuary knjazja Illariona Sergejeviča Vasilčikova: Iz archiva semji Vasilčikovych*, Moskva 2002; Boris Alexandrovič VASILČIKOV, *Vospominanija*, Moskva 2003; Nikolaj Jegorovič VRANGEL, *Vospominanija*, Moskva 2006; Valentin Platonovič ZUBOV, *Stradnyje gody Rossii*, Moskva 2004.
- 71 Marija Sergejevna BARJATINSKAJA, *Moja ruskaja žizn'. Vospominanija velikosvetskoj damy, 1870–1917*, Moskva 2004 (upravný předklad anglického vydání z roku 1923); Irina Dmitrijevna GOLICYNA, *Vospominanija o Rossii (1900–1932)*, Moskva 2005; Jelizaveta Alexejevna NARYŠKINA, *Moji vospominanija: Pod vlast'ju trech carej*, Moskva 2014; L. L. VASILČIKOVA, *Isčeznuščaja Rossija*; Jelizaveta Alexejevna NARYŠKINA, *Moji vospominanija: Pod vlast'ju trech carej*, Moskva 2014.

Vydaných deníků je zatím o poznání méně.⁷² V poznámkách samozřejmě neuvádím zdaleka všechny, pouze reprezentativní výběr spadající do „pozdně-carského období“ (1861–1917) a současně představující typ memoárové literatury, která není primárně politicky orientována. „Politických pamětí a deníků“ bychom mohli jmenovat rovněž desítky, přičemž řada je přínosná i pro poznání kulturně-sociálních aspektů dobového života, především pro rozkrývání sociálních sítí v hlavních městě Petrohradě a Moskvě.⁷³ Stranou nechávám rovněž vydané prameny osobní povahy spojené s Romanovci. Těchto edic je dnes obrovské množství, včetně třeba dětských deníků, které jinak mezi vydanými šlechtickými prameny nejsou tolik běžné. Romanovci jakožto vládnoucí dynastie byli součástí aristokratického prostředí a kultury, i když v imperiální sociální hierarchii stáli přirozeně nad aristokracií. Každopádně deníky Romanovců jsou důležité i pro poznání života aristokracie, neboť pomáhají rozkrýt sociální síť a jejich fungování.

Z aristokratických pamětí vyniká několik mimořádných výtvorů. Paměti knížete Michaila Vladimiroviče Golicyna nebo paměti kněžny Lidije Leonidovny Vasilčikové zaujmou smyslem pro detail i širí pohledu na předrevoluční (nejen) šlechtickou společnost. Nechybí v nich ani obecné úvahy o stavu Ruska, příčinách revoluce, veřejné roli šlechty a proměně šlechtické identity. Mezi deníky podobným způsobem vyčnívají zápisky kněžny Jekatěřiny Nikolajevny Sajn-Vitgenštejnové. Byť zachycují krátké, ovšem klíčové období první světové války, s důrazem na dobu revoluce 1917–1918. Pohled mladé, v době revoluce dvacetileté šlechtičny, rozšiřuje dimenzi našeho chápání tehdejšího uvažování elity.

Vedle pramenů osobní povahy mají velkou vypovídací hodnotu dobové časopisy a noviny. Jednak proto, že se na jejich stránkách vedl diskurz o veřejné roli šlechty a jejím místě ve společnosti, jednak také proto, že některé časopisy byly přímo určené šlechtickému (nikoli výlučně aristokratickému) publiku a představovaly způsob veřejné (sebe)prezentace šlechty. Výjimečný byl v tomto případě časopis

72 Vladimir Michajlovič GOLICYN, *Dnevnik 1917–1918 godov*, Moskva 2005; Olga Gennadijevna ŠEREMETĚVA, *Dnevnik i vospominanija*, Moskva 2005; Ivan Ivanovič TOLSTOJ, *Dnevnik v dvuch tomach*, Moskva 2010.

73 Mimořádné jsou například vzpomínky generála Vladimira Džunkovského, zachycující život v Moskvě nebo deníky státního tajemníka Alexandra Polovceva přibližující petrohradskou společnost konce 19. století. Srov. Vladimir Fjodorovič DŽUNKOVSKIJ, *Vospominanija v dvuch tomach*, Moskva 1997; Vladimir Fjodorovič DŽUNKOVSKIJ, *Vospominanija: 1865–1904*, Moskva 2016; Alexandr Alexandrovič POLOVCOV, *Dněvnik gosudarstvennogo sekretarja v dvuch tomach*, vol. 1 (1883–1886), vol. 2 (1886–1892), Moskva 2005; Alexandr Alexandrovič POLOVCOV, *Dněvnik (1893–1909)*, Moskva 2014.

Stolica i usadba, vycházející v Petrohradě v letech 1913–1917.⁷⁴ Na jedné straně přinášel obvyklé informace z vyšší společnosti (oznámení o ohlášených sňatcích) a ukazoval široké spektrum aristokratických volnočasových aktivit (bály, lovy, sportovní aktivity), na druhé straně publikoval reportáže o venkovských sídlech aristokracie. Na jejich historii a současnosti demonstroval, jak významnou roli šlechta historicky hrála v Rusku, jak se podílela na vytváření kulturní krajiny a tedy jak neoddělitelně patří i ruské minulosti i současnosti.⁷⁵ V neposlední řadě, v kontextu první světové války, časopis ukazoval vlastenectví aristokracie, její obětavost a nasazení ve službě státu a společnosti (šlechtici bojující na frontě, šlechtičny pomáhající na frontě jako zdravotní sestry nebo v zázemí provozováním dobročinnosti). Dobový tisk by si proto zasloužil komplexnější analýzu i ve srovnání s obdobnými „šlechtickými“ periodiky v zahraničí (např. časopisy *Sport und Salon* vycházející v Rakousko-Uhersku v letech 1888–1918).

Vydané prameny vzhledem ke svému počtu i relativně snadné dostupnosti představují velice solidní základ, na kterém lze postavit případný výzkum, nebo alespoň jeho začátek. V kombinaci s archivními prameny se otevírá široké pole možností a je evidentní, že existuje obrovský potenciál. I proto, že málokdy dochází ke kombinování ruských a neruských archivních pramenů. Západní historikové, kteří jinak běžně jezdí do ruských archivů, se dějinám ruské šlechty příliš nevěnují a ruští historikové se zase omezují téměř výlučně na domácí prameny a nevyužívají zahraniční archivy.

Hledání inspirace: Pobaltí, Anglie, Itálie?

V předchozím přehledu jsme základním způsobem nastínili dosavadní vývoj badání o šlechtě především na poli kulturní historie a představili pramennou základnu, která je východiskem každého výzkumu. Nezbývá než se zamyslet nad dalšími možnostmi badání a možnými vzory a inspiracemi, jestliže dosavadní historická rusistika zatím žádné modelové práce nevyprodukovala.

Především jsem přesvědčen, že je zapotřebí ještě více se zaměřit na tzv. poreformní období po roce 1861. Právě tehdy docházelo k bezprecedentním změnám

74 Pro podrobnou analýzu srov. Zbyněk VYDRA, *People of the Past and Present. Magazine Stolitsa i Usad'ba, the Russian Nobility and its Self-Presentation in the Final Years of the Tsarist Regime*, *Theatrum historiae*, 2015, č. 17, s. 253–280.

75 Další časopisy s obdobným zaměřením, případně více orientované na umělecko-historickou reflexi šlechtických sídel, byly například *Mír iskusstva* (1898–1904) nebo *Staryje gody* (1907–1916).

v sociálních a ekonomických strukturách ruské společnosti, což zásadně ovlivnilo i každodenní život šlechty. Šlechta, respektive především ta její část, která byla zapojena do správy země, zůstávala „vládnoucí elitou“, současně však byla konfrontována o kontinuálním oslabováním svých pozic. A nešlo pouze o ekonomické záležitosti, ale rovněž o ztrátu sociální exkluzivity díky proměně stavovské společnosti v občanskou společnost.

Ukázali jsme, že historici tyto procesy studovali a stále je zkoumají. Přeci však existuje řada pomyslných bílých míst na poli šlechtické každodennosti, takže naše poznání šlechtické společnosti nemůže být úplné. Dosavadní výsledky výzkumu se vyznačují značnými rezervami ve výzkumu fungování šlechtických manželství. Zejména jsou málo prozkoumány aristokratické rozvody; chybí jak statistický přehled, tak analýza rodinného prostředí a způsobu, jak byly rozvody vnímány přírodními aktéry a jak jejich okolím. Čistě na základě genealogických přehledů lze přitom soudit, že rozvodovost aristokratických manželství byla na počátku 20. století relativně vysoká, s ohledem na složitost rozvodových procedur.

Stále málo toho víme o různých modelech šlechtické kariéry, především se jedná o otázku preferencí a jejich proměn. Důležitým tématem je také veřejná občanská angažovanost aristokracie. U žen se jednalo především o charitativní činnost a i zde je zapojení aristokracie zmapováno jen velmi povrchně. Americká historička Adele Lindenmeyer napsala na téma charitativní činnosti v carském Rusku průkopnickou práci, jenže se zaměřila na vztah státu k dobročinným organizacím a spolkům, právní prostředí v jakém fungovaly a neřešila osobní zapojení.⁷⁶ Z pramenů osobní povahy je přitom zcela zřejmé, že pro aristokratky se charitativní činnost stávala integrální součástí jejich života a službu společnosti pokládaly za svůj úkol a odpovědnost spojenou s jejich společenskou pozicí (srovnej paměti kněžny Lidije Vasilčikové, hraběnky Varvary Bobrinské nebo dokumenty o charitativní práci v pozůstalosti hraběnky Sofie Paninové).

Do třetice širokým a důležitým tématem hodným pozornosti jsou volnočasové aktivity šlechty. Jak probíhal každodenní život ve městech a na venkově? Aristokraté byli značně svázáni s dvorským životem a městskými sídly, kolik času tedy ještě trávili na venkově? Existoval skutečně univerzální model střídání pobytu ve městě a na venkově? Velmi málo víme také o cestování aristokracie po Rusku a mimo Rusko. Sice existuje všeobecné povědomí o častých návštěvách středoevropských a západoevropských lázeňských center ruskou šlechtou, ovšem nemáme více-

---

76 Adele LINDENMEYER, *Poverty is Not a Vice. Charity, Society, and the State in Imperial Russia*, Princeton 1996.

méně žádné analytické studie či syntetizující přehledy, které by s tímto faktem dále pracovaly. Zde se přitom nabízí možnost sledovat sociální komunikaci ruské aristokracie v Evropě, včetně kontaktů s evropskou šlechtou, a vytváření ruských společenských sítí a center mimo Rusko.⁷⁷

Pro inspiraci jak se vyrovnat s dějinami šlechty v pozdně-carském Rusku nám mohou dobře posloužit díla jedné historičky a dvou historiků: Heide Whelanové,⁷⁸ Anthonyho L. Cardozy⁷⁹ a Davida Cannadina⁸⁰. Domnívám se, že v mnoha ohledech se jedná o modelové práce analyzující šlechtu v kontextu sociálně-ekonomických a sociálně-kulturních změn v době přechodu k moderní občanské a národní společnosti. Vyrovnávání se se ztrátou sociální exkluzivity, ekonomickou krizí a ztrátou politického vlivu se dotýkalo aristokracie všude v Evropě.⁸¹ V některých případech (zdaleka ne ve všech!) aristokracie bránila své pozice v novém světě i aliancí s novými radikálními hnutími, s fašismem v Itálii, s nacismem v Německu.⁸²

Zmínění autoři ve větší či menší míře kombinují sociální dějiny s kulturními dějinami. Zabývají se šlechtou v přelomovém období ekonomických a politických transformací, v delším časovém úseku umožňujícím vnímat dopad změn napříč několika generacemi. Whelanová se pohybuje na půdorysu „dlouhého 19. století“, Cardoza v letech 1861–1930 a Cannadine od roku 1880 až do doby po druhé světové válce. Whelanová se v monografii o baltské německé šlechtě věnuje přesně těm segmentům šlechtického života, které zatím byly u ruské šlechty hodně opomíjeny a musí být zkoumány, chceme-li získat komplexní přehled o životě, mentalitě, proměnách vzorců chování šlechty. Například se jedná o fungování šlechtických rodin, výchovu dětí a jejich přípravu na budoucí kariéru, uzavírání

---

77 Průkopnickou prací zde může být nedávno vydaná kniha Mariny Soroky. V první řadě pojednává o kulturních dějinách diplomacie, ovšem metodologicky a heuristicky je nesmírně užitečná i pro kulturní dějiny šlechty. Srov. Marina SOROKA, *The Summer Capitals of Europe, 1814–1919*, London – New York 2017.

78 Heide W. WHELAN, *Adapting to Modernity: Family, Caste, and Capitalism in the World of the Nineteenth-Century Baltic German Nobility*, Cologne 1999.

79 Anthony L. CARDOZA, *Aristocrats in Bourgeois Italy. The Piedmontese Nobility, 1861–1930*, Cambridge 2002.

80 David CANNADINE, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, New Haven – London 1990; Idem, *Aspects of Aristocracy. Grandeur and Decline in Modern Britain*, New Haven 1994.

81 Pro české prostředí aktuálně nová kniha: Dita HOMOLOVA, *Šlechta v proměnách. Osudy aristokracie v Československu v letech 1918–1948*, Praha 2018.

82 Stephan MALINOWSKI, *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat*; Berlin 2003; Karine URBACH (ed.), *European Aristocracies and the Radical Right, 1918–1939*, New York 2007.

manželství („manželský trh“) a manželské soužití. Vše v kontextu fungování šlechtického hospodářství a politického a právního prostředí, které šlechtu obklopovalo a determinovalo. Víceméně obdobná témata řeší Cardoza v knize o piemontské aristokracii a Cannadine zabývající se britskou aristokracií. Whelanová i Cardoza, v menší míře Cannadine, podrobně analyzují modely vzdělávání. Cannadine zase více prostoru vymezil analýze volnočasových aktivit aristokracie a jejich proměnám – cestování, sport, lov.

Kupříkladu modely vzdělávání jsou něčím, co je pro ruskou aristokracii druhé poloviny 19. století prozkoumáno velmi málo. Základní varianty stručně popsal Lieven, přičemž se omezil na mužské vzdělávání.⁸³ Dobře zpracovanými příkladem je rodina Jusupovů v letech 1890–1916. Nicméně je třeba se i nadále zaměřovat na dětství aristokratů a jejich výchovu a vzdělávání s ohledem na budoucí kariéru. Existovalo u aristokracie něco jako promyšlená vzdělávací strategie a jestliže ano, jak se vyvíjela a měnila s ohledem za společenské změny v druhé polovině 19. století? Nabízí se například otázka, do jaké míry se vzdělávání aristokracie projevovaly občanské hodnoty a zda docházelo k prolínání aristokratického a středostavovského života. V obecné rovině dily celostátním statistikám známe trendy ve vzdělávání v druhé polovině 19. století. Posun od stavovského šlechtického vzdělávání k občanskému vzdělávání byl evidentní.⁸⁴ Osobní prameny to pouze potvrzují. Je zřejmé, že Alexej Bobrinskij (*1852) nenavštěvoval střední školu, měl domácí učitele, a před vstupem na Petrohradskou univerzitu složil příslušné zkoušky.⁸⁵ Kníže Michajl Golicyn (*1873) nebo kníže Alexej Obolenskij (*1877) oproti tomu na gymnáziu studovali.⁸⁶ Gymnázium navštěvovala i kněžna Lydije Vasilčiková (*1886).⁸⁷ Statistiky ovšem registrují dědičnou šlechtu jako celek, takže není dost dobře zřejmé, kolik mladíků a dívek z aristokratických rodin nastoupilo na veřejné vzdělávací instituce (gymnázia, univerzity), namísto domácí výchovy nebo studia na elitních

83 D. LIEVEN, *Aristocracy*, s. 172–180.

84 *Rossija. 1913 god. Statistiko-dokumental'nyj spravocnik*, Sankt-Petěrburg 1995, s. 333, 346–347; S. BECKER, *Nobility and Privilege*, s. 120–121, 124–125; J. J. JUDIN, *Knjazja Jusupovy*, s. 234; Věra Romanovna LEJKINA-SVIRSKAJA, *Intelligencija v Rossii v vtoroj polovine XIX vjeka*, Moskva 1971, s. 51–53, 60–64,

85 RGADA, f. 1412, op. 8, d. 275, l. 134–142.

86 Golicyn studoval na soukromém Polivanovském gymnáziu v Moskvě, Obolenskij na šlechtickém Moskevském imperátorském lyceu careviče Nikolaje (známé také jako Katkovovo lyceum). Michail V. GOLICYN, *Moi vospominania (1873–1917)*, Moskva 2007; A V. OBOLENSKIJ, *Moj vospominanija*, s. 57–58.

87 Studovala na Tagancevském dívčím gymnáziu v Moskvě. Srov. L. L. VASILČIKOVA, *Isčeznušaja Rossija*, s. 69–75.

šlechtických institucích, jakými byly Imperátorská kadetní škola, Alexandrovské lyceum nebo Imperátorská právní škola. Ze statistik také nezjistíme konkrétní motivy a důvody v rámci jednotlivých rodin, které vedly v nástupu syna nebo dcery na tu či onu školu. Opět je zapotřebí vydat se do pramenů osobní povahy.

V úvodu studie jsme naznačili dvě otázky, které by měly být v případném výzkumu nepochybně zohledněny a zodpovězeny: 1) do jaké míry se statkářská šlechta cítila nadřazená nad „služebnou šlechtou“, a zdali tento případný pocit nadřazenosti dávala najevo; 2) do jaké míry aristokracie zůstávala „uzavřenou společností“. Obě otázky spolu těsně souvisí a vyplývají ze skutečnosti, že reformy uváděné v Rusku do praxe od za vlády Alexandra II. začaly přetvářet stavovskou společnost v občanskou společnost a v jejím rámci docházelo i k formování nové a širší sociální a ekonomické elity.⁸⁸ Ve chvíli, kdy poměščík nemusel být nutně šlechticem, se vnitřním pojítkem nové elity stávaly majetkové zájmy. Neznamená to vyprcháání stavovského uvědomění z šlechtického myšlení. Pro řadu šlechticů příslušnost k šlechtickému stavu i na počátku 20. století představovalo úhelný kámen jejich osobní i rodové identity. Je otázkou, do jaké míry se jednalo o záležitost generační a zda příslušníci mladší generace vychované po zrušení nevolnictví již neuvažovali jinak. Některé prameny osobní povahy naznačují, že pocit výlučnosti u šlechty přetrvával, a nemuselo se nutně jednat o výraz „nadřazenosti“, spíše o formu společenského závazku. Nejen ve smyslu zvelebování vlastních statků, ale v starosti o veřejné záležitosti a péči o obecný prospěch společnosti.⁸⁹

S tím se pojí i „uzavřenost“ aristokratické společnosti, respektive šlechtické společnosti obecně. Mám na mysli především otázku sňatkových strategií, které byly jedním z nástrojů vytváření nové elity, překračující rámec původně úzce vymezené stavovské skupiny. Nebo mohly být naopak prostředkem posilování stavovské nadřazenosti a aristokratické exkluzivity. Do jaké míry byla na prvním místě zásada rovnorodých sňatků a do jaké míry do hry vstupovaly pragmatické majetkové zájmy, které sňatkovou politiku začleňovaly do obranné strategie rodu?

Obraťme se ještě jednou k výše jmenovaným třem „vzorům“. Heide Whelanová ukazuje, že pobaltská německá šlechta si na „čistotě kasty“ velmi zakládala. V první polovině 19. století skutečně velmi zřídka docházelo k sňatkům mimo místní šlechtickou společnost. V druhé polovině století se pomyslná bariéra začala

---

88 Seymour Becker píše o vytváření „třídní společnosti“. Srov. S. BECKER, *Nobility and Privilege*, s. 173.

89 L. L. VASILČIKOVA, *Isčeznuvšaja Rossija*, s. 76; A. V. OBOLENSKIJ, *Moji vospominanija*, s. 50.

více prolamovat a počet smíšených sňatků, zejména s ruskou šlechtou, se zvyšoval.⁹⁰ Oproti tomu aristokracie v Piemontu, soudě ze zjištění Anthonyho Cardozy, po celé 19. století udržovala vysoký standard v uzavírání manželství a smíšené sňatky aristokracie s „novou šlechtou“ (v piemontském kontextu míněno především rodinami nobilitovanými po roce 1814 v období Restaurace, nebo po roce 1861, kdy vzniklo Italské království) nebo dokonce buržoazií byly spíše raritou. Dosti výjimečně docházelo k sňatkům mimo piemontskou společnost, což ukazuje vysokou regionálnost aristokracie.⁹¹ Jinou realitu představuje Cannadine na příkladu britské aristokracie a jejího „honu na nevěsty“. Na přelomu 19. a 20. století nebylo již ničím neobvyklým, když anglický lord hledal nevěstu v bohatých podnikatelských rodinách v Spojených státech. Stavovské předsudky šly v takovém případě stranou.⁹²

S ohledem na tyto závěry si dovoluji zmínit jeden příklad z ruského prostředí: Pavel Ivanovič Charitoněnko (1853–1914), velkopřůmyslník povýšený do šlechtického stavu teprve roku 1901, provdal dvě své dcery do aristokratických rodin. Jelena Pavlovna (1879–1948) si vzala knížete Michajla Alexandroviče Urusova (1873–1914) a Natalja Pavlovna (1882–1964) nejprve hraběte Petra Michajloviče Stenboka (1869–1931) a po rozvodu v roce 1907 se provdala v roce 1913 za knížete Michaila Konstantinoviče Gorčakova (1880–1961). Na první pohled šlo ve všech třech případech o nerovnorodá manželství, ovšem Pavel Charitoněnko patřil k nejbohatším Rusům a 63 tisíc desjatin půdy mohlo být pádným důvodem k sňatku. Urusovové ani Gorčakovové v této době mezi nejbohatšími rody nefigurovali; Petr Stenbok byl příslušníkem méně movité estonské větve rodu.⁹³ Nechci z tohoto jediného příkladu vyvozovat jakékoli závěry. Pouze jej nabízím jako podnět k úvahám, neboť pro ruskou aristokracii jsou sňatkové strategie prakticky neprobádaným tématem. Přitom zcela jistě spadají do rámce kulturních dějin. Vedle zajištění reprodukce rodu se jednalo o obrannou strategii reagující na transformaci sociálních poměrů v zemi. Ta sebou přinášela nutnost redefinice postavení rodu v rámci společnosti a dotýkala se bytostně identity rodu i jednotlivce.

Historici by se měli rovněž zaměřit na to, jak fungovalo rodinné vědomí nejen v kontextu sňatků, ale ve vztahu k rodovému majetku. Šlechta obecně rozprodávala pozemkový majetek v druhé polovině 19. století, byť u aristokracie pokles

90 H. WHELAN, *Adapting to Modernity*, s. 153, 281–282.

91 A. CARDOZA, *Aristocrats*, s. 177–181.

92 D. CANNADINE, *The Decline*, s. 345–347.

93 Srov. L. P. MINARIK, *Ekonomičeskaja charakteristika*, s. 13–19.

nebyl tak výrazný.⁹⁴ Každopádně zůstává otázka, do jaké míry jednotlivé rodiny diferencovaly mezi svými statky. Jakou část rodového jmění byly spíše ochotny prodat či zastavit a která část pro ně byla důležitější, protože s ní byla více spojena rodová paměť a identita. Pro poznání takových úvah mohou nejlépe pomoci prameny osobní povahy, zejména deníky a korespondence s bezprostřední reflexí.

Závěr

Máme odpověď na otázku vyřčenou v názvu studie? Jak dalece jsou kulturní dějiny šlechty v pozdně-carském Rusku opomíjeným tématem? Jsou i nejsou. Rozhodně se nejedná o téma mainstreamové. Ruská i neruská historiografie se mnohem více věnovaly jiným sociálním nebo profesním skupinám, revolučnímu hnutí, politickému myšlení a samozřejmě klasickým politickým dějinám. Případně se o šlechtě psalo více z pohledu sociálních a hospodářských dějin. Kulturně-historické aspekty nicméně zcela ignorovány nebyly a v posledních dvou dekadách se objevily různé práce posouvající naše poznání života šlechty dál. Zároveň zůstává nezodpovězena celá řada dílčích otázek a chybí celkový a komplexní přehled života aristokracie v posledních desetiletích existence carského impéria. Vznikne-li takový přehled, bude možné snáze provádět komparaci ruského prostředí se střední a západní Evropou. Inspirací je tudíž mnoho, témat k zpracování celá řada a pramenů čekajících na badatele dychtivé po poznání nepřeborné množství. Je tedy jen na historících, aby se chopili příležitosti. A jelikož historie nezná hranic, mohou se o to bez ostychu pokoušet i čeští historici.

---

94 Statistický přehled pro období let 1905–1914 viz *Rossija. 1913 god*, s. 71. Dále srov. různé analýzy a závěry in: D. LIEVEN, *Aristocracy*; S. BECKER, *Nobility and privilege*; R. T. MANNING, *The Crisis*; L. P. MINARIK, *Ekonomičeskaja charakteristika*; A. P. KORELIN, *Dvorjanstvo*; J. P. BARINOVA, *Rossijskoje dvorjanstvo*.

SUMMARY

Although in Tsarist Russia the nobility was the main privileged class and the notional “first estate” in the estates’ system of the organization of society, Russian and world historiography has dealt with it rather marginally for a long time. The history of the nobility has been examined within political and socio-economic history. Cultural history (the history of everyday life, history of mentality, history of the family, or the history of childhood) has been largely neglected. In Russian historiography, the approach began to change only in the post-Soviet era. In “Western” historiography, cultural-historical works began to appear more only in the 1990s. At the same time, one of the features of the new historiography was the dominating orientation on the period of the so-called golden age of the Russian nobility (1762–1861). To a certain degree it was caused by the influence of Russian belles-lettres, for which the life of nobility was one of the great themes, and at the same time the nobility created this literature itself, but predominantly it was literature coming precisely from the “golden age” period. The semiotic school of Yuri Lotman and his method of the interpretation of cultural history through analysis of literary works also had a certain influence.

The predominance of interest in the 18th century and the first half of the 19th century cannot be justified by the lack of sources for Late Imperial Russia. Using a number of examples, a large number of sources of personal nature (diaries, memoirs, correspondence) can be documented in Russian archives as well as archives outside Russia (especially the USA). Many of these sources have also been issued in print. There is thus a very solid and relative easily accessible source base for research of the cultural history of the Late Imperial era.

The conclusion is such that the cultural history of the Russian nobility has never been completely ignored and is being devoted ever greater attention in Russia in particular. There are still a number of white spots and unanswered questions, which does not allow a comprehensive view of the everyday life of Russian nobility. There are still a number of blank spots and unanswered questions, which does not allow a comprehensive view of the everyday life of Russian nobility. Above all, it is a little examined history of the family, questions of marital life together and the divorces of aristocratic marriages, further the educational and career strategies of aristocracy and leisure activities (traveling around Russia and mainly outside of Russia, hunting, sport), which to a significant extent co-formed the everyday life of the aristocracy and also its public image. To address these challenges, it is also possible to draw inspiration from the historiography focused on the aristocracy outside Russia. Examples suitable for imitation could be the books by Heide Whelan, Anthony L. Cardoza or David Cannadin.

STUDIE

Finské velkoknížectví v 19. století, na rozcestí mezi Východem a Západem¹

TOMÁŠ MASAŘ

Ústav světových dějin, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

The Grand Duchy of Finland in the 19th Century, at the Crossroads Between East and West

The aim of the study is to map the development of the Finnish perception of the Russians and the Russian Empire during the Russian rule of the Grand Duchy of Finland between 1809 and 1917. In the course of the Middle Ages and Early Modern Period, the territory of today's Finland became a component of the Western civilization circle and its eastern borders became the utmost boundary, beyond which according to Finns there was only barbarism and chaos. The Finnish perception of themselves as a part of the civilized West was then to a significant degree built precisely on the contrast to the barbaric East, but this concept had to be re-evaluated after 1809 when the Grand Duchy of Finland became a component of the Russian Empire. Just changing the perception of the age-old enemy and orientation to the new capital city of Saint Petersburg can be an interesting example of adaptation to the newly emerging conditions and acclimatisation to the current political reality. However, the relationship with the Czarist empire was

---

1 Tato práce vznikla za podpory projektu Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě reg.č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734 financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.

another change at the turn of the 20th century, this time for the worse. At this point, however, the Finns were a self-confident and fully developed nation that refused to accept the limitations of autonomy and russification of their country. There followed almost two decades of passive resistance and political struggle against the Russian government, which only ended with the revolution in 1917.

Key words: Grand Duchy of Finland, Russia, Fennomans, Russification

Zatímco ve Spojených státech nebo západní Evropě si téma Finského velkoknížectví v rámci Ruského impéria v letech 1809–1917 našlo mezi humanitními vědci svůj prostor a bylo zkoumáno ať už z pohledu historického, geografického nebo lingvistického,² mezi českými badateli patří k těm spíše opomíjeným. Kromě Miroslava Hrocha,³ který se ve svých komparativních studiích věnoval i finskému národnímu hnutí, se v posledních třech dekadách finským dějinám 19. století věnovala jen hrstka autorů.⁴ Paradoxně přitom právě finské dějiny 19. století a národní pro-

- 2 Mezi nejvýznamnější zahraniční autory zabývající se v posledních letech tímto tématem patří zejména historikové Steven D. Huxley, David G. Kirby, Edward C. Thaden a Robert Schweitzer, geograf William R. Mead nebo lingvista Micheal Branch, srov. Steven D. HUXLEY, *Constitutionalist insurgency in Finland, Finnish "Passive resistance" against Russification as a case of nonmilitary struggle in the European resistance tradition*, Helsinki 1990; David G. KIRBY, *Finland and Russia 1808–1920, From Autonomy to Independence, A selection of Documents*, London 1975; Edward C. THADEN, *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, Princeton 1981; Idem, *Russia's Western Borderlands 1710–1870*, Princeton 1984; Robert SCHWEITZER, *Autonomie und Autokratie, Die Stellung des Größfürstentums Finnland im russischen Reich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1863–1899)*, Gießen 1978; Idem, *The Rise and Fall of the Russo-Finnish Consensus, The History of the "Second" Committee on Finnish Affairs in St. Petersburg (1857–1891)*, Helsinki 1996; William R. MEAD, *An Experience of Finland*, London 1993 a Michael BRANCH (ed.), *National History and Identity, Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Century*, Helsinki 1999.
- 3 Srov. Miroslav HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe, A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, New York 2000; Idem, *V národním zájmu, Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999.
- 4 Jedním z mála autorů, kteří se věnovali přímo Finskému velkoknížectví a jeho autonomnímu postavení byla Pavla Kmochová ve své studii *Některé aspekty života autonomního Finska*, jež vyšla v roce 1993. Dále jsou tu práce historiků Zdeňka Hojdy a Radky Lainové, které byly publikovány v odborných časopisech, srov. Zdeněk HOJDA, *Dobrovského cesta za švédskou kořistí*, Dějiny a současnost 25, 2003, č. 5, s. 10–13; Idem, *Jak byli Finové „pozvednuti mezi národy“ a vojenský puč po švédsku*, Dějiny a současnost 31, 2016, č. 12, s. 34–37; Radka LAINOVÁ, *Finské velkoknížectví v rámci carského Ruska 1809–1917*, Historický obzor 6, 1995, č. 7–8, s. 158–159; Eadem,

buzení,⁵ které v tomto období ve Finsku probíhalo, nabízí velké množství paralel a podobností k analogickému vývoji v Českých zemích a k národní emancipaci českého národa. Vzájemné shody a podobnosti mezi českým a finským prostředím nezůstaly nepovšimnuty ani předními osobnostmi obou národních hnutí, které se následně snažily takto získané inspirace přetavit ve prospěch vlastního národa a jeho kultury. Zároveň by i pro dnešní české vědce mohlo být užitečné využít poznatky a vědomosti o jiných národních hnutích při zkoumání a srovnávání vlastních národních dějin.

Cílem této studie je představit čtenářům komplexní přehled vývoje Finského velkoknížectví a jeho vztahu k Ruskému impériu v průběhu 19. století a přiblížit nejnovější trendy, jimiž se finští i zahraniční autoři při zkoumání této otázky v posledních letech zabývali, a zároveň také nastínit další možné směry, kterými by se mohlo budoucí bádání v této problematice ubírat.

Christianizace a kolonizace středověkého Finska

Prakticky již od 12. století, kdy se území dnešního Finska stalo cílem švédského kolonizačního a christianizačního úsilí,⁶ se Finové ocitli v oblasti střetu dvou vel-

---

Občanská válka ve Finsku 1917–1918, Historický obzor 6, 1995, č. 1, s. 7–11. Opominuto nesmí být ani nové revidované vydání Holečkova překladu finského národního eposu *Kalevaly* z roku 2014 s obsáhlou doprovodnou studií Jana Čermáka a předmluvou Markéty Hejkalové, které čtenáře uvádí do dobového kontextu, srov. Jan ČERMÁK, *Kalevala Eliase Lönnrota a Josefa Holéčka v moderní kritické perspektivě*, Praha 2014. A v neposlední řadě je třeba zmínit i kapitoly o česko-finských (kulturních) vztazích z pera Lenky Fárové a již výše zmíněného Zdeňka Hojdy v českém vydání Jutikkalových a Pirinenových *Dějín Finska* z roku 2001.

- 5 Ve finském diskurzu se na rozdíl od českého národního obrození používá termín „národní probuzení“ (finsky kansallinen herätys), který jasně dává najevo, že finská národní emancipace, na rozdíl od té české, nenavazovala na žádné historické kořeny, ale byla budována na zcela nových základech.
- 6 Švédská kolonizace finského území se dnes formálně datuje třemi křížovými výpravami, během kterých švédští panovníci obsadili většinu dnešního jižního a středního Finska. První výprava vedená králem Erikem IX. Svatým a pozdějším prvním finským biskupem Jindřichem se uskutečnila v polovině 12. století. Během ní byl obsazen jihozápad země, který se dnes nazývá Vlastní Finsko (finsky Varsinais Suomi) a jeho centrem se stalo město Åbo (finsky Turku). Druhá křížácká, v jejímž čele stál jarl Birger Magnusson, dorazila přibližně o sto let později a vedla k záboru dalšího území, jehož centrem se stalo město Tavastehus (finsky Hämeenlinna). Poslední tažení do Finska se odehrálo na konci 13. století a švédským oddílům se podařilo dosáhnout až oblasti severovýchodního pobřeží Finského zálivu a založit zde pevnost Viborg (finsky Viipuri, dnes Vyborg v Rusku).

kých kulturně civilizačních okruhů, které mezi sebou bojovaly o ovládnutí tohoto území. Ze západu do země tisíce jezer pronikali švédští křižáci vedení králem Erikem IX. a biskupem Jindřichem, kteří přinášeli katolickou víru a s ní západní vzdělanost. Od jihovýchodu se naopak snažila šířit pravoslavný ritus a zároveň i vlastní mocenské ambice novgorodská knížata. Tyto střety následně s větší či menší intenzitou pokračovaly až do míru v Orechově (švédsky Nöteborg, finsky Pähkinäsaari), jenž byl uzavřen v srpnu roku 1323, a na kterém byly poprvé vymezeny hranice mezi Švédskem a Novgorodem v oblasti dnešního Finska.⁷ Nutno podotknout, že domorodí Finové se těchto bojů účastnili zřejmě na obou stranách, ačkoliv většina z nich po mírové smlouvě skončila na švédské straně hranice.

Během následujících dvou století se Finsko stalo integrální součástí švédského království.⁸ Finští zástupci pravidelně zasedali spolu se svými švédskými kolegy v říšském sněmu (švédsky Riksdag) ve Stockholmu a stejně jako jejich švédští protějšci v omezené míře mohli ovlivňovat chod celého království. S postupujícím upevňováním švédské vlády a šířením západního křesťanského ritu si pak Finové stále více přisvojovali západoevropské kulturní a náboženské tradice a vnímali sami sebe jako součást západní Evropy.⁹ Díky poměrně vágnímu vymezení hranice docházelo k jejím posunům, a to východním a severovýchodním směrem a k obsazo-

---

Téma švédských křížových výprav je v současné finské medievistice poměrně populární, o čemž svědčí hned několik odborných publikací a edic středověkých kronik a legend vydaných v posledních letech a týkajících se této problematiky, srov. např. Martti LINNA – Harry LÖNNROTH, *Eerikinkronikka*, Helsinki 2013 nebo Tuomas HEIKKILÄ, *Pyhän Henrikin legenda*, Helsinki 2005. Legendě o biskupu Jindřichovi se věnuje i český lingvista Michal Kovář, který o ní v nedávné době vydal zajímavou studii. Srov. Michal KOVÁŘ, *Teeman etsintä – eräs näyte*, in: Mika Hallila – Łukasz Sommer (eds.), *Suomalaisen kirjallisuuden ABC*. Tutkimus, kääntäminen ja opetus ulkomaisissa yliopistoissa, Warszawa 2017. s. 255–260.

7 K přesnému vymezení hranice však došlo pouze na jihu v oblasti od Finského zálivu až po jezerní soustavu Saimaa. V severnějších částech byla přesná linie vymezena jen několika málo body, navíc švédští úředníci v pozdějších letech vytvořili hned několik pozměněných kopií mírové smlouvy, které hranici výrazně upravovaly ve švédský prospěch. Vzhledem k tomu, že původní listiny se nedochovaly, nelze dnes už s určitostí rozhodnout, jestli měla hranice vést na severozápad k severní části Botnického zálivu, jak předpokládá většina historiků, nebo přímo na sever k Severnímu ledovému oceánu, srov. Eino JUTIKKALA – Kauko PIRINEN, *Dějiny Finska*, Praha 2001, s. 38–39 a 72.

8 Za klíčové datum se v tomto ohledu považuje rok 1362, kdy se finští zástupci poprvé účastnili volby švédského krále.

9 Paradoxně, ačkoliv se Finsko geograficky nalézá v severní části Evropy, považují se Finové i dnes za součást západní Evropy, což bylo samozřejmě zapříčiněno jak zahraničněpolitickým diskurzem ve druhé polovině 20. století, tak po staletí zakořeněnou vědomostí náležitosti k západnímu křesťanskému civilizačnímu okruhu.

vání dalších oblastí, obydlených do té doby jen velice řídkce. Posouvala se tak nejen hraniční linie, ale s ní zároveň i kulturní předěl mezi západem i východem. Především v mírových dobách samozřejmě docházelo i k čilým přeshraničním kulturním a obchodním stykům, především s jazykově spřízněnými Karely,¹⁰ kteří se od obyvatelstva v samotném Finsku mnohdy lišili jen svým ortodoxním vyznáním. To však nic nemění na faktu, že se během středověku a počátku raného novověku na východní hranici dnešního Finska vytvořila ideologická bariéra, která jasně vymezovala příslušnost k západnímu nebo východnímu civilizačnímu okruhu.

Tento akcent byl ještě umocněn s nástupem dynastie Vasa na švédský trůn. V průběhu středověku někteří švédští králové udělovali svým mladším synům titul finského vévody, který byl však víceméně jen formální a nebyl svázán s žádnou državou konkrétního území. Situace se změnila až roku 1556, kdy Gustav I. Vasa věnoval finské vévodství svému druhorozenému synovi Janovi, jenž se následně ujal, byť jen na několik let, správy svého svěřeného území. O dvanáct let později Jan s podporou šlechty sesadil svého staršího bratra Erika XIV. a sám se nechal korunovat švédským králem, načež roku 1581 přidal do své titulatury i velkovévodu Finska a Karélie, čímž svoji původní državu povýšil na velkovévodství.¹¹

Finské vnímání Ruska v raném novověku na základě dichotomie „my“ versus „oni“

Stejně jako celá západní Evropa i Finové vnímali Rusko jako něco neznámého, nevzdělaného a barbarského. Na rozdíl od většiny ostatních Evropanů byl ale pro Finy styk s tímto barbarským nebezpečím z východu prakticky každodenní realitou, což jejich negativní vnímání Rusů ještě více umocňovalo. Východní hranice velkovévodství se pak stávala bariérou, za kterou se již podle Finů nacházel jen chaos, temnota a všechno představitelné zlo.¹² Velmi významné pro tento vývoj bylo zvláště období vlády Gustava I. Vasy a jeho synů Erika XIV., Jana III. a Karla IX., během kterého došlo hned k několika vojenským střetnutím s moskevskými cary.¹³ Tyto

10 Kimmo KATAJALA, *Cross-Border Trade in Karelia from the Middle Ages to the October Revolution 1917*, in: Maria Lähteenmäki (ed.), *The Flexible Frontier: Change and Continuity in Finnish-Russian Relations*, Helsinki 2007, s. 72.

11 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 76.

12 Sergei MEDVEDEV, *Russia as the Subconsciousness of Finland*, Helsinki 1998, s. 5.

13 Datování a pojmenování jednotlivých konfliktů se v různých národních historiografiích liší. Zatímco většina švédských a ostatních evropských historiků rusko-švédská střetnutí rozděluje na

války pak vyplnily velkou část druhé poloviny 16. století a Finsko, a především jeho nejvýchodnější provincie Karélie, během nich byly prakticky na frontové linii a hned několikrát došlo k napadení a vyplenění finské území. Není tedy divu, že se i Finové, podobně jako jiné národy ve východní Evropě, záhy začali vnímat jako ochránci nejen své vlastní země, ale prakticky celé Evropy proti barbarskému ruskému východu. Na protikladu vůči heterostereotypu agresivních a barbarských Rusů pak Finové v průběhu raného novověku do značné míry zkonstruovali vlastní autostereotyp klidného a pracovitého národa, který je však v případě ohrožení lítým a nezdolným protivníkem.¹⁴

Současně s udělením titulu finského vévody princovi Janovi roku 1556 získalo Finsko logicky také svůj vlastní erb.¹⁵ Podle mínění většiny heraldiků převzal finský znak svoji symboliku z erbu Karélie, na němž jsou vyobrazeny dvě paže třímající sečné zbraně na červeném pozadí.¹⁶ Levá, oděná do rytířského brnění drží v ruce meč, jenž zároveň symbolizuje i křesťanský kříž. Naopak pravá má na sobě kroužkovou zbroj a třímá zahnutou šavli, symbol pŭlmésice.¹⁷ Na finském znaku pak může-

---

rusko-švédské války (1554–1557 a 1590–1595) a livonskou válku (1558–1583), jejich finští protější chápou livonskou a druhou rusko-švédskou válku jako jediný celek od momentu zapojení Švédska v roce 1570 až do míru v Täyssinä v roce 1595.

- 14 Tento koncept není nepodobný konstrukci o Slovanech s holubičí povahou, ohrožovaných agresivními Germány, kterou můžeme nalézt například v dílech českého historika Františka Palackého. Finská mírumilovnost se však mísí s kulturním konceptem tzv. sisu, které je jednou z nejvýraznějších charakterových vlastností Finů. Pod tímto pojmem se skrývá jakási vytrvalost, odvaha a schopnost přestát i ty nejhorší útrapy a všechna protiventství. Je určitou směsí fyzické a mentální odolnosti jenž jim umožňuje vydržet i v situacích, které pro ostatní již vypadají beznadějně. Tato symbolika se pak přesouvá i do dnešní společensko-kulturní roviny, kdy je sisu připisováno například úspěšným finským sportovcům (vítězství vytrvalce Lasseho Viréna na OH v roce 1972 nebo finských hokejistů na MS v roce 1995) nebo je využíváno v konzumní společnosti v reklamě, kde je jméno sisu symbolem síly a vytrvalosti (nákladní auta, bonbóny, vodka, atd.). Srov. Tero HALONEN – Laura ARO (eds.), *Suomalaisten symbolit*, Jyväskylä 2005, s. 24–25 nebo Lauri HAATAJA – Veikko KALLIO, *Suomalainen Sisu*, Porvoo 1994.
- 15 Nejstarší dochované vyobrazení finského znaku je z roku 1591 a nachází se na náhrobku Gustava I. v uppsalské katedrále. První dochované zmínky o erbu Karélie jsou o něco starší a pochází z roku 1560, srov. Maunu HARMO, *Coat of arms, Have you ever wondered where the lion in Finland's coat of arms comes from?* Dostupné na: <https://finland.fi/facts-stats-and-info/coat-of-arms/>, 11. 7. 2018.
- 16 Srov. Ibidem, Dostupné na: <https://finland.fi/facts-stats-and-info/coat-of-arms/>, 11. 7. 2018 a S. MEDVEDEV, *Russia as the Subconsciousness of Finland*, s. 1., případně Anssi PAASI, *Territories, Boundaries and Consciousness, The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*, Chichester 1996, s. 87.
- 17 Paradoxem této symboliky je, že jak dřívější novgorodští, tak pozdější moskevští rytíři používali prakticky stejnou zbroj a meče, jako jejich západní protivníci, a byli křesťanského, ač ortodoxního vyznání, čímž symbolika zakřivené šavle, potažmo implicitně pŭlmésice, ztrácí smysl. Navíc stejně

me na rudém pozadí spatřit lva, jenž má symbolizovat švédskou královskou dynastii, obklopeného devíti růžemi.¹⁸ Atributem křesťanského západu je zde opět brnění a rytířský meč v pravé tlapě lva. Východ je analogicky ke karelskému erbů zpodobněn zahnutou šavlí, na kterou lev šlape. Ani umístění obou symbolů není náhodné. Křesťanský meč je pozvednutý v horní části znaku, kdežto barbarská šavle je lvem pošlapávána, což mělo značit převahu švédských králů nad jejich východními nepřáteli.¹⁹

Z obou dvou erbů, finského i karelského, jasně vyplývá symbolika Finska, potažmo Karélie, jako území, kde se střetává západní křesťanská kultura s východním barbarstvím, přičemž ve finském znaku je navíc naznačena převaha švédských králů, jakožto zástupců západního křesťanství nad jejich východními ruskými protivníky. V nekonečných válkách mezi Švédskem a Moskvou, které velmi často končily jen nepatrnými územními zisky nebo dokonce návratem ke *status quo*, se území Finského velkovévodství hned několikrát stalo cílem ruských útoků a některé východní oblasti byly i na určitou dobu ruskými vojsky obsazeny. Právě v tomto období se tak dají datovat počátky finské nenávisti vůči ruským sousedům vyjádřené ve finském názvosloví válek s Rusy a ruských okupací.²⁰ Nelítostné boje s velkými ztrátami na obou stranách, stejně jako strádání civilního obyvatelstva pak ve Finsku hluboce zakořenily silnou animozitu vůči východním sousedům, jejichž útoky se staly synonymem strádání a smrti.²¹

---

jako pro Fíny, i pro samotné Rusy byla tato zbraň symbolem něčeho cizího, přicházejícího z prostředí islámu, a k jejímu rozšíření v ruské armádě došlo až s příchodem kozáků v průběhu 18. století, srov. S. MEDVEDEV, *Russia as the Subconsciousness of Finland*, s. 1.

18 O významu symboliky devíti růží ve finském znaku se dnes mezi heraldiky vedou spory. Dříve zastávaný názor, že se jedná o odkaz na původních devět finských provincií, byl v nedávné době vyvrácen, přesto však jejich význam zůstává stále nevyjasněn, srov. M. HARMO, *Coat of arms. Have you ever wondered where the lion in Finland's coat of arms comes from?* Dostupné na: <https://finland.fi/facts-stats-and-info/coat-of-arms/>, 11. 7. 2018.

19 Ibidem, Dostupné na: <https://finland.fi/facts-stats-and-info/coat-of-arms/>, 11. 7. 2018.

20 Finská historiografie označuje jednotlivá období okupace ruskými vojsky termínem „viha“ (hněv, vztek, nenávist). První z těchto „hněvů“ tak byl tzv. dlouhý hněv (pitká viha), kterým je označováno období v letech 1570–1595, tj. perioda, během níž bylo Švédsko zapojeno do aliance proti Rusku v Livonské válce (1558–1583) a Rusko-švédské válce (1590–1595). Pro „nenávist k Rusům“ se pak vžil termín *ryssäviha*.

21 Tento pohled samozřejmě nelze vnímat pouze jednostranně. Ani švédsko-finská vojska, která útočila na ruské území, nepostupovala v rukavičkách a samotní Finové se velmi brzy naučili, že nejjistějším prostředkem, jak bránit své území je udeřit na nepřítele jako první. Ostatně právě v těchto a na ně navazujících válkách s Polskem se švédsko-finská armáda náležitě zocelila a vybudovala si pověst nesmlouvavého protivníka, který nemá slitování, o čemž se v 17. století přesvědčili nejen evropští zoldneři, ale ke své újmě i většina obyvatel střední Evropy. Jméno finských jezď-

Vzestup a úpadek švédské velmoci

V 17. století bylo Finsko útoků z východu z velké míry ušetřeno, neboť s nástupem Gustava II. Adolfa na královský trůn roku 1611 došlo k změně orientace švédské zahraniční politiky. V prvních letech své vlády sice mladý král pokračoval v angažmá v ruských sporech o nástupnictví po posledním rurikovském carovi Fjodorovi I., ale záhy své stanovisko přehodnotil a obrátil svoji pozornost na jih a na západ.²² Následně Švédsko vstoupilo do války s Polskem (1626–1629) a roku 1630 se „Lev ze severu“, jak se švédskému králi přezdívalo, rozhodl zapojit do třicetileté války, která po následujících osmnáct let plně zaměstnávala jak švédské vojáky, tak politiky. Stejně tak ruští carové v této době obrátili svoji pozornost od chladného severu více na jih do oblasti Ukrajiny a také na východ za Ural a na Sibiř. Po většinu 17. století tak švédsko-ruská hranice byla v klidu a k větším střetům nedocházelo, obavy z ruských nájezdů však z finského podvědomí nezmizely.

K radikální změně došlo s nástupem Petra I. na carský trůn. Jeho prozápadní orientace a snaha získat přímé spojení se západní Evropou skrze Baltské moře se logicky křížily s politikou nového švédského krále Karla XII. Došlo tak k dalšímu vojenskému střetu, ve kterém švédsko-finské království čelilo celé koalici nepřátel. A přestože se Karlovi zpočátku dařilo jednotlivé soupeře porážet, jeho země nemohla dlouhodobě čelit tlaku výrazné vojenské i materiální převahy. Po bitvě u Poltavy (1709) bylo o výsledku prakticky rozhodnuto, švédský král musel uprchnout pod ochranu tureckého sultána a do svého království se vrátil až po pěti letech. Během té doby švédská vojska utrpěla ještě několik zdrcujících porážek a roku 1713 došlo k obsazení Finska ruskými vojsky. Toto období tzv. velkého hněvu (isoviha), který trval až do uzavření míru v Nystadu roku 1721, bylo po dlouhou dobu ve finské historiografii vnímáno jako jedno z nejtemnějších období finských dějin, během kterého Finové trpěli pod okupací ruské armády. Země, zcela vyčerpaná předchozím stoletím válek ve švédských službách, teď byla ještě nucena živit nepřá-

---

ců, tzv. hakapelitů (finsky hakkapeliitat) tak bylo pro mnoho obyvatel německých zemí velkým strašákem, srov. David KIRBY, *Northern Europe in the Early Modern Period: The Baltic World 1492–1772*, New York & London 2013, s. 168 nebo Peter ENGLUND, *Nepřemožitelný*, Praha 2004, s. 348

22 Ačkoliv se Gustavovi Adolfovi podařilo na míru ve Stolbové (1617) získat Ingrii a odříznout tak Rusko od přístupu k Baltu, mnozí současníci považovali tyto podmínky za příliš mírné. Jedním z důvodů však byla i oprávněná obava mladého krále, zdali je možné dobýt a kontrolovat rozlehlá ruská území, navíc s omezenými zdroji, kterými Švédsko v té době disponovalo, srov. E. JUTIK-KALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 93.

telské vojáky. Přestože moderní historické bádání přineslo nové poznatky, které dokazují, že období velkého hněvu zdaleka nebylo tak hrůzostrašným, jak se dříve podávalo, zůstává ještě dnes v povědomí Finů synonymem pro vše negativní a hrůzu nahánějící.²³ Výsledkem prohrané války tak byla jednak nedůvěra ve schopnost švédských panovníků bránit finské území, ale především opětovné posílení nenávisli vůči ruským sousedům.

Ačkoliv po porážce ve velké severní válce Švédsko ztratilo své velmocenské postavení, došlo během 18. století ještě ke dvěma vojenským střetům s ruskou říší, které jen dále prohlubovaly finskou skepsi a strach z východního souseda. V letech 1741–1743 se švédský král na nátlak Francie opět pustil do války s Ruskem ve snaze získat zpět ztracená území. Výsledkem však byla jen další okupace Finska v letech 1742–1743, v historiografii označovaná jako malý hněv (pikkuviha), a ztráta dalšího území na východě Finska. Předposlední rusko-švédskou válkou bylo střetnutí v letech 1788–1790, které však nepřineslo žádné územní změny a znamenalo pouze potvrzení stávajícího status quo.

V obou výše zmíněných konfliktech se naplno projevila neschopnost a do značné míry i neochota švédských panovníků vynakládat úsilí na obranu Finska, což vedlo u některých Finů k úvaze o možném rozvázání svazku se švédským královstvím. Tato skutečnost nezůstala nepovšimnuta ani na ruské straně, která se ji logicky pokusila využít. První náznaky bylo možné pozorovat již během války v letech 1741–1743. V březnu 1742 zaslala carevna Alžběta I. Finům manifest, ve kterém všechnu odpovědnost za rozpoutání války svaluje na Švédy a zároveň zmiňuje myšlenku možné nezávislosti Finského velkoknížectví, jemuž by samozřejmě poskytla ochranu. Je otázkou, zda byl tento manifest opravdu míněn vážně, nebo šlo jen o snahu oslabit morálku protivníka a nalákat ho sliby k ukončení odporu. Fakticky byla mnohdy finská obrana spíše symbolická, i kvůli naprosté neschopnosti a nepřipravenosti velících švédských důstojníků. Následovala tedy další okupace ruskými vojsky, která však již neměla tak fatální dopady na zemi, i díky snaze carevny zanechat ve Fínech co nejlepší dojem.²⁴

Naplno se finská nespokojenost s postupem Švédů projevila v roce 1788, poté co se král Gustav III. pokusil odvrátit pozornost od vnitřní politiky napadením Ruska. Sedm finských důstojníků²⁵ sepsalo tzv. liikkalskou nótu, ve které se vyslovi-

---

23 Ibidem, s. 126.

24 Ibidem, s. 136–137.

25 Finskými důstojníky jsou v tomto případě myšleni velitelé, kteří sloužili na finském území a ve finské části královské armády. Drtivá většina důstojníků byla samozřejmě šlechtického původu

li proti vedení války a sdělovali carevně Kateřině II., že si Finové přejí zachovat mír. Reakcí švédského krále byl požadavek na boj do posledního muže, což však vedlo mezi finskými veliteli k ještě masovějšímu odporu, když 113 z nich podepsalo tzv. anjalskou úmluvu, ve které se postavili za předchozí nótu. Finští zástupci se následně na vlastní pěst pokusili vyjednat s carevnou mír, neměli však podporu mezi širšími lidovými vrstvami, které zůstávaly loajální stávajícímu panovníkovi, a ani carevna Kateřina nejevila příliš pochopení pro jejich separatistické snahy.²⁶ Nakonec tak celá akce vyzněla naprázdno, a poté co se švédským vojskům s vypětím všech sil podařilo zastavit postup Rusů, byl uzavřen mír. Mnozí z vůdců konspirace pak z obavy před trestem za zradu raději uprchli za hranice a azyl našli právě v Rusku.

Ačkoliv se signatáři anjalské úmluvy postavili proti královým válečným snahám, které by velmi pravděpodobně vedly k další okupaci finského území, drtivá většina z nich neměla v úmyslu spolčit se s nepřítelem a odtrhnout Finsko od Švédska.²⁷ Na druhou stranu jejich nedůvěra ve vládu ve Stockholmu a nechuť vést válku proti Ruské říši byly více než zřejmé. Přesto nejen mezi obyčejnými lidmi na venkově, kteří stále ještě zůstávali neochvějně věrni švédskému králi, byly stále ještě hluboce zakořeněny obavy z Rusů a jejich rozpínavosti. Názorným příkladem je úryvek z dopisu, který napsal profesor Henrik Gabriel Porthan svému příteli básníku Fransi Mikaelu Franzénovi, ve kterém píše: „Musíme se modlit k Bohu, aby se Rusku povedlo umístit své hlavní město do Cařihradu. Pak by mohlo zapadlé Finsko v klidu nechat pod nadvládou švédské koruny. Ale když se nyní nacházíme tak blízko jeho hlavního města, obávám se, že se Finsko dříve nebo později dostane pod ruskou nadvládu. Já doufám, že toto neštěstí nebudu muset zažít, ale vy jej asi spatříte, vy jste mladý.“²⁸ Staříčkový Porthan zemřel roku 1804 a ruské nadvlády se opravdu nedožil, Franzén a jeho generace již nové pořádky zažili.

---

a logicky tak měla švédské nebo zahraniční kořeny, přesto si ale na základě zemského patriotismu přisvojovala finskou identitu.

26 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 151–152.

27 Dnešní historikové poukazují na fakt, že mnozí se signatářů úmluvy neměli ponětí o původním znění liikkalské nóty a jejich odpor byl vyvolán spíše přemrštěnými reakcemi Gustava III. Přední iniciátoři nóty pak navíc před ostatními zamlčovali, jak své záměry při vyjednáváních s carevnou, tak i jejich nepříznivý konec, srov. David KIRBY, *A Concise History of Finland*, Cambridge 2006, s. 68–71.

28 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 158.

Finské velkoknížectví jako součást Ruského impéria

Klíčový význam pro další vývoj ve Finsku mělo setkání císaře Napoleona s carem Alexandrem I. na voru na řece Němen 25. června 1807. Zde se oba monarchové dohodli na rozdělení sfér moci v Evropě a spolupráci při blokadě namířené proti Anglii. Finsko se tak dostalo do ruské sféry vlivu a vzhledem k tomu, že se švédský král Gustav IV. nehodlal k Napoleonovu kontinentálnímu systému připojit, bylo jen otázkou času, kdy dojde k dalšímu rusko-švédskému střetnutí.

Poté, co všechny snahy Alexandra I. o diplomatické řešení selhaly, přistoupil ruský imperátor k použití síly. Ruské jednotky 21. února 1808 překročily hranici a poměrně záhy byla většina Finska okupována. Car původně neměl žádný plán, co s dobytým územím učinit, přesto bylo jeho záměrem postupovat pokud možno co nejmírněji, aby mezi Finy jeho vojska nevzbuzovala příliš velký odpor. Mezi obyčejným lidem i prostými finskými vojáky však byla nenávist proti Rusům zakořeněna příliš hluboce, a i po mnoha porážkách finští vojáci stále kladli odpor a na venkově docházelo k častým případům partyzánské války. Naopak vyšší důstojníci a představitelé stavů neviděli v dalších bojích smysl a považovali za rozumnější se s Rusy nějak dohodnout. Také proto u nich nalézal Alexandrův umírněný postup příznivou odezvu.²⁹ Na podzim roku 1808 vybídl car finské stavy, aby za ním do Petrohradu vyslaly delegaci. Poté co jej vybraní delegáti informovali o tom, že právo na jednání s ním má pouze celý zemský sněm, rozhodl se jej Alexandr svolat do městečka Borgå (finsky Porvoo), kde mělo dojít k jednání. Ve zdejší katedrále pak zástupci čtyř finských stavů 29. března 1809 složili Alexandrovi přísahu věrnosti, za což ten se následně zavázal ponechat Finům jejich dřívější svobody. Toto

---

29 Zřejmě nejznámější součástí finského narativu o vytrvalosti a nezdolnosti obyčejných vojáků a sedláků v protikladu vůči neschopnosti a zbabělosti vyšších velitelů je jedno ze stěžejních děl finské literatury 19. století *Příběhy praporečka Ståbla* od Johana Ludviga Runeberga, ve kterých autor na jedné straně oslavuje hrdinský boj řadových finských vojáků proti ruské okupaci v letech 1808–1809 a na druhé straně tvrdě kritizuje velící důstojníky, srov. E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 160–162 a 177–178.

Jako všechna ostatní Runebergova díla, i *Příběhy praporečka Ståla* vyšly roku 1848 nejprve ve švédštině pod názvem *Fänrik Ståls sägner* a do finštiny byly přeloženy až v roce 1867 skupinou fennomanů kolem profesora literatury na helsinské univerzitě Julia Krohna (*Vanrikki Stoolin tarinat*). Význam celého díla ještě umocňuje báseň *Vårt land* (finsky *Maamme*, česky *Naše země*), která se záhy stala finskou hymnou a jedním z nejvýznamnějších symbolů finského národního hnutí.

„pozvednutí mezi národy“³⁰ tak výrazně ovlivnilo postavení Finského velkoknížectví na příštích více než 100 let.

Z dřívějších úhlavních nepřátel se tak najednou stala vrchnost. Místo švédského krále se finským velkoknížetem stal ruský car a jeho dříve tak obávaná armáda se měla stát ochránkyní Finska. Alexandr si byl vědom animozity, která mezi finským lidem vůči Rusům panovala a snažil se k nově získaným poddaným postupovat co nejvládněji. Nejen že zachoval dřívější finské zákony a privilegia, ale vytvořil i nový správní orgán zvaný vládní rada, která byla roku 1816 přejmenována na Carský finský senát, který se stal nejvyšším správním orgánem v zemi.³¹ V roce 1811 byl navíc v Petrohradě založen Výbor pro finské záležitosti, v němž zasedali taktéž pouze Finové.³² Výsledkem tak bylo, že veškerá administrativa zůstávala i nadále ve finských rukou a byla alespoň formálně nezávislá na ruských imperiálních ministrech a jejich nařízeních. Jako další ukázkou svého vstřícného vztahu k Finům se pak nový panovník rozhodl připojit zpět k velkovévodství i bývalé provincie ztracené během dřívějších válek.³³ Prostý lid se pak Alexandr pokusil naklonit vyplácením doživotní renty všem vojákům z rozpuštěné finské armády. Dalším krokem, který měl oddálit Finy od dřívější mateřské země, a naopak přiblížit je vlivu z Petrohradu, byl přesun hlavního města z tradičního Turku do Helsinek v roce 1812. Po velkém požáru, který na začátku září 1827 zničil velkou část města a univerzitu v Turku byla tato instituce taktéž přemístěna do nového hlavního města.

Ačkoliv Alexandrův zájem o Finsko a jeho záležitosti po pár letech ochabl, nelze si nepovšimnout, že se jak během jeho vlády, tak během panování jeho nástupce Mikuláše I. dění ve Finském velkoknížectví vyznačovalo poměrně velkou stabilitou a do určité míry i ekonomickou prosperitou, což mělo příznivý vliv i na pomalu se rodící finskou národní emancipaci. Konzervativní car Mikuláš se pova-

---

30 Zdeněk HOJDA, *Jak byli Finové „pozvednutí mezi národy“ a vojenský puč po Švédsku*, in: Dějiny a současnost 31, 2016, č. 12, s. 37.

31 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 170.

32 Na rozdíl od senátu, jehož pravomoci časem stoupaly, Výbor pro finské záležitosti fakticky fungoval pouze do roku 1826, srov. Osmo JUSSILA, *Suomen perustuslait, Venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*, Helsinki 1969, s. 138. Během vlády Mikuláše I. se výbor nescházel a znovu obnoven byl až za vlády jeho syna Alexandra II. v roce 1857. Opětovné zrušení výboru v roce 1891 pak předznamenalo snahy ruských ministrů omezit finskou samosprávu. Více o fungování a zrušení druhého výboru srov. Robert SCHWEITZER, *The Rise and Fall of the Russo-Finnish Consensus, The History of the “Second” Committee on Finnish Affairs in St. Petersburg (1857–1891)*, Helsinki 1996.

33 Jednalo se o území tzv. Starého Finska (finsky Vanha Suomi), také známého jako Vyborgská provincie, které bylo 1. ledna 1812 připojeno zpět k Finskému velkoknížectví.

žoval za panovníka všech jemu bohem svěřených národů a neměl žádný důvod snažit se Finsko porušit. Právě naopak pociťoval k finské národní emancipaci, vycházející z hodnot prostého venkova do určité míry i sympatie a k snahám Finů rozvíjet svůj národní jazyk a kulturu tak byl poměrně benevolentní.³⁴

Význam švédského vlivu pro vývoj kultury a vzdělanosti ve Finsku nelze v žádném případě zpochybnit. Bez zprostředkování skrze švédský jazyk by se Finové nikdy nedostali na úroveň, na které na počátku 19. století byli, a jen díky tomu, že byli součástí Švédského království, se tak stali součástí západoevropské kultury. Ovšem od 19. století se staly švédskojazyčné elity do značné míry brzdou finského národního rozvoje. Zatímco tzv. fennomané se snažili o vybudování národní kultury postavené na finském jazyce, jejich oponenti z řad švédsky mluvících Finů, tzv. svekomanů usilovali a zachování status quo a bránili se pronikání finštiny do škol a administrativy ze všech sil.³⁵ V tomto soupeření měli svekomané zpočátku výhodu v tom, že z jejich řad pocházela většina jak ekonomických, tak kulturních i politických elit. Na druhou stranu jejich liberální postoje inspirované filozofickými myšlenkami přicházejícími ze západní Evropy byly trnem v oku velice konzervativního cara Mikuláše I. Tomu naopak bylo mnohem bližší fennomanské hnutí, odvolávající se na prostý venkovský lid a snažící se spíše o jazykovou než o politickou emancipaci. I to bylo jedním z důvodů, proč se Mikuláš I. většinou stavěl ke snahám fennománů s určitou benevolencí. A když se Finové na rozdíl od Poláků nebouřili, a naopak v průběhu Krymské války pevně stáli za svým panovníkem,³⁶ mohl jeho syn a nástupce Alexandr II. prohlásit „Můj otec vám věřil – vy jste všichni splnili svoji povinnost,³⁷ čímž dal jasně najevo svou důvěru ve finskou loajalitu.

34 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 176–177.

35 Ačkoliv jsou za první fennomany někdy označováni již univerzitní profesori Daniel Juslenius (1676–1752) a Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) opravdový program zaměřující se na pozvednutí finského jazyka a jeho institucionalizace jak ve školství, tak v administrativě se poprvé objevil až ve 20. letech 19. století. Brzy se skupince fennománů kolem Adolf Ivara Arwidssona (1791–1858) a především Johana Vilhelma Snellmana (1806–1881) začalo dařit postupně prosazovat tento smělý plán, který se na konci 19. století generacím jejich následovníků podařilo zavřít a učinit finštinu oficiálním jazykem na stejné úrovni se švédštinou. Protivníkem fennománů v tomto jazykovém boji byli tzv. svekomané, švédsky mluvící finské elity, které se snažily uchovat dominanci švédštiny a argumentovaly, že finština není dostatečně kulturně vyspělý jazyk, srov. Aira KEMILÄINEN, *Initiation of the Finnish people into nationalist thinking*, in: Maija Väisänen, *Nationality and nationalism in Italy and Finland: from the mid-19th century to 1918*. Helsinki 1984, s. 108–109.

36 V letech 1854 a 1855 došlo k několika útokům na finské území a bombardování pevnosti Sveaborg od spojené Britsko-francouzské flotily.

37 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 190.

Po smrti Snellmana se navíc fennomané vedení Yrjö Sakari Yrjö-Koskinenem snažili, pokud možno co nejvíce, oprostit od západních vlivů, a naopak se přiblížit více Rusku a ruské kultuře, která by nahradila dřívější švédskojazyčnou.³⁸ Během vlády Alexandra II. v letech 1855–1881 tak došlo k zřejmě nejužšímu sepětí mezi Finy a jejich ruským panovníkem a není tedy divu, že se toto období ve finských dějinách považuje za vrcholnou fázi ruské nadvlády nad Finskem. Nový car totiž poskytl Finům nejen další privilegia a výhody týkající se například měny, cel, a především finského jazyka,³⁹ ale také roku 1863 opět svolal zemský sněm, který se napříště měl scházet pravidelně.⁴⁰ Na rozdíl od jiných podrobených národů v ruském impériu tak Finové k Alexandrovi II. chovali nebyvale vřelě city⁴¹ a jeho smrt z rukou atentátníka je hluboce a upřímně zarmoutila.⁴²

Také Alexandr III., syn a následník předchozího cara byl ve Finsku velice populární především díky své přívětivé povaze. Přesto že za jeho vlády začali ruští ministři pozvolna bourat stavbu finských výsad a privilegií, carovi se díky jeho náklonnosti k Finům ve spojení s konzervativností a nechutí provádět jakékoliv změny dařilo tyto protifinské snahy brzdit. Naplno tak rusifikační snahy propukly až za vlády jeho nástupce Mikuláše II.

Je pozoruhodné, že ačkoliv byli Rusové po dlouhou dobu Finy považováni za barbarský a necivilizovaný východ, vůči jehož nájezdům se museli po dlouhá staletí

38 Matti KLINGE, *Let US Be Finns – Essays on History*, Helsinki 1990, s. 91.

39 Jednoznačně nejdůležitějšími byly reformy Alexandra II. týkající se zrovnoprávnění finštiny se švédštinou v administrativě a na soudech. Zároveň byla také opětovně snížena cla a zrušena některá omezení v obchodě a průmyslu. Navíc se během Alexandrovy vlády podařilo předsedovi finančního výboru senátu J. V. Snellmanovi prosadit vytvoření na rublu nezávislého měnového systému s vlastní měnou, finskou markkou, srov. Dieter K. F. ASPELMEIER, *Wie kam die Mark nach Finnland?*, in: E. Hösch (hrsg.), *Finnland-Studien*, Wiesbaden 1990, s. 112–117.

40 Nový zákon o zemském sněmu stanovoval, že se bude napříště scházet každých pět let, od roku 1882 byla tato perioda zkrácena na každé tři roky. Od nynějška také musel car při schvalování nových zákonů v klíčových oblastech, jako byly např. ústava, armáda nebo církev získat souhlas zemského sněmu. Snahy finských politiků o získání vlastní zákonodárné iniciativy a vytvoření nové ústavy pro velkoknížectví však vyšly naprázdno. I pro Finům nakloněného Alexandra II. byl toto již příliš velký krok. K vyjednávání ústavy a vytváření konsenzu mezi finským sněmem a carskou vládou srov. Robert SCHWEITZER, *Autonomie und Autokratie, Die Stellung des Großfürstentums Finnland im russischen Reich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1863–1899)*, Gießen 1978, s. 31–102.

41 O kladném vztahu, který Finové k Alexandrovi II. chovali a dodnes stále chovají, svědčí nejen mnohé pomníky a památníky v místech, která ve Finsku navštívil, ale i panovníkova socha v nadživotní velikosti na hlavním náměstí v Helsinkách (Senaatintori) a hlavní ulice vedoucí z tohoto náměstí nesoucí imperátorovo jméno (Aleksanterinkatu).

42 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 201.

bránit a zároveň tak před východním barbarstvím chránit západní kulturní hodnoty, dokázala vstrícná politika ruských carů v průběhu 19. století odsunout toto vnímání daleko do pozadí. Období ruských okupací, tzv. hněvů se alespoň navenek vytratila z finského povědomí a ruští panovníci byli naopak velebeni jako podporovatelé finských snah o národní sebeuvědomění. Schopnost skloubit dřívější heroizaci finského odporu proti Rusům s vděčností a loajalitou k novým ruským panovníkům se tak stala jaksi symptomatickou pro ambivalentní postoj Finů vůči carské říši. Na jednu stranu věrni své klidné povaze nevyhledávali příležitosti k povstáním proti ruským carům, a i v těžkých obdobích jim zůstávali věrni, na druhou stranu však v jejich podvědomí stále přetrvávala jistá ostražitost a snaha uchovat si alespoň formální autonomii.

Kulturní a hospodářský rozkvět Finska v druhé polovině 19. století

Nezvykle dlouhé období míru, kterému se Finské velkoknížectví těšilo, přispělo do značné míry i k ekonomickému a hospodářskému rozvoji. Ačkoliv ještě v letech 1866–1868 zasáhly finský venkov velká neúroda a hladomor, hospodářský rozkvět v průběhu 19. století je neoddiskutovatelný.⁴³ Zároveň také došlo k mnohem většímu provázání s ruským trhem. Především provincie na východě země silně profitovaly z blízkosti Petrohradu, kde nacházelo odbyt velké množství produktů zde vyrobených nebo vypěstovaných. Tento proces byl ještě umocněn výstavbou kanálu, který propojil jezerní soustavu Saimaa s Finským zálivem (1856), a železniční sítě, která umožňovala dostat finské zboží přes Petrohrad do celého Ruska (1862).⁴⁴ Souběžně s tím také nemalé množství Finů odcházelo do hlavního města říše za prací, z čehož těžila opět převážně východní část velkoknížectví, ze které pocházelo velké množství sezónních pracovníků v Petrohradě a okolí.⁴⁵ Z ekonomického hlediska přinášelo Finům soužití s Ruskem bezesporu užitek. Namísto dřívějších omezení a nutnosti obchodovat pouze prostřednictvím švédských přístavů mohli nyní

43 Počet pozemkových vlastníků na finském venkově v průběhu 19. století sice procentuálně poklesl, to ale bylo zapříčiněno rostoucím počtem obyvatelstva, z něhož jen omezená část odešla za prací do rozvíjejících se finských měst nebo případně emigrovala za prací do zahraničí. V absolutních číslech stoupl výrazně jak počet obyvatel, tak jejich hospodářská produkce, rozloha obdělávané půdy, nebo objem investic a zisku na finském venkově, srov. Risto ALAPURO, *State and Revolution in Finland*, Berkeley & Los Angeles 1988, s. 43–47.

44 Risto ALAPURO, *Finland: an interface periphery*, Helsinki 1980, s. 27–30.

45 Srov. Max ENGMAN, *Migration from Finland to Russia during the Nineteenth Century*, *Scandinavian Journal of History*, 3, 1978, č. 1–4, s. 155–177; též Max ENGMAN, *St. Petersburg und Finland*, in: E. Hösch (hrsg.) *Finland-Studien*, Wiesbaden 1990, s. 74–83.

vyvážet své produkty bez zprostředkovávání, navíc se jim otevíral obrovský ruský trh. Celní hranice mezi Ruskem a Finskem pak chránila finský trh před zaplavením ruským zbožím, ale neomezovala je v jejich přístupu na ruská odbytíště.⁴⁶ Výhodné finanční podmínky a takřka všudypřítomná jezera a dravé vodní toky, které sloužily jako levná zásobárna vodní energie, také přilákaly některé obchodníky a podnikatele ze západní Evropy.⁴⁷

Společně s rozvojem finské kultury a jazyka, ať už za přímé podpory jednotlivých carů, nebo alespoň za jejich benevolentního dohledu, tak hospodářský rozkvět příznivě působil na to, jakým způsobem Finové vnímali své ruské vládce. I když mezi obyčejným lidem stále ještě kdesi v podvědomí zůstávala obava z ruských agresorů, negativní vnímání Rusů jako celku se prakticky vytratilo.⁴⁸ Především ruské vyšší vrstvy, které často navštěvovaly Helsinky a jiné oblíbené letní destinace, pak byly naopak považovány za nositele nových kulturních trendů, ačkoliv v tomto případě je samozřejmě nutné brát v potaz inklinaci ruské šlechty k západoevropské kultuře a módě, díky čemuž ani zdaleka neodpovídala dřívějším stereotypům o barbarech z východu.

První období rusifikace Finska (1899–1905)

Finská důvěra v ruské cary však dostala na konci 19. století velkou ránu. Poddajný a nerozhodný car Mikuláš II. podlehl tlaku svých ministrů, kteří považovali autonomii, které se Finsko těšilo za nepřípustnou. Mezi mnoha jinými argumenty upozorňovali především na znevýhodnění ruských obchodníků a investorů skrze cla, kterým na finském trhu podléhaly.⁴⁹ Další výtky se týkaly finské armády. Jedním

---

46 V 80. a 90. letech 19. století byl bezcelní vývoz finského zboží do Ruska významně omezen, a naopak některé ruské výrobky jako cukr byly na finském trhu cla zbaveny, což ale paradoxně poškodilo i ruský průmysl, který byl částečně na dovozu některých finských surovin závislý, srov. Seppo RYTKÖNEN, *Die Wirtschaftsinteressen des kaiserlichen Deutschland in Finnland vor dem ersten Weltkrieg*, in: Olli Kaikkonen – Manfred Menger (Hrsg.), *Deutschland und Finland 1871–1914, Politik – Wirtschaft – Öffentliche Meinung*, Joensuu 1992, s. 6

47 Jedním z příkladů může být textilní továrna skotského průmyslníka Johna Finlaysona založená roku 1820 ve městě Tammerfors (finsky Tampere).

48 Heikki LUOSTARINEN, *Finnish Russophobia: The Story of an Enemy Image*, *Journal of Peace Research*, vol. 26, no. 2, 1989, s. 128.

49 O celní politice Finského velkoknížectví a snahách ruských kruhů zrušit tato cla a umožnit tak ruským obchodníkům působit ve Finsku bez omezení, srov. S. RYTKÖNEN, *Die Wirtschaftsinteressen des kaiserlichen Deutschland in Finnland vor dem ersten Weltkrieg*, s. 63–66.

z důvodů, proč car Aleksandr I. roku 1809 Finsko obsadil, bylo vytvoření nárazníkového pásma na obranu hlavní města.⁵⁰ Na konci 19. století však ruští generálové pochybovali, že je malá finská armáda schopna zabránit útoku na Petrohrad a požadovali její začlenění do ruské armády a podřízení ruským velitelům. V neposlední řadě však také šlo o otázku prestiže a posilování ruského nacionalismu. Mnozí vysokí carští úředníci jen s velikou nelibostí nesli, že si Finové dokázali uchovat svoje vlastní zákony, které navíc mnohdy omezovaly práva ruských občanů ve Finsku. A proto z jejich pohledu nazrála doba, kdy měla být finská samostatnost odkázána do patřičných mezí.

Osobou, která se měla zhostit vykonání tohoto úkolu, se stal generál Nikolaj Bobrikov, poměrně nepopulární důstojník, jehož přemrštěné ambice, měly být naplněny provedením rusifikace ve Finsku. Nedlouho po svém nástupu do funkce nastínil Bobrikov deset stěžejních bodů své politiky ve Finsku, které mimo jiné zahrnovaly začlenění finské armády do ruské, zavedení ruštiny do finské administrativy a školství, stejně jako povolení ruským občanům v těchto sférách působit. V neposlední řadě bylo součástí jeho plánu výrazné posílení pravomocí generálního guvernéra. Vcelku logicky vyvolaly tyto návrhy mezi finskými představiteli velký odpor, na což car zareagoval vydáním tzv. únorového manifestu (1899), který nadřazoval celoruské zákony těm finským a měl tak zajistit prosazení Bobrikovových požadavků. Tento nový zákon, který ignoroval dřívější zvyklosti, podle kterých musel takto významné záležitosti schválit i finský zemský sněm, byl finskými stavy okamžitě odmítnut, čímž se rozpoutal dlouhý spor mezi Finskem a Ruskem, který se ve finské historiografii označuje jako první (1899–1905) a druhá (1908–1917) doba útlaku (finsky sortokausi). Zahraníční autoři pak pro tyto periody nejčastěji používají termíny první a druhé období rusifikace.⁵¹

Na konci 19. století panovalo ve Finsku přesvědčení o kulturní a hospodářské převaze nad ruskými sousedy, na něž se obyvatelé velkoknížectví často dívali s pocitem nadřazenosti a despektem. Snahu ruských úředníků omezit jejich auto-

50 K významu Finska pro obranu Petrohradu a severozápadní části impéria, srov Pertti LUNTI-NEN, *Suomi Pietarin suojana ja uhkana venäläisten sotasuunnitelmassa 1854–1914*, Historiallinen Arkisto 79, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1983, s. 7–130.

51 Téma rusifikačního útlaku patří ve finských dějinách k jednomu z nejfrekventovanějších, tudíž byla tato problematika zkoumána již z mnoha různých úhlů pohledu. K důkladnějšímu proniknutí do problematiky srov. např. Steven D. HUXLEY, *Constitutionalist insurgency in Finland, Finnish "Passive resistance" against Russification as a case of nonmilitary struggle in the European resistance tradition*, Helsinki 1990; Osmo JUSSILA, *Nationalismi ja vallankumous, venäläis-suomalaisissa shteissa 1899–1914*, Helsinki 1979 nebo Edward C. THADEN, *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, Princeton 1981.

nomii pak vnímali jako neoprávněné příkoří, pramenící ze snahy omezit nejen finská ústavní práva, ale i kulturní a hospodářské výdobytky, a tomu se Finové nehodlali podrobit. Jejich prvním krokem bylo sepsání petice, která byla následně vybranou delegací odvezena carovi do Petrohradu.⁵² Tam je však čekalo nemilé překvapení, car je odmítl přijmout. Podobně se vedlo také mezinárodní delegaci,⁵³ a tak Finové přešli k pasivní rezistenci. Branci odmítali předstoupit před odvodní komise a úředníci nevyhlašovali podle nich protizákonná ruská nařízení, čímž se snažili zabránit jejich vykonávání.

Neochota cara přijmout obě delegace vyvolala ve Fincech pocit velkého rozhořčení. Navíc měli mnozí pocit, že panovník porušil své slovo⁵⁴ a začínali v Rusech opět vidět nepřátele, kteří jsou nedůvěryhodní, věrolomní a potlačují finská práva a výsady. Zajímavé je, že finský protiruský antagonismus nebyl tentokrát zaměřen proti Rusům jako celku, ale jen vůči ruským politikům a úředníkům, kteří se snažili prosazovat rusifikační zákony omezující finskou autonomii. Naopak obyčejní Rusové, kteří žili ve velkoknížectví, nebyli vystaveni prakticky žádnému nepřátelství ze strany Finů. Stejně tak se ve Finsku i nadále bez problémů prodávalo ruské zboží, četla ruská literatura nebo poslouchala ruská hudba.⁵⁵

Na přelomu století nebyla ještě finská opozice vůči ruskému byrokratickému útlaku jednotná. V 80. letech 19. století došlo k rozštěpení fenoamnské strany na staré konzervativní a mladé liberální křídlo. A právě starofennomané vedení Yrjö-Koskinenem neviděli v boji s ruskou vládou východisko a snažili se najít alespoň

---

52 V průběhu dvou týdnů bylo na přelomu února a března 1899 sebráno přes 520 000 podpisů pod tzv. velkou adresu carovi. Vezmeme-li v potaz, že ve Finsku žilo v té době zhruba 2,5 milionu obyvatel, jednalo se o podpisy celé pětiny obyvatelstva sebrané během velice krátkého časového úseku (11 dní), a ještě v průběhu nejtuzší zimy. Dnešní historici však tato čísla do určité míry relativizují s poukazem na to, že v některých oblastech prostí venkované neuměli psát a na podpisové archy tak dělali pouze tři křížky, srov. E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 207. Podrobněji k celé problematice adresy carovi srov. Päiviö TOMMILA, *Suuri adressi*, Helsinki 1999.

53 Nedlouho po vlastní finské petici byla na popud Finů zorganizována i mezinárodní petice, kterou podepsalo přes 1000 významných osobností ze západoevropských zemí. Většinou se jednalo o univerzitní profesory, ale našli se mezi nimi i slavní spisovatelé jako Henrik Ibsen, Émile Zola nebo Anatole France. Seznam všech signatářů spolu se zněním jednotlivých jazykových verzí petice je k nahlédnutí zde <http://www.histdoc.net/pro/valinta.html>, 14. 7. 2018.

54 Stejně jako všichni jeho předchůdci i car Mikuláš II. při své nástupu na trůn přísahal, že bude dodržovat a chránit finská práva a privilegia.

55 Srov. Matti KLINGE, *The Finnish Tradition, Essays on structures and identities in the North Europe*, Helsinki 1993, s. 256–257 nebo H. LUOSTARINEN, *Finnish Russophobia: The Story of an Enemy Image*, s. 128.

určitý kompromis.⁵⁶ Všechny ostatní politické směry, svekomany počínaje a mladofennomany konče, se shromáždily do protiruského křídla. K nim se následně připojili i nově vzniknuvší sociální demokraté a došlo tak k paradoxnímu spojení proletariátu a buržoazie.⁵⁷ Výsledkem pak bylo rozdělení finské společnosti na dva nesmiřitelné tábory, kdy si obě skupiny zřizovaly vlastní školy nebo obchody, jen aby je nemusely sdílet se svými oponenty.⁵⁸

Během následujících let Bobrikov upevňoval svoje postavení a uzurpoval si stále více moci, což přivedlo některé radikálnější Finy k myšlence, jestli by nebyla účinnější namísto pasivní rezistence spíše rázná akce.⁵⁹ Vše nakonec vyústilo v atentát na nenáviděného Bobrikova, který 16. června 1904 spáchal senátní úředník Eugen Schauman a vzápětí spáchal sebevraždu.⁶⁰ Pro většinu Finů se Schauman stal národním hrdinou a jeho pohřeb byl manifestací odporu proti Rusům. Car se proto rozhodl jmenovat raději novým generálním guvernérem mnohem zdrženlivějšího knížete Ivana Obolenského, který měl rozjitřenou situaci ve Finsku uklidnit. Skutečnou ránu prvnímu období rusifikace však zasadily až vnější události. Porážka ve válce s Japonskem a vlna revolucí, která se z vlastního Ruska přenesla i do Finské-

---

56 Vzhledem k jejich ochotě ustoupit ruskému nátlaku a přistoupit na nové zákony se této skupině začalo hanlivě přezdívat „povolní“ (finsky myöntöväisyysmiehet). Jejich odpůrci, kteří trvali na tom, aby byly dodržovány finské ústavní zvyklosti, byli naopak nazýváni „konstitucionalisté“ (finsky perustuslaillisten).

57 Motivace sociálních demokratů však nebyla zaměřena nacionálně ale třídně, nepřítelem jim nebyli Rusové jako takoví, ale buržoazie a despotická carská vláda. Do protiruského tábora se přidali spíše ze solidárnosti se svými ruskými soudruhy a bojovali proti carství jako takovému, a ne proti nacionálním ideám, srov. M. KLINGE, *The Finnish Tradition*, s. 256.

58 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 201.

59 Hned po zveřejnění únorového manifestu se několik předních finských politiků rozhodlo vytvořit tajnou organizaci zvanou Kagal (finsky Kagaali). Mezi zakládající členy patřili např. senátor Leo Mechelin, pozdější prezident Pehr Evind Svinhufvud nebo Carl Erik Johan Mannerheim, starší bratr budoucího finského národního hrdiny, maršála Carla Gustava Emila Mannerheima. Většina členů chtěla činnost organizace postavit na nenásilném odporu, jako bylo například sepsání velké adresy carovi, jejímž autorem byl právě Leo Mechelin. Existovalo však i radikálnější křídlo, v jehož čele stál Konni Zilliacus, které tajně pašovalo zbraně, organizovalo atentáty a spolupracovalo s ruskými radikálními revolucionáři, srov. Pirkko LEINO-KAUKIAINEN, *Rajamaa 1890–1917*, in: Seppo Zetterberg – Allan Tiitta (eds.), *Suomi kautta aikojen*, Helsinki 1992, s. 338–339.

60 V dopise, který Eugen Schauman adresoval carovi, zdůrazňoval, že jej k činu, který hodlal spáchat, nikdo nepodněcoval a že v něm nemá žádné další společníky. Přesto byl jeho otec, bývalý carský generál a finský senátor, a mnozí z jeho přátel zatčeni a vyslýcháni, srov. E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 214, případně David KIRBY, *A Concise History of Finland*, Cambridge 2006, s. 140–142.

ho velkoknížectví, donutila cara ustoupit a v listopadu 1905 únorový manifest odvolat.

Zavedení všeobecného volebního práva ve Finsku a druhé období rusifikace (1908–1917)

Dočasné oslabení ruské moci pak vedlo ve Finsku k dalekosáhlým důsledkům. Vědomi si potřeby reformovat starý zemský sněm, který fungoval ještě dle zákonů z roku 1772, navrhli finští zástupci carovi vytvoření nového parlamentu. K překvapení mnoha finských politiků se podařilo liberálnímu místopředsedovi senátu Leo Mechelinovi prosadit u cara všeobecné volební právo, vztahující se i na ženy.⁶¹ Ačkoliv se konstitucionalisté považovali za vítěze celého sporu, pravdou je, že zásadní vliv na vývoj situace měly především události v samotném Rusku a bez vypuknutí revoluce by k odvolání únorového manifestu s největší pravděpodobností nedošlo. O tom, jaká je skutečná podpora jejich programu se liberální strany, které byly sdružené v konstitucionalistickém křídle, přesvědčily v prvních volbách volebných na základě nového všeobecného hlasovacího práva v březnu 1907. K překvapení všech zvítězili sociální demokraté, kteří z 200 mandátů získali celých 80. Hned za nimi pak následovali původní poražení z rusifikačního sporu starofenno-mané s 59 poslanci a až daleko za nimi liberální mladofennoamané s 26 a svekomané s 24 zástupci.⁶²

Pocit triumfu nad rusifikačními snahami však Finům nevydržel dlouho. Nová ruská дума se ukázala být ještě více nacionalistická než dřívější carští ministři. Již v létě 1908 začaly být znovu prosazovány zákony o nadřazenosti celoruské administrativy a zákonodárství nad finskými. A když v listopadu 1909 jmenoval ruský ministerský předseda Pjotr Stolypin novým generálním guvernérem Franze Alberta Seyna, bývalého vedoucího Bobrikovovy kanceláře, uvědomili si Finové, že jejich vítězství bylo jen dočasné. Nový generální guvernéř si ve své snaze porušit Finsko

---

61 Především konzervativní politici uvažovali jen o omezené reformě, která by rozhodující pravomoci udržela v rukou privilegovaných vrstev, neodvažovali se však postavit proti novému systému z obavy, že by si car celou věc mohl rozmyslet a reforma by tím pádem byla úplně zmařena. Mnozí z nich tak nakonec hlasovali pro něco, co ani původně nechtěli, srov. Aura KORPPI-TOMMOLA, *Fighting together for freedom, Nationalism, Socialism, Feminism, and Women's Suffrage in Finland 1906*, *Scandinavian Journal of History* 15, 1990, č. 1–2, s. 188–189.

62 Srov. R. ALAPURO, *State and Revolution in Finland*, s. 116–117, nebo E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 217.

počínal ještě rafinovaněji než jeho předchůdce a brzy se stal nejnenáviděnější osobou v celé zemi. Pokud se během prvního období rusifikace našli mezi Finy ještě tací, kteří doufali v možnost kompromisu s ruskou vládou, tentokrát už v jakoukoliv dohodu s Rusy nevěřil nikdo. Ani dřívější povolní již nebyli ochotni jakkoliv se kompromitovat spoluprací s nenáviděnými utlačovateli.⁶³ A tak se z Finského velkoknížectví, které bylo po celé 19. století neochvějně loajální ruským panovníkům, stala odbojná a nespolehlivá gubernie, která musela být pod neustálým dohledem ruských posádek. Opět začaly na povrch vyplouvat staré antipatie vůči Rusům živé nové příkořím ze strany ruských nacionalistů. Pro Finy se tak carská vláda stala nenáviděným nepřítelem, kterému jsou jakékoliv civilizované a ústavní zvyklosti cizí. Finský antagonismus vůči ruské byrokracii se stal všudypřítomným a rozřešení této nešťastné situace nakonec přinesly až revoluce v Rusku. Po únorové revoluci prozatímní vláda zrušila všechna dřívější nařízení omezující finskou autonomii a říjnová revoluce a bolševický převrat nakonec přinesly Finům nezávislost, která byla oficiálně vyhlášena 6. prosince 1917. Ani tehdy však strach z Rusů nezmizel, naopak s dalším vývojem v Rusku se ještě zvětšil a došlo k jeho další transformaci. To je však již téma na jinou studii.

---

63 E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, *Dějiny Finska*, s. 221.

SUMMARY

In the course of the 12th century, the territory of today's Finland became a place of conflict between the Swedish kings and the princes of Novgorod. Both hegemonies sought to expand their influence in this area and gain additional territory. Against the backdrop of this power struggle, it was also decided whether the land of thousands of lakes would be part of a Western Catholic or Eastern Orthodox cultural circle. In the end, the Swedish rulers managed to assert their dominance, thanks to which the Finns became part of the Western Christian world, and the eastern border in their minds gradually began to represent a barrier to barbarism and to all foreign and hostile. The inhabitants of these lands became an archetype of everything they feared and what they defined themselves against. The idea of the ancient enemy, Russia, helped to a great extent to create a Finnish identity in the early modern period.

The change took place only after 1809, when the Grand Duchy of Finland became a component of the Russian Empire and its inhabitants had to learn to live and get along with the new rulers. Thanks to the lenient and benevolent attitude of the Russian Czars towards the nascent Finnish national movement, antipathies to the Russians diminished sharply and were pushed into the background, but despite that the feeling of cultural superiority towards their eastern neighbours persisted in the Finns. The centuries-long cultural and economic orientation to the West was, nevertheless, partially re-evaluated and the access to the Russian market and proximity of the capital city of St. Petersburg attracted the attention of many Finns. At the turn of the 20th century, however, the Russian government decided to begin promoting a russification policy in Finland that led to the renewed alienation of the Finnish population. Hate this time was not directed against the Russian nation as a whole, but only against the representatives of the government and bureaucracy of the Czarist Empire, who once again became synonyms for all that was hostile and hated.

STUDIE

Československo-sovětský institut ČSAV v prvním desetiletí tzv. normalizace a jeho rusistická bádání

LENKA VLČKOVÁ KRYČEROVÁ

Historický ústav, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno

Czechoslovak-Soviet Institute of the CSAS in the First Decades of So-called Normalization and Its Russian Studies Research

Based on a study of the sources, the treatise provides an image of the Czechoslovak-Soviet Institute of the CSAS and its Russian studies themes in the first decade of the so-called normalization process with regard to the starting points of the research, thematic focus and personnel staffing. The influence of the political situation is considered in the study. Since there were a total of three of the Czechoslovak-Soviet institutes of this name developing Russian studies themes, the genesis of these workplaces and transformation of their thematic focus is also explained.

Key words: Russian studies, Czechoslovak-Soviet Institute, Czechoslovak Academy of Sciences, Czechoslovakia, USSR, 1970s, Václav Král

Cílem této studie je upozornit na vznik, tematickou náplň a dílčí úkoly v roce 1969 znovuoobnověného normalizačního Československo-sovětského institutu (ČSI) jako pracoviště zaměřeného na studium ruských a sovětských dějin a na jeho činnost v prvních letech jeho existence, tj. počátkem 70. let. Materiály, z nichž čerpáme,

jsou uloženy v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd ČR. Fond je sice rozsáhlý, ale jen hrubě roztríděný, bez důkladného inventáře. Mnohé složky, což platí zejména pro materiály z 80. let 20. století, jsou viditelně selektovány, čímž v torzech leckdy i ztrácejí smysl. Přesto se dá dobře v základních obrysech identifikovat, jakými oblastmi výzkumu se ČSI zabýval a jakým způsobem je rozvíjel.

Bývalí zaměstnanci ČSI, kteří ještě v této době aktivně bádají, píší vědecké práce a znají činnost institutu z autopsie, nemusejí se všemi zde uvedenými názory souhlasit, mohou v leccěms i oponovat. Opíráme se totiž „pouze“ o konkrétní archivní materiály oficiální povahy.

Dobové souvislosti

Názorové a politické uvolnění ve druhé polovině 60. let 20. století, kdy Československo (ČSSR) spadalo do sovětské sféry vlivu, a tendence vybudovat tzv. socialismus s lidskou tváří umožnila vědcům snadnější přístup k zahraniční literatuře, rozvíjení kontaktů s vědeckými pracovníky v demokratických zemích i svobodnější možnosti interpretace historických souvislostí, což se významně projevilo i v jedné z nejvýznamnějších rusistických publikací té doby – *Dějínách Sovětských socialistických republik. I. Dějiny Ruska z roku 1967*.

Srpen 1968, vstup vojsk Varšavské smlouvy do Československa a postupné redukování nabytých svobod, související s potlačením reformního proudu v Komunistické straně Československa (KSČ) a absolutním ovládnutím sdělovacích prostředků, učinily všemu nakonec přítrž. Řada zkušených historiků musela opustit svá pracoviště ihned, jiní byli po prověrkách propuštěni v první polovině 70. let. Někteří se nechtěli za žádnou cenu vzdát možnosti rozvíjet historický výzkum, proto raději volili dobrovolný odchod do emigrace.¹

Vstup vojsky Varšavské smlouvy v noci z 20. na 21. srpna 1968 měl dokonale zastráhit a přivést k poslušnosti československou společnost, ale „varšavští spojenci“ nedomysleli, že v ČSSR probíhá „hluboce lidový transformační celospolečenský socialistický proces“,² který není možné okamžitě zastavit. Nezbylo jim, než zvolit

1 Srov. Monika MANDELÍČKOVÁ, *Historie v exilu. Československá exilová historiografie v letech 1948–1989*, Olomouc 2017.

2 Vojtěch MENCL – Miloš HÁJEK – Milan OTÁHAL – Erika KADLECOVÁ, *Křižovatky 20. století. Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách*, Praha 1990, s. 314. Dále srov. Jan RATAJ – Přemysl HOUDA, *Československo v proměnách komunistického režimu*, Praha 2010; Lenka KALINOVÁ, *Konec nadějí a nová očekávání. K dějinám české společnosti 1969–1993*, Praha 2012.

metodu postupného vykořeňování „zhoubných“ myšlenek i lidí, např. za pomocí výměny stranických legitimací, kdy KSČ přišla takřka o třetinu své členské základny, čistek ve všech správních orgánech, státní bezpečnosti, výzkumných institucích, sdělovacích prostředcích, výrobních závodech a dalších. Představitelé reformního křídla KSČ byli pomlouváni a dehonestováni (Alexandr Dubček, Josef Smrkovský, Jiří Hájek i jiní.). Dubnové plénum Ústředního výboru (ÚV) KSČ roku 1969 zvolilo nové jedenáctičlenné předsednictvo v čele s Gustavem Husákem, v září téhož roku plenární zasedání ÚV vyloučilo 80 reformních členů. Kroky měly negativní dopad i tím, že nová garnitura svými postupnými represivními činy způsobila zásadní a trvalý odklon společnosti od KSČ. Strana byla nakonec pouze organizací mocenské elity. Národní odpor neustával a byl jasně vyjádřený demonstracemi v rámci prvního výročí okupace či letákovými akcemi. Právě v této situaci se rodil znovuobnovený Československo-sovětský institut.

Geneze vývoje ústavů s názvem Československo-sovětský institut

Ve své podstatě existovaly tři Československo-sovětské instituty. První byl založený 7. listopadu 1950 z iniciativy ministra školství Zdeňka Nejedlého jako součást Ministerstva školství, věd a umění. Měl být hlavním článkem při přenášení zkušeností a výsledků sovětské vědy, včetně věd přírodních a technických. Druhý ČSI vznikl v roce 1955 a byl již součástí Československé akademie věd. Tvořila jej tři oddělení: jazykovědného, literárně-vědného a historického.³ Jeho činnost byla ukončena v důsledku reorganizace několika ústavů ČSAV k 31. prosinci 1963. Stal se společně s historickým úsekem Slovanského ústavu ČSAV součástí nově vzniklého Ústavu dějin evropských socialistických zemí ČSAV (ÚDESZ).⁴

3 K roku 1958 měl ČSI následující složení. Ředitelem institutu a předsedou vědecké rady institutu byl Jaroslav Vávra, vědeckým tajemníkem, zástupcem ředitele a vedoucím oddělení historie byl Karel Herman. Oddělení historie mělo devět členů a dva aspiranty: Václav Čejchan, Jaroslav Vávra, Karel Herman, Čestmír Amort, Milan Švankmajer, Václav Kotyk, František Šrom, Miroslav Bidlas, Ladislav Dvořák; aspiranti Zdeněk Sládek a Vladimír Hostička.

4 Nově vzniknul k 1. lednu 1964 Ústav jazyků a literatur ČSAV, kam přešla část pracovníků ze zrušeného Slovanského ústavu a také pod něj byla převedena Katedra jazyků ČSAV. Spolu se Slovanským ústavem byl zrušen také Kabinet pro moderní filologii ČSAV. Srov. MÚA AV ČR, Ústav dějin evropských socialistických zemí ČSAV (ÚDESZ ČSAV), k. 2, sign. 011, inv. č. 11, 1963, Reorganizace – Historické pracoviště, Návrh usnesení – Presidium, Příloha I.; MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 2, sign. 011, inv. č. 9, 1961–1962, Základní obecná ustanovení pracoviště – reorganizace.

Námi sledovaný „normalizační“ ČSI nahradil roku 1969 zrušený Ústav dějin východní Evropy, který vzniknul právě přeměnou ÚDESZ.

Dílčích zkušeností a výsledků prvního ČSI bylo roku 1952 využito při zřízení celé Československé akademie věd (ČSAV), do níž byl ČSI včleněn jako jedno ze společných, prakticky mezioborových pracovišť. Ovšem již v roce 1954 byla z ČSI vyčleněna jako samostatná část úsek ruského jazyka, literatury a dějin SSSR, přetvořena do samostatného Ústavu ruského jazyka, literatury a dějin SSSR a ten začleněn do sekce jazyka a literatury ČSAV. Činnost ostatních úseků (oddělení) prvního ČSI byla následujícího roku převedena do jiných institucí nebo do ústavů ČSAV. Název „ČSI“ ovšem nezmišlel, záhy byl použit pro Ústav ruského jazyka, literatury a dějin SSSR, který se tak stal dalším ČSI.⁵

Tento, v pořadí druhý ČSI byl definován jako ústav pro základní výzkum v oblasti ruského, ukrajinského a běloruského jazyka, literatury a dějin SSSR.⁶ Úkolem jeho historického oddělení bylo především zpracování kolektivního díla na téma *SSSR v osvobozeneckých bojích českého a slovenského lidu od konce 18. století do současnosti*, jež bylo součástí úkolu navrženého do státního výzkumného plánu nesoucího název *Dějiny vzájemných vztahů mezi národy socialistických zemí*. Hlavním cílem bylo shromáždění, utřídění a zpracování materiálů k československo-sovětským vztahům, včetně vyhodnocení a doložení významu a role Ruska a SSSR v rámci národně a později třídně osvobozeneckého boje československého lidu.

Část ČSI nahradil v roce 1964 ÚDESZ, který se měl podle navrhované koncepce soustředit na komplexní studium dějin a kultury evropských socialistických zemí, tj. především na studium obecných dějin střední, východní a jihovýchodní Evropy, jednotlivých zemí a národů v této oblasti a na jejich vzájemné vztahy. Hlavní pozornost měla být věnována vzniku a rozvoji socialistického společenství v Evropě a výstavbě socialismu. V souvislosti s tím měla být sledována také ekonomická problematika, ale vždy v kontextu politiky a historie. Pozornost měla být věnována také tradici bádání v oblasti dějin a teorie slavistiky.

V čele ÚDESZ stál Václav Král. Zpočátku se ÚDESZ členil na oddělení nejnovějších dějin (po roce 1917) v čele s rusistou Zdeňkem Sládkem, oddělení starších dějin (do roku 1917), jež vedl další rusista Milan Švankmajer (patřila k němu i byzantologie), a oddělení dokumentace a bibliografie v čele s polonistou Jaro-

5 MÚA AV ČR, ČSI I. (1953–1963), k. 1, sign. 013, inv. č. 15, Zpráva o stavu a perspektivách pracoviště, 1957.

6 Ibidem, k. 1, sign. 015, inv. č. 18, 1960–1961, Tematické zaměření ČSI ČSAV pro léta 1961–1965, Zpráva o zaměření, organizaci a činnosti ČSI ČSAV.

slavem Valentou. Jeho úkolem se však záhy stala příprava edice dokumentů o československo-sovětských vztazích 1917–1970, a proto se stal jeho vedoucím (od roku 1966) „spolehlivější“ a tematicky tomu bližší Čestmír Amort. Ještě v roce 1964 ještě vzniklo oddělení dějin světové socialistické soustavy pod vedením Marcela Zachovala.⁷

Roku 1968, v souvislosti s transformačním procesem v ČSAV byl ÚDESZ přejmenován na Ústav dějin východní Evropy ČSAV (ÚDVE) a jeho ředitelem se stal přední československý historik Josef Macůrek. Václav Král ovšem neodešel, byl jmenován jeho zástupcem. Avšak i to pro něj bylo ponižující. Když se mu „podařilo“ o rok a půl později (1969) obnovit Československo-sovětský institut (II) a do něj „transformovat“ Ústav dějin východní Evropy, stanul opět v jeho čele a ihned se začal vypořádávat se všemi konkurenty; jednoduše tak, že jim znemožnil podíl na organizační činnosti i další vědeckou práci a obklopil se sobě loajálními lidmi. V prvé fázi ovšem toleroval některé z těch, kterých se mu nepodařilo hned zbavit. Například historika Zdeňka Sládka. Ke Králově činnosti je zajímavým pramenem *Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971*, kterou zpracovalo vedení ČSI.⁸ S největší pravděpodobností byl hlavním autorem tohoto poněkud rozsáhlého elaborátu samotný Václav Král. Z *Analýzy* se dozvídáme, že údajně celý ÚDESZ v podstatě už od svého vzniku v roce 1964 zatěžovaly problémy ideově politického rázu. Stupňovalo se údajně množství tzv. revizionistických názorů, které se projevovaly v představě, že sovětský model socialismu je specifickou ruskou deformací původního marxismu. Úměrně tomu se měly objevit myšlenky na vlastní (československou) cestu k socialismu, jež by odpovídala národním podmínkám a odlišovala se tím pádem od sovětského modelu. Právě na základě těchto „revizionistických“ teorií byla prý formulována i úloha dějin socialistických zemí a světové socialistické

7 Podle státního plánu badatelského výzkumu na rok 1965 měl ÚDESZ rozpracovávat především dva úkoly: X–0–1 *Počátky státního života Slovanů* a X–0–2 *Vznik a vývoj světové socialistické soustavy*. Druhý úkol v sobě zahrnoval mnoho témat: dějiny československo-sovětských vztahů, hospodářských styků mezi Československem a SSSR v letech 1918–1965, historii evropských socialistických zemí v meziválečném období, vznik lidově demokratických režimů v zemích střední a jihovýchodní Evropy, přehled dějin světové socialistické soustavy, dějiny československo-jugoslávských vztahů, Malé dohody, strukturální změny společnosti a sociálně ekonomický vývoj socialistických zemí v Evropě 1945–1960, demografický vývoj v těchto zemích v letech 1920–1960, sociálně ekonomický vývoj Jugoslávie po druhé světové válce, lidově demokratické revoluce, dějiny SSSR, vznik a vývoj Německé demokratické republiky, Únorová revoluce 1917 a studium národů střední a jihovýchodní Evropy. (MÚA AV ČR, ÚDESZ ČSAV, k. 4, sign. 011, inv. č. 63, 1965–1966, Plány a zprávy.)

8 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971.

soustavy. Měla být dokazována omezená platnost leninských principů, jejich specificky ruská deformace, byrokratický charakter stávajícího modelu socialismu a jeho možnosti nápravy vlastní národní cestou k socialismu v jednotlivých socialistických zemích. V materiálu byli označeni za hlavní hlasatele těchto revizionistických myšlenek v ÚDESZ Jaroslav Opat⁹ a Milan Hübl.¹⁰ Právě oni měli udržovat spojení s „revizionistickými centry“ mimo ústav a přenášet všechny „nakažlivé“ podněty z těchto center do ÚDESZ a získávat na jejich stranu další pracovníky ústavu. Tomu prý „podlehli“ zejména Milan Švankmajer, Toman Brod¹¹ a Vladimír Hostička. V *Analýze* se uvádí: „Od roku 1966 hledali tito lidé způsoby, jak se zmocnit zejména stranického výboru KSČ a vytvořit tak protiváhu k vedení ústavu, tj. ředitelství a ústavní radě. Jejich pokusy nebyly však zcela úspěšné až do jara roku 1968.“¹² Když pak prý v roce 1968 dostaly příležitost „revizionistické síly“, měly se snahy těchto „záškodníků“ projevit naplno a dosáhnout odstranění ředitele, tj. Václava Krále. Milan Hübl ovšem odešel z ústavu již k 1. dubnu 1968. Byl totiž jmenován rektorem Vysoké školy politické ÚV KSČ. „Duchovními vůdci pravicově oportunistického křídla v ústavu byli od tohoto okamžiku Jaroslav Opat, Toman Brod, Milan Švankmajer, Vladimír Hostička,“ uvádí se v *Analýze*, a dále se v ní zdůrazňuje, že nový ředitel ústavu Josef Macůrek¹³ nebyl schopen revizionistům čelit, dokonce se pasivně jejich vlivu a situaci, jíž dávali vzniknout, přizpůsoboval. Údajně očekával, že jeho celoživotní vědecká práce bude v ČSAV oceněna v tzv. rehabilitačních volbách, jež se měly konat na konci roku 1968.¹⁴ V *Analýze* se dále uvádí, že Macůrek

---

9 O působení v ÚDESZ podává svědectví J. Opat ve svých vzpomínkách. Srov. Jaroslav OPAT, *Z času válek a chaosu v Evropě. Vzpomínky a úvahy*, Praha 2014, s. 135–249.

10 Velmi kriticky se k Milanu Hüblovi vyjadřovali V. Král a Č. Amort v rozhovoru se sovětským diplomatem P. Ivašutinem, který proběhl 28. listopadu 1969. Představitelé znovuoobnověného ČSI informovali jeho prostřednictvím Moskvu o vzniku tzv. druhého centra, o stále nedostatečném boji proti pravicovým živlům, o nepovolených kontaktech se Západem a jiných „nešvarech“ přetrvávajících po roce 1968 v Československu. Sám Hübl byl označen za sjednotitele všech „pravičáckých“ uskupení v zemi a koordinátora přípravy odstranění A. Novotného z politického života. Srov. *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*, Jitka Vondrová (ed.), Praha – Brno 2011, s. 501–504.

11 Jaká byla skutečná atmosféra v ústavu a okolnosti následného propuštění Tomana Broda z pracoviště, se můžeme dozvědět v jeho vzpomínkách. Srov. Toman BROD, *Ještěže člověk neví, co ho čeká: život a běh mezi roky 1929–1989*, Praha 2007, s. 259–300.

12 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971, s. 6.

13 Toto řešení bylo podle *Analýzy* lepším řešením, než dosazení Kolomana Gajana na tuto pozici, který by prý proměnil ústav v „militantní nástroj pravicového oportunistu“.

14 *Ibidem*, s. 7.

věděl o rozhodujícím vlivu „pravice“ na výběr a volbu nových členů ČSAV a svoje kroky této skutečnosti přizpůsoboval. Po srpnové invazi pak měl zcela „podlehout“ vlně vyhraněného antisovětismu. Vzhledem k tomu, že do Prahy jen zajížděl z Brna, nezasahoval prý výrazně do řízení ústavu, čím se „vyvinul systém neřízení“. Po srpnu 1968 se proto také přestalo v ústavu intenzivně pracovat na úkolech státního plánu. Z *Analýzy* se dále dozvíme, že pracoviště politicky usměrňoval stranický výbor Základní organizace (ZO) KSČ právě pod vedením T. Broda a V. Hostičky. Údajně se výrazně angažoval i J. Opat, který se stal v listopadu 1968 členem Koordinačního výboru tvůrčích svazů. Z *Analýzy* vyplývá, že se právě tento výbor měl prý stát řídicím centrem antisovětských a antisocialistických sil v Československu. Skrze Opata se prý „neblahý vliv“ plynoucí z výboru přenášel i do ÚDESZ. Samozřejmě se měly objevovat i „negativní“ vlivy z jiných směrů. Výše jmenovaní údajně projevovali své „pravicové oportunistické stanovisko“ i v denním tisku a v časopise *Dějiny a současnost*. Milan Švankmajer a Vladimír Hostička měli publikovat i práce ze starších ruských dějin protknuté duchem antisovětismu a antirusismu.¹⁵ Macůrek údajně tyto kroky nejen toleroval, ale i s nimi souhlasil, či je i vysloveně podporoval. Proto také došlo k obratu v zahraničně politické orientaci ústavu, zejména když si pracovníci začali vyjednávat studijní stipendia Humboldtovy nadace v Německé spolkové republice (NSR)! Na dlouhodobých pobytech v NSR pak byli např. Z. Sládek či J. Valenta. V *Analýze* je kritizován také bojkot styků se zeměmi Varšavské smlouvy po srpnu 1968. Macůrek měl v téže souvislosti prosadit změnu názvu ústavu a ještě více posunout zahraničně politickou orientaci směrem na Západ. Tyto kroky byly podle *Analýzy* v rozporu se zahraniční politikou státu a její vedoucí silou, KSČ. Dokonce Václava Krále a Čestmíra Amorta zbavil možnosti zasahovat do činnosti ústavu prostřednictvím ústavní rady, jejímiž členy na základě jeho rozhodnutí přestali být.

V ústavu však byla skupina „uvědomělých“ pracovníků, kteří se snažili situaci „zachránit“ a proti pravicovému oportunismu bojovali. Jednalo se zejména o Václava Krále, Čestmíra Amorta, Veselina Starčeviče a Světlanu Kalašnikovou. Platformou pro jejich činnost se stal Svaz československo-sovětského přátelství a jeho časopis *Svět socialismu*.

V *Analýze* byly také „patříčně“ zhodnoceny některé publikace, jež v té době, nebo krátce před tím, vzešly z činnosti ústavu. Z rusistických děl se jednalo zejména o *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik*, především o jejich 1. díl věnovaný

---

15 Srov. např. Milan ŠVANKMAJER, *Četník Evropy*, *Dějiny a současnost* 11, 1969, s. 6–11.

dějínám Ruska.¹⁶ Jediné pozitivum tohoto přehledu ruských (a ve spojení s druhým dílem i sovětských) dějin byla spatřována v jeho stručnosti, čtivosti a dobré stylistice. Autoři (jsou jimi míněni především dva „revizionisté“, Milan Švankmajer a Vladimír Hostička) se prý ve snaze o co největší atraktivnost díla shlédlí v západních přehledech dějin této země. Projevila se jejich nedostatečná znalost sovětské historiografie předrevolučních dějin Ruska. Bylo konstatováno, že „část autorů“ (zde byl konkrétně míněn především Karel Herman) se sice pokusila pracovat podle marxistické metodologie a usilovala o využití sovětských prací, ale dva „revizionisté“, zmíněný M. Švankmajer a V. Hostička, svoji koncepci prosadili. Založili ji do velké míry na předrevolučních ruských historících (především na Vasiliji Oso-poviči Ključevském a Sergeji Michajloviči Solovjevovi), resp. „na závěrech, které z těchto autorů s použitím nové terminologie přebírali západní buržoazní historikové“, a vůbec tedy nedbali výsledků sovětské historiografie. Jasným ústupkem revizionismu prý bylo uchopení přehledu jako politických dějin a interpretace dějin SSSR jako organické součásti celkových dějin Ruska. I tímto krokem se prý jejich autoři vymezili proti dosavadní koncepci sovětské historiografie.¹⁷

Druhý díl, zabývající se dějinami SSSR, již tak příkře hodnocený nebyl. Ba právě naopak, v mnoha ohledech se dočkal reflexí pozitivních. Zásadní pochybení však bylo v jeho případě spatřováno v interpretaci Stalinovy smrti jako zásadní změny života sovětské společnosti. Rok 1953 neměl být podle *Analýzy* považovaný za nějaký velký obrat v dějinách SSSR. Nenásledovalo pak „období obrody“, jak bylo v knize „chybně“ uvedeno. Zkráceně řečeno, nesměla být vyzdihována Chruščovova éra.¹⁸ Bylo proto nutné zpracovat toto období nově. Proto se začalo v ČSI připravovat nové zpracování dějin SSSR.¹⁹

Ze stejného důvodu muselo dojít též ke změnám při zpracování tematicky obdobné rusistické práce, *Dějiny česko-ruských vztahů 1770–1917*.²⁰ V *Analýze* se konstatovalo, že při pracích na nich se začaly projevovat některé ideové rozdíly mezi autory. Leč, na rozdíl od dějin SSSR se „nejrozpornější věci“ podařilo závčas

16 Milan ŠVANKMAJER – Karel, HERMAN – Vladimír HOSTIČKA – Bohumila ZÁSTĚROVÁ, *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik: Přehled politického vývoje společnosti, Díl 1, Dějiny Ruska*, Praha 1967.

17 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971, s. 34–35, 89.

18 Ibidem, s. 81–82.

19 Jednalo se o *Dějiny SSSR od nejstarších dob do Velké říjnové revoluce* vydané roku 1977.

20 *Dějiny česko-ruských vztahů 1770–1917*, Václav Čejchan (ed.), Praha 1967.

odstranit.²¹ V obnoveném ČSI ovšem musela být přepracována část *Přehledu dějin československo-sovětských vztahů*, jež zahrnovala období let 1939–1945, neboť ta prý byla napsána vysloveně s protisovětským zaměřením, zpochybňovala československo-sovětské přátelství a projevovala sympatie k politice Edvarda Beneše.²²

Analýzou činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971 a stanovením cílů revidovat „chybné“ pasáže o dějinách SSSR a československo-sovětských vztazích se zavřela pomyslná vrátka za předchozí snahou nezaujatě a postupně s co nejmenším nánosem ideologie vylíčit dějiny Ruska a SSSR. Odpovídalo to dalším cílům vědní politiky, podle níž měl „normalizační“ ČSI podstatně více sloužit k účelům propagandy, vymezit se vůči mnohým činnostem a pracovním výsledkům ÚDESZ, vytvořit tým zcela loajálních pracovníků a ještě výrazněji než předchozí pracoviště ČSI být propojen s politickou linií KSČ. Vedle toho však např. na brněnské pobožce byla rozvíjena tematika, která s tím mnoho společného neměla. Jednalo se o slavistická studia a další od oficiální linie ČSI vybočující témata. Např. témata z dějin slavistiky zpracovávaná Milanem Kudělkou nebo práce Zdeňka Šimečka *Brněnské noviny a časopisy od doby nejstarší až do roku 1975*. Byla tolerována jen za předpokladu, pakliže bylo splněno základní zadání – ústřední téma plánu základního výzkumu.

Východiska výzkumu v ČSI ČSAV

Jedním z výchozích dokumentů pro počátek činnosti ČSI byl *Plán úkolů oddělení školství a vědy byra ÚV KSČ na rok 1970*. V něm stanovené úkoly rozpracovávaly tehdejší obecné zadání ÚV KSČ určené k završení „konsolidačního procesu“ ve všech oblastech života československé společnosti. Základním předpokladem jeho úspěšného provedení mělo být vykořenění „pravicového oportunismu“ v KSČ a zároveň upevnění jednoty a „akceschopnosti“ strany.²³ *Plán úkolů [...] na rok 1970* konstatoval, že dosavadní konsolidace na úseku školství a vědy zatím neprobíhala v souladu s těmito potřebami, zájmy a úkoly strany, nižší stranické orgány ve školství a vědě vyčkávali nebo zaujali pasivní postoj k aktuální politice, angažovanost většiny akademických funkcionářů při plnění směrnic a úkolů státní školské politi-

21 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971, s. 34–35.

22 Ibidem, s. 48–48/c, 62.

23 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 13, sign. 03, 1970–1975, Styk s ÚV KSČ, Zprávy hodnotící stav společenských věd se zvláštním zřetelem k ČSAV pro ÚV KSČ.

ky na vysokých školách byla nevýrazná nebo dokonce žádná, projevovala se neochota nebo jen malá ochota učitelů pozitivně ovlivňovat žáky v souladu s politikou KSČ, častý byl nezájem nebo jen malý zájem vysokoškoláků o samostatné a iniciativní hledání „pravdy“ o příčinách krize ve straně a společnosti atd.²⁴ Z dokumentu se dále dozvídáme o údajně nebývalé koncentraci cizích a nepřátelských elementů na vysokých školách a ve vědě. Důležitou roli měla výměna stranických legitimací. Především proto, že na úseku školství a vědy byly neúplně a málo kvalitně obsazeny funkce aparátu strany. Postup proti pravicovým silám byl v důsledku toho nejasný a nekoncepční. Stále ještě často zastávaly významné pozice v některých stranických orgánech a státních organizacích, přičemž negativně ovlivňovaly velkou část „pomýlené“ vysokoškolské inteligence, což znemožňovalo její přechod na „platformu uvědomělého souhlasu a aktivní podpory politiky strany“. Stranické a státní orgány byly málo rozhodné. Ve vědě a školství muselo v důsledku toho neprodleně dojít k zesílení stranického vlivu v tvorbě koncepce školské a vědecké politiky. V neposlední řadě musela být posílena ideologická práce. V tomto ohledu bylo využito i významných výročí.²⁵

Oddělení školství a vědy ÚV KSČ politbyru předkládalo k roku 1970 tyto zásadní materiály: „1. principy výstavby strany a řízení stranické práce na vysokých školách, 2. zásady přijímacího řízení ke studiu na středních a vysokých školách a k výběru do aspirantury, 3. koncepci propagandistické práce v oblasti školství a vědy, 4. zabezpečení výuky marxismu-leninismu na vysokých školách a občanské výchovy a filosofie na školách I. a II. stupně.“²⁶ Na jejich základě mělo dojít k urychlení „konsolidačního“ procesu a k dosažení požadovaných cílů.

Ředitel ČSI Václav Král se tomu rád plně a iniciativně „přizpůsobil“. Ve *Zprávě o stavu a rozvoji historických věd* ze 17. září 1974, kterou zpracoval, uvedl,²⁷ že již oddělení školství a vědy předsednictva ÚV KSČ podal na toto téma tři elaboráty.²⁸ Z námi studované (zjevně zkrácené) varianty, v níž narážíme na několik připomínek, jež Král uplatňoval následně i v řízení ČSI, se dozvídáme o jeho tvrzení o nízké efektivnosti vědecké práce, jež je podle jeho názoru způsobena vysokým věkovým průměrem pracovníků v jednotlivých ústavech (nejen ČSI) i na vysokých školách, přesahujících padesát let věku. Vyzývá proto v horizontu deseti let k výrazné kádrové obměně. Nezáleželo mu na tom, že starší pracovníci měli pracovní zku-

---

24 Ibidem.

25 Ibidem.

26 Ibidem.

27 Ibidem.

28 Za ČSI, kolegium historie i za katedru československých dějin na FF UK.

šenosti a znalosti. Naopak mu vadilo, že byli zatíženi minulostí, tedy příliš mnoho věděli a pamatovali si. Král v námi analyzovaném materiálu ve vztahu k historiografii konstatoval, že se málo pracovníků podílí na zpracování nejnovějších dějin, jelikož po únoru 1948 se profilující historici soustředili (můžeme říci, že mnohdy cíleně) na starší období a historie po roce 1948 byla považována za publicistickou, „lacinou“ propagandu. Podle jeho názoru ovšem také autorita moderních dějin značně utrpěla tzv. selháním mnohých historiků v roce 1968.

Jako jeden ze zásadních problémů studia moderních dějin Král uvedl, že knihovny nebyly zásobeny literaturou a archiváliemi nezbytnými pro práci o nich. Vzápětí připomněl, že britská archivní správa otevřela své archivy do roku 1945 a snažila se využít jejich materiálů ke své interpretaci světových dějin a tím i ovlivnit veřejné mínění. Z jeho úhlu pohledu se jednalo o interpretaci nesprávnou. Za nejlepší vybavená pracoviště pro vědeckou práci označil akademická pracoviště. Za problematický ovšem považoval systém plánování, který by měl být nově obdařen jasnými kritérii a kontrolou. V neposlední řadě konstatoval, že oproti jiným zemím (např. Polsku, SSSR či NDR) ČSSR zaostávala v boji proti buržoazním a revizionistickým ideologiím.

Co se týká tematiky, měl být dle Králova mínění kladen důraz na témata týkající se co nejvíce Československa. Spolupráce se zahraničními výzkumnými ústavy se měla odehrávat jen na úrovni obecných dějin. Samozřejmě měly být přejímány výsledky sovětských historiků. Král připustil, že přišla doba „řešení“ vědeckých styků se Západem, ovšem nikoli v té podobě, jaká byla nastolena v 60. letech, kdy podle jeho názoru státní a stranické orgány zcela ztratily kontrolu nad zahraničními vědeckými vazbami. Co se pak týká publikační činnosti, kladl jednoznačně důraz na práce syntetizující, které by mohli zpracovávat i jednotlivci. Prioritní byla pro Krále velká syntetická díla shrnující poznatky velkých kolektivů do uceleného obrazu.

Z výše uvedeného je zřejmé, s jakými „potížemi“ se po roce 1968 společenskovědní oblast potýkala. Královy názory nám pak leccos vypovídají o formování ČSI v prvních letech jeho činnosti.

Personální zajištění ČSI v oblasti rusistiky

V rámci výzkumu dějin Ruska a SSSR měli pracovníci ČSI zaměřit svoji pozornost především na moderní dějiny SSSR a studium československo-sovětských vztahů. V průběhu 70. let se těmto tématům měli věnovat zejména: Karel Brabec, Karel

Herman, Miroslav Suttý (odešel z ČSI roku 1974), Jaroslav Vávra (roku 1974 odešel do důchodu), Zdeněk Sládek²⁹ (musel institut opustit roku 1976), Vladislav Moulis, Čestmír Amort,³⁰ Světlana Kalašniková, od roku 1973 Drahomíra Kopejtková či František Šrom. Ukázkou dobového paradoxu bylo začlenění do tohoto týmu Lubomíra Havlíka, který se ve svém výzkumu soustředil na nejstarší dějiny Slovanů, včetně byzantologických témat. Pochopitelně ovšem s akcentem na Slovanů východní.

Aby bylo při řešení profilujících témat dosaženo co nejlepších výsledků, konala se v ČSI pravidelná hodnocení. Obraz o nich poskytují zápisy z ústavních rad. Zároveň nám tyto zápisy umožňují rozdělit jednotlivá oddělení ČSI.³¹ První oddělení bylo zpočátku krátce vedeno Miroslavem Suttým. Od 1. prosince 1971 převzal vedení Josef Kočí (členy oddělení byli např. Jaroslav Vávra, Miroslav Šesták a Jaromír Mikulka). Oddělení mělo na starosti k roku 1971 tyto úkoly: Češi a Jihoslované v minulosti, dějiny SSSR do roku 1917, dějiny slavistiky v Československu a dokončení práce o česko-bulharských vztazích. Druhé oddělení vedl Čestmír Amort (členy oddělení byli např. Zdeněk Sládek, Veselin Starčević, Světlana Kalašniková). Oddělení se soustředilo na zpracování edic dokumentů k československo-sovětským vztahům, k dějinám Bulharska a československo-bulharským vztahům. Třetí oddělení měl v gesci zpočátku Miroslav Tejchman, po jeho odvolání (31. prosince 1971) za účelem zvýšení kvality práce oddělení jej nahradil Václav Melichar (dalším členem byla např. Vlasta Lassu). Oddělení se podílelo na stěžejních tématech z novějších dějin, kterými byly vznik a vývoj světové socialistické soustavy a vztahy národů ČSSR k ostatním slovanským národům. Čtvrté oddělení dokumentace a bibliografie vedl Karel Herman.³² Dne 31. prosince 1971 byl však také odvolán údajně kvůli své zaneprázdněnosti a vedoucím byl jmenován Marcel Zachoval.³³

Skutečnost, že někteří pracovníci měli být v ČSI jen, a to dočasně trpěni, dokládá zápis z ústavní rady konané 12. července 1971, v němž se uvádí ve vztahu k Z. Sládkovi: má „sklon k objektivismu a ukládá proto vedení 2. oddělení věnovat

29 Zdeněk Sládek se současně intenzivně soustředil na oblast Balkánu.

30 Čestmír Amort se věnoval i oblasti Bulharska.

31 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 13, sign. 02, 1969–1974, Vedení pracoviště, zápisy z porad ústavní rady.

32 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 13, sign. 02, 1970–1974, Vedení pracoviště, Zápis z ústavní rady ČSI ČSAV dne 13. listopadu 1972.

33 Nové smlouvy byly uzavřeny roku 1970 s těmito vědeckými pracovníky: na 4 roky – Král, Sládek, Krátký, Starčević, Šesták, Šmerda, Šimeček, Štoll, Amort, Herman, Mikulka, Vávra, Suttý, Tejchman, Dolejší, Kudělka, Štastný; na 2 roky – Havránková, Tichý, Moulis, Pospíšil (na jeho vlastní žádost poměr 1. 12. 1970 rozvázán); na 1 rok – Žáček, Kužílková, Havlík.

s. Sládkovi větší pozornost“. Nejen v jeho případě platilo, že bylo důrazně požadováno, aby se vědecktí pracovníci soustředili na úkoly státního plánu a nerozptylovali se jinými tématy. I názorově ohebný a loajální pracovník, jakým byl nepochybně Čestmír Amort, byl roku 1972 opakovaně vyzýván, aby „zanechal psaní v obecně-publicistickém duchu“, držel se úkolů státního plánu a věnoval více pozornosti řízení druhého oddělení.

Z Králových oběžníků ředitele dále vyplývá důraz na striktní subordinační postup. Tedy, že bylo nezbytné dodržovat důsledně hierarchii vedoucí oddělení – ředitel – prezidium ČSAV. Pokud se objevily u zaměstnance nějaké potíže, co nejvíce jich měl nejprve řešit vedoucí oddělení. Oproti tomu na prezidiu ČSAV nesměl žádný z pracovníků osobně jednat bez vědomí a souhlasu ředitele institutu. Všechny návštěvy v ČSI měly být pečlivě evidovány a kontrolovány o koho se jednalo.³⁴

V souvislosti s „nutností“ kádrové obnovy, se začala na půdě vědeckých oddělení intenzivně rozvíjet v letech 1976–1977 příprava mladých vědeckých pracovníků. Z pramenů vyplývá, že základní problém v přípravě aspirantů ovšem představovalo překonávání pozůstatků tzv. objektivismu. Prostředkem boje proti tomuto „nebezpečí“ měla být důsledná politická praxe, aktivní a intenzivní účast v propagandě, zapojení do politické publicistiky a v neposlední řadě maximální politický kontakt s veřejností.³⁵

Pracovníci ČSI museli ve svém volném čase (opakovaně je v pramenech zdůrazňováno, že museli) participovat na oslavách důležitých výročí, a to především přednáškovou činností a přípravou pro ně určených článků. Jednalo se např. o 50. výročí založení KSČ (1921), 100. výročí narození V. I. Lenina (1870), 55. výročí VŘSR (1917) či 25. výročí osvobození ČSSR Rudou armádou (1945). Jenom k osvobození ČSSR Rudou armádou bylo naplánováno přes 300 referátů a přednášek, které měli přednést pracovníci ČSI.³⁶ V souvislosti s tím vznikaly i popularizující publikace, např. *Lenin a současnost* nebo *Československo a Sovětský svaz včera a dnes*.³⁷ Když roku 1972 spolupřádal ČSI seminář k 50. výročí založení SSSR (1922), byla při této příležitosti vydána publikace Čestmíra Amorta *Mezinárodní*

34 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 13, sign. 02, 1970–1974, Vedení pracoviště, Oběžníky ředitele ČSI.

35 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 20, Zpráva o činnosti za rok 1977.

36 Nejvíce přednášek vykonali Král, Amort, Brabec, Starčevič, Tichý, Melichar a Suttý.

37 Václav KRÁL, *Lenin a současnost*, Praha 1970; Idem, *Československo a Sovětský svaz včera a dnes*, Praha 1970.

význam vzniku SSSR (název uvedený v pramenech)³⁸ a Karla Brabce *Malá encyklopedie o SSSR*.³⁹ V oficiálních zprávách ČSI se uvádělo: „Všechna historická výročí byla příležitostí, kdy bylo možno před širokou veřejností vysvětlovat světodějnou úlohu socialistického společenství, výsledky socialistické výstavby v SSSR a v ČSSR, problematiku vyspělé socialistické společnosti a přechodu ke komunismu.“⁴⁰

Tematické zaměření

Normalizační ČSI se ovšem nesoustředil pouze na moderní ruské a sovětské dějiny. V prvních letech činnosti ústavu se přece jen do určité míry tematicky navazovalo na to, co zpracovával ÚDESZ a po něm ÚDVE. Proto byly dokončovány některé ještě v nich rozpracované dílčí úkoly. Ale za nosné byla považována témata nová, ve své podstatě delegovaná shora, přesněji řečeno schválená oddělením školství a vědy ÚV KSČ nebo přímo ÚV KSČ.⁴¹

Jen na okraj poznamenejme, že v návaznosti na činnost ÚDESZ byla publikací *Češi a Poláci v minulost*⁴² uzavřena práce na zásadních polonistických tématech, podobně jako *Dějiny česko-ruských vztahů* na výzkumu česko-ruských vzta-

---

38 Čestmír AMORT, *50 let SSSR: k úloze Sovětského svazu v mezinárodním dělnickém a komunistickém hnutí*, Praha 1972.

39 Karel BRABEC a kol., *Malá encyklopedie o SSSR*, Praha 1972.

40 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 20, Zpráva o činnosti ústavu za rok 1977.

41 VIII-3-7/6 – Češi a Jihoslované v minulosti; VIII-3-6/4 – Dějiny SSSR do roku 1917; VIII-3-7/4 – Dějiny slavistiky v Československu (pro období 1918-1939); VIII-3-7/8 – Slovanské národy v habsburské monarchii (ve zprávě o činnosti z roku 1974 označeno jako Národně osvobozené a socialistické hnutí slovanských národů v habsburské monarchii); VIII-2-6/2 – Přehled dějin vztahů československo-sovětských; VIII-3-6/3 – Edice dokumentů k dějinám vztahů československo-sovětských; VIII-3-7/6 – Dějiny jihoslovansko-československých vztahů 1918-1945; VIII-3-7/2 – Dějiny československo-bulharských vztahů; Prameny k dějinám Bulharska; VIII-3-6/1 – Vznik a vývoj světové socialistické soustavy; VIII-3-6/5 – Dějiny Polska; VIII-5-7/3 – Antikomunismus a antisovětiismus (ve zprávě o činnosti z roku 1974 označeno jako Antikomunismus a antisovětiismus v historickém vývoji světové socialistické soustavy); VIII-5-7/2 – Analýza historického vývoje Československa 60. let (MÚA AV ČR AV ČR, fond ČSI II., karton 19, Zpráva o činnosti za rok 1972); VIII-3-6/3 – Dějiny československo-bulharských vztahů; VIII-3-7/10 – Československo-jihoslovenské vztahy po r. 1918; VIII-3-7/20 – Vztahy mezi státy balkánského poloostrova; VIII-3-6/6 – Československo v úsilí o mír a bezpečnost; VIII-5-7/4 – Soudobý antisovětiismus; VIII-5-7/5 – Ideověpolitické tendence v socialistických zemích 1945–1970; VIII-5-7/6 – Současný stav a tendence západní „sovětologie“ (MÚA AV ČR AV ČR, fond ČSI II., karton 19, Zpráva o činnosti za rok 1974).

42 Josef MACŮREK a kol., *Češi a Poláci v minulosti 1.*, Praha 1964; *Češi a Poláci v minulosti 2. Období kapitalismu a imperialismu*, Josef Žáček (ed.), Praha 1967.

hů do roku 1917. Projekt *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*,⁴³ který se rozvíjel i v ÚDVE, byl již ve výše uvedené kritické *Analýze*⁴⁴ označený za neorganický, zpracovávající příliš velké časové období na malém prostoru, „šitý horkou jehlou“ a „apolitický“, a proto měl být zastavený. O názoru *Analýzy* na *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik. Dějiny Ruska* jsme již referovali. Podtrhněme, že byly označené jako údajně zcela špatně zpracovávané, a to i proto, se omezily jen na politické dějiny. Navíc prý byl brán malý zřetel na neruské oblasti. Kapitoly zpracované Vladimírem Hostičkou a Milanem Švankmajerem byly označeny za „samostatlé“, nevěnující dostatek pozornosti revolučnímu hnutí. *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik. Dějiny SSSR* byly i podle dalších hodnocení, která vznikala v souvislosti s projektem nových dějin SSSR, také chybné. Kritika byla ještě ostřejší, než v případě *Analýzy*. Např. výklad tzv. Velké říjnové socialistické revoluce byl označený za „svérázný a nesprávný“. Kritiky byly adresné. Např. Sládkova část prý zbytečně zvýrazňovala politické procesy, Moulis postupoval neúměrně popisně atd. V počtu těchto vysloveně „restuhodných výtek“ by bylo možné dále pokračovat. Nemělo by to však přílišnou cenu, protože se jednalo o tzv. kritická zhodnocení, která jen měla zvýraznit návrh, že je nezbytné zpracovat nový a „ideologicky zcela správný“ výklad dějin Ruska a SSSR. Pochopitelně důsledně založený na sovětských vzorech. K vydání takové publikace došlo v roce 1977.⁴⁵

Z výše uvedeného plyne, že nastavený směr vědeckovýzkumné činnosti „normalizačního“ ČSI měl především přispívat k „utužení jednoty a semknutosti států socialistické soustavy, přátelství a spojenectví s SSSR a dalšími socialistickými zeměmi“. ČSI tak v roce 1974 přenesl výrazněji těžiště výzkumu na dějiny nové a nejnovější a na studium světové socialistické soustavy.⁴⁶ Byla věnována značná pozornost metodologickým a teoretickým problémům historické vědy „s cílem nalézt příčiny minulých chyb a omylů“.

43 *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*, Vladislav Štátný (ed.), Praha 1968.

44 MÚA AV ČR, ČSI II., k. 18, sign. 1, 1969–1977, Zprávy o činnosti ČSI, Analýza činnosti ČSI ČSAV za léta 1966–1971.

45 Karel HERMAN – Josef KOČÍ (vedoucí autorského kolektivu) a kol., *Dějiny SSSR od nejstarších dob do Velké říjnové socialistické revoluce*. Praha, Academia 1977.

46 V souvislosti se zkoumáním světové socialistické soustavy připomeňme, že tzv. východní blok podporoval země třetího světa v boji za nezávislost prostřednictvím diplomatické, vojenské či materiální podpory. Československo podporovalo hmotně socialistické státy mimo evropský kontinent, jakými byli Kuba, Mongolsko a Vietnam. Dále byla soustředěna pozornost na země s „přednostním zájmem“ (Angola, Jižní Jemen, Afghánistán, Nikaragua ad.). Se Sýrií, Irákem, Libyí, Mexikem nebo Kongem probíhal kontakt na základě „vzájemné výhodnosti“. Srov. Jan RATAJ – Přemysl HOUDA, *Československo v proměnách komunistického režimu*, Praha 2010, s. 384.

Z oblasti rusistiky byly postupně v první polovině 70. let rozpracovávány dějiny SSSR do roku 1917 (s důrazem na potřebu vydat novou a „správnou“ interpretaci dějin velmoci) a též po roce 1917, přehled dějin československo-sovětských vztahů, edice dokumentů k dějinám československo-sovětských vztahů. Analyzována byla také v rámci dílčího úkolu západní „sovětologie“. Nosným se také stal úkol *Vznik světové socialistické soustavy 1944–1949*, který byl považovaný za počáteční etapu komplexního objasnění vzniku a vývoje světové socialistické soustavy.⁴⁷ Zvláštní pozornost měla být v jeho rámci věnována také vysvětlení vnějších souvislostí a podmínek výstavby socialismu v ČSSR.

První výsledky práce se měly objevit v profilovém časopise institutu, *Slovanském přehledu*.⁴⁸ Více se jich však objevilo v *Bulletinu zahraničních časopiseckých statí*, který byl v počtu 10 až 12 čísel ročně v ČSI nově vydávaný, stejně jako v *Informačním bulletinu k otázkám evropské části socialistické soustavy*, kterých vycházelo osm čísel ročně.

Studium dějin slavistiky na brněnské pobočce

Poněkud zvláštní postavení měla brněnská pobočka ČSI, na níž i na počátku tzv. normalizace pokračovaly práce někdejšího ÚDESZ a ÚDVE zaměřené na studium dějin slavistiky.⁴⁹ Plynulo to z personálního složení. Na dějinách slavistiky se podíleli z řad ústavních pracovníků především Milan Kudělka, Zdeněk Šimeček a Vladislav Štátný. Spolupracovali s nimi badatelé z jiných pracovišť, např. Radoslav Večerka z Filozofické fakulty tehdejší Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně, Miloslav Krbec z Pedagogické fakulty Palackého univerzity v Olomouci, Pavel Křivský z Památníku národního písemnictví v Praze a další. Na počátku 70. let byla díky tomu dokončena unikátní slovník – *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760*.⁵⁰ Nejvýznamnějším výsledkem badatelské-

47 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 19, Zpráva o činnosti za rok 1972.

48 Slovanský přehled se roku 1961 stal vědeckým historickým časopisem. V té době jej vydával Slovanský ústav ČSAV, po reorganizacích v rámci ČSAV a zrušení Slovanského ústavu roku 1963 jej počal vydávat nově založený ÚDESZ. Nakonec se stal profilovým časopisem obnoveného ČSI.

49 MÚA AV ČR AV ČR, fond ČSI II., karton 5, Závěrečná zpráva o plnění úkolu „Dějiny slavistiky“, 1980.

50 Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK a kol., *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760*. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972.

ho úsilí na poli dějin slavistiky v 70. letech ovšem byla publikace *Československá slavistika v letech 1918–1939*.⁵¹ Dalším významným počinem bylo vydání mezinárodního sborníku *Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia*, který byl publikován díky Československé komisi pro dějiny slavistiky při Československém komitétu slavistů.⁵² Sborník byl součástí mezinárodního projektu, jehož přínosem mělo být vydání celé série sborníků ke světovým dějinám slavistiky. Česká a slovenská slavistika tím měla být zařazena do mezinárodního kontextu výzkumu. Na sborníku jak M. Kudělka, tak Z. Šimeček participovali. V rukopise bylo také připraveno další významné dílo *Česká slavistika od poloviny 18. století do roku 1918*, které bylo ve výsledku rozdělené do dvou částí (do počátku 60. let 19. století a od počátku 60. let 19. století do roku 1918).⁵³ Sledovalo společenské předpoklady vývoje slavistiky, institucionální zázemí, vývoj pojetí slavistiky, rozvoj slavistických studií v jednotlivých vědních oborech (jazykovědě, literární vědě, historii aj.) a dobové snahy o zachycení dějin slavistiky. K tématu slavistiky byla průběžně uveřejňována také řada dílčích studií⁵⁴ a připravovala se teoretická práce *O pojetí slavistiky*.⁵⁵

Průběžně se rovněž připravovala bibliografie k dějinám slavistiky v Československu a soupis rukopisné pozůstalosti Josefa Dobrovského. Byl prováděn průzkum zahraničních archivů, kde byla věnována pozornost předně korespondenci a rukopisům. Miloš Krbec navázal ve druhé polovině 70. let intenzivní spolupráci s Galinou N. Mojsejevovou z Akademie věd SSSR v tehdejším Leningradu. Jejich společným výstupem měla být práce *Josef Dobrovský a ruská kultura*. V centru pozornosti byla i další osobnost slavistiky, Konstantin Jireček. Zahraniční spolupráce byla ve slavistických tématech navazována především s Institutem slavjanovedeniija i balkanistiky Akademie věd SSSR a Katedrou dějin západních Slovanů Lomonosovy moskevské univerzity. Není naším cílem tento zajímavý okruh badatelského zaměření zde dále rozebírat. Z toho, co bylo uvedeno, je zřejmé, že vedle oficiálně

51 Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK – Vladislav ŠŤASTNÝ, *Československá slavistika v letech 1918–1939*, Praha 1977.

52 *Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia*, Josef HROZIENČIK (ed.), Bratislava 1978.

53 Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK – Vladislav ŠŤASTNÝ, *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*, Praha 1995.

54 Např. Zdeněk ŠIMEČEK, *K metodologii díla Františka Palackého (Otázka kontinuity bádání)*, *Slovanský přehled* 62, 1976, s. 211–220; Milan KUDĚLKA, *O pojetí slavistiky u J. Dobrovského*, *Slovanský přehled* 65, 1979, s. 104–115; M. KUDĚLKA – Z. ŠIMEČEK – V. ŠŤASTNÝ, *Zdeněk Nejedlý jako slavista*, *Slovanský přehled* 64, 1978, s. 97–107.

55 Milan KUDĚLKA, *O pojetí slavistiky*. Vývoj představ o jejím předmětu a podstatě. Praha, Academia 1984.

deklarovaného zaměření institutu na „velká“ témata o dějinách budování socialismu existovala i témata odlišná a zachovávající si tradici výzkumu doby před nástupem normalizace.

Vliv závěrů XV. sjezdu KSČ na výzkum v oblasti historických věd

XV. sjezd KSČ konaný roku 1976 věnoval také pozornost zaměření historického výzkumu. Požadavky na něj jím schválené se staly součástí *Koncepce rozvoje historických věd*.⁵⁶ Historický výzkum se měl podle ní rozvíjet podle širěji staveného jednotného a dlouhodobého programu rozvoje společenských věd. Měl odpovídat potřebám tzv. rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR a celé soustavě socialistických zemí. Systém výzkumu se měl plně řídit směrnicemi stranických orgánů a zapojit se do integrovaného programu vědecko-výzkumných pracovišť socialistických států v čele se SSSR. Bylo konstatováno, že dosavadní síť pracovišť, zaobírající se historickým výzkumem, je velmi nesourodá a členitá. Systematický základní vědecký výzkum byl dosud soustředěný jen v rámci Ústavu marxismu-leninismu KSČ, v ústavu téhož názvu ÚV Komunistické strany Slovenska (KSS), vědeckých ústavech ČSAV a SAV a katedrách filozofických fakult jednotlivých univerzit. Ostatní pracoviště se podle závěrů tohoto dokumentu podílela na vědecko-výzkumné činnosti jen nepatrně. Převahu měla vědecká pracoviště ČSAV a SAV. Nadto byli systematicky vědecky pracující historici zatěžováni organizačními a pedagogickými povinnostmi. Plynulý přísun mladých pracovníků prý nebyl zabezpečen, jejich odborná příprava nedostačovala. Jako negativum bylo vnímáno dvouoborové studium historie. Úroveň výuky historie na vysokých školách byla narušena nedostatkem kvalifikovaných univerzitních profesorů a docentů.

Koncepce vyhodnotila uplynulou pětiletku a její stěžejní úkol pro historické vědy, definovaný jako: VIII-3 *Historický vývoj Československa ve vztahu k ostatnímu světu*. Kladně v něm byla hodnocena orientace na nejnovější československé a světové dějiny, avšak kritizována absence syntetických děl a základních monografických zpracování. Za pozitivum bylo označeno to, že v rámci reflexe významných výročí (např. 25. výročí Vítězného února či 50. výročí založení KSČ) se podařila prokázat nepravdivost falzifikací a kritik z „krizových let“. Podstatný pokrok prý byl učiněn v rámci výzkumu světové socialistické soustavy a československo-sovětských

---

56 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 32, *Koncepce rozvoje historických věd*, 1976.

vztahů. Pozitivně byla také kvitována spolupráce akademií věd socialistických zemí a práce smíšených komisí historiků.

Vědecko-výzkumná koncepce historických věd po XV. sjezdu měla za cíl prohloubit na základě soustavného výzkumu tzv. socialistické revoluce poznání „zákonitostí“ výstavby socialismu. Historickým vývojem světového revolučního procesu měly být objasnovány souvislosti revolučního procesu u nás. K tomu bylo nezbytné „prokázat dějinnou nutnost vítězství dělnické třídy a budování socialismu“. Dalším stěžejním tématem bylo probádání historických předpokladů stávajícího stavu toho, co vědecko-komunistická doktrína označovala jako výrobní vztahy a výrobní síly. Historická věda měla prostřednictvím toho naplnit úkol „upevnit socialistické vědomí pracujících“ a vytvořit „jednotný marxistický obraz dějinného vývoje“ v ČSSR i ve světě. Ten pak měl být uplatňován při výchově mladé „socialistické“ generace. V neposlední řadě měl být zaktivněn ideologický zápas proti „imperialismu“, mj. také výraznějším pronikáním marxistického pojetí dějin do zahraničí. S tím byla samozřejmě spojená ostrá kritika „buržoazní, maloburžoazní a revisionistické“ ideologie.⁵⁷

Hlavní úkol následně, šesté pětiletky, označovaný v pořadí jako VIII-4, nesl název *Historický vývoj Československa jako součást světových dějin, dějiny budování socialismu v ČSSR*. Návrh jednotného výzkumného programu společenských věd, který jej zaštiťoval, vytyčoval historickým vědám tři základní badatelské úkoly: budování rozvinuté socialistické společnosti (zejména dějiny KSČ, mezinárodní dělnické a komunistické hnutí); světový revoluční proces, včetně rozpracování dějin revolučního hnutí v rozvojových zemích; vývoj a fungování KSČ za socialismu. Jako nadřazené bylo respektováno usnesení předsednictva ÚV KSČ z 3. května 1974.⁵⁸

V co největší míře mělo být dbáno na to, aby jednotný výzkumný plán závazně dodržovala všechna pracoviště a především, aby byla práce historiků pod důslednou kontrolou shora. V rámci generační obměny bylo nezbytné zvýšit počet studentů historie na vysokých školách. Počítalo se i s nárůstem vydávaných publikací.

Z následné konkretizace vyplynula jako stěžejní témata: výzkum dějin KSČ a mezinárodního dělnického hnutí, především po roce 1945; výzkum novějších a nejnovějších československých dějin, především problémů revolučního vývoje v období budování socialismu; etnogeneze Slovanů a vznik prvních slovanských

57 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 32, Koncepce rozvoje historických věd, 1976–1978.

58 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1975, Akční plán opatření vyplývajících ze závěrů XV. sjezdu KSČ po práci ČSI.

státních útvarů; starší české a slovenské dějiny; světové dějiny v koordinaci s výzkumem v ostatních socialistických zemích (zejména SSSR) zvláště podchycení vzniku a vývoje světové socialistické soustavy, vývoj vztahů mezi ČSSR a SSSR, výzkum dějin národně osvobozenického a revolučního hnutí v Asii, Africe a Latinské Americe, dějiny imperialismu a dějiny boje proti fašismu; hospodářské dějiny 19. a 20. století; dějiny vědy a techniky; dějiny historiografie – kritika buržoazních a revizionistických „falzifikací“ československých dějin.⁵⁹ Ve všech tématech přitom nemělo jít jen o základní výzkum. Požadovány byly totiž nové učebnice se „správným“ výkladem, rozvinutí vydávání pramenů k nejnovějším československým dějinám a dokončení velkých syntéz k výše uvedeným tématům.⁶⁰

V souvislosti s výše uvedeným záměrem museli pracovníci ČSI akceptovat oficiální závazek vůči straně, který zněl: „My pracovníci Československo-sovětského institutu ČSAV jsme s velkým zájmem sledovali červencové zasedání ÚV KSČ a plně podporujeme jeho závěry. Proto se ztotožňujeme s Výzvou ÚV KSČ, vlády ČSSR, Ústřední rady odborů a ÚV SSM k rozvoji pracovní iniciativy na počest XV. sjezdu KSČ. Chceme se do tohoto proudu mohutné iniciativy zapojit tvořivou marxisticko-leninskou vědeckou prací a přispět tak svým podílem k plnění úkolů, které stojí před naší historickou vědou v zájmu další socialistické výstavby.“⁶¹

Stěžejním dokumentem pro další práci ČSI se ve druhé polovině 70. let 20. století stal *Akční plán opatření vyplývajících ze závěrů XV. sjezdu KSČ pro práci ČSI*, který byl definovaný jako součást „jednotného programu společenských věd“.⁶² Jak je z výše uvedeného zřejmé, výzkum v institutu musel korespondovat s požadavky strany, jejíž závěry, především pak usnesení předsednictva ÚV KSČ o společenských vědách z května 1974, se snažilo jeho vedení institutu důsledně aplikovat.

Akční plán, kromě cílů vědecké práce a spolupráce, nově zformuloval úkoly ideologické výchovy zaměstnanců institutu. Mezi hlavní cíle patřilo: snížení po-

---

59 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 32, Koncepce rozvoje historických věd, 1976–1978.

60 Ibidem.

61 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 13, sign. 03, 1970–1975, Politické akce – závazková hnutí, Závazek pracovního kolektivu Československo-sovětského institutu ČSAV na počest XV. sjezdu KSČ.

62 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1975, Akční plán opatření vyplývajících ze závěrů XV. sjezdu KSČ pro práci ČSI. (Ve fondu jsou uloženy dvě varianty tohoto dokumentu – obsahově jsou až na výjimky prakticky totožné.) (Pokračovat ve vydávání série *Historie a teorie* – v upravené verzi plánu se neobjevuje tento požadavek a naopak je vyzdvihnuta důležitost Slovenského přehledu jakožto ústředního periodika institutu.) Význam akčního plánu byl vyzdvihnut již ve zprávě o činnosti ČSI za rok 1975.

čtu výzkumných úkolů ve státním plánu a soustředění se na vybraná témata spojená se vznikem a rozvojem socialistické soustavy; zvýšení efektivity dělní práce; důsledné oponentní řízení uvnitř i vně institutu i maximální využití mezinárodních konzultací; podpora rozvoje tzv. objektivní vědecké kritiky; spolupráce se stranickými pracovišti (Vysokou školou politickou, Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ, rozšíření spolupráce s ekonomickými pracovišti, s Ústavem státu a práva ČSAV ad.); v rámci mezinárodní spolupráce navázat především další kontakty s pracovišti v SSSR (např. Historickým ústavem SSSR – Institutem istorii SSSR, Ústavem dějin světové socialistické soustavy – Institutem istorii mirovoj socialističeskoj systemy, Ústavem obecných dějin – Institutem obščej istorii aj. – předmětem spolupráce měly být i nadále dějiny socialistických zemí a světové socialistické soustavy); zaměření na sjednocování metodologických, teoretických a koncepčních základů historických věd (uplatňovat tento cíl na zasedání bilaterálních a multilaterálních komisí); přispívat výrazně k utváření jednotné pracující skupiny socialistických historiků.⁶³

Akční plán přikazoval sledovat v rámci výzkumu dva stěžejní tematické okruhy: budování rozvinuté socialistické společnosti a světový revoluční proces. Přednost měly všechny syntetizující práce usilující o komplexní zpracování tématu. Jen ty byly považovány za vědecky přínosné a nejvíce využitelné z hlediska společenské praxe. Pozornost se měla soustředit na dokončení syntéz přinášejících souhrnný obraz velkých historických epoch (v této podobě mohly dobře sloužit i jako vysokoškolské učebnice). Individuální monografie byly tolerovány pouze v tom případě, že představovaly stavební kameny pro přípravu velkých syntéz.⁶⁴

63 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1975, Akční plán opatření vyplývajících ze závěrů XV. sjezdu KSČ pro práci ČSI.

64 V souladu s výše uvedenou koncepcí uvádí akční plán jako hlavní obsah výzkumné práce: socialistickou výstavbu, jednotu socialistického společenství, procesy integrace, zvýraznění úlohy dělnické třídy a její strany, rostoucí úlohu mezinárodního dělnického hnutí ve světovém revolučním procesu, jednotu mezinárodní dělnické třídy a pokrokových sil, vnitřní problematiku socialistických zemí (rozvíjení politického systému, objasňování vedoucí úlohy KSČ, leninský styl práce, hlavní rysy a kritéria rozvinutého socialismu, ideově výchovnou a organizátorskou činnost KSČ), nové jevy v socialistické soustavě, zákonitosti sblížování jednotlivých socialistických zemí, přestavbu mezinárodních vztahů na principech mírového soužití, socialistickou výstavbu v jednotlivých zemích, principy socialistického vlastenectví a internacionalismu, boj proti nacionalismu, proti pravicovému oportunismu a maoismu, vystupování proti buržoazním ideologiím; „antikomunismu a antisovětlismu budou i nadále předmětem ideologicky ofenzivní práce ústavu“; zvýzdvihnutí předností socialismu, jeho humanismu a demokratického charakteru. Srov. MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1975, Akční plán opatření vyplývajících ze závěrů XV. sjezdu KSČ pro práci ČSI.

V neposlední řadě materiál upozornil na zásadní nutnost generační obměny pracovníků (tzv. kádrovou obnovu), jež se měla realizovat podle předem připraveného plánu. Na jeho základě byla již následujícího roku (1975) u všech pracovníků provedena průběžná kontrola plnění závěrů posledního komplexního hodnocení. Již témata kandidátských prací měla korespondovat s úkoly státního plánu, aby se mladí absolventi vědecké přípravy bez potíží zařadili do „badatelských“ úkolů institutu. V ČSI měli být školeni prostřednictvím direktivně vymezených metodologických seminářů. Získané znalosti měli rozvíjet na dlouhodobých stážích především v SSSR, NDR a Polsku, kam měli být vysíláni. K náležitému plnění jejich pracovních úkolů jim měly být, stejně jako ostatním, již zkušeným zaměstnancům, vytvořeny „odpovídající pracovní podmínky“, v rámci nichž neměli býti zatěžováni zbytečnými administrativními úkony.

Prameny dále uvádějí, že vědečtí pracovníci měli vylepšovat svoji badatelskou úroveň také zvyšováním teoretické připravenosti. (Netřeba zdůrazňovat, že se mělo jednat především o osvojování zkušeností sovětské vědy.) Za tímto účelem byly připravovány osobní plány ideového, politického a odborného růstu, a to jako nezbytná podmínka pro plnění dílčího úkolu státního plánu VIII-6-10/4 *Teoretické a metodologické problémy rozvoje naší historiografie*. Členská základna KSČ si žádala rozšíření. Do institutu měli být přijímáni výhradně straníci nebo alespoň kandidáti členství v KSČ.

V odborné rovině byla žádaná spolupráce s náležitě stranicky a metodologicky profilovanými pracovišti, především Vysokou školou politickou a Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ. Rozšiřována však měla být spolupráce i s Filozofickou fakultou Karlovy univerzity, Filozofickou fakultou Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně,⁶⁵ Ekonomickým ústavem ČSAV, Ústavem státu a práva ČSAV, Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV, Ústavem československých a světových dějin ČSAV aj. Potřeby státního plánu měly býti naplněny zpracováváním těchto úkolů: VIII-4-6 *Vznik a vývoj světové socialistické soustavy a místo ČSSR v socialistickém společenství*, VIII-6-10 *Kritika buržoazní, revizionistické a revanšistické historiografie. Metodologické problémy rozvoje historické vědy*. Výše uvedené skutečnosti nám podávají informace o teoretickém zajištění výzkumu. Druhou stranu mince představoval reálný stav věcí, tedy do jaké míry dokázali pracovníci ČSI tyto požadavky naplnit.

---

65 Tj. Masarykova univerzita v Brně.

Společenské uplatnění výsledků vědecké práce

Uživateli výsledků vědecké práce měly být především státní a stranické orgány. Zejména se mělo jednat o Svaz československo-sovětského přátelství, Svaz protifašistických bojovníků, Revoluční odborové hnutí, Socialistickou akademii a jiné. Prostřednictvím kontaktu s nimi mělo jít i o jakousi zpětnou vazbu, na jejímž základě mělo být zřejmé, jaké má v tomto ohledu „společnost“ potřeby. Spolupráce byla navazována také s pedagogickými pracovišti a ústavy pro doškolení učitelů. Vazby s tiskem, rozhlasem, televizí i Domem sovětské vědy a kultury se jevily jako nezbytné. Oproti tomu kvantifikace výsledků měla být realizována prostřednictvím bibliografií prací institutu, jež byly vydávány v pravidelných, obvykle pětiletých cyklech (např. za léta 1971–1975).⁶⁶

Výzkumné úkoly ČSI a publikační výstupy

O stavu rozpracovaných úkolů ČSI v 70. letech podává bližší informace *Závěrečný protokol o oponenturách dílčích úkolů hlavního úkolu SPVV VIII-4-6 Vznik a vývoj světové socialistické soustavy z roku 1978*.⁶⁷ Byl předložený oponentní radě, které předsedal ředitel institutu a zároveň koordinátor celého úkolu Václav Král. Rada se sestávala z Miroslava Richtera (Archeologický ústav ČSAV Praha), Miroslava Tejchmana (ČSI), Ilji Šedivého (Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ) a Zdeňka Uherka (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy). Šlo o soubor dílčích úkolů, které byly samostatně oponovány a hodnoceny. Ve své celistvosti ovšem tvořily úkol VIII-4 *Historický vývoj Československa jako součást světových dějin; dějiny budování socialismu v ČSSR*.⁶⁸

Václav Král jako odpovědný řešitel dílčího úkolu VIII-4-6/1 *Dějiny SSSR* raději vyzdvihl význam prvního svazku, který byl publikován roku 1977 a na jehož

66 Např. *Bibliografie prací k dějinám socialistické soustavy (evropská část) 1949–1970*, Praha 1972; *Publikace pracovníků Československo-sovětského institutu ČSAV za léta 1970–1975: výběrová bibliografie*, Praha 1976.

67 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1978, *Závěrečný protokol o oponenturách dílčích úkolů hlavního úkolu SPVV VIII-4-6 „Vznik a vývoj světové socialistické soustavy“*.

68 Zpráva o činnosti z roku 1977 nás informuje o dalších úkolech: VIII-4-7/5 „Tradice národně osvobozenecských revolučních bojů slovanských národů ve střední a jihovýchodní Evropě“; VIII-4-7/2 „Dějiny slavistiky“; VIII-6-10 „Kritika buržoazních, revanšistických a revizionistických koncepcí a metodologické problémy historické vědy“ (publikace: *Osmanská moc ve střední a jihovýchodní Evropě; Kritika buržoazních teorií v historiografii*).

posuzování se podíleli sovětští historikové.⁶⁹ Slíbil, že podíl sovětských historiků se při práci na druhém svazku, jenž časově obsáhne léta po říjnové revoluci 1917, zvýší. Vyložene předpokládal autorské zpracování některých částí tohoto svazku sovětskými odborníky. Dosavadní práci ohodnotili oponenti Zdeněk Uherek a Josef Hříbek velmi pozitivně.⁷⁰

Čestmír Amort odpovídal za zpracování dílčího úkolu VIII-4-6/2 *Československo-sovětské vztahy*. Základem plnění tohoto úkolu byla společná československo-sovětská edice dokumentů k dějinám vztahů těchto zemí.⁷¹ Měla se stát východiskem k dějinám velké společné syntézy o československo-sovětských vztazích v letech 1917–1948. Její část, publikace *Přehled dějin československo-sovětských vztahů 1917–1939* byla vydána již roku 1975, a to k 30. výročí osvobození Československa sovětskou armádou. Navazovat na ni měl připravovaný svazek *Přehled dějin československo-sovětských vztahů 1939–1948*.⁷² I v tomto případě byli oponenti, opět Zdeněk Uherek a Josef Hříbek, spokojeni.

Václav Král zaštiťoval i další zásadní úkol VIII-4-6/3, a to *Vztahy ČSSR k socialistickým zemím*. Tento úkol navazoval na práci někdejšího ČSI a Slovanského ústavu. Cílem bylo vytvořit kolekci analytických prací o vztazích ČSSR k ostatním slovanským národům. V období 1976–1977 byla na ní práce podle informací v protokolu v podstatě uzavřena, a to tím, že byly dopracovány vztahy československo-bulharské a československo-jugoslávské. V době oponentury⁷³ nebyla ještě zcela hotová připravovaná edice pramenů k československo-polským vztahům 1944–1960 (ve spolupráci s polskými historiky) a připravovaná edice ve spolupráci s historiky NDR. Záhy se však tomu mělo stát, a tak i v tomto případě byli oponenti spokojeni.

Další dílčí úkol VIII-4-6/4 *Vznik a vývoj světové socialistické soustavy* měl na starosti Václav Melichar. Ten konstatoval, že přednost mají především kolektivní práce zabývající se vývojem socialistického společenství v 50. letech a mezinárodním významem a ohlasem událostí v ČSR v únoru 1948. Ani v tomto případě oponenti – Josef Kolečka a Ján Pivoluska – nevznikli k plnění úkolu námítky. Z násled-

69 Srov. *Dějiny SSSR od nejstarších dob do Velké říjnové revoluce*, Praha 1977.

70 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1978, Závěrečný protokol o oponenturách dílčích úkolů hlavního úkolu SPVV VIII-4-6 „Vznik a vývoj světové socialistické soustavy“.

71 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 19, Zpráva o činnosti ústavu za rok 1977. Úkol VIII-3-6/2 „Dějiny československo-sovětských vztahů“.

72 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1978, Oponentský posudek na výsledky plnění dílčího vědecko-výzkumného úkolu „Přehled dějin čs.-sovět. vztahů 1939–48. VIII-4-6/2.“

73 Za oponenty byli určeni Valerián Bystrický a Ladislav Deák.

né zprávy o činnosti institutu za rok 1977 ovšem plyne, že ne vše bylo hotovo. Uvádí totiž, že tento dílčí úkol bude prezentovaný např. kolektivní prací *Země socialistického tábora v 50. letech*.⁷⁴

Václav Král držel záštitu i nad úkolem VIII-4-6/5 *Historické problémy výstavby a rozvoje socialistické společnosti a základních rysů rozvinutého socialismu*. Oponent Ilja Šedivý vyzdvihl důležitost tohoto úkolu z hlediska společenské praxe. Vzhledem k tomu, že se jednalo o úkol nový, nebyl ještě dostatečně rozpracován. Přesto v závěru protokolu o celém hodnocení bylo uvedeno: „Všechny práce vzniklé při plnění tohoto úkolu jsou využitelné ve společenské praxi, v oblasti ideologie a propagandy.“⁷⁵

O dva roky později podléhaly stěžejní dílčí úkoly hlavního úkolu VIII-4-6 *Vznik a vývoj světové socialistické soustavy a místo Československa v socialistickém společenství* koordinovaný Václavem Králem dalšímu hodnocení.⁷⁶ Oponenty tentokrát byli Jozef Hrozienčík, František Hejl a Karel Herman. Zpráva koordinátora upozorňovala na nutnost sledovat kulturní politiku komunistických stran, rozšíření výzkumu a vývoje Varšavské smlouvy a její úlohy k zajištění světového míru. Rozsáhlá mezinárodní spolupráce nezbytná pro tento úkol si vyžádala zřízení Problémové komise mnohostranné spolupráce AV socialistických zemí se sídlem v Moskvě. K plnění úkolu výrazně přispíval Ústav dejín evropských socialistických krajín SAV, ten byl zároveň nositelem dílčího úkolu VIII-4-7 *Tradičie oslobodeneckých a revolučných bojov v dejinách socialistických krajín* (koordinátor J. Hrozienčík, oponenti V. Král a K. Herman).⁷⁷

Podle zpráv zodpovědných řešitelů i oponentů se téměř vše dařilo. Zveřejněné výsledky však ukazovaly, že rozhodně ne vše bylo natolik ideální. Praxe direktivního stanovování úkolů, jež měly sloužit potřebám „strany a vlády“ však pokračovala.

74 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1978, Závěrečný protokol o oponenturách dílčích úkolů hlavního úkolu SPVV VIII-4-6 „Vznik a vývoj světové socialistické soustavy“.

75 Ibidem.

76 MÚA AV ČR, fond ČSI II., karton 6, signatura 1, 1980, Zpráva o závěrečném oponentním řízení stěžejního úkolu VIII-4 *Historický vývoj Československa jako součást světových dějin; dějiny budování socialismu v ČSSR*.

77 Doplňme, že Ústav československých a světových dějin ČSAV zpracovával úkol VIII-4-5 „Soudobé světové dějiny s důrazem na rozpracování leninské koncepce vzniku a vývoje imperialismu a dějin boje proti fašismu“ – koordinátor úkolu Karel Herman (opponenti: Alena Zavadová, Oldřiška Kodedová, Ján Čierny) – výsledkem bylo k roku 1980 vydání 24 monografií a sborníků, 99 studií.

Závěr

Základem „normalizačního“, či také „třetího“ ČSI bylo studium dějin soustavy socialistických států a s tím spojených několik styčných úkolů, jež byly součástí výzkumného státního plánu. Jeho nedílnou součástí plánu bylo i studium dějin Ruska a SSSR a s tím související téma československo-ruských/sovětských vztahů. Z pramenů vyplývá, že oba Československo-sovětské instituty a Ústav dějin evropských socialistických zemí – Ústav dějin východní Evropy, který však neměl dostatek prostoru pro rozvinutí svého pojetí – jako celky měly zřejmější a ucelenější koncepce. Ve „třetím“ ČSI se uplatnilo direktivnější řízení, jemuž se museli jeho zaměstnanci plně přizpůsobit a respektovali přitom stanovenou doktrínu v jejím rámci. Koopeovali především na rozsáhlých syntézách, které byly považovány za cíl, k němuž směli směřovat prostřednictvím dílčích studií a vybraných publikací. Pracovní metody byly výrazně ovlivněné způsobem vědecko-komunistické interpretace dějin, ideologickými bariérami a s tím související politickou linií KSČ.

SUMMARY

The aim of the study was, based on a study of the sources, to provide an image of the Czechoslovak-Soviet Institute of the CSAS and its Russian studies themes in the first decade of the so-called normalization process with regard to the starting points of the research, thematic focus and personnel staffing. The influence of the political situation was considered in that. Since there were a total of three of the Czechoslovak-Soviet institutes of this name developing Russian studies themes, the genesis of these workplaces and transformation of their thematic focus is also explained. The essence of the study was an explanation of the fact of how much with regard to the political development the Czechoslovak-Soviet Institute's thematic focus was subordinate to the official line of the Communist Party of Czechoslovakia (CPC). It was demonstrated how far the traditional issue of relations was extended to the so-called world socialist system, even with regard to how the influence of the USSR has penetrated beyond the borders of Europe. It was related crucially with the issue of both Russian revolutions, emerging socialism in "third world" countries, and the influence of revolutions on the development in Czechoslovakia. A specific level, however, was the Brno branch office, in which the study of the history of Slavic studies continued, essentially ceaselessly. The Director of the CSI Václav Král fulfilled without exception what was imposed by the resolution of the Central Commission of the CPC, to which he also referred when he thoroughly dealt with all his competitors, but at the same time he tolerated some traditions of research in Brno.

SEZNAM AUTORŮ**prof. PhDr. Josef Dohnal, CSc.**

Ústav slavistiky
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
Josef-dohnal@volny.cz

prof. PhDr. Jiří Hanuš, Ph. D.

Historický ústav
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
jirh1963@gmail.com

doc. PhDr. Lubica Harbulová, CSc.

Inštitút histórie, Filozofická fakulta,
Prešovská univerzita
Ul. 17. novembra 1, 080 78 Prešov, Slovensko
harbulovalubica@gmail.com

Mgr. et Bc. Anežka Hrebiková

Masarykův ústav a archiv AV ČR, v. v. i.
Gabčíkova 10, 182 00 Praha 8
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
hrebikova@mua.cas.cz

Mgr. Vít Klepárník, Ph. D.

Pracoviště historické sociologie
Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy
U Kříže 8, 158 00 Praha 5
vit.kleparnik@gmail.com

PhDr. Petr Krčál, Ph. D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů
Filozofická fakulta Západočeské univerzity
Univerzitní 8, 301 00 Plzeň
pkrcal@kap.zcu.cz

Mgr. Tomáš Masař, Ph. D.

Ústav světových dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
Tomas.Masar@ff.czni.cz

PhDr. Vladimír Naxera, Ph. D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů
Filozofická fakulta Západočeské univerzity
Univerzitní 8, 301 00 Plzeň
vnaxera@kap.zcu.cz

doc. PhDr. Hanuš Nykl, Ph. D.

Ústav východoevropských studií
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
Slovanský ústav AV ČR, v. v. i.
Valentinská 1, 110 00 Praha 1
nykl@slu.cas.cz

prof. PhDr. Galina Viktorovna Rokina, DrSc.

Кафедра всеобщей истории,
Марийский государственный университет,
424000, Yoshkar-Ola, pl. Lenin 1, Мари, Россия
galina@rokina.ru

doc. PhDr. et PaedDr. Marek Šmíd, Ph. D.

Historický ústav, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích
Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice
smidma@seznam.cz

PhDr. Václav Tomek, CSc.

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.,
Jilská 1, 110 00 Praha 1
vtomek@flu.cas.cz

doc. PhDr. Helena Ulbrechtová, Ph. D.

Slovanský ústav AV ČR, v. v. i.
Valentinská 1, 110 00 Praha 1
ulbrechtova@slu.cas.cz

doc. PhDr. Radomír Vlček, CSc.

Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., pobočka Brno
Veveří 97, 602 00 Brno
vlcek@brno.avcr.cz

Mgr. Lenka Vlčková Kryčerová

Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
KrycerovaL@seznam.cz

Mgr. Zbyněk Vydra, Ph. D.

Ústav historických věd
Filozofická fakulta Univerzity Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
Zbynek.Vydra@upce.cz

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, František Šístek, Jana Škerlová

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Marcel Černý, Vladimír Gonč, Petr Kaleta, Miroslav Kouba, Kateřina Králová, Bohuslav Litera, Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jiří Padevět, Jan Pelikán, Marek Příhoda, Přemysl Rosůlek, Josef Šaur, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Ivo Pospíšil (Brno), Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšinová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Miloš Řezník (Warszawa), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází třikrát ročně / The journal is published three times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 104.

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s. p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též v Knihkupectví Academia nebo přímo v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9, tel. 286 882 121, l. 230 e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany

ISSN 0037-6922

9 770037 692004